

Sahishnupada vadha
by

Bhaskar Bhatta
ed. by

V. B. Kolte

क वी श्व र
भा स्क र भ दृ
बो री क र
वि र चि त

शिशुपाळवध

सं पा द क
विष्णु भिकाजी कोलते
ना ग पू र

891.461
Bha/kol

अ रु ण प्र का श न
म ल का पू र (व ऱ्हा ड)
किंमत ५ रुपये

प्र का श क
ज. भि. को ल ते
अ रु ण प्र का श न
मलकापूर (वन्हाड)

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No 29454.....

★ Date 2/5/61.....

Call No. 891-461/Bha/Kol.

स र्व अ धि का र
सौ. उषा कोलते
एम. ए; साहित्य विशारद
धंतोली, नागपूर
यांच्या आधीन

★

मु द्र क
ज. भि. कोलते,
अ रु ण मु द्र णा ल य
मलकापूर (वन्हाड)

★ ★ ★

१६४६

परम आदरणीय
महंत श्रीमुरलीधरशास्त्री आराध्य
यांस
प्रेमादरपूर्वक

Recd. from M/s. Manish Ram Manchhi, 101, N. Chind. av. 2011.
Pr. 11.5.01

संक्षेप-सूची

ऋव.	ऋद्धिपूरवर्णन. संपाः य. खु. देशपांडे.	भा. इ. सं. मं. त्रै.	भारत इतिहास संशो- धक मंडळ, त्रैमासिक.
अ. व.	अनेक वचन.	भा. बो.	भास्करभट्ट बोरीकर. लेखक : वि. भि. कोलते
आ. म. क.	आद्य मराठी कवयित्री संपाः वा. ना. देशपांडे.	म. म. वा.	महानुभावीय मराठी वाङ्मय. ले. य. खु. देशपांडे.
उगी.	उद्धवगीता. सं. कोलते.	महानु. तत्त्व.	महानुभाव तत्त्वज्ञान. ले. वि. भि. कोलते.
उद्ध.	उद्धरण प्रकरण, (सूत्रपाठ.)	म. सा.	महाराष्ट्र सारस्वतः भावे.
उह.	उषाहरण. सं. राजवाडे.	मुक्ते.	मुक्तेश्वर.
उषा.	उषाहरण सं. राजवाडे.	मूप.	मूर्ति-प्रकाश.
का.	कानडी.	लीच.	लीळाचरित्र. सं. नेने.
खिव.	ख्रिस्ताचें वधस्तंभा- रोहण. संपा : अ. का. प्रियोळकर.	लीचए.	लीळाचरित्र एकांक. सं. . ना. नेने.
गोप्रच.	गोविंदप्रभु चरित्र. संपा : वि. भि. कोलते.	वळा.	वळाहरण. संपादक : वि. भि. कोलते.
तु. गा.	तुकारामाचा गाथा. प्रका : मुंबई सरकार.	वि. बं.	विचार बंद.
देनामा.	देशी नाममाला.	वृद्धा.	वृद्धाचार.
दपा.	दृष्टांत पाठ. संपा : ह. ना. नेने.	शिशु.	शिशुपाळवध.
नरस्व.	नरेंद्रकृत रुक्मिणी- स्वयंवर. संपा : वि. भि. कोलते.	सं.	संस्कृत.
		सव.	सह्याद्री-वर्णन.
		सिसू. }	सिद्धांत सूत्रपाठ.
		सूपा. }	संपा. ह. ना. नेने.
नाम. गाथा.	नामदेवाचा गाथा. प्रका : चित्रशाळा प्रेस.	सूपा. वि.	सूत्रपाठ. विचार प्रकरण.
सूपा. संस.	सूत्रपाठ, संसरण प्रकरण	सूपा. विमा.	सूत्रपाठ. विचार मालिका प्रकरण.
स्मृस्थ.	स्मृतिस्थळ. संपा. वा. ना. देशपांडे.	ज्ञाने.	ज्ञानेश्वरी. राजवाडे.
		ज्ञाप्र.	ज्ञानप्रबोध.

प्रस्तावना

शिशुपालवधाची भावे-प्रत

प्रस्तुत काव्य इ. स. १९२६ मध्ये (शके १८९८) ठाणे येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालयाने छापून प्रसिद्ध केले. त्यावर संपादक म्हणून ' कै. विनायक लक्ष्मण भावे ' यांचे नांव आहे. अर्थात्, श्री. भावे यांनी संपादन तयार ठेवलेले हे काव्य त्यांच्या मृत्युनंतर प्रसिद्ध झाले. या काव्याचे संपादन जसे काळजी-पूर्वक व्हावयाला पाहिजे होते तसे झालेले दिसत नाही. कै. भावे यांच्या प्रतीत प्रक्षेप, पदच्छेदाच्या चुका, अपपाठ इत्यादि अनेक दोष आहेत. त्यावरून असे वाटते की मूळ पोथीवरून हे काव्य कै. भावे यांनी स्वतः नकललेले नसावे; इतर कुणी तरी नकलून ते त्यांच्या स्वाधीन केले असावे. श्री. य. खु. देशपांडे यांनी लिहिलेल्या ' महानुभाव मराठी वाङ्मयांत ' पुढील उल्लेख आढळतो. " शिशुपालवध ' श्री. भावे यांचे कडेस महंत श्री दत्तराज यांनी छापून प्रसिद्ध करावयास दिला आहे " (पृ. १८). त्यावरून असे वाटते की कै. महंत श्री दत्तराज यांनीच बहुधा हे काव्य नकलून दिलेले असावे. ते कसेहि असले तरी प्रस्तुत काव्याची भावे-प्रत म्हणजे या काव्याला झालेला प्रथम मुद्रण-संस्कार होय. त्या प्रतीतील उपरिनिर्दिष्ट दोषांमुळे या काव्याची अधिकृत संहिता प्रसिद्ध होणे अत्यंत आवश्यक होते. अशी संहिता तयार करून ती प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प मी फार पूर्वी सोडला होता. आज तो यथाशक्ति पार पडत असल्यामुळे मला आनंद होत आहे.

संपादन-सामुग्री

प्रस्तुत काव्याच्या संपादनासाठी उपयोगात आणलेल्या हस्तलिखितांचा तपशील पुढीलप्रमाणे:—

अ प्रत

ही पोथी मला महंत श्री गोपीराज महानुभाव, रितपूर, यांच्याकडून मिळाली. नरेंद्रांचे रुक्मिणी-स्वयंवर (खोव्या ८७८) आणि भास्करभट्ट बोरीकरांचे शिशुपालवध अशीं दोन संपूर्ण काव्ये हीत अंतर्भूत झालेली आहेत.

पैकी रुक्मिणी—स्वयंवर हें बाळबोध लिपींत लिहिलेलें असून शिशुपालवध काव्य सकळ लिपींत आहे. प्रस्तुत काव्याच्या आरंभातील 'तेथ श्री चक्रधरा जवळी : घनदाट'— या ४७ व्या ओवीतील इतर भाग व त्यापुढील ६५ व्या ओवीच्या पूर्वार्धापर्यंतच्या भागाचें पान फाटलें असल्यामुळे ह्या ओव्या नाहीत. तथापि त्या ओव्या, बहुधा फाटलेल्या मूळ पानावरून, उतरवून घेऊन कोणी तरी जोडल्या आहेत. काव्याच्या शेवटी पुढील समाप्तिलेख आहे.

“शुभं भवतु लेखकपाठकयोः वाचिता वीजैया होः श्रोतेयासि शुभं भवतुः नरेंद्रः शिशुपालवधुः संपूर्णमस्तुः शके १५३८ ॥ पींगळ नाम संवत्सरेः आश्विन मासेः आदीत्यवारे तीथि अमावस्या पूस्तकं संपूर्णमस्तुः विराट्-देशोपनामाळंकृत शिवस्येदं हस्ताक्षरंः श्रीकृष्णकथाया मे प्रणामोस्तुः शुभं भवतु ”

यावरून शिव विराट्देश ह्याने शके १५३८ पींगळ संवत्सर, आश्विन वद्य अमावस्या रविवार रोजी पुस्तक-लेखन पूर्ण केलें असें दिसून येईल. दि. व. पिल्ले यांच्या जंत्रीप्रमाणे हा कालनिर्देश बरोबर आहे. या शककाली अधिक आश्विन महिना आलेला आहे. त्यांतील अमावस्येला जंत्रीप्रमाणे रविवार ऐवजी सोमवार येतो, एवढेंच.

क प्रत

ही पोथी महंत श्रीमुरलीधरशास्त्री महानुभाव (श्रीकृष्णमंदिर, मुसावळ) यांची असून तिच्यांत सातौ ग्रंथ संपूर्ण सकळ लिपींत लिहिलेले आहेत. पोथीच्या शेवटी पुढील समाप्तिलेख आढळतो.

“एवं सप्तग्रंथ समाप्त ॥ * ॥ शाके भैरवइंदुशास्त्रक्षितिघा घाताभिधा वत्सरी मासे श्रावण मध्यदेश अचळे ढोंकी प्रदेशांतरी ॥ गौरग्राम अशुद्धपक्ष गुणभू शनिवार दीनांतरी तेथे ग्रंथनमाळिका लिहियली हरि नाम हस्ताक्षरी ॥ १ ॥ * ॥ * ॥

यावरून प्रस्तुत पोथीचें लेखन हरि नांवाच्या लेखकाने ढोंकी प्रदेशातील गौरग्राममध्ये शके १६१८ घाता संवत्सर, श्रावण वद्य त्रयोदशी, शनिवार रोजी पूर्ण केल्याचें दिसून येईल. पिल्ले यांच्या जंत्रीनुसार हा कालनिर्देश बरोबर आहे.

ख प्रत

संपूर्ण साती ग्रंथांची सकळ लिपीत लिहिलेली ही पोथी महंत श्री गोपीराज महानुभाव यांच्याकडून मिळालेली असून तिच्यात साती ग्रंथांशिवाय दामोदर पंडित-विरचित चौपदी प्रकरणान्वय हा ग्रंथ शेवटी लिहिलेला आहे. त्यानंतर पुढील समासिलेख आहे.

“शके १६२५ ॥ शुभान नाम संत्सरी : चैत्रमासाभीतरी : कृष्णपक्षीं शुक्रवारी : तीथ पंचमी चतुर्थ प्रहरी : पुस्तक संपूर्ण केलें नादुरी : आंकुलनेरकर कृष्णराज तत्सुत सीवमुनीणें : यथाप्रति लिखिते मम दोष न लीपिते ॥ * ॥ * ॥

यावरून आंकुलनेरकर कृष्णराजाचा शिष्य सिवमुनी याने नादुरा येथे शके १६२५ सुभातु नाम संवत्सर, चैत्र वद्य पंचमीला शुक्रवारी चौथ्या प्रहरी पोथीचें लेखन संपविलें असें दिसून येतें. पिल्ले यांच्या जंत्रीप्रमाणे हा काल-निर्देश बरोबर आहे.

ग प्रत

सकळ लिपीत लिहिलेली साती ग्रंथांची ही पोथी मला कै. महंत श्रीहरीद्र जितेंद्र व्यास यांच्याकडून मिळाली होती. पोथीचा समासिलेख पुढीलप्रमाणे:-

“शके ॥ १७००१ ॥ बीकारी संवत्सरे चैत्र वद्य पाडवा सुकदीणे पुस्तक संपूर्ण समाप्ति : सीवराज माहाणुभाव णागापुरकर : तत्सौध्य राजमुणीचें हस्ताक्षर ॥ * ॥ * ॥ जरि म्हणाल लीहीलें कोठ : ईदापुर देश श्रेष्ठ : तया मध्य ग्राम वरीष्ट : सेळगाव णाव तयाचे ॥ * ॥ * ॥

ईदापुर देशातील सेळगाव नांवाच्या गावीं सिवराज नागापुरकराचा शिष्य राजमुनी ह्याने शके १७०१ विकारी नाम संवत्सरे चैत्र वद्य प्रतिपदा शुक्रवारी या पोथीचें लेखन पूर्ण केलें. पिल्ले ह्यांच्या जंत्रीप्रमाणे हा कालनिर्देश बरोबर आहे.

घ प्रत

प्रस्तुत पोथी श्री गोपीराज महानुभाव यांच्या ग्रंथसंग्रहालयातून मिळालेली असून तिच्यात वछाहरण, एकादशस्कंध (उद्धवगीता) नरेंद्राचें

रुक्मिणी-स्वयंवर, शिशुपाळवध आणि ज्ञानप्रबोध ही काव्ये आहेत. शिशुपाळ-
वध काव्य सरळ बाळबोध लिपीत लिहिलेले असून इतर काव्ये सकळ लिपीत
आहेत. पोथीच्या शेवटी समाप्तिलेख नाही. त्यामुळे पोथीलेखनाच्या काळा-
विषयी निश्चित काहीहि सांगता येत नाही.

च प्रत

प्रस्तुत पोथी कै. महंत श्री दत्तलक्षराज कवीश्वर, माहूर, यांच्या संप्रदा-
लयांतील असून तिच्यात शिशुपाळवध, पंडित दामोदर कवींचे पद्मपुराण
आणि मैराळ कवींचे द्रोणपर्व (अपूर्ण) अशी तीन काव्ये सकळ लिपीत
लिहिलेली आहेत. पद्मपुराणाच्या शेवटी 'लीखीत पात(ठ)क्यो वाचिता
विजया हो : ॥ विभवसंवत्सरे फाल्गुण मासे अदितवारे सुधि पाडवा तदिनीं
ग्रंथ समाप्ति' असा लेख आहे. यात शककाल दिलेला नाही. पिल्ले यांच्या
जुंजीप्रमाणे ही तिथी शके १६१० मध्ये येते. तेव्हा या पोथीचा लेखन-
शक शके १६१० मानायला हरकत नाही.

शिशुपाळवध काव्य या पोथीत संपूर्ण नाही. शेवटचे पान फाट(ड)-
लेले आहे. त्यामुळे १०७७ पुढील ओव्या ('तेथ कवतीक वीतले आइका :
शरीरौ') या पुढील भाग) नाहीशा झाल्या आहेत. अर्थात त्यामुळे
त्या पानाच्या मागील बाजूवरील पद्मपुराणाच्या आरंभीच्या ८ ओव्याहि
गेल्या आहेत.

छ प्रत

प्रस्तुत पोथीत एकादशस्कंध (उद्धवगीता), ज्ञानप्रबोध, ऋद्धपूरवर्णन,
शिशुपाळवध आणि वछाहरण अशी पांच काव्ये सकळ लिपीत लिहिलेली
आहेत. पोथीच्या शेवटी किंवा अन्यत्र कोठेहि लेखनशक दिलेला नाही.

ज प्रत

प्रस्तुत पोथी श्रीदत्तलक्षराज महंत माहूरकर यांची असून तिच्यात
आरंभी वछाहरण, दायंबाकृत निर्वेद, नरेंद्राचे रुक्मिणी-स्वयंवर ही
काव्ये बाळबोधीत लिहिली आहेत. त्यानंतर शिशुपाळवध काव्य सकळ
लिपीत लिहिलेले आहे. शिशुपाळवध काव्याचे शेवटचे पान फाट(ड)लेले आहे.

त्यामुळे 'असो हें तया चक्राचा'— या १०७७ व्या ओवीपुढील भाग नाहीसा झालेला आहे. त्यापुढे लक्ष्मीर कवीची ज्ञानमार्तंड, कविलक्षण-निर्णय ज्ञानदर्पण, गुप्तप्रकार-लक्षण आणि श्रीमूर्तिवर्णन ही काव्ये बाळबोधीत लिहिली आहेत. त्यापुढे गोपाळदास-विरचित 'गद्यमूळद्वय' असून त्यानंतर कांही पदे सकळ लिपीत लिहिलेली आहेत.

पोथीच्या लेखन-शकाचा निर्देश कोठेही नाही. ज्ञानदर्पण काव्य शके १५४३ मध्ये लिहिलेले असल्याचा उल्लेख त्या काव्याच्या शेवटी आहे, अर्थात् त्यानंतरची केव्हाची तरी ही पोथी असली पाहिजे.

संपादन

वरील आठ पोथ्यांच्या साहायाने या काव्याची प्रस्तुत संहिता मी तयार केली आहे. कालानुक्रमाच्या दृष्टीने त्यांत सर्वांत जुनी असलेली अ प्रत भाषेच्या व पाठांच्याहि दृष्टीने प्राचीन वाटल्यावरून मूळ संहितेसाठी तीच स्वीकारली व इतर पोथ्यांचा पाठभेदासाठी उपयोग केला. संहिता शक्य तोंवर अ प्रतीतील मूळावरहुकूम ठेवलेली आहे. तथापि ज्या ठिकाणी इतर अनेक पोथ्यांतील पाठ, विशेषेकरून भाषेच्या दृष्टीने जुना वाटला तेथे तो स्वीकारला आहे. अशा वेळीं मूळ अ प्रतीतील पाठ खाली नमूद केलेला आढळून येईल. पण अशीं स्थळे फार थोडीं आहेत. क्वचित् एकच शब्द निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या रीतींनी लिहिलेला आहे. उदा: 'क्षीर'— हा एका ठिकाणीं 'खीर' असा लिहिलेला आहे, पण अन्यत्र बहुतेक 'क्षीर' असाच आहे. अशा वेळीं इतर पोथ्यांतील पाठांच्या अनुषंगाने तो त्याच पोथीतील बहुसंख्य उल्लेखांप्रमाणे घेऊन मूळ पाठ खाली नमूद केला आहे. स आणि श व न आणि ण च्याहि बाबतींत हेंच धोरण स्वीकारलें आहे. पोथ्यांतील पाठांहून भिन्न असे कांही पाठ टीपप्रंथांत आढळले. त्यांचे उल्लेख व चर्चा अर्थनिर्णायक टीपांमध्ये केलेली आहे.

ओवी-संख्या

प्रस्तुत काव्याची एकूण ओवीसंख्या किती, याचा थोडा विचार करणे अवश्य आहे. तृतीय शोधनीच्या टीपप्रंथातील शिशुपाळवधाच्या मूळ-पीठिकेत 'ना कवीश्वरबासीं वोवीबंध शिशुपाळ ग्रंथ : १०८८ : दहासैं आठ्ठांसी

वोव्या ग्रंथ केला 'असा निर्देश आहे. १०८८ ही ओवी-संख्या आकड्यांत व अक्षरीं अशी दोन्ही प्रकारे स्पष्ट लिहिलेली आहे. यावरून या टीपकारासमोर १०८८ ओव्यांच्या शिशुपाळवधाची हस्तलिखिते असावीं असें दिसते. कै. भावे यांनी संपादिलेल्या प्रतीत १०८९ ओव्या आहेत. त्यांपैकी १०८८ वी शककालनिदर्शक ओवी प्रक्षिप्त म्हणून वगळली तर मूळ काव्याच्या १०८८ ओव्या राहतात. अर्थात् ती प्रत १०८८ ओवी-संख्येच्या पोथीवरून तयार केलेली असली पाहिजे.

संपादनासाठी मीं उपयोगात आणलेल्या पोथ्यांत ही ओवी-संख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

अ १०८६; क १०८९; ख १०४५; ग १०८२; घ १०८८;
च १०८३; छ १०८७; ज १०८३.

च व ज प्रतींतील प्रस्तुत काव्यांची शेवटचीं पाने फाडलेलीं असल्या-मुळे शेवटच्या ओवींच्या संख्येचा आकडा मिळू शकत नाही. तथापि च प्रतीं-तील गेलेल्या ६ ओव्या, आणि ज प्रतींतील १०७६ पुढील ७ ओव्या लक्षांत घेतल्या तर या पोथ्यांत काव्याची एकूण ओवी-संख्या १०८३ असावी. यावरून ओवी-संख्येच्या बाबतींतील भिन्नता दिसून येईल.

निरनिराळ्या हस्तलिखितांतील ओवी-संख्येचे हे आकडे प्रमाण मानतां येत नाहीत. या भिन्नतेचें कारण बहुतेक ठिकाणीं नकलकाराचा दोष होच होय. उदा: (१) अ व च प्रतींत आपल्या संहितेंतील ५४५ वी ओवी नकलावयाची राहून गेलेली आहे. (२) ख प्रतींत १८० ते २२२ ह्या ४३ ओव्या नकलतांना सुटल्या आहेत. या पोथींत क्रमांकहि चुकलेले आहेत. उदा: २०७ नंतर २०८ ऐवजी पुन्हा चुकून २०७ हाच आकडा पडला आहे. तसेंच ४६२ नंतर ४६३ ऐवजी ४६७ हा आकडा लिहिला गेला आहे (३) ग प्रतींतहि ३६४ नंतर ३६५ ऐवजी पुन्हा ३६४ आणि ८७१ नंतर ८७२ ऐवजी पुन्हा ८७१ हा आकडा पडला आहे. आपल्या संहितेंतील ५९८, ७१०, ७८६, ८१० व ८६९ ह्या ओव्या या पोथींत नाहीत. अर्थात् त्या नकलतांना राहून गेल्या असाव्या असें दिसते. (४) घ प्रतींत ९४१ ह्या आकड्यानंतर चुकून ९४३ आकडा पडला आहे. म्हणून ओवी-संख्या १०८८ झाली. एरवीं या पोथींत खरोखर १०८७ च ओव्या आहेत.

आज प्रसिद्ध होत असलेल्या या मुद्रित संहितेंतील 'खस्ति श्री नमस्कार करूनी : क्षेमार्ळींगन देउनि : बोले पंडुनंदनु : श्रीकृष्णरायाप्रति' : या ४६१ व्या ओवीऐवजी 'खस्ति श्रीचक्रधरा : माझी विनंती अवधारा : येन्हवीं यावें दातारा : याग सिद्धि नेयावया ॥ नमस्कार करूनी : क्षेमार्ळींगन देउनी बोलावेया पंडुनंदनु : श्रीकृष्णरायाप्रति' अशा दोन ओव्या आहेत. वीरचूड धर्मराजाची विनंती श्रीकृष्णाला सादर करीत आहे, ही गोष्ट लक्षांत घेतली म्हणजे ४६१ वी एकच ओवी त्याठिकाणी अर्थदृष्ट्या शोभून दिसते. भावे-प्रतीमध्ये क पोथीप्रमाणे याऐवजी दोन ओव्या आहेत. म्हणून तेथील ओवी-संख्या १०८८ होते. याऐवजी एकच ओवी तेथे असावी असें मानल्यास ही संख्या १०८७ असावी. यावरून मला असें वाटतें की मुळांत शिशुपालवध काव्याच्या १०८७ च ओव्या असाव्या. प्रस्तुत मुद्रित संहितेंत त्याप्रमाणे त्या १०८७ च आलेल्या आहेत.

टीपग्रंथ

मूळ काव्याबरोबरच त्यावरील टीपग्रंथहि दिला आहे. महानुभावांच्या सातौ ग्रंथावर एकूण तीन टीपग्रंथ आहेत. पैकी पहिला टीपग्रंथ पूर्णपणे उपलब्ध नाही. श्री हरिराज पुसदेकर यांचा द्वितीय शोधनाचा टीपग्रंथ आहे आणि त्यातूनच शिशुपालवधाचा टीप नकलून दिला आहे. श्रीदत्तराज मराठे यांचा उत्तरावस्थेचा तृतीय शोधनीचा टीपहि उपलब्ध आहे, पण त्याची मला मिळालेली पोथी अगदी वाईट अक्षरांत लिहिलेली असल्यामुळे दुर्वाच्य आहे. शिवाय अनेक ठिकाणी ती फार अशुद्ध आहे. त्यामुळे श्री हरिराज पुसदेकरांचा द्वितीय शोधनीचाच टीप देणें इष्ट वाटलें.

या टीपग्रंथांत प्रत्येक ओवींतील कठिण शब्दांचे अर्थ दिलेले आहेत. ते सर्वच बरोबर आहेत असें नाही. पण त्यावरून निदान पूर्वी अर्थ लावण्याची

१. डॉ. मा. गो. देशमुख यांच्या 'कविभास्कराचें शिशुपालवध' या लेखासोबत शके १४४५ च्या मानलेल्या हस्तलिखितांतील शेवटच्या पानाचा ठसा जोडलेला आहे. (पहा. सत्यवादी, मार्च १९५५. बोरगाव मंजु, आकोला. शकाचा आकडा १४४५ असा लिहिला आहे. तो १४४५ म्हणून वाचावा की १४५५ ?) त्यांतहि प्रस्तुत काव्याच्या एकूण १०८७ च ओव्या आहेत.

पद्धति कशी होती हें कळून येईल. आरंभी आलेल्या कठिण शब्दांचे अर्थ टीपकाराकडूनच पुढे अनेकदा पुनरुक्त झालेले आहेत. ही पुनरुक्ति टाळण्यासाठी तो भाग मधून मधून मी वगळला आहे. मूळ मुद्रित संहितेंतील ओवीच्या आकड्याशी टीपांतील ओवीचा आकडा काही ठिकाणी जुळवून घ्यावा लागला. या दोन गोष्टी वगळल्या तर मूळ टीपांत इतर कोणताहि फरक केलेला नाही.

शिशुपाळवधाचा लेखन-काल : शकाची ओवी प्रक्षिप्त

प्रस्तुत काव्याचा लेखन-काल कोणता ? शके ११९५ मध्ये शिशुपाळ-वध लिहिले गेले, या समजुतीच्या मुळाशी भावे-प्रतीच्या शेवटी छापलेली शककालनिदर्शक ओवी होय. पण ही ओवी प्रक्षिप्त आहे. ह्या काव्याच्या ज्या अनेक पोथ्या मी पाहिल्या त्यांत कोठेहि ही ओवी आढळली नाही इतकेंच नाही; तर साती ग्रंथांत अंतर्भूत होणाऱ्या कोणत्याहि काव्याच्या शेवटी काव्यरचनेचा काल निर्देशिणारी ओवी आढळत नाही, ही गोष्ट आता मान्य झालेली आहे. तेव्हा भावे-प्रतीतील शककालनिदर्शक प्रक्षिप्त ओवीवर आधारलेला ११९५ हा लेखनशक मान्य करता येत नाही.

या परिस्थितीत कालनिर्णयासाठी इतर अंतर्बाह्य पुराव्यांचा आधार घेणे अवश्य आहे. स्मृति, वृद्धाचार व अन्वयस्थळ यांतील उल्लेख हा एक महत्त्वाचा बाह्य पुरावा होय. यांच्याच साहाय्याने कालनिर्णय करण्याचा प्रयत्न यापूर्वी मी केलेला होता. त्यावर त्यावेळी झालेल्या चर्चेच्या अनुषंगाने या प्रश्नाचा पुनर्विचार या ठिकाणी करावयाचा आहे.

श्रुति : स्मृति : वृद्धाचार : मार्गरुढि

महानुभाव पंथियांनी एकूण चार प्रमाणे मानली आहेत. १ श्रुति;

१. भावे-प्रतीतील ही ओवी अशी : 'शके शरांकरुद्ररात रोकडे : श्रीमुख माधवमासु चोखडे : तै श्रीकृष्णाचे पवाडे : वणिंले मियां' (१०८८). महाराष्ट्र सारस्वत भाग १. पृ. ८९ वर हीच ओवी पुढीलप्रमाणे आहे. 'शरांकरुद्र रोकडे : श्रीमुख माधव चोकडे : श्रीकृष्णवर्णन तोकडे : वानिले मियां'

२. भास्करभट्ट बोरीकर पृ. ८२-८३.

३. संशोधनलेखसंग्रह (ह. ना. नेने) भाग. १ पृ. १०७.

४. भास्करभट्ट बोरीकर पृ. ७१ ते ८८

२ स्मृति; ३ वृद्धाचार; आणि ४ मार्गरूढि. श्रीचक्रधरस्वामींची वचनें ती श्रुति; स्वामींच्या नंतर नागदेवाचार्यांच्या विद्यमानांनी घडलेल्या गोष्टी त्या स्मृति; त्यांच्यानंतर नागाइसेपर्यंतच्या काळात घडलेल्या हकीकती तो वृद्धाचार; आणि तदनंतर गुजरसिवबासापर्यंतचा वृत्तांत ती मार्गरूढि होय. वृद्धाचाराच्या आरंभी ह्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे सांगितलेल्या आहेत : “गोसावीयांची श्रुति : अधीकरणाची ते स्मृति : आरुतें वृद्धाचार.” याच्या अनुरोधाने विचार केला असता असें दिसून येतें की, गोसावीयांच्या म्हणजे श्रीचक्रधरस्वामींच्या प्रयाणापर्यंतचा वृत्तांत लौळाचरित्रांत आलेला आहे. स्वामींच्या प्रयाणापासून तो नागदेवाचार्यांच्या मृत्युपर्यंतचा वृत्तांत स्मृतीत आलेला आहे. नागदेवाचार्यांच्या मृत्युपासून तदनंतरचा (नागाइसेपर्यंतचा) वृत्तांत वृद्धाचारांत अंतर्भूत होतो; आणि यानंतरच्या गुजर सिवबासापर्यंतच्या काळातील वृत्तांत मार्गरूढि म्हणून संबोधला जातो. अर्थात्, त्या त्या कालावधीतील सर्वच वृत्तांत इत्थंभूत रीतीने त्या त्या ग्रंथांत आले असतील असें नाही. पण जे वृत्तांत नमूद झाले आहेत ते त्या त्या कालावधीतील असतात हें मात्र स्पष्टपणें दिसून येतें.

स्मृति व वृद्धाचार : अनुल्लेख व स्थानांतर

स्मृतिस्थळांत ‘स्मृति’ कालावधीतील काही महत्त्वाच्या गोष्टींचा उल्लेख येत नाही हें खरें आहे. उदा: नागदेवाचार्यांच्या आज्ञेवरून दामोदर पंडिताने केलेलें नाथपंथी जोगयाचें खंडन व त्या प्रसंगी केलेली चौपदीची रचना. हा वृत्तांत स्मृतिस्थळांत यात्रयास पाहिजे; तो उपलब्ध प्रतीत आढळत नाही; पण तो तदनंतरच्या वृद्धाचारांतहि येत नाही, हें लक्षांत ठेवेलें पाहिजे. केसोबासांच्या नांवावर मोडणाऱ्या ‘मूर्तिप्रकाशा’च्या लेखनाचाहि निर्देश स्मृतिस्थळांत नाही. पण याचें कारण, स्मृतिस्थळाकारांच्या मते तो केसोबासांचा नसावा; आणि दुसरें असें की महानुभाविांच्या मते तो ‘प्रमाण’

१. अन्वयस्थळ—हरिबास व धाकटे सोंगोबास २. स्मृतिस्थळ पृ. ८०.

३. नागदेवाचार्यांची. ४. स्वामींच्या प्रयाणापासून तो श्रीगोविंदप्रभूच्या मृत्युपर्यंतचा वृत्तांत ऋद्धपुर चरित्रांत (श्रीगोविंदप्रभुचरित्रांत) येतो.

५. पुढे पान १४-१५ तळदीप ४ पाहा.

ग्रंथ दिसत नाही. मग त्याचा निर्देश करण्याचें 'स्मृतिकारा'ला कारण काय? काही मजकूर इकडचा तिकडे झाल्याचें म्हणजे स्मृतिस्थळांत यावयाचा मजकूर वृद्धाचारांत, आणि वृद्धाचारांतील (त्या कालावधीतील) मजकूर स्मृतिस्थळांत आल्याचें उदाहरण आढळत नाही. हरगर्वाने 'गद्यराज' काव्य लिहिल्याचा उल्लेख वृद्धाचारांतच पाहिजे. 'स्मृतींत' तो येतो हें खरें, पण तेथे तो नरींद्रवासकृत रुक्मिणीस्वयंवराच्या हकीकतीच्या अनुषंगाने येतो. शिवाय 'तेथेच भटोबासांभागा केतुलेया एका काळा अनोबासांचा हरगर्वी भिक्षा केलेया हें अवघें आडकौनि म्हणितलें : सकळां कवीपरीस हा कवि चतुर : मग आपणही श्लोकबंध गद्य केलें' (स्मृस्थ. ११३) असा स्पष्ट खुलासा केलेला आहे, तिकडे दुर्लक्ष होऊं नये. तेव्हा 'गद्यराज' ग्रंथाचा उल्लेख स्मृति आणि वृद्धाचार या दोन्ही ठिकाणी असला तरी त्याची रचना केव्हा झाली याविषयी विकल्पदेखील निर्माण न होऊं देण्याइतपत लेखकांनी काळजी घेतलेली आहे. सारांश, 'स्मृति' काळातील वृत्तांत स्मृतींत, आणि 'वृद्धाचार'—काळातील वृत्तांत 'वृद्धाचारांत' येतो या विधानाला बाध येऊं शकत नाही.

शिशुपाळवधाची आख्यायिका वृद्धाचारांत

या विवेचनाचें कारण असें की, कवीस्वरबासाने म्हणजे भास्कर कवीने शिशुपाळवध काव्याची रचना केव्हाचा वृत्तांत स्मृतींत येत नाही; तो वृद्धाचारांत पुढीलप्रमाणे आलेला आहे.

“बाइदेवोबायें 'सुसु(शिशु)पाळ' निषेधी कविस्वरीं 'एकादश' करणें : ॥ एकवेळ कवीस्वरबासीं 'सुसुपाळवधु' केला : मग बाइदेवोबासांपासि म्हणितला : परिसौनि बाइदेवोबासिं म्हणितलें : कवीस्वर हो : ग्रंथु निका जाला : परि निवृत्ताजोगा नव्हेचि : मग कविस्वरबासीं 'येकादसकंदु' केला : मग तोही येउन बाइदेवोबासांपासि म्हणितला : तो

१. पहा : महानुभावीय वाङ्मयाची चिकित्सा. लेखक—मुरलधर महानुभाव शास्त्री. पूर्णेंडु (अुसावरु) वर्ष ५. अं. ३, ४, ५

परिसौनि बाइदेवोबासिं म्हणितलें : आतां होये कवीस्वर हो : हा निवृत्ताजोगा जाला : म्हणौनि थोर तोखले" (वृद्धाचार ७.)

यावरून दिसून येईल की शिशुपाळवध काव्याची रचना स्मृति-काळांत म्हणजे नागदेवाचार्यांच्या हयातींत नव्हे, तर वृद्धाचार-काळांत, अर्थात्, नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर झाली असली पाहिजे. या अनुमानाला स्मृति-स्थळांतील शिशुपाळवधरचनेचा केवळ अनुल्लेख कारणीभूत नाही, तर त्याचा वृद्धाचारांतील स्पष्ट उल्लेख कारणीभूत आहे. शिवाय, शिशुपाळवधाची रचना केल्यानंतर भास्कराने तें काव्य बाइदेवबासांना दाखवलें (व नंतर एकादश-स्कंधाची रचना केली.) याचें कारण त्यावेळीं नागदेवाचार्य विद्यमान नव्हते; इतकेंच नाही तर बाइदेवबास हे आचार्य होते.

उपाध्ये आमनाय (थोरला पाठ) यांच्या अन्वयस्थळाच्या अनेक पोथ्यांत हाच वृत्तांत अधिक स्पष्ट शब्दांत आहे. 'मग भटा अविद्यमानीं कवी-श्वरबासीं नरवीलाप स्तोत्र केलें : आन सीसुपाळ केला : तो बासापुढा म्हणितला : तेही म्हणीतलें माझीया विरक्ता योग्य नव्हेचि : मग रामदरा एकादशस्कंध केला.' दुतोंडे दत्तोमुनीने लिहिलेल्या अन्वयस्थळांतहि 'भटामागा...आन ग्रंथ शिशुपाळवध तथा एकादशस्कंध.....हे कवीश्वर माहानुभाव बोलिले' असा उल्लेख आलेला आहे.

अन्वयस्थळांतील मतांतर

शिशुपाळवधाच्या रचनेनंतर तो ग्रंथ बाइदेवबासांना दाखविण्यांत आला,

१. स्मृतिस्थळ : वा. ना. देशपांडे पृ. ८२.

२. बाइदेवबासांना मी 'मनोमानीत आचार्य' कल्पिलें नाहीं. भास्करभट्ट बोरी-कराचें तृतीयाचार्यत्व (सद्भाद्रि. सप्टें. १९३६) हा माझा लेख पहा. व पुढे पा. १५ पहा. नागदेवाचार्यांच्या विद्यमानां बाइदेवबासांना ग्रंथ दाखविला असा समन्वय होऊं शकत नाही. तसें असतें तर ही आख्यायिका वृद्धाचारांत येऊं शकली नसती. शिवाय ग्रंथ बाइदेवबासांनाच दाखविण्याचें कारण काय ?

३. श्रीगोपीराजग्रंथसंग्रह पोथी क्र १७; पोथी दुसरी-अनंतराज पंजाबी यांची. श्री अमृतबुवा चांदूर यांच्या जवळच्या पोथींत हीच आख्यायिका असून तींत 'आन शिशुपाळ केला : तो बाइदेवबासापुढा म्हणितला' असा स्वच्छ उल्लेख आहे.

या वृद्धाचारांतील माहितीशीं विरुद्ध जाणारा दुसरा पुरावा उपलब्ध आहे, त्याचा विचार केला पाहिजे. सिद्धांति हारीबास आणि धाकुटे सोंगाबास यांच्या अन्वयस्थळांत “आन वोवी-बंध शिशुपाळ केला : तो भट्टी निराकरीला माझेया विरक्ता योग्य नव्हे म्हणौनि : मग रामदरा एकादश स्कंद केला : ऐसे बारा बंध केले : एक म्हणति बाईदेवबासि म्हणितलें : ॥” असा निर्देश आहे, अर्थात् या अन्वयस्थळकारांच्या मते शिशुपाळवधाची रचना केल्यावर भास्कराने तो भट्टांना अर्थात् नागदेवचार्यांना दाखविला व त्यांनी त्याचें निराकरण केलें. कृष्णमुनीच्या अन्वयस्थळांतहि

ग्रंथ वोवीबद्ध शिशुपाळ केला : भटा दाखविला : वाचुनीया १६८

भट्टी म्हणितलें : ग्रंथ नीका जाला : रसवृत्ती भला : प्रवृत्तासी १६९

परि निवृत्तासी : योग्य नव्हे ग्रंथ : बहु रसवृत्त : वोडवला १७०

एक म्हणती : बाईदेवोबासी : योग्य प्रवृत्तासी : म्हणतीलें १७१

असाच वृत्तांत आलेला आहे. साती ग्रंथावरील तृतीय शोधनीचा टीपकार दत्ताराज मराठे यानेहि आपल्या टीपग्रंथांतील शिशुपाळवध व एकादशस्कंद या काव्यांच्या मूळपीठिकांत अन्वयस्थळांतील वरील माहिती दिलेली आहे.

या सर्व उल्लेखांवरून दिसून येतें की (१) ‘स्मृती’त शिशुपाळवध-लेखनाची आख्यायिका नाही; (२) ती वृद्धाचारांत आहे. त्यांत प्रस्तुत ग्रंथ लिहिल्यावर भास्कराने तो बाईदेवबासांना दाखविल्याचें स्पष्ट निर्देशिलेलें आहे. या वृत्तांतांत प्रस्तुत ग्रंथ ‘नागदेवचार्यांना’ दाखविला अशी वासना

१. एकादशस्कंधाच्या मूळपीठिकेत या टीपकाराने ‘एक म्हणति शिशुपाळ ग्रंथ विरक्ता योग्य नव्हे ऐसे बायदेवबासी म्हणितलें’ ही वासना देऊन शिवाय आपणही एक वासना दिली आहे, ती अशी : ‘आन कव्हणी एक इतर बीद्दास तो परमार्ग उत्थापन प्रवर्तनी कवीश्वर बीद्दास जीकनी सैद्य सीखरीं प्रभामंडळदर्शनी एकादश स्कंध ग्रंथारंभ केला : तोचि कैसा : ना तो ऐसा : सैद्याचळ्याचिये चुडुके...तोचि ग्रंथ रामदरा राहुनि संपूर्ण केला’ (मा. बो. पृ. २२-२३). यावरून नागदेव किंवा बाईदेव यांनी शिशुपाळवधाचें निराकरण केलें म्हणून एकादशस्कंध केला असें नसून भास्करभट्टाने माझूर येथील वादांत विद्वानांना जिकल्यावर तेथील सैद्य शिखरावरील प्रभामंडळाच्या दर्शनाने रफूतिं येऊन एकादश ग्रंथाच्या रचनेला आरंभ केला, असें इतर कांही महानुभाव विद्वानांचें मत असल्याचें दिसून येतें.

किंवा मतांतर म्हणूनहि उल्लेखिलेले नाही. (३) उपाध्ये आम्नायाचें अन्वय-स्थळ आणि दुर्तोडे मुनीचें अन्वयस्थळ यांतसुद्धा हा ग्रंथ 'भटा अविद्यमाना' (भटामागा) बाइदेवबासांना दाखविल्याचेंच नमूद केलेले आहे. तेथेहि वासनाभेद नाही. (४) हारीबास व सोंगोबास यांचें अन्वयस्थळ, कृष्णमुनीचें अन्वयस्थळ आणि दत्तराज मन्हाटे यांचा तृतीय शोधनीचा टीप यांत मात्र प्रस्तुत ग्रंथ लिहिल्यावर कवीने तो भटांना = नागदेवाचार्यांना दाखविला व त्यांनी त्याचें निराकरण केलें; मग रामदरा येथे एकादशस्कंध लिहिला अशी आख्यायिका आहे. या तिन्ही ग्रंथकारांनी वासनाभेद किंवा मतांतर म्हणून प्रस्तुत ग्रंथ बाइदेवबासांना दाखविला असल्याचेंहि नमूद केलेले आहे.

तेव्हां आता मुख्य प्रश्न असा की शिशुपाळवधाचें लेखन, या बाह्य पुराव्यांच्या आधारें, नागदेवाचार्यांच्या हयातींत झालें की त्यांच्या मृत्युनंतर?

अन्वयस्थळ स्मृतिस्थळानंतरचें

आज स्मृतिस्थळाच्या (यांतच वृद्धाचारहि लिहिलेला असतो) ज्या पोथ्या उपलब्ध आहेत त्यांत 'शोध' 'कविबास वासना' (= मालोबासाचें मत) 'मलेकोयाबा' 'मार्गहूडि' यांचे उल्लेख येतात. अर्थात् 'मलेकोयाबा' व 'मार्गहूडि' काळानंतर किंवा फार तर त्या काळावधीतील कोणीतरी सम-कालीन संस्करणकाराने संशोधित अशी ही संहिता आहे. श्री. वा. ना. देश-पांडे यांनी या संहितेचा काळ स्थूल मानाने १३५४-चौदावें शतक असा ठरविलेला आहे. (स्मृ. प्रस्ता. ५) याचा अर्थ असा की, मलेकोयाबा व त्याचा समकालीन संस्करणकार यांच्या पर्यंत तरी महाबुभाव पंथीयांच्या मते शिशुपाळवधाचें लेखन 'वृद्धाचारा'च्या काळावधीत झालेलें असून तो ग्रंथ भास्कराने बाइदेवबासांना दाखविला होता. हा काळपर्यंत प्रस्तुत ग्रंथ नागदेवा-चार्यांना दाखविला असल्याबद्दलचें मतांतर म्हणून कोणी एखादा 'शोध' किंवा 'वासना' म्हणूनहि निर्देश केलेला नाही. अर्थात् तशा प्रकारचा पुसट मतभेद देखील कोणाच्याहि ठिकाणी नव्हता.

हें वासनांतर प्रथम व्यक्त केलें तें सिद्धांति-हारिराज आणि धाकुटे सोंगो-बास यांनी. यांतील सिद्धांति हारीराज हा धारासीवकर ओंकारबासाचा शिष्य होय. त्याचा उल्लेख 'सिद्धांति हरीराज : वंकराजा शीष्य' (२४९) असा

कृष्णमुनीने अन्वयस्थळांत केलेला आहे. अर्थात् अन्वयस्थळकार कृष्णमुनि हा हारिराज व सोंगोबास यांच्या नंतरचा होय. त्याचा काळ श्री. नेने यांनी 'चौदाव्या शतकानंतर' ठरविला आहे. टीपकार दत्तराज मराठे याचाहि उल्लेख श्री. य. खु. देशपांडे यांनी पंधराव्या शतकांत केलेला आहे. तेव्हा शिशुपालवध ग्रंथ नागदेवाचार्यांना दाखविला या आख्यायिकेचा निर्देश कर-णाऱ्यांमध्ये अन्वयस्थळकार सिद्धांते हारिराज आणि धाकुटे सोंगोबास हे सर्वांत जुने असून ते दोघेहि स्मृति-वृद्धाचाराच्या शेवटच्या संशोधनकारांना समकालीन असले पाहिजेत.

असें असलें तरी 'स्मृतिस्थळ' हें 'अन्वयस्थळा'पेक्षा प्राचीन होय. कारण या अडीचशेच्या पाठाच्या मूळ लेखकांनी आपला पाठ तयार केल्या-नंतर कोणत्यातरी शोधकाराने त्यांत 'शोध' नमूद केलें, नंतर कोणीतरी त्यांत इतरांच्या 'वासना' घातल्या, त्यानंतरच्या काळांत 'मलेकोयाबा'चें म्हणणें निर्दिष्ट केलें, आणि मार्गसुद्धीतील मतांतरेंहि टिपून ठेवलीं. या सर्वांच्या पूर्वी मूळपाठ अगोदर तयार झाला असला पाहिजे. उलट 'अन्वयस्थळा'ची रचनाच मुळी हारिबास आणि सोंगोबास यांनी केली. तेव्हा 'स्मृतिस्थळा'चा मूळचा

१. संशोधन लेखनसंग्रह : इ. ना. नेने पा. १६५. २ सदर. पा. १४९

३. सिद्धांते हारीबास व धाकुटे सोंगोबास यांच्या अन्वयस्थळांत सिद्धांते हारीबासाच्या स्वतःच्या रचनेचा उल्लेख येतो. यावरून त्याच्यानंतर कोणीतरी हें अन्वयस्थळ संबंधिलें असावें की काय अशी शंका येणें स्वाभाविक आहे. पण हारीबास व सोंगोबास यांनी संबंधिलेल्या या ग्रंथांत त्यांच्यापैकी एकाच्या रचनेचा उल्लेख येणें अस्वाभाविक नाही. याच अन्वयस्थळांत मलेकोयाबाचाहि उल्लेख आहे. त्यावरून तो या ग्रंथकारांना समकालीन असावा.

४ अन्वयस्थळांतील कांही प्रकरणांचा विचार करतां असेंहि दिसून येतें की या लेखकांनी त्यांचा संबंध आपल्या कल्पनेने लावला असावा. उदा: दामोदर पंडितांच्या चौपद्यांच्या रचनेचा उल्लेख पहा. नागदेवांच्या भेटिला आलेल्या नाथपंथी जोग्याच्या खंडनासाठी दामोदर पंडिताने 'नव नाथ कहे सो नाथ पंथी' — ही चौपदी लिहिली व मग 'प्रस्तावयानुरूप' ६० चौपद्या लिहिल्या. या निमित्ताने आचार्यांनी म्हटलें की 'पंडिता केमवदेया : तुम्ही माझे डोळ गा' अशी माहिती अन्वयस्थळकारांनी दिली आहे. ती तपासून पाहतां असा प्रश्न निर्माण होतो की चौपद्यांची रचना केवळ दामोदर पंडितांची आहे, मग त्या 'प्रकरणा'वरून अभिप्राय देतांना [पुढे चालू.

पाठ हा 'अन्वयस्थळा'पेक्षा काही वर्षांनी तरी निःसंशय जुना असावा त्यातील शोध, वासना वगैरे मजकूर वगळला म्हणजे मूळ पाठ हातीं लागतो. शिशुपाळवधासंबंधीच्या आख्यायिकेंत स्मृतिस्थळांतर्गत वृद्धाचारांत कोणताहि शोध, किंवा वासना नाही हें लक्षांत घेतलें म्हणजे अन्वयस्थळकारापूर्वीच्या स्मृतिस्थळाच्या मूळ कर्त्याचें व त्यावरील अनेक संस्करणकारांचें मत कवीश्वर-बासाने प्रस्तुत ग्रंथ वृद्धाचारकाळांत लिहून तो बाइदेवबासांना दाखविला होता असेंच स्पष्ट दिसतें. अर्थात्, प्रस्तुत काव्याची रचना नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर आणि बाइदेवबासांच्या मृत्युपूर्वी झाली असावी असें अनुमान फलित होतें.

बाइदेवबासांचें आचार्यत्व

एक प्रश्न असा की, भास्कराने शिशुपाळवधाची रचना केल्यावर तो ग्रंथ बाइदेवबासांना दाखविण्याचें कारण काय ? याचें उत्तर असें की त्यावेळीं, म्हणजे नागदेवाचार्यानंतर बाइदेवबास हे आचार्य होते. नागदेवानंतर कोण आचार्य होते याचा उल्लेख वृद्धाचारांत नाही, हें खरें; पण त्यांच्या शिवाय आणखी दुसरे कोणी उदा : भास्करभट्ट हे आचार्य होते असाहि उल्लेख तेथे नाही. अन्य काही ग्रंथांत मात्र बाइदेवबासांच्या आचार्यत्वाचा उल्लेख आहे. उदा : 'इतिहास' प्रकरणांत नागदेवाचार्यांनीच आपल्यानंतर बाइदेवबासांना 'सर्वज्ञाचा सर्व व्यापार' चालविण्याची आज्ञा देऊन सगळ्या गुरुकुळाकडून त्यांना दंडवतें घालविण्याचा निर्देश आहे. उपाध्ये आभनायाच्या थोरल्या पाठावरील अन्वयस्थळांतमुद्धा "तै बाइदेवबास आचार्ये होते" असा स्पष्ट

'केसवेदयाचें' म्हणजे केसोबासाचें नांव घेण्याचें कारण काय ? तेव्हां हा अभिप्राय चौपदीच्या आख्यायिकेवरील नसावा; आणि तेंच बरोबर दिसतें. पंथांत शिरलेल्या एका विचारवंत दांपत्याच्या निमित्ताने घडलेल्या प्रकरणावरून नागदेवाचार्यांनी म्हटलें होतेंकी "...तुम्ही माझे डोळ की गा पंडिता केसवधा" (स्मृ. स्थ. ९५). हा अभिप्राय चौपदीरचनेच्या आख्यायिकेला अन्वयस्थळकारांनी जोडला आहे ! (आणि त्याचाच अनुवाद तदनंतरच्या ग्रंथकारांनी केलेला आहे). यावरून जोग्यासंबंधीची आख्यायिकाहि आहे त्या स्वरूपांत खरी मानावी की नाही याविषयी शंका येते.

उल्लेख आहे. साळकर 'अन्वयस्थळा' मध्ये देखील असा स्वच्छ उल्लेख असल्याचें श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी नमूद केलेले आहे. नागदेवाचार्यानंतर तीन वर्षे बाइदेवबास जिवंत होते. या काळांत तेच आचार्य होते असें या सर्व उल्लेखांवरून दिसून येतें.

तथापि, शिशुपालवध बाइदेवबासांना दाखवून त्यांनी निराकरण केल्यानंतर एकादशस्कंध लिहिला यावर अंतर्बाह्य पुराव्याच्या आधारे कांही आक्षेप घेण्यांत आलेले त्यांचा विचार केला पाहिजे.

(१) एकादशस्कंध अथवा उद्धवगीता या काव्याच्या आरंभी 'तया नागार्जुनाचा उपदेश : म्हणौनि बोलावया शांत : रसु भास्कर कवि जाला सौरसु : वोवी प्रबंधी (६) ही ओवी आली आहे. नागार्जुनाचा उपदेश असल्यामुळे भास्करकवीला वोवीप्रबंधांत शांतरस वर्णन करण्याची आवड निर्माण झाली, असा या ओवीचा अर्थ आहे. अर्थात् यापूर्वी शृंगार-रसप्रधान 'शिशुपालवध' भास्कराने लिहिलेला होता आणि त्याचें निराकरण नागदेवाचार्यांनी केलें असलें पाहिजे (— आणि म्हणून भास्कराने शांतरस-प्रधान एकादशस्कंध लिहिला) असें यावरून दिसून येतें; तेव्हा शिशुपालवधाची रचना नागदेवाचार्यांच्या हयातीतच झाली असावी, असा या आक्षेपाचा मथितार्थ आहे.

(२) इतकेंच नाही तर भास्कराने या काव्याची रचना महानुभावपंथांत येण्यापूर्वीच केलेली असावी. कारण हा ग्रंथ शृंगाररसप्रधान आहे, यांत चारपांच ओव्याखेरीज महानुभाव तत्त्वज्ञानाचें वर्णन कोठेच येत नाही; इतकेंच नाही तर लक्ष्मीपती, कमलापती हें जागोजागी श्रीकृष्णाचें विशेषण देऊन शेषनारायणाचें व श्रीकृष्णाचें ऐक्य ध्वनित केलें आहे. हें महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या विरुद्ध आहे. त्याचप्रमाणे 'जयाचेनि वैराडपणें : चैवें घेतलें मोक्षाचें निजवणें' या ओवींत विरुद्ध भक्तीने मोक्ष प्राप्त होणें लिहिलें आहे. हें महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या विरुद्ध आहे. यावरून हा ग्रंथ भास्कराने गृहस्थाश्रमांत लिहिला असला पाहिजे, असें दुसऱ्या आक्षेपाचें स्वरूप आहे.

१. भा. सं. मं. त्रै. वर्ष १३. अं. २

२. श्री. कृष्णशास्त्री घुले. 'महाराष्ट्र'-नागपूर. १९-४-३६.

३. श्रीमुरलीधरशास्त्री आराध्य. २. पूर्णेंदु (मुसावळ) वर्ष ५, अंक ५.

शिशुपाळवधांत पंथीय तत्त्वज्ञानाचें प्रतिबिंब

यांतील दुसऱ्या आक्षेपाचा प्रथम विचार करूं. वस्तुतः शिशुपाळवधाच्या रचनेची आख्यायिका 'स्मृती'त नसून 'बृद्धाचारा'त आहे हीच गोष्ट हा ग्रंथ नागदेवांच्या मृत्युनंतर लिहिला असावा, अर्थात् तो त्याने गृहस्थाश्रमांत लिहिला नाही, हें दाखवण्याला पुरेशी आहे. तथापि हा उल्लेखच वादाचा विषय असल्यामुळे त्याचा आधार घेणें इष्ट होणार नाही; इतर पुरावे पाहिले पाहिजेत. महानुभावांच्या सातौ ग्रंथांत, कवीने पंधांत येण्यापूर्वी लिहिलेला एक ग्रंथ आहे, तो नरेंद्राचें रुक्मिणी खयंवर होय. हा ग्रंथ नरेंद्राने पंधांत येण्यापूर्वी लिहिला होता, असा स्पष्ट उल्लेख 'स्मृती'त (११३, आढळतो. तृतीय शोधनीच्या टीपकारानेहि तसा निर्देश केलेला आहे. हारीबास आणि सांगोबास यांच्या अन्वयस्थळांतहि 'नरेंद्रबासी नरेंद्र ग्रंथ केला । व्येवहारी देवगीरीसी' असा स्पष्ट खुलासा आहे. सातौ ग्रंथांतील 'शिशुपाळवध' भास्कर-भट्टाने खरोखरच पंधांत येण्यापूर्वी लिहिला असता तर तसा उल्लेख या ग्रंथा-संबंधीहि आला असता. महानुभावांच्या 'प्रमाण' ग्रंथांत तो मोडत असल्यामुळे तो गृहस्थाश्रमांत लिहिला असता तर 'मार्गसी' कसा आणि कां आला याचा निर्देश, रुक्मिणीखयंवराप्रमाणेच, येणें आवश्यक होतें. पण तसा तो मुळांच आढळत नाही. उलट हा ग्रंथ भास्कराने महानुभावपंधांत प्रविष्ट झाल्यावरच लिहिला आहे असे काव्यातर्गत अनेक पुरावे आहेत. काव्याच्या आरंभी भास्कराने श्रीदत्तात्रेय, श्रीकृष्ण, श्रीचक्रपाणी, श्रीप्रभु (= गोविंदप्रभु) आणि श्रीचक्रधर या पंचकृष्णांना नमन केलें आहे. इतकेंच नाही तर ईश्वराधिकरण नागार्जुनालाहि नमन केलेलें आहे. (ओ. ६). त्यांचा उल्लेख स्वतंत्रपणें आणखी एका ओवींत (१२) आलेला आहे. याशिवाय श्रीकृष्णाचें विशेषण म्हणून 'नागार्जुनाचा दातारू' असा उल्लेख तर अनेकदा आलेला आहे. (२३२, ३६२, ४९९ इ.) असे कोणतेहि उल्लेख नरेंद्राच्या रुक्मिणीखयंवरांत नाहीत. यावरून पंधांत प्रविष्ट झाल्यावरच भास्कराने हें काव्य लिहिलें असावें असें स्पष्ट दिसतें. आता, पंधांत प्रविष्ट होऊनहि भास्कर काही दिवस गृहस्थाश्रमांत राहिला आणि त्यावेळीं त्याने हें काव्य लिहिलें, असें म्हणायचें असेल तर तसेंहि दिसत नाही. भास्कराच्या अनुसरणाच्या आख्यायिकेंतील "एकवेळ चोरीकरां भानुभटा भटोबासाचें दर्शन जालें : कवणिपरि जालें तें नेणिजे :

भटोबासापासौनि श्रवण जालें : भीक्षा केली...” (स्मृ. ५५). या निर्देशावरून श्रवणकाल व भिक्षाकाल यांत फारसा कालावधि असावा असें दिसत नाही.

पण भास्कराने या काव्याची रचना पंधाची दीक्षा घेतल्यानंतर केली असावी असा अधिक महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे त्यांत महानुभाव तत्त्वज्ञानाचें पडलेलें प्रतिबिंब होय. त्यांत ‘महानुभाव तत्त्वज्ञानाची छाया देखील नाही’ असें म्हणणें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. ‘स्थूलासूक्ष्मा वेगळा : कैवल्याचा पुतळा : तेणें तुवा मायावेषू धरिला : कृपावशें’ (४३३) यांत ‘माया वेषधारीए होति : मायापुरधारीए होति’ (उद्ध. ३, ४) ‘कृपावशें सावेवो साकार होए’ (पूर्वी) या सूत्रांतील तत्त्वज्ञान आहे. तेंच ‘घेउनि चैतन्याची गवसणी’ (३); ‘चैतन्याचिए मांडुसे : कैवल्याचे पाचिखंड जैसे’ (५९) या ओवींतहि आहे. ‘ब्रह्मगोलकाचीया माळा : साजेति जीएचां गळां : अससि तीए जवळा : पुण लक्ष्मि ना ॥ ८७ ॥ ते वोळगे तुझे चरण : तुं मिरवौसि राणेपण : पुण कहीं न करौसि संभाषण : विसरौनिया ॥ ८८ ॥’ या ओव्या ‘केवळींचि नित्यसंबंधें माया असे ॥ १५ ॥ माया जेथ संबंधातें पातळी असे तेथचि न पवे ॥ १६ ॥’ (निर्वचन) या सूत्रांतील तत्त्वज्ञानाची छाया होत. ८९ ते ९४ या सहा ओव्या तर महानुभाव तत्त्वज्ञानातील संसरण प्रकरणाच्याच आहेत. या ओव्यांवरील अर्थनिर्णयात्मक टीपांमध्ये याचें सविस्तर स्पष्टीकरण केलेलें आहे. भास्कराचा महानुभाव तत्त्वज्ञानाशीं असलेला गाढ परिचय दाखवण्याला या ओव्या पुरेशा आहेत.

पंधीय तत्त्वज्ञानाला विरुद्ध कांही नाही

महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या विरुद्ध यांत कांही गोष्टी आहेत हें म्हणणेंहि बरोबर नाही. लक्ष्मीपती, कमलापती हीं विशेषणें या काव्यांत ‘जागोजागीं’ आलीं आहेत हें म्हणणेंच मुळांत अतिशयोक्त आहे. ‘कमलापति’ हें विशेषण एकदाहि आलेलें नाही. ‘लक्ष्मीपती’ हें विशेषण एकदा (ओ. ६०१) आणि ‘लक्ष्मीकांत’ हें एकदा (ओ. १७६) काय तें आलें आहे. आणि या दोन्ही ठिकाणीं शेषनारायणाचें व श्रीकृष्णाचें ऐक्य दुरूनहि सूचित होत नाही. विशेषतः ‘रुपाचीया मुली : जया लक्ष्मी वालमैली : बळिया घर रीगाली : अण्हेरितां’ (३६९) असें जाणीवपूर्वक लिहिणाऱ्या भास्कराने

‘लक्ष्मीपती’ ‘लक्ष्मीकांत’ हे शब्द शेषनारायणाशीं ऐक्य सूचित करण्यासाठी योजले असें म्हणणें म्हणजे त्याला जाणूनबुजून अन्याय करणें होय. शिवाय शेषनारायणाची पत्नी एवढाच अर्थ ‘लक्ष्मी’ शब्दाला आहे काय ? रूपश्री, सौंदर्यलक्ष्मी या अर्थाने हा शब्द वापरला जाऊं शकतो की नाही ? तेव्हां केवळ या शब्दाच्या वापरामुळे भास्कराच्या पदरीं महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या अज्ञानाचा दोष बांधणें योग्य नाही.

‘जयाचेनि वैराडपणें : चैद्यें घेतलें मोक्षाचें निजवणें’ (१०८५) यांतहि महानुभाव तत्त्वज्ञानाला विरुद्ध असें काही नाही. येथे ‘मोक्ष’ शब्द केवलय-प्राप्तिसूचक मुक्ति या अर्थाने नाही, तर देवताफळ या अर्थाने आहे. ‘स्वर्ग : नरक : कर्मभूमि : मोक्ष’ (सूपा. संस. २५) हीं चतुर्विध कर्मफळें असून ‘इंद्रादिकांचीं फळें तो स्वर्ग बोलिजे : कैलास वैकुंठ तो मोक्ष बोलिजे’ (सूपा. विमा. १७९). ‘ज्याच्याशीं केलेल्या वैराने चैद्याने मोक्षाचें (= वैकुंठ या देवताफळाचें) विसवणें (विभ्रांतिस्थान) प्राप्त करून घेतलें त्याच्या (श्रीकृष्णाच्या) कथाश्रवणाने जें (प्राप्त) होए तें कवण जाणें ?’ असा या ओवीचा अर्थ आहे. परमेश्वराशीं वैर करून मृत्यु प्राप्त झाला तर मोक्ष (= कैलास वैकुंठ हीं देवताफळें) मिळतो असें म्हणणें हें महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या मुळीच विरुद्ध नाही, तें त्या तत्त्वज्ञानाला पूर्णपणें धरून आहे. ‘विखदान देति पुतना । ते तुआं पावविलि वैकुंठ भुवना । वैरें मुक्ति देवकीनंदना । भक्तां काइ देसि ?’ (वछा. ४५९) या ओवीत दामोदर पंडिताने नेमकें हेंच सांगितलें आहे. ही ओवी आणि ‘जयाचेनि वैराडपणें : चैद्यें घेतलें मोक्षाचें निजवणें’ ही भास्कराची ओवी यांची तुलना करून पाह्यावी, म्हणजे दोहोंतील सिद्धांत एकच असल्याचें दिसून येईल.

‘तें कवतुक वीतलें आइका : शरिरौनि निगाली ज्योति-कळिका

ते देखतां तीहीं लोकां : वीळासलीं श्रीकृष्ण-चरणीं’ (शिष्ट. १०८२) ही ओवीसुद्धा महानुभाव तत्त्वज्ञानाला धरून नाही, कारण तीत जीवात्मा

१. या ठिकाणी ‘मुक्ति’ शब्द मोक्षफळ (देवताफळ) याच अर्थाने वापरलेला आहे. महानुभाव तत्त्वज्ञानांत याहि अर्थाने तो वापरला जातो. उदा : ‘गत्वा मुक्ति’ (सूपा. वि. ४१); ‘स्वर्गी गत्वा मुक्ति यकि आति’ (सूपा. विमा. ६३)

परमात्म्यांत एकरूप झाल्याचें - अद्वैताचें - वर्णन आहे, असा आक्षेप कित्येक जण घेतात. तोहि बरोबर नाही. एक तर शिशुपाळाची 'ज्योति-कळिका' श्रीकृष्णाच्या चरणाशी 'विलासली' = शोभून दिसली, एवढाच तेथे अर्थ आहे. ती श्रीकृष्णाच्या चरणाजवळ 'लीन झाली' असा अर्थ घेतल्यानेहि काही विषडत नाही. ती त्या चरणाजवळ 'अंतर्धान पावली' असा त्याचा अर्थ होईल. श्रीकृष्णाच्या 'शिवात्म्यांत' ती एकरूप झाली असा अर्थ नाही. मी वर दिलेला अर्थ महानुभावांच्या द्वैत तत्त्वज्ञानाला धरून आहे. याहि ठिकाणी शास्त्रार्थाच्या बाबतींत नागदेवाचार्यांचा 'डोळा' असलेल्या दामोदर पंडितांच्या पुढील ओव्यांकडे मी अभ्यासकांचे लक्ष्य वेधतो. श्रीकृष्णाने 'आघासुरा'चा वध केल्यानंतर काय झालें ? दामोदर पंडित सांगतात—

आत्मां तेजपुंजू निगाला । तेथचि श्रीकृष्णि लया गेला

जैसा सरिता समुद्रु मिनला । सागरासि' (वळा. ११८)

शिशुपाळवधातील ओवीची (१०८२) या ओवीशी तुलना करून पाह्यावी. शिशुपाळाच्या शरीरातून जशी ज्योति-कळिका निघाली आणि ती श्रीकृष्ण-चरणी विलासली तसा अघासुराच्या शरीरातून 'तेजपुंजू आत्मा निगाला' आणि तो 'श्रीकृष्णि लया गेला'. हें कां व कसे झालें याचा विचार 'भितरी देवें कांहि दिन्हलें । म्हणौनि प्रकाशवंत जालें । किं तें विज्ञान प्रकटिलें । तें महंत जाणति' (वळा. ११९) या शब्दांत महंतावरच सोपविला आहे. यावरून दिसून येईल की शिशुपाळवधांत, महानुभाव तत्त्वज्ञानाला विरोधी असें काही नाही. जें आहे तें त्या तत्त्वज्ञानाला धरून आहे; इतकेंच नाही तर महानुभाव तत्त्वज्ञानाचें सूक्ष्म ज्ञान स्पष्ट करणारें आहे. तेव्हा, भास्करावर महानुभाव तत्त्वज्ञानाच्या अज्ञानाचा आरोप करून त्याचें शिशुपाळवध त्याने गृहस्थाश्रमांत, महानुभाव पंथांत येण्यापूर्वी लिहिलें असलें पाहिजे असें भासविण्याचा प्रयत्न करणें व्यर्थ होय.

‘तया नागार्जुनाचा उपदेशु’

अर्थात् भास्करभट्टाने 'शिशुपाळवध' काव्य महानुभाव पंथाची दीक्षा घेतल्यानंतर लिहिलें हें निर्विवाद ठरतें. पण तें केव्हां लिहिलें ? नागदेवांच्या

मृत्युपूर्वी की नंतर? एकादशस्कंधाच्या आरंभी असलेल्या 'तया नागार्जुनाचा उपदेश : म्हणौनि बोलावेया शांतिरसु : भास्करू कवि जाला सौरसु : वोवी प्रबंधी' या ओवीवरून असे अनुमान करता येईल काय की भास्कराने आधी शिशुपाळवध काव्य लिहिले, ते नागदेवांनी निराकरिले आणि म्हणून नाग-देवांच्या उपदेशावरून भास्कर कवीला हा शांतरस वर्णन करण्याची आवड निर्माण झाली? वरील ओवीच्या आधारें केलेल्या युक्तिवादांत शिशुपाळवध 'शृंगाररसप्रधान' असल्यामुळे त्याचें नागदेवाने निराकरण केलें; आणि म्हणून 'शांतरसप्रधान' एकादश भास्कराने लिहिला यावर विशेष भर देण्यांत येतो त्याचा आधी विचार करूं.

प्रथम एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे ती अशी की 'व्यवहारी' लिहिलेला रुक्मिणी-स्वयंवर हा ग्रंथ घेऊन नरेंद्र नागदेवाचार्याकडे आला. या ग्रंथाचें नागदेवांनी निराकरण केल्याचें दिसत नाही. वस्तुतः शिशुपाळवधाप्रमाणे हाहि ग्रंथ अखंत रसाळ आहे. तृतीय शोधनीच्या टीपकाराने ग्रंथ-शुंखला देतांना शिशुपाळवधाप्रमाणे नरेंद्राचा रुक्मिणी-स्वयंवर ग्रंथहि 'रसिक' म्हणून वर्णन केला आहे; आणि तसा तो आहेहि. किंबहुना शिशुपाळवधा-पेक्षाहि तो अधिक 'रसिक' होय. इतकेंच नाही तर 'गणेश' 'शारदा' ह्या देवतांना ग्रंथारंभी नमन करणारा आहे. तरीहि त्याचें नागदेवाचार्यांनी निराकरण केलें नाही. मग शिशुपाळवधाचेंच कां करावें? त्यांना रुक्मिणी-स्वयंवर 'विरक्ता योग्य' वाटलें तर शिशुपाळवध कां वाटूं नये?

शिशुपाळवधांतील शांतरस

नागदेवांनी 'उपदेश' केल्यामुळे आपण एकादशस्कंधांत शांतरस वर्णन करतां असें जर भास्कराचें खरोखरच म्हणणें असेल तर त्यापूर्वीचा शिशुपाळ-वध 'शांतरसा'चा ग्रंथ नाही हें त्याला मान्य झालें असें म्हणावें लागेल. हा ग्रंथ 'शृंगार' प्रधान असल्याचा अभिप्राय सर्वच आधुनिक पंडितांनी दिलेला आहे, (म. म. वा. पा. १७; भा. वो. पा. ११५; म. सा. भाग १ पा. ८७, ८९) पण वस्तुस्थिति काय आहे? शिशुपाळवध-कथा ही भास्कराच्या मते 'भक्तिरसाची गंगा, कैवल्याच्या मार्गावरील दिवटी, मुक्तिरूपी लौकडे घेऊन जाणारी दूति, ज्ञानाचें अंजन डोळ्यांत घालणारी सळई, शांतरसाने

शिपल्यामुळे बहरलेली ज्ञानाची वेळ, मूर्तिमती विवेकरूपी सौभाग्यदेवता,... निर्जळ संसाराच्या वाटेवरील आर्तासाठी विश्रांतिस्थळ, अविद्येच्या किल्ल्यावर अकस्मात केलेली मोक्षाची चढावणी आणि धर्माचा साह्यकर्ता असलेल्या श्रीकृष्णाने महापातकावर घातलेली धाड-' (ओ. ३०-३५) अशी आहे. किंबहुना ही कथा ऐकल्यामुळे संसाराचे बंधन तुटून जीवाला परमतत्त्वाचे विशेष ज्ञान होतं. (ओ. १०८६) असे त्याचे म्हणणे आहे. अशा स्थितीत पूर्वा लिहिलेल्या शिशुपाळवध काव्यात 'शांतरस' नव्हता म्हणून आता नागदेवाचार्यांच्या उपदेशानुसार मी शांतरस वर्णन करतो असा परिहार देण्याची भास्कराला काही गरज होती असे वाटत नाही.

शृंगाराचे प्रसंग

या संपूर्ण काव्याकडे दृष्टिक्षेप केला तर श्रीकृष्ण-रुक्मिणी यांचा प्रेम-कलह, श्रीकृष्णाची जलक्रीडा व रुक्मिणीची विरहावस्था ही तीनच प्रकरणे शृंगाराची आहेत, असे दिसले. रुक्मिणीची विरहावस्था म्हणजे भक्ताची परमेश्वरवियोगांतील तळमळ. ती विरक्त भक्तांच्या दृष्टीनेहि आक्षेपाई ठरत नाही. खुद्द श्रीचक्रधरस्वामींनी विरही पुरुषाची अवस्था वर्णन करतांना विरहिणीचे दृष्टांत दिलेले आहेत (हपा. ८७-८९). श्रीकृष्ण-रुक्मिणीच्या प्रेम-कलहात, आपल्याला परमेश्वर अनेक दिवसांत भेटले नाहीत याबद्दल मानिनी रुक्मिणीचा रुसवा आहे. त्याचे पर्यवसान 'उठि वो उठि वहिली : लाग देवाचा चरणकमळी : एकि एकि घडि तुटली : ते कवणातें मागसी' (१२३) या उपदेशात झाले आहे. या दोन्ही प्रसंगांचे अंतिम पर्यवसान परमेश्वर मीलनात होत असल्यामुळे व त्यापूर्वीचा विरह आणि कलह भक्तिभावनेने वर्णन केलेला असल्यामुळे आक्षेपाई होऊ शकत नाही. श्रीकृष्णाच्या जलक्रीडेतहि 'परमेश्वराला हस्तगत' करण्याच्या भावनेचे सूत्र भास्कराने कुशलतेने गोवून दिलेले आहे. तथापि या एका प्रसंगाच्या ७० ओव्या सोडल्या तर प्रस्तुत काव्यात शृंगार रसाला 'प्राधान्य' आहे असे म्हणता येणार नाही. आणखी एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे, ती अशी की जलक्रीडेचा प्रसंग सोडला तर प्रस्तुत काव्याचा आराखडा स्थूल मानाने भागवतांतील शिशुपाळवध कथेला अनुसरणारा आहे. अपवाद एकच दाखविता येईल. तो असा की भागवतात जरासंधवधाचे आख्यान अत्यंत विस्ताराने वर्णन केलेले आहे, तर

भास्कराने तें थोडक्यांत आवरलें आहे. कारण प्रस्तुत काव्याचा तो मुख्य विषय नाही. या सर्व विवेचनाचा भावार्थ असा की 'तथा नागार्जुनाचा उपदेश' या ओवीचा नागदेवाचार्याकडून झालेल्या प्रस्तुत काव्याच्या तथा-कथित निराकरणाशी संबंध दिसत नाही.

‘उपदेश’ म्हणजे काय ?

बरें, नागार्जुनाने ‘उपदेश’ केला म्हणजे सल्ला दिला म्हणून शांतरस वर्णन करतो असा अर्थ करावा तर तसेंहि दिसत नाही. कारण शिशुपाळवध-निराकरणाच्या आख्यायिकेत ‘शांतरस’ वर्णन करण्याचा ‘सल्ला दिलेला’ आढळत नाही. ‘उपदेश’ = गुरुमंत्र; धार्मिक अनुग्रह, या अर्थाने हा शब्द येथे वापरलेला आहे. महानुभाव पंथांत ‘उपदेश’ म्हणजे ‘श्रवण’ असाहि अर्थ आहे तो मला मान्य आहे. ‘उपदेश’ हा गृहस्थाश्रमियांना होतो. म्हणूनच ‘उपदेशी’ म्हणजे पंथानुयायी गृहस्थाश्रमी अशा अर्थानेहि हा शब्द योजतात. पण तो अर्थ या ठिकाणी नाही, असणें संभवनीयसुद्धा नाही. उद्धवगीतेतील एकंदर तत्त्वज्ञान लक्ष्यांत घेतलें तर यावेळीं भास्कर नुसता ‘उपदेशी’ होता असें कुणीहि म्हणणार नाही. स्मृतिस्थळांत त्याच्या विषयी आलेल्या पहिल्याच आख्यायिकेत त्याचें ‘श्रवण’ आणि ‘भिक्षा’ या दोहोंवेहि वर्णन आहे. त्यानंतरच्या त्याच्या संबंधीच्या सर्व आख्यायिका त्याच्या संन्यासाश्रमांतीलच आहेत. पूर्वीच्या परिच्छेदांत, शिशुपाळवध-रचनेच्या काळीहि तो गृहस्थाश्रमी नसून पंथांत प्रविष्ट झालेला होता हें दाखवले आहे. अर्थात, उद्धवगीतेच्या रचनाकाळीं तो स्वतःला ‘गृहस्थाश्रमी’ या अर्थाने ‘उपदेशी’ म्हणेल असें संभवत नाही. तेव्हां गुरुकृपा, गुरुमंत्र या नित्याच्या अर्थाने हा शब्द प्रस्तुत ओवीत योजला असला पाहिजे; आणि तसा तो महानुभावांत योजला जातोहि. उदा; महानुभाव पंथाची संन्यासदीक्षा घेतल्यावर एके दिवशीं कुमरे रेमाइसा भिक्षा मागायला वाकडे दाइभट्टाच्या घरी गेली. त्यावेळीं तथील चाव्यांनी तिला ‘महात्मेहो हे पेंडि वासुखासि घाला : मग आम्ही तुम्हासि भिक्षा घाल्नि : तिहीं म्हणितलें : कां घालें नये : चाटो म्हणितलें : ना आमचा उपदेशु तुम्हां नाहीं : तव रेमाइसी म्हणितलें : सिवणिंयासि पाणि घालीतां त्यासि काइ तुमचा उपदेशु असे’ (स्मृ. १३८). खुद्द श्रीचक्रधरस्वामींच्या तोंडी पुढील वचन आहे : ‘हे काइ नाएका : तुम्ही

दीक्षिताची कन्या : उपासनियाची सुन : नाथपंथी उपदेश : तेणें काहीं तुमचेया पितरां नव्हेचि' (लीच. उक्त. ८१) या दोन्ही ठिकाणी 'उपदेश' शब्द वरील अर्थानेच योजलेला दिसून येईल. त्यांत केवळ गृहस्थाश्रमी अनुयायी असा अर्थ नाही. महानुभावांच्या श्रुतिवाङ्मयांतील आणखी एक उदाहरण देण्यासारखें आहे. 'तुम्हां विचारशास्त्र चरितार्थ : उपदेशाधिकारी' (सृपा. वि. १५३) या श्रीमुखींच्या वचनांत 'उपदेश' हा शब्द अनुसरणानंतर, अर्थात् संन्यासदीक्षा घेतल्यानंतर शाब्दज्ञान पूर्ण झाल्यावर होणाऱ्या अपरोक्ष-संचाराला उद्देशून वापरलेला आहे. तेव्हां उपदेश म्हणजे गृहस्थाश्रमात असतांना घेतलेला गुरुमंत्र एवढाच अर्थ नाही तर, खुद्द श्रीमुखींच्या वचनानुसार, शाब्दज्ञान पूर्ण झाल्यानंतर अर्थात् संन्यासानंतर होणारे अपरोक्ष ज्ञान, ब्रह्मविद्या हाहि अर्थ त्याला आहे. तो लक्ष्यांत घेतला म्हणजे 'तया नागार्जुनाचा उपदेश' यांतील उपदेश शब्दावरून भास्कर त्यावेळीं गृहस्थाश्रमी उपदेशी होता असा अर्थ काढण्याचें काहीहि कारण नाही. तेव्हां, नागदेवाचा मला गुरुपदेश असल्यामुळे भास्कर कवीला वोवी प्रबंधांत शातरस वर्णन करण्याची आवश्यक किंवा योग्यता निर्माण झाली-या ओवीतून जीं अनुमानें काढण्याचा प्रयत्न केला जातो तो बरोबर नाही.

ओवीचा उद्धवगीतेच्या रचनेशी संबंध आहे काय ?

या ओवीसंबंधी आणखी एक गोष्ट लक्ष्यांत घेणें योग्य होईल. शिशुपालवध कथा भास्कराच्या दृष्टीने शातरसाचीच असल्यामुळे प्रस्तुत ओवीतील शातरसाच्या निर्देशाचा प्रत्यक्ष 'उद्धवगीते'च्या रचनेशी संबंध नाही. त्यांत फक्त आपल्या गुरुच्या प्रसादामुळे आपण प्रबंधरचना करित आहों एवढाच भावार्थ आहे. शिशुपालवधांतहि नागार्जुनाला नमन केल्यानंतर 'नागार्जुनाचा दातारू : राणेराओ श्रीचक्रवर्तु : वोवी-प्रबंधें कवि भास्करू : वर्णीतु असे' (७) असे वर्णन आहे. श्रीकृष्णाचें वर्णन करणें उद्धव, अर्जुन किंवा नागदेवाचार्य यांच्या सारख्यानाच शक्य आहे, माझ्या सारख्या रंकाला तें शक्य नाही.

१. विचार शास्त्र म्हणजे शाब्द : चरित म्हणजे परिपूर्णावाचक... उपदेशाधिकारी म्हणजे अपरोक्षा एवं अपरोक्ष संचारा अधिकारी : कां पा : विद्येतें उपदेश म्हणजे : केवि : स्वर्गी ब्रह्मविद्या उपदेश म्हणौनि' (वि. वं. १५३)

पण नागदेवाचार्यांच्या प्रसादाने मात्र मी ते करू शकेन एवढाच भावार्थ जसा शिशुपाळवधांतील ओव्यात (१२-१३) आहे तसाच तो उद्धवगीतंतील (ओ. ६-७) ओव्यातहि आहे: यापेक्षा अधिक अर्थ त्यात नाही. तेव्हा या ओवीच्या आधारें नागदेवाचार्यांच्या हयातीत उद्धवगीता लिहिली गेली, अर्थात् त्यापूर्वीचा शिशुपाळवधहि नागदेवांच्या हयातीतच लिहिला गेला हें अनुमान बरोबर नाही. स्मृति आणि वृद्धाचार यांतील पुराव्यावरच प्रस्तुत काव्याच्या लेखनाचा काळ ठरविणें शक्य आहे. तत्पूर्वी आणखी एकदोन आक्षेपांचा विचार आणि खुलासा केला पाहिजे.

भाषाभेदानुवाद

‘परस्परं कवीत्वोत्कर्षदर्शने भाषाभेदानुवादुः’ या मथळ्याची एक आख्यायिका मी भास्करभट्ट बोरीकर पा. १५ वर प्रसिद्ध केलेली आहे. तिच्या आधारें ‘भाटोसि (भास्करभट्टाला) मराठी सरळी ’ म्हणण्याइतपत भास्कराचें मराठी लेखन-कर्तृत्व झालें असलें पाहिजे, हें कर्तृत्व शिशुपाळवधाचेंच असाचें असें एक अनुमान करण्यांत येतें. आचार्यांच्या हयातींतील हें कर्तृत्व शिशुपाळवधाचेंच असल्याबद्दल निश्चित पुरावा नसल्यामुळे, इतकेंच नाही तर तसें तें नव्हतें याबद्दल वृद्धाचाराचा पुरावा असल्यामुळे ‘आचार्यांच्या हयातींत लिहिलेलीं हीं काव्ये बहुधा मूर्तिवर्णनांतील कांही स्फुट श्लोकांच्या रूपांत असावीत’ असें मी म्हटलें होतें. माझें तेंच मत अध्यापिहि कायम आहे. तथापि या आख्यायिकेपेढी एक खुलासा करावासा वाटतो. ही आख्यायिका श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी नकललेल्या नागदेवाचार्य-चरित्राच्या हस्तलिखिततातून मी उद्धृत केली होती. त्यानंतर श्री. वा. ना. देशपांडे यांनी स्मृतिस्थळ-स्मृतिसमुच्चयाचीं अनेक हस्तलिखितें तपासून ‘स्मृतिस्थळ’ ग्रंथ संपादन प्रसिद्ध केला. त्यांत प्रस्तुत आख्यायिका पुढीलप्रमाणे आहे : “एकु दीसु प्रस्तावेयानुरूप भटोबासीं म्हणितलें : केशवदेयासि संस्कृती सरळि आणि पंडीतासि संस्कृति मन्हाटिया सरळि : यैसा अनुवादु केला ॥ ८८ ॥” यांत कवीश्वरबासाचा म्हणजे भास्करभट्टाचा उल्लेख नाही. त्यांनी तपासलेल्या स्मृतिस्थळाच्या अनेक पोथ्यांतहि तो नाही, हें पाठभेदावरून स्पष्ट होतें. अज्ञात स्मृति, आणि स्मृतिसमुच्चयांतहि तो नाही हें त्यांनीच जोडलेल्या परिशिष्टावरून दिसून येतें.

नागदेवाचार्य-चरित्राच्या म्हणजे स्मृतिसमुच्चयाच्या एकाच पोथीत तो कसा आला हें सांगतां येत नाही. त्यांतील कवीश्वरबासाचा उल्लेख, इतर सर्व पोथ्यां-
तील अनुल्लेख लक्षांत घेतां, प्रक्षिप्त मानला पाहिजे. त्याचा विशेष विचार
करण्याची गरज नाही. आणि केला तर त्याचा परिहार कसा होऊं शकतो
तें आधीच सांगितलें आहे.

शृंगारिया कवि

नागदेवाचार्यांनी भानुभट बोरीकराला प्रकरणानुरूप 'कवीश्वर' नांव
ठेवलें. हें 'प्रकरण' कोणतें तें शिशुपाळवधाचा वृद्धाचारांत स्पष्ट निर्देश कर-
णारे स्मृतिकार व शोधकार यांना माहीत नाही; तेव्हां हें शिशुपाळवधाचें
प्रकरण असावें असें कसें म्हणतां येईल? नागदेवाचार्यांनी भास्करभट्टाला
शृंगारिया कवि म्हटलें तें 'शिशुपाळवधा'च्या प्रकरणावरून असा तर्कहि
बरोबर नाही. कारण, स्मृतिस्थळांत 'एकु दिसु काइसेयावरुनि तें नेणिजे :
भटोबासीं कवीश्वरबासांतें म्हणितलें : भटो : तूं शृंगारीया कवी जैसे प्रसंसीलें
॥२४२॥ असा निर्देश आहे. याहि आख्यायिकेसंबंधी तेंच म्हणतां येईल.
शिशुपाळवधासारख्या काव्याच्या 'प्रकरणा'वरून 'शृंगारिया कवि' असें
भास्करीलाला म्हटलें असें तर तसा निर्देश याठिकाणी निश्चित आला असता.
तथापि मलेकोयबासाच्या काळापर्यंत तरी तशी माहिती कोणीहि नमूद
केलेली नाही. तेव्हां या प्रकरणाचा संबंध शिशुपाळवधाशी लावणें व त्यावरून

१. 'स्मृतिस्थळ व नागदेवाचार्य-स्मृति (= स्मृति समुच्चय. पद्दा. स्मृस्थ.
प्रस्ता. ३) या दोन्ही पोथींतील मजकूर सामान्यतः एकच असला तरी लोकेची
आदी (मथळा), भाषा, वाढविलेला मजकूर, थोडा नवीन भाग या दृष्टीने नागदेवा-
चार्यस्मृति ही पोथी स्मृतिस्थळ ग्रंथानंतरची दिसते' (इ.ना.नेने.संशोधन लेखसंग्रह
भा १. पा. १७३-१७४)

२. आणि 'स्मृतिसमुच्चयांत जी माहिती नमूद केलेली आहे ती अशी आहे :
'श्रवणानंतर कवीस्वरबा पंचश्लोकीं भेटि भटो शृंगारीया कवी कथन ॥ हें भटोबासीं
आइकीलेया उपरि मग कवीस्वरबास पांच श्लोक करुनि भटोबासांचीए भेटांसी आले :
भेटि जाली : मग भटोबासापुढां "चक्रे श्रीमति गोकुळे नवनव क्रीडासमांडवर'
हे पांच श्लोक म्हणितले : मग भटोबासी म्हणितलें : "भटो शृंगारीया कवी कीं गा :"
॥ १२१ ॥ (भा. बो. पा. १४). ही आख्यायिका अन्यत्र आढळत [पुढे चालू

या काव्याची रचना नागदेवाचार्यांच्या हयातीत झाली असें अनुमान करणें योग्य होणार नाही. अर्थात्, आरंभी तरी भास्करभट्टाला संस्कृतमध्ये आणि तीहि संस्कृत कविसंप्रदायपद्धतीने स्फुट रचना करण्याची आवड होती. ती-वरूनच त्याला 'कवीश्वर' 'शृंगारिया कवि' अशीं विशेषणें आचार्यांनी लावलेलीं दिसतात.

लेखनकाल शके १२३५

तेव्हां शिशुपाळवधाची रचना नागदेवाच्या मृत्युनंतर झाली असावी हेंच मत स्मृतिवृद्धाचारांच्या प्रमाणावरून तर्कसंगत ठरतें. त्यावरील अभिप्राय बाइदेववासांचा असल्यामुळे त्यांच्या मृत्युपूर्वी ती रचना झाली असली पाहिजे, हें उघड आहे. नागदेवाचार्यांचा मृत्युशक साधारणपणें १२३३-३४ ठरतो. त्यांच्यानंतर तीन वर्षांनी बाइदेववासांचें देहावसान झालें. तेव्हां १२३४ ते १२३७ च्या दरम्यान प्रस्तुत काव्याची रचना झाली असल्याचें संभवतें. त्यावरून स्थूलमानाने हा रचनाकाल शके १२३५ (= इ. स. १३१३) ठरतो.

भास्करभट्टांचें चरित्र

भास्करभट्ट हे परभणी जिल्ह्यातील बोरी या गावचे राहणारे. केशवाचार्य या नांवाचे एक वैदिक पंडित त्यांचे पूर्वाश्रमीचे गुरु होते. एक वेळ भास्करभट्टांना नागदेवाचार्यांचें दर्शन झालें. त्यानंतर नागदेवाचार्यांजवळून त्यांनी उपदेश घेऊन महानुभावपंथाची दीक्षा स्वीकारली; आणि ते त्यांच्याजवळ राहूं लागले. नागदेवाचार्यांचे ते फार आवडते होते. पुढे कोणत्या तरी प्रसंगावरून त्यांनी भास्कराला 'कवीश्वर' असें नांव ठेविलें. अशाच काही

नाही. त्यामुळे ती पूर्णपणें विश्वसनीय मानतां येत नाही. तथापि तीवरून 'शृंगारिया' कवि या विशेषणाचा संबंध कोणत्या प्रकरणाशीं खुद्द महानुभाव व्यक्तींनी लाविला आहे याची कल्पना येऊं शकते.

१. वछाहरण, प्रस्ता, पा. ३५ पहा.

२. केसोबास, दामोदर पंडित शत्यादींच्या अनुसरणाच्या आख्यायिकांत त्यांच्या पत्नीचा उल्लेख येतो, तसा तो भास्करभट्टांच्या बाबतींत येत नाही. यावरून पंथांत प्रविष्ट होऊन दीक्षा स्वीकारण्यापूर्वीहि ते अविवाहित (किंवा विधुर) असावे असें वाटतें.

कारणावरून नागदेवाचार्या त्यांना भाटो (= मेहुणा) असेंहि संबोधू लागले. (स्मृस्थ. ५५) भास्करांचें मूळचें नांव 'भानु' ; ते काव्यांत स्वतःला 'भास्कर' म्हणत. याशिवाय 'कवीश्वर' (कवीश्वरबास), 'भाटो' याहि नांवांनी ते संबोधले जात. (स्मृस्थ. ५२)

भास्करभट्ट हे रूपाने अतिशय सुंदर होते. शिवण आंत घालून ते अंगांत वस्त्र घालीत त्यामुळे ते अधिकच सुंदर दिसत. हें पाहून नाग-देवाचार्यांनी त्यांना दशा बाहेर राहतील अशा रीतीने वस्त्र घालण्याला सांगितलें. तेव्हांपासून शिवण बाहेर ठेवून ते वस्त्र घालू लागले. (स्मृस्थ. १२२) ते जसे सुंदर होते तसे विद्वानहि होते. विशेषेकरून संस्कृत भाषेचा आणि साहित्याचा त्यांचा व्यासंग दाडगा असावा असें दिसतें. पंथांत प्रविष्ट झाल्या नंतर अन्यपंथीय विद्वानांशीं वाद करून त्यांत त्यांचा पराजय करणें हा त्यांच्या हातचा मळ असे. अगदी प्रारंभीं प्रत्यक्ष आपल्या पूर्वाश्रमीच्या गुरूशीं गाठ पडल्यावर त्यांना त्याने वादांत हरविलें. त्याचें असें झालें की, निंबा येथे असतांना एके दिवशीं भास्करभट्ट गंगेकडे जात होते. तेव्हां रस्त्यांत त्यांना आपले पूर्वाश्रमीचे गुरु केशवाचार्य भेटले. एकदम थांबून त्यांनी भास्करभट्टाला कटाक्षाने म्हटलें, " भास्करा तूं एवढा विद्वान; आम्हाला सोडून नागदेवभटापाशी आलास, तर काय आता तुला तिसरें शिंग निघालें ? " भास्करभट्टानीहि तितक्याच कटाक्षाने उत्तर दिलें, " तिसरें शिंग निघालें की नाही हें पाहत का नाही ? " नंतर दोघांमध्ये वादविवाद होऊन भास्करानी केशवाचार्यांना निरुत्तर केलें (स्मृस्थ. ११७). लागलीच भास्करभट्टाबरोबर जाऊन त्यांनी नागदेवाचार्यांची भेट घेतली व पंथाची दीक्षा स्वीकारली.

१. यावरून हे नागदेवाचार्यांचे खरोखरच 'मेव्हणे' होते असें वाटण्याचा संभव आहे. (स्मृस्थ. प्रस्ता. पा. १६). पण तसें दिसत नाही. नागदेवांना 'उमाइसा' नांवाची एकच बहीण होती आणि तीहि लौकरच विधवा झाली. दुसऱ्या पक्षाचा जवळच्या बहिणीचें लग्न भास्कराशीं झालेलें होतें म्हणवें तर नागदेव व भास्कर यांच्या प्रथम दर्शनाच्या वृत्तांतावरून तसें वाटत नाही. त्याच आख्यायिकेंत कोणत्या तरी 'प्रकरणा' वरून नागदेव भास्कराला 'भाटो' म्हणू लागले असें म्हटलें आहे. यावरून असें वाटतें की भाटो = मेहुणे हें विशेषण मागाहून (विनोदाने ?) दिलेलें असावें, तें वास्तव नसावें.

नागदेवाचार्य त्यांना दीक्षा द्यायला तयार नव्हते पण भास्करभट्टांच्या आप्रहा-
मुळे त्यांनी दिली. पुढे त्यांनीच त्याला हाकून लावले (स्मृस्थ. ११८)

भास्करभट्टांनी केशवाचार्याप्रमाणे इतर अनेकांचा वादविवादांत पराजय
केला होता. त्यावेळीं त्यांना जणुं एक प्रकारें आवेश चढत असे. एक वेळ
एक विद्वान नागदेवाचार्यांशीं चर्चा करीत होते. भास्करभट्ट आपलें अंगवस्त्र
शिबीत ही चर्चा दुरुन ऐकत होते. चर्चेच्या वेळीं नागदेवाचार्यांना ‘हैं ऐसैं
नव्हे : हैं न घडे’ असें उत्तर देणाऱ्या त्या विद्वानाला भास्करभट्टांनी
विचारलें, ‘हैं कैसे न घडे ?’ विद्वानाने भास्करभट्टाकडे वळून पाहिलें आणि
म्हटलें, “अहो, यांत तुम्हाला काय कळतें ?” तेव्हां नागदेवाचार्य म्हणाले,
“याला का कळत नाही ? अहो, हा भानुभट्ट नव्हे काय ? आता याच्या-
शींच चर्चा करा.” त्यानंतर झालेल्या चर्चेत भास्करभट्टाने त्या विद्वानाला
निरुत्तर करून सोडलें. (स्मृस्थ. ११९). पैठणला असतांना तेथील
संन्याशांना चर्चेत पराभूत करण्याची भास्करभट्टाला इच्छा झाली. नागदेवांना
त्यांनी विचारलें, “भटो, संन्याशांबरोबर चर्चा करूं ?” नागदेवाचार्य म्हणाले,
“तूं आपणद्धन करूं नकोस. तेच तो योग आणतील तर कर.” पुढे लौकरच
तसा योग जुळून आला. त्यावेळीं त्या संन्याशांना भास्करभट्टाने पराभूत केलें.
(स्मृस्थ. १०३) त्याच सुमाराला पैठणला एक विद्वान आला. तो इतर
विद्वानांना तृणप्राय लेखीत असे. पिंपळेश्वराच्या देवळांत तो पुराण
सांगायचा. इतरांना न कळवितां भास्करभट्ट तेथे गेले. तेथील घनदाट सभेंत
त्या विद्वानाचें पांडित्य चालूं होतें. एका दरवाज्याच्या खांबाला टेकून
भास्करभट्ट तें ऐकत होते. त्यांत एक चूक आढळतांच “अवद्ध, अवद्ध”
म्हणून त्यांनी आक्षेप घेतला. विद्वान म्हणाला, “असे समोर या आणि सांगा
यांत अवद्ध काय आहे तें ?” भास्करभट्ट समोर जाऊन त्याजवळ बसले.
विद्वान पुराणिकाळा त्यांनी तो श्लोक पुन्हा म्हणायला लावला; आणि
संगितलें, “यांतील हा पाठ असा नाही, तर दुसराच आहे.” त्या पाठांतरा-
सहित त्यांनी तो श्लोक स्वतः म्हणून दाखविला; आणि नंतर त्या विद्वानाला
त्या श्लोकाचें व्याख्यान करण्याची विनंती केली. त्याने तें केल्यावर त्यावर
भास्करभट्टांनी आक्षेप घेऊन स्वतः व्याख्यान करून दाखविलें. तें त्या
विद्वानाला पटलें. त्यानंतर आपल्याच व्याख्यानावर आक्षेप घेऊन भास्कर-

भट्टांनी त्याच श्लोकाचें निरनिराळ्या दहा रीतींनी व्याख्यान करून दाखविलें. त्यामुळे तो विद्वान व ती सभा आश्चर्यचकित झाली. विद्वानाने विचारलें, “ आपण कोण ? ” भास्करांनी तात्काळ शौप्रकवित्व करून-“ तद् भास्करोऽहं कविः ’ असें उत्तर देऊन सर्वांना चकित करून सोडलें. (स्मृस्थ. २०४) धर्मचर्चाहि आवेशपूर्वक करण्याची भास्करभट्टांना सवय होती. एक वेळ ते नागदेवाचार्यांबरोबर आक्षेपपरिहारपूर्वक इतका वेळ चर्चा करीत होते की, तें पाहून केसोबास त्यांच्यावर रागावले आणि म्हणाले : “ भटो, अधि-करणाबरोबर इतका वाद वाढविणें दोषास्पद आहे. त्यामुळे त्यांची प्रसन्नता जाईल. अशा रीतीने अर्थसिद्धी कशी होणार ! आचार्यांचे बोलणें म्हणजे ईश्वरवाणीच ! ती शिरसावंद्य करावी. न पटली तर स्वतःशीच चर्चा करावी. आपले अनधिकार नाहीसे झाल्यावर कालांतराने ती निश्चित पटेल.” (२१७) यावरून पंथीय तत्त्वज्ञानदेखील भास्करभट्ट विचारमंथन करून घेत असत, हें लक्ष्यात येतें.

यावरून दिसून येते की भास्करभट्ट नुसतेच पढिक पंडित नव्हते तर ते वादविवादकुशल विमर्शक होते. त्यांच्या ठिकाणी उत्तम वक्तृत्व होतें. आपल्या वक्तृत्वात ते असा रस निर्माण करीत की त्यामुळे श्रोत्यांचें अंतःकरण ‘ चंद्रमय ’ होई; श्रोते तळीन होऊन स्वतःचें देहभान विसरत. असें म्हणतात की, एकवेळ भास्करभट्ट गंगेच्या काठी बसून संस्कृत श्लोकावर प्रवचन करीत होते. त्यांतील रसाळपणामुळे एक एक जण त्यांच्याकडे वेघला आणि तटस्थ होऊन तें रसाळ प्रवचन ऐकत राहिला. हळूहळू सगळें गाव तिकडे लोटलें-इतका रस त्यांनी निर्माण केला. हा वृत्तांत ऐकून नागदेवाचार्यांनी भागवतावर प्रवचन करण्याला भास्करभट्टांना सांगितलें. त्यांचें व्याख्यान चालूं असतां नागदेवाचार्यांचें ‘ अंतःकरण द्रवे आणि अवघे चंद्रमय होए ’ (स्मृस्थ. १२०).

भास्करांच्या या रसिकत्वाला उत्कृष्ट कवित्वाची जोड मिळाली होती. प्रासंगिक काव्य रचणें त्यांच्या हातचा नुसता मळ होता. विद्वानांशीं चर्चा करतांना काय किंवा अन्य प्रसंगीं काय तात्काळ श्लोक रचना करून ते श्रोत्यांना आश्चर्यचकित करून सोडीत. त्यांचें व्याख्यान किंवा प्रवचन बहुधा संस्कृत श्लोकावर होत असे. यावरून त्यांची संस्कृतची आवड दिसून येते. ते

शीघ्र काव्यरचना करीत तीहि प्रारंभीं प्रारंभीं तरी संस्कृतवद्ध असे. (स्मृस्थ. ११६, २०२). यावळूनच नागदेवाचार्यांनी भास्करभट्टांना 'कवीश्वर' ही पदवी देऊन गौरविलें असावें असें दिसतें. नागदेवाचार्यांच्या इतर शिष्यांच्या ठिकाणीं असा काव्यगुणाचा उत्कर्ष असलेला आढळत नाही. भास्करभट्टांच्या या श्लोकरचनेंत शृंगाराची झाल असे. त्यामुळेच की काय, नागदेवाचार्यांनी 'शृंगारिया कवि' म्हणून त्यांची सकौतुक प्रशंसा केली असावी. (स्मृस्थ. २४२)

भास्करभट्टांचें ग्रंथकर्तृत्व

अन्वयस्थळकारांनी भास्करभट्टांच्या नांवावर १२ ग्रंथ नमूद केलेले आहेत. (१) निर्वचनस्तोत्र; (२) पूजावसराचे सत्तावीस श्लोक; (३) प्रास्ताविक ३९ श्लोक; (४) नरविलापस्तोत्र; (५) अवतारषट्क; (६) गद्यचाली सातपांच श्लोक; (७) श्रियाष्टक; (८) विरहाष्टक; (९) जयाष्टक; (१०) रुद्धिपुरीचे ४० श्लोक; (११) शिशुपाळवध; आणि (१२) एकादशस्कंध

यांपैकी शिशुपाळवध व एकादशस्कंध (अथवा उद्धवगीता) या दोन ग्रंथांच्या निर्मितीचा निर्देश वृद्धाचारांत आलेला आहे. इतर काव्यांच्या निर्मितीचा निर्देश स्मृतिस्थळांतर्गत वृद्धाचारांत नाही. तथापि पूजावसर २७ श्लोक यांचा आणि अन्वयस्थळांत अंतर्भूत न झालेल्या ६० ओव्यांच्या पूजावसराचा उल्लेख स्मृतिसमुच्चयांत आहे. (स्मृस्थ. पा. ११८) स्मृतिसमुच्चयाच्या एका पोथींत नरविलापस्तोत्राचाही उल्लेख आहे. (भा. बो. पा. ५४) ह्या तिन्ही काव्यांचीं जुन्या पोथ्यांतील हस्तलिखितें मीं स्वतः पाहिलीं आहेत. तीं भास्कराचीं होत याविषयी शंका नाही. 'प्रास्ताविक ३९ श्लोक' आणि 'गद्यचाली सातपांच श्लोक' ही भास्कराची प्रासंगिक स्फुट रचना आहे. त्यांतील श्लोकांचाहि निर्देश निरनिराळ्या ठिकाणीं आढळतो. प्रास्ताविक ३९ श्लोक 'चालिसाख्य स्तोत्र' या नांवाने आणि गद्यचाली सातपांच श्लोक 'मूर्तिवर्णन' या नांवाने महंत श्री गोपीराज महाभुवन यांची इ. स. १९०७ मध्ये छापून एकाच पुस्तिकेंत प्रसिद्ध केलेले आहे. हे दोन्ही संग्रह भास्करांचेच होत.

श्रियाष्टक, विरहाष्टक व जयाष्टक हीं तीन अष्टकेंहि भास्करभट्टांनी लिहिलीं आहेत. 'भास्करभट्ट बोरीकर' हें पुस्तक लिहिलें त्यावेळीं हीं

अष्टकें मला जुन्या पोथीत पाहायला सापडलीं नव्हती. पण त्यानंतर महंत श्रीगोपीराजांनी आपल्याजवळील एका पोथीत तीं मला दाखविलीं. तेव्हां त्यांच्या कर्तृत्वाविषयी आता शंकेला कांही कारण नाही.

अन्वयस्थळकारांनी निर्देशिलेलें 'निर्वचनस्तोत्र' 'आवतारषट्क' आणि 'रुद्रीपुरीचे श्लोक ४०' हे मात्र मला अद्याप पाहावयाला मिळाले नाहीत. त्यामुळे त्यांच्याविषयी निश्चितपणें कांही सांगतां येत नाही. हे तीन 'बंध' सोडून दिले तर (१) शिशुपाळवध, (२) एकादशस्कंध अथवा उद्धवगीता; (३) नरविलापस्तोत्र; (४) संस्कृत पूजावसर; (५) चालिसाख्यस्तोत्र; (६) मूर्तिवर्णन-स्तोत्र; (७) श्रियाष्टक; (८) विरहाष्टक (९) जयाष्टक आणि याशिवाय अन्वयस्थळकारांनी न निर्देशिलेला (१०) मराठी पूजावसर हे १० ग्रंथ भास्करभट्टांचे म्हणून निश्चितपणें मानायला हरकत नाही.

या दहा ग्रंथांपैकी नरविलापस्तोत्र, पूजावसर (२७ श्लोक), चालिसाख्यस्तोत्र आणि श्रियाष्टक असे चार ग्रंथ संस्कृत आणि इतर सहा मराठी आहेत. यावरून मराठीप्रमाणेच संस्कृत भाषेवरहि भास्करभट्टांचें प्रभुत्व होतें हें दिसून येईल. नागदेवाचार्यांच्या मृत्युनंतर शिशुपाळवध आणि एकादशस्कंध या मराठी काव्यांची रचना करून भास्करभट्टांनी आपल्या कवित्व-मंदिरावर कळस चढविला आणि आपली कीर्ति अजरामर करून ठेवली.

तृतीयाचार्यत्व

नागदेवांच्या मृत्युनंतर तीन वर्षेपर्यंत बाइदेवनास आचार्य होते हें आपण यापूर्वी पाहिलेंच आहे. त्यांच्या मागाहून आचार्यपदाचा मान भास्करभट्टांना मिळाला. आपल्या कारकीर्दीत पंथीय तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथांचा पुनःसंबंध लावण्याचें महत्त्वाचें कार्य भास्करभट्टांनी केलें, असें दिसतें. नागदेवाचार्यांच्या विद्यमानां श्रीचक्रधरस्वामींचीं वचनें निवडून केसोबासांनी सूत्र-पाठातर्गत द्वादश प्रकरणांचा अन्वय लाविला होता. पुढे नागदेवाचार्य, बाइदेवनास, केसोबास, दामोदरपंडित हे शास्त्रज्ञ दिवंगत झाले. तशांत,

१. कै. कृष्णराज पारिमांडल्य महानुभाव यांच्या जवळील पोथीत तळेगावकरांचें अन्वयस्थळ मला पाहावयास मिळालें. त्यांत 'नीलांभोज स्फुटशब्धि' इत्यादि श्लोक दामोदर पंडितांनी लिहिल्याचा वळेख आहे.

‘खालसेयाची धाडी’ आली. (इ. स. १३०८). त्यावेळीं भास्करभट्ट कोकण प्रांतीं गेले. बरोबर परशरामबास शिष्य होते, आणि त्यांच्याजवळ सर्व पोथ्यांची झोळी होती. मार्गांत चोरांनी त्यांच्यावर हल्ला केला व त्यांची चीज-वस्त लुटून नेली. त्यावेळीं झोळींतून लगबगीने एक पोथी परशरामबासाने गवतांत लपविली, तेवढी वाचली. या पोथीत रत्नमाळास्तोत्र, ज्ञानभास्करस्तोत्र, ज्ञानकलानिधिस्तोत्र, नरविलापस्तोत्र, नरींद्र कवीचें रुक्मिणीस्वयंवर, दामोदर पंडितांचें वत्साहरण, भास्करभट्टाचें शिशुपाळवध आणि एकादशस्कंध इतके ग्रंथ लिहिले होते, ते वाचले; इतर ग्रंथ नष्ट झाले. त्यांत चरित्रग्रंथ, द्वादश प्रकरणे आणि स्थानपोथी हे मुख्य होत. देशांत शांतता झाल्यावर मुसल-मानांच्या खारीमुळे पांगलेले महानुभाव पुन्हा एकत्रित आले. तेव्हा आचार्य भास्करभट्ट बोरीकर आणि त्यांचे शिष्य परशरामबास व रामेश्वरबास यांनी तिघांनी मिळून स्वतःला मुखोद्गत असलेल्या द्वादश प्रकरणांचा अन्वय पुन्हा लाविला. अर्थात् हा अन्वय लावण्यांत आचार्य भास्करभट्ट प्रमुख होते, त्यांनी अन्वय लावलेला हा सूत्रपाठच त्यानंतर कवीश्वर आम्नायात (आणि सामापणें सगळ्या पंथांत) प्रमाण मानला जाऊं लगला. श्रीचक्रधरखामींच्या लीळाचा घोळ इतरांप्रमाणे भास्करभट्टांनाहि होता. केसोबास - दामोदर पंडितादिकांच्या मृत्युनंतर लीळाचरित्राची पोथीही भास्करभट्टांच्याच जवळ होती. पंथातील महात्मे त्यांना विचारून अधिकृतपणें लीळा मुखोद्गत करीत चरित्रग्रंथ नाहीसा झाल्यावर, भास्करभट्टापासून ज्यांनी लीळा घोकल्या होत्या असे परशरामबास, रामेश्वरबास व धाडी नागाइसें या तिघांनीहि आपणाला मुखोद्गत असलेल्या लीळा लिहून काढून लीळाचरित्र ग्रंथाची पुनर्रचना केली. अर्थात् या कार्याचेहि श्रेय बऱ्याच अंशीं भास्करभट्टांना देण्याला हरकत नाही. याप्रमाणे चरित्रग्रंथ आणि द्वादशप्रकरणें यांचा पुन्हा संबंध लावण्याचें कार्य प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष रीतीने भास्करभट्टांच्या कडून झालें.

लक्षणांतील वचनावर कवीश्वरबासांचा पक्ष आहे. यावरून श्रीमुखीच्या वचनांचा अर्थ लावण्याचें महत्त्वाचें कार्यहि भास्करभट्टांच्या कडून झालें होतें असें दिसतें. केसोबासांनी तयार केलेल्या सूत्रपाठाला ‘पूर्वी’ व ‘पंचकृष्ण’ हीं प्रकरणें भास्करभट्टांनी जोडलीं असा दुतोंडे मुनींच्या अन्वयस्थळांत

उल्लेख आहे.

शेवटचे दिवस :

भास्करभट्टांच्या कडे पंथाचें आचार्यत्व होतें तरी एके ठिकाणीं राहून त्यांनीं मार्ग चालविला असें दिसत नाही. आपल्या आयुष्याचे शेवटचे दिवस यांनीं विशेषेकरून अटणांत घालविले. एकवेळ दंतिगोपाळबासाबरोबर अटण करीत असतांना भास्करभट्टांना फार अशक्तता आली. फाकणी करून ते एकटेच अटण करूं लागले. हाडांची रांगोळी घालण्यासाठीं त्यांनीं शरीराची कोरडी करण्याला सुरवात केली. विजनांत काटीच्या एका झाडाखाली शरीर शोषण करून परमेश्वराचें नामस्मरण करीत ते पडून राहिले. दैवयोगाने दंतिगोपाळबास त्याच बाजूला अटण करीत आले. त्यांनीं भास्करभट्टांना पाहिलें आणि पाण्याचा बोळा त्यांच्या तोंडांत पिळून त्यांना सावध केलें. तेव्हां डबडबलेल्या डोळ्यांनीं भास्करभट्ट म्हणाले, “आहा गोपाळा : ऐसें का केलें” दंतिगोपाळबास म्हणाले, “तुम्ही बहुतांश रक्षण : यावेळीं आपला देहांत व्हावा अशी श्रीचक्रधरस्वामींची इच्छा दिसत नाही म्हणूनच तुमची व माझी या ठिकाणीं भेट झाली, असें समजा !” नंतर योग्य उपचार करून दंतिगोपाळबासांनीं भास्करभट्टांना पूर्णपणें सावध केलें. (वृद्धा. ९) कालांतराने दुष्काळांत पुरंधराकडून चंदनवंदनाकडे गेलेल्या दंतिगोपाळबासांचें तेथेच देहावसान झालें. मृत्युपूर्वीं लिहून ठेवलेली छिन्नस्थळी, त्यांचा शोध करीत आलेल्या भास्करभट्टांना मिळाली. ती घेऊन ते निघून गेले. (वृद्धा. २१) याचप्रमाणे ‘सत्रसिंगी’ येथे मृत्यु पावलेल्या नातिनागाइसेचा शोध करीत भास्करभट्ट तेथे गेले तेव्हां तिने लिहून ठेवलेली छिन्नस्थळी त्यांना मिळाली. ती पाहून त्यांना फार दुःख झालें. (वृद्धा. २२)

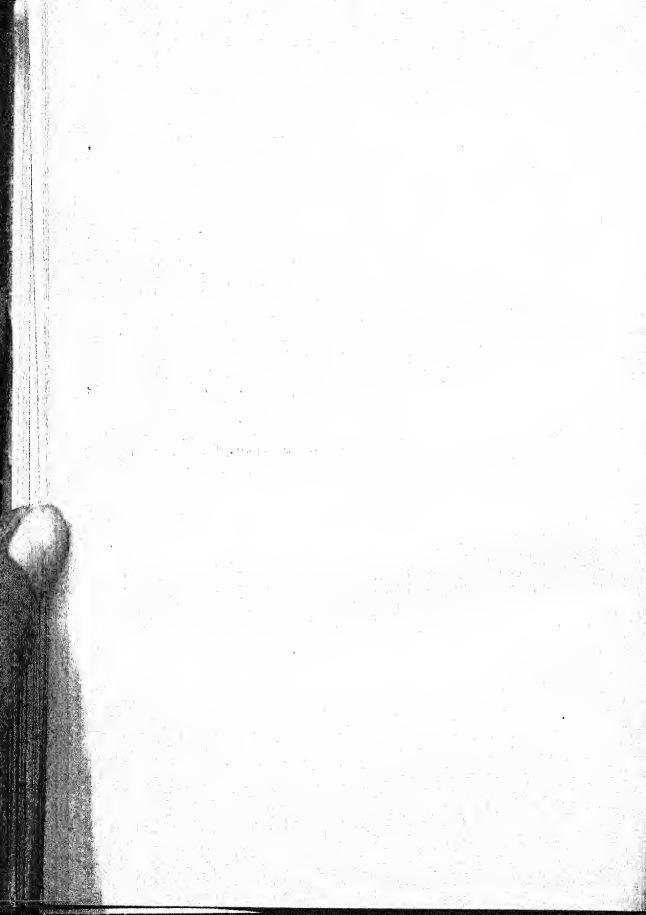
१. हरीबास व सोंगोबास यांच्या अन्वयस्थळांत ‘पूर्वी’ व ‘पंचकूष्ण’ यांचाहि अन्वय केसोबासांनीं लावला होता असा निर्देश आहे. पण स्मृतिस्थळावरून (१७) ‘अन्यव्यावृत्ति’ पासून ‘उद्धरणा’ पर्यंत ९ प्रकरणें + वृष्टांत, आचार व विचार हीं तीन, मिळून केसोबासांनीं फक्त द्वादश प्रकरणांचाच अन्वय लावला होता असें दिसतें. यावरून पूर्वी व पंचकूष्ण प्रकरणें भास्करभट्टांनीं निवडून जोडलीं हें दुतोंडे सुनीचें म्हणणें बरोबर असावें असें दिसतें.

आपल्या आयुष्याचे शेवटचे दिवस भास्करभट्टांनी कडाष्टी येथे काढले असावे असे दिसते. तेथील 'रामदरा' या स्थानी राहूनच त्यांनी आपले एकादशस्कंध अथवा उद्धवगीता हे काव्य पूर्ण केले. त्यानंतर लौकरच त्यांचे देहावसान झाले.

समारोप

भास्करभट्टांच्या शिशुपाळवधाचे समालोचन मी 'भास्करभट्ट बोरीकर' या साङ्ग्या ग्रंथांत केलेले आहे. त्यांत नवीन माहितीच्या अतुरोधाने काही बदल करावा लागेल. शिवाय भास्करभट्टांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोण-हि अभ्यासकांच्या समोर पुन्हा मांडणे आवश्यक आहे. या प्रश्नांचा विचार सवडीनुसार स्वतंत्र लेखांच्या रूपाने करता येईल. सध्या प्रस्तुत काव्याची ही संहिता अभ्यासकांसमोर ठेवून रजा घेतो.

वि. भि. कोलते

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

यं ब्रह्मबाळं भुवनस्य नाळं । संसारमायामतिमोहजाळं
यशोविशाळं शिशुपाळकाळं । गोविंदबाळं मनसा स्मरामि ॥

१

पांच अवतारांचें नमन

माया-सूत्राची करूनि दोरी : जो ब्रह्मादिकांतें खेळवी अनेकी ^३परी
तो ^५अळर्क त्रिताप हरी : तया नमन श्रीदत्तात्रेया १

श्री परेशायनमः ॥ * ॥ प्रथम मंगळाचरण ॥ ग्रंथादौ ग्रंथमध्ये ग्रंथाते
मंगळाचरणमिति शिष्टाचारः ॥ ग्रंथादौ=ग्रंथाच्या आदि : ग्रंथमध्ये = ग्रंथाच्या
मध्ये : ग्रंथाते = ग्रंथाच्या अंती : मंगळ = कल्याणरूप आचरणं = बोलणें :
इति = ऐसा : शिष्टाचारः = श्रेष्ठांचा आचार आहे । तेंचि प्रथम नमस्कारात्मक ।
दुसरें वस्तुनिर्देशात्मक । तिसरें आशीर्वादात्मक । प्रथम नमः कारात्मक तें
विघ्नध्वंसकारक । दुसरें वस्तुनिर्देशात्मक तें ग्रंथसिद्धीकारक । तिसरें आशीर्वादा-
त्मक तें ग्रंथवृद्धिकारक ॥ * ॥

यं ब्रह्मबाळं भुवनैकनाळं संसारमायामतिमोहजाळं । यशोविशाळं
शिशुपाळकाळं गोविंदबाळं मनसा स्मरामि ॥ १ ॥ अहं तं गोविंदबाळं =
मनसा स्मरामि । अहं = मी ग्रंथकर्ता कवीश्वर म्हणतो । तं गोविंदबाळं = त्या
गोविंद-बाळातें । मनसा स्मरामि = कायावाचामनसा स्मरितों । कथंभूत तं
गोविंदबाळं = कैसिया परी त्या गोविंदबाळातें । ब्रह्मबाळं = ब्रह्म जें सनातन
बाळरूपेंकरुनि ये = जें ब्रह्म त्यातें । नाळं = नाभिकमळाचां ठाई । भुवनं =
ब्रह्मांड एक असाधारणत्व दाखवुनि भुलविता जो त्यातें । पुनः कथंभूतं तं
गोविंदबाळं = आणिक कैसिये परी त्या गोविंदबाळातें । संसारमायामतिमोह-
जाळं = संसार जो नश्वर : माया = मायिक कापटी ऐसी मति आहे ज्या संसा-

१ क. भुवनैकपाळं. २ क. ब्रह्माडें. ३ खगच. अनेगे. चळ. अनेगी.
ज. नाना. ४ खगच. तो नमिन अळर्क-ताप हरी : श्रीदत्तात्रेयो. कळ. तो
अळर्क-ताप हरी : नमिन श्रीदत्तात्रेयो.

दानव-रुधिराभिया बोधः यादव-प्रताप-तरू वाढिनळा

तो नमीन परब्रह्माचा पुतळा : श्रीकृष्णराओ

२

घेउनि चैतन्याची गवसणी : द्वारका केली महातीर्थ चरणीं

तया नमो श्रीचक्रपाणी : कैवल्यनाथा

३

रचूनि ब्रह्माडें सकळें : जो आत्मारामू होउनि खेळे

तया श्रीप्रभूचीं चरणकमळें : अभिवंदीतुं असें

४

राची : मोहजाळ = मोहो जें अज्ञान त्याचें जें जाळ = विस्तार : तें नाशिता :
त्यातें नमस्कार । यशोविशाळ = यशरूप : विशाळ = थोर : कर्ता अकर्ता अन्यथा-
कर्ता : जीवाचा ईश्वर कर्ता : ऐसीयातें । आणिक कैसिये परियातें । शिशुपाळ-
काळ = शिशु जें बाळक : तल्लक्षणें जें अज्ञान : त्यातें पाळिता : त्या अज्ञानाचा
जो काळ = नाशिता तो शिशुपाळकाळ म्हणावा । ऐसिया गोविंदबाळातें मनसा
स्मरितों ॥ १ ॥ *

अव्यक्त जो ईश्वर : तेणें प्रवृत्ति जाणविली मायेसि सृष्टिरचनेची :
मग माया जे चिज्जड तियेचें सूत्र : तल्लक्षण दोरी : मग चालिता = ईश्वर-
प्रवृत्ति जाणविता : येथे खांबसूत्राचें साहित्य : अनेके परीं = माया चतुर्विध
कर्मफळीं भ्रमवी : राहाटघटिकेचेनि दृष्टांतें । आणिक कैसिये परीचा :
अळकाचे ताप हरिता : तयासि नमस्कार । दुसरें : रजें ब्रह्मा उत्पत्ति करुनि
खेळवी : विष्णु प्रतिपाळ करुनि : महादेव संहार करुनि खेळवी ॥ १ ॥

दनुचे ते दानव तयाचीं रुधिरें तल्लक्षणें बोलेकरुनि : प्रताप = पुरुषार्थ
तल्लक्षणें तरू = वृक्ष ॥ २ ॥

गवसणी = पुरस्त ॥ ३ ॥

होउनि = आत्माराम होत सांता : अभि = मनसा : वाचा : काया :
एवं सर्व प्रकारें ॥ ४ ॥

दारुणे संसार दुर्कळीं : परमानंदाची रांकधनि केली
तया श्रीचक्रधराचा चरणकमळीं : लुटतु असें

५

२

नागार्जुनाला नमन

महामोह-सांजवेळेचां वेळीं : प्रबोधाची दीवेलावणि केली
तो ईश्वराधिकरणे चरण-कमळीं : नमीन नागार्जुनू

६

नागार्जुनाचा दातारू : राणेराओ श्रीचक्रधरू
वोवी-प्रबंधें कवि भास्करू : वर्णीतु असे

७

दारुण = दुष्ट : तल्लक्षणे दुःकाळ : परम = सर्वोत्कृष्टत्वे : आनंद :
रंकाचा अतिशयो तो रांक : धनि = धनधनि : लुटत असे = नम्रभावे
लोटांगणीं येत असे ॥ ५ ॥ * ॥ पांचाही अवतारांचें नमन निरूपण ॥ ५ ॥
मायासूत्राची करुनि दोरी : यथौनि प्रकरण ॥ १ ॥ * ॥

महामोह = अज्ञान : तल्लक्षणे सांज : वेळीं = तिये काळीं : प्रकर्षेसी
बोध तो प्रबोध : तयाचें दान : तल्लक्षणे दिवेलावणी केली : ईश्वरादि = ईश्वर
आदि करुनि : नागार्जुनासिही नमस्कार : दुसरें : ईश्वरादि = ईश्वर आदि
आहे ज्या भटोबासातें : ते लीन आहेत : चरणकमळीं : त्यासि नमस्कार ॥ ६ ॥

नग = समर्थ : अर्ज प्रयत्ने : दातार = दानशील : राणे = सकळ
अवतार : तयांत राव = उभयदृश्या : एवं श्रीकृष्णचक्रवर्ति : बोलुणक केली
म्हणौनि वोवी : प्रकर्षेण बंधितं प्रबंधं ॥ ७ ॥ भटाचें नमन निरूपण ॥ २ ॥
महामोह-सांजवेळेचा वेळीं : येथौनि प्रकरण ॥ २ ॥ * ॥

१ कल्लगळ. दुःकाळी. घ. दुष्काळी. २ कचळज. ईश्वरादिचरणकमळी.

ग्रंथ-माहात्म्य

देखौनि महाकवींचा पंथु : मज होत असे मनोरथु
वर्णावया यादवनाथु : श्रीकृष्णराओ ८

प्रमाण-दीवीयाचेनि बंवाळें : पांतां^२ तरळैले वेदांचे डोळे
तें श्रीकृष्ण-रूप न नीहाळे : ब्रह्मादिकां ९

आनंदाचीए दीवाळी-सणीं : जयाचेया दर्शनाची सीराणी
तो कोणा श्रीचक्रपाणी : गोचरु होए १०

भक्ति-ज्ञानाचेनि वळें : महाकाळेंसीं बांधलें दळें
तेहीं तऱ्हीं वानावें परब्रह्म सावळें : उर्ध्ववार्जुनीं ११

महाकवी ते व्यासादिक : मग येथचेही म्हाइभटादिक : पंथ = मार्ग :
मनाचा अर्थ तो मनोर्थ : एवं ग्रंथकरणीं : तीळक = भूषामणी ॥ ८ ॥

प्रमाणें ते : शिक्षा १ : कल्प २ : व्याकर्ण ३ : छंद ४ : जोतिष ५ :
निरुक्त ६ : तथा शब्द १ : प्रत्यक्ष २ : अनुमान ३ : उपमान ४ : तल्लक्षणें
दिवे : बंवाळ = प्रकाशबहल : ब्रह्मादिकां = माया आदि-करुनि ॥ ९ ॥

दर्शनें आनंद होय : तल्लक्षणें दिवाळिचा सण : सिरयाणी = दुर्मिळता :
गोचर कोण्हासि न लक्षे ॥ १० ॥

महाकाळ=माया : दळें=पडदळें बांधोनि परजिलें : तऱ्हीं=निर्धारें ॥ ११ ॥

१ क. दिवेया° खग. दिवया°. २ कखगचछ. पाहातां. ३ क. आनंदाचां.
४ अछ. दिवाळीएचां. ५ खगघज. सीरियाणी. ६ कखगघछ.
श्रीउद्धवार्जुनीं.

ना तरि जाणौनि सारासारवस्तुविचारू : घेउनि वैराग्याचा कुठारू तोडिळा संसार-तरु : जेणें नागार्जुनें	१२
मज नाहीं मतीचा प्रकाशू : केवि वर्णुं राणा परेशू परी जीवा होत असे उल्हासू : स्तुतीलागी	१३
अठसटि तीर्थांचा तोडरू : चरणीं घवघवीत मनोहरू तो तीर्थां राओ श्रीचक्रधरू : वर्णीतु असें	१४
साहित्याचेनि परिमळें : शृंगाराचेनि मेळें प्रबंध होति मातावळे : कविजनांचे	१५
एथ नाहीं नवल : वर्णितां परब्रह्म केवळ कैसे दिसति बोल रसाळ : ते आइकावे	१६

सार = ईश्वर : असार = जीव देवता प्रपंच : विचार = विवेक : कैवल्ये
लक्षणें कुठार = कुन्हाडा वाण घेउनि : संसार लक्षणें तरु = वृक्ष ॥ १२ ॥

मति = हृदय : विकाश = प्रसर : परा जे माया तिचा ईश : उल्हास =
उत्साह हर्ष : स्तु इति स्तवनं ॥ १३ ॥

अठसटि = एक शत आणि आठ : तेचि : तत्रैव गंगा यमुना च वेणी
गोदावरीसिंधुसरस्वती च । सर्वाणि तीर्थाणि वसन्ति तत्र यत्राभितो द्वारकथा-
प्रसंगः ॥ १ ॥ तोडर = त्रिदावळी : घवघवीत = हवावरूप : मनातें हर्ता तो
मनोहरू : राव = राजा ॥ १४ ॥

साहित्य : १ : शृंगार : २ : अलंकार : ३ : उपमां वळी : ४ : आणि :
शृंगार म्हणितलेया नवहि रस : मैळें = संयोगें : मातावळे = मातवीते ॥ १५ ॥

येथ = साहित्यां शृंगाराचा ठाई : नवल = अपूर्वता : एवं ईश्वरकथेसि :
बोलते कथेसि ॥ १६ ॥

१ खगचछ, वीकास, २ ग. आठ शत, ३ घ. आगरू, ४ कच, घवघवी,
५ ख. परिकर, ६ घछ, शृंगारा

मोतियांचे घोसे : राविले कुंकुम-रसें

तन्हीं न एति करूं सरिसे : प्रबंधेंसीं १७

पांतां प्रमेयाची गोडी : अमृताची उपजे अनौवडी

साकरेची कीजे कुरवंडी : कवितेसी १८

बोल जैसे सुधारसें बोळिले : कि चांदिणां चुभळिले

ना तरि परिमळें बोळिले^१ : चांपेयाचेनि १९

पढतां श्रीकृष्ण-पवाडे : ठीकसां बोलां घोसू पडे

रसरंगाचें पाहाळ उधडे : श्रोतेयांसि २०

वर्णितां कान्हें चौहात मल्लु : बोडवू होत असे नवल

बोल रसें दोंदिलु : नाचतु दीसे २१

घोस = गुळ : कुंकुम तो केशर : सरिसे = सरिपाडवें ॥ १७ ॥

प्रकर्षेण मपितं प्रमेयं : कुरवंडी बोवाळणी ॥ १८ ॥

सुधा = अमृत : बोळिले = पुढें दिधलें : चुभळिले = बोझें : बुळिले = मोहन दिधलें ॥ १९ ॥

पवाडे = त्रिदावळी : ठीकसां = रत्नजडित : घोष = तेजाचा समूह : रस ते नव : पाहाळ तें पेवाचें : तथा पेटिचें उधडे ॥ २० ॥

कान्हो = पुराणा : कन्हडा : चौहात = चतुर्भुज : मल्लवियेकरुनि आशिला : बोडो = कथेची मांडणी : नवल = आपूर्वता : रस ते नव : दोंदिल = उन्नत : नाचति : येथ नृत्याचें साहित्य ॥ २१ ॥

१ छ. राववीले. २ कखगचछ. पाहातां. ३ छज. नावडी. ४ खग. छळिले. ५ खगघचछज. कान्हो.

श्रीकृष्ण-कथेचें आळें कीजे खोल : बुडिं भावरसाची जीति वोल तरि प्रबंधलतेचे वेल : वाढत दिसती	२२
वर्णितां वनमाळी : शब्द-सुखाची नव्हाळी कवीता भली पाखाळी : सूरंग दीसे	२३
साहीत्याचीए सेजे : बोलांचा रंगु उपलविजे तैसें काव्य कीजे : म्हणे कवि भास्करू	२४
तार्किकांचीया वज्रसांखळा : कीर्त्ति-खांबी नाळींचि अवलीळा माताइतें वादी-गैज सकळ : भू-मंडळिचे	२५
साहित्याचिया खेडकुळिया : सुदेशा बोलांचीया चीपोळीया सींपणें खेळती सांवळीया : रसवृत्तिंसीं	२६

कथा लक्षणें आळें : भाव लक्षणें जीवविती वोल : लते = वेलिंसी :
वेल = अंकुर ॥ २२ ॥

नव्हाळी=नवे पदार्थ जालया करीति : कवीता = कथा : पाखाळी=
धुनि शुद्ध : सुरंग = सुतरां अतिशयेसीं रंगबहल ॥ २३ ॥

साहीत्यादि च्यान्ही : तल्लक्षणें सेज : बोलांचां = सेजेवरि स्त्रीपुरुषांचें
बोलणें : उपलविजे = प्रकट किजे ॥ २४ ॥

तर्कशास्त्र लक्षणें वज्रसांखळा : तयाची कीर्त्ति तल्लक्षणें खांब : नाळीचि =
बांधले : अवलीळा = सहजचि हेळामात्र : माताइते = मातले : वादी लक्षणें
गज ॥ २५ ॥

साहित्यादि च्यान्ही : तल्लक्षणें खेडकुळिया = हौद : सुदेशां = सुप्रदेशी :
तल्लक्षणें चिपोळी = चिरकांडी : काव्यकर्ता लक्षणें सांवळिया = स्त्रिया : रसवृत्ति
= जिये काळीचा जो रस त्याचें वर्तन ॥ २६ ॥

१ कखगचछ. बुडिं. २ खग. होय ३ कगघ तर्काचिया. ४ क. दिज.
ज * ५ कगज. चिपुळीया. ६ खग. रसवृत्ती,

पुण वाचा रसाळा : गर्वू सांडवीन कोकिळां

कळहंसा अवकळा : करीन मीं

२७

नावडि घेउनि चंदनाचां रसीं : आंगामाजि खंत पाहे मासी

तेवि गुण सांडौनि दोषू गिवसी : क्षुद्र जनू

२८

पाचिचा गुण घे ढाळाचें मोतीं : ना तरि पन्हरेया दीजे^३ वानवती

तेवि सूजाण घेती : बोल माझे

२९

म्हणौनि शिशुपाळवधी कथा : जे भक्तिरसाची त्रिपथा

किं सोनवै कैवल्य-पथा : पाजळिली^४

३०

किं मुक्ति-वनितेची दूतिका : किं ज्ञानांजनाची साळांका

किं कैवल्य-मंदिरीची पताका : झळाळीत^५ दीसे^६

३१

रसाळ वाचेकरनि : कळेतें जाणे तो कळहंस : चौसट कळा आणि
चौदा विद्या : अवकळा = व्यावृत्ति ॥ २७ ॥

क्षुद्र = क्षुल्लक : ईश्वरकथा नावडे तो ॥ २८ ॥

पांच = गहडोदगार रत्न : घे = आंगिकरी : पन्हरे तें साटि कसाचें :
सुजाण = सुष्टु जाणते ॥ २९ ॥

कथयतीति कथा : ज्ञान भक्ति वैराग्य तल्लक्षण त्रिपथा = ति फरारयाचें
निशाण : सोनवै = थोर दिवटी ॥ ३० ॥

मुक्ति लक्षणें वनिता = स्त्री : कथा लक्षणें दूतिका = सेवकिण : भावें :
संधिविग्रही : ज्ञान लक्षणें अंजन : सळाका = सल्ले काजळ घालावयाची : लक्षणें
पताका = ढाल ॥ ३१ ॥

१ ज. क्षत. २ छ. पन्हरेयावरी. ३ कखगघछ. * ४ कग. ° ते ज हे.

५ कग. सळाका. ६ क. झळकत. छ. झळवत. ७ कखगघज. असे.

ना तरि शांतरसें सीपतां : सासिनली ज्ञानलता

किं विवेकाची सौभाग्य-देवता : मूर्त जाली ३२

किं प्रबंधे वसतिची कोकिला : किं जीव-चकोर-संजीवनी चंद्रकळा

किं निह्वाळे संसार वाटेची विश्रामशाळा : आर्त्त जनांलागी. ३३

किं अविद्या-दुर्गी अवघडी : अवचिती^१ मोक्षाची धाडी

म्हणौनि विषयाचीया नायकवडी : पळतें दिसती ३४

किं धम-कूटांवेनि सारंगपाणी : महापातकांवरि सांघीतली सांघणी

तैसी कथा अंतःकरणी : मज पढियासली ३५

शांति = सात्त्विक रस : सासीनली = पडिभारातें पावली : ज्ञान लक्षणें
लता = वेली : विवेक = ज्ञान : विचार : तल्लक्षणें : सुभगाचा अतिशयो तें
सौभाग्यता ॥ ३२ ॥

प्रबंध लक्षणें वसंत : कथा लक्षणें चकोर : संजीवनी = जीववृत्ती चंद्र-
कळा ते सतरावी : कथा लक्षणें शाळा = पव्हे : निःह्वाळ = उदक नाही :
संसार लक्षणें वाट ॥ ३३ ॥

अविद्या लक्षणें दुर्ग : अवचितीं अकस्मात : मोक्षाची = वेधापासौनि
अनुसरण पर्यंत : कथा लक्षणें धाडि = दरवडा : विषय लक्षणें नाइकवडी =
जुमलेदार : एवं चोरकुळ ॥ ३४ ॥

कुडावा = कुत्सीत काळीं पावे : शारंग = धनुष्य : पाणी = श्रीकरीं :
महापापें = बद्धहत्यादिक : सांगितली = घातली. सांगणी = धाडी : तथा
घालणी : पढियासली = भासली ॥ ३५ ॥ * ॥ ग्रंथमहात्म्य निरूपण ॥ २८ ॥
देखौनि महाकवीचा पंथु : यथौनि प्रकरण ॥ ३ ॥ * ॥

१ कखगळ. शांतिरसें. २ अ. प्रबोध. ३ कखच. निःमाळे ४ अछजक्ष. ?

५ खगळ. पडिली. ६ क. पळतां दिसती. ग. पळताती. ७ घज. कुडावया.

४

सुधर्म सभेंत नारदाचें आगमन व श्रीकृष्णाची भेट

चैतन्याचेया चवरेयावरि : जो निरंतर राज्य करी	
तो जन्मला वसुदेवाचां घरीं : श्रीकृष्णराओ	३६
मथुरेचां महाद्वारीं : खांडेनि पीटौनि जितिले वैरी	
तो यादवांसीं राज्य करी : द्वारकेसी	३७
कव्हणी एकी वेळीं : सुधर्म-सभे बैसला वनमाळी	
तवं देखिला अंतराळीं : ब्रह्मपुत्र	३८
निह्मळे महदाकाशीं : विसांवां नाहीं कव्हणी दिसीं	
तो सीणू सांघों एताए हृषीकेशी : सूर्य जैसा	३९
किं राहोभेण चंद्र : टाकूनि एताए यादव-नरेंद्र	
तैसा वीतकिंला मुनींद्र : सकळ जनीं	४०

चैतन्य तें अव्यक्त : तल्लक्षणे चवरा = सिंहासन : नरासन : गजासन ॥ ३६ ॥

पीटौनि = झोडौनि : जरासंदादिक ॥ ३७ ॥

सु = सुष्ट : धर्म = नीति-धर्माची : ब्रह्मपुत्र तो नारद ॥ ३८ ॥

निःह्मळे = उदक नाहीं : सीण = श्रम : नारद लक्षणे सूर्याचि कां जैसा ॥ ३९ ॥

टाकूनि = पावौनि : वितकिंला = विकल्पिला : एके चंद्र म्हणितला : एके सूर्य म्हणितला ॥ ४० ॥

१ घव. यादवेंसीं. छ. यादव वंशीं. २ अछ. सांघताय. ३ अछ. हृषीकेशी

तवं अळमाळ रूप झळकलें : जैसें सत्व-गुणाचें झाडें सांसिनलें
किं ब्रह्मतेज बांबळेलें : नारद-वेणें ४१

तैसाचि आकारू देखिला : जैसा चंद्र-रश्मीचा कोंभू फुटला
किं क्षीरसागरू अंकुरैला : गगनभूमी ४२

केळवत्तैर निरी झळकली : जानिवेयाची लुळि झळाळिली
पींगटां जटैची कीळ फांकली : दाहीं दिसां ४३

गात्रां यंत्रांचिए मीळणी : सप्तस्वरां गुंफत वेणी
तेथ पातला भक्त-शीरोमणी : जवळिकेसी ४४

तवं सभामंडपु देखिला : जैसा नवरत्नाचा ठेवा आंतुडळा
किं मेरूचा गाभा कामविला : विश्वकर्मेनि ४५

आळमाळ = काहीं एक आल्पमात्र : सांसिनलें = पडिभारातें पावलें :
ब्रह्मतेज = सत्यलोकिकें तेज : बांबळेलें = पाल्हेलें ॥ ४१ ॥

रश्मि = प्रकाश : कोंभ = अंकुर : क्षीरसागर श्वेत आणि नारदहि श्वेत :
अंकुरैला = डिरैला : गगन लक्षणें भुमीचां ठाई ॥ ४२ ॥

केळवत्र = धुनि भगवें होये : लुळि = वोळि : फांकली = स्फारली ॥ ४३ ॥

गात्र = आष्टांगें : यंत्र = विणे : तेचि कवण : नागवीणा : १ : फरस-
विणा : २ : रुद्रवीणा : ३ : ब्रह्मवीणा : ४ : १ सप्त सर ते : स : १ : री : २ :
ग : ३ : म : ४ : प : ५ : ध : ६ : नी : ७ ॥ षड्जो ऋषभ गांधारो मध्यमं
पंचमस्तथा । धैवतं च निषादं च सप्तस्वराः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ स = षड्ज १ :
री = रीषम २ : ग = गंधार ३ : म = मध्यम ४ : प = पंचम ५ : ध = १ धैवत ६ :
नी = निषाद ७ । वेणी = एकांत एक ध्वनी उमटति ॥ ४४ ॥

आंतुडैला प्राप्ति जाला : कामाविला = कांडारिवं केला : विश्वकर्मा तो
स्वर्गाचा सुतार ॥ ४५ ॥

१ च. भांडार सांचिनलें, २ खग बांबळें, ३ कखगघचळ, केळवत्र.

किं शृंगाराचा वसैठा : ना तो अनंगाचा कुरूठा	
किं उघडला दारवठा : मूक्ति-मंदिरीचा	४६
किं संभोग-सुखाचीए हाट-धारणे : विकतें देखौनि सुखाचें केणें	
उभिलें सुक्कीं ठाणें : मन्मथाचें	४७
तेथ श्रीचक्रधराजवळी : घनदोंट स्थानी बैसली	
नारदें कैसी देखिली : तें सांघिजैलें	४८
इशानु अवसरी : कुर्वेळु भांडारी	
इंदु-हडपु धरी : आंगा जवळी	४९
धावना पवनु : कन्हेंरी वरुणू	
शृंगारू दे मदनू : कृष्ण-मेचूचा	५०

शृंगार तो रस : वसैठा = वसता ठाव : कुरूठा = लपता ठाव : मुक्ति लक्षणें मंदिर = गृह ॥ ४६ ॥

संभोग सुख = जीव-देवतांचें : तल्लक्षणें हाट-धारणें = मवलीं सुखें : विकतें देखौनि सुखाचें केणें = सुख लक्षणें केणें : उभिलें = रचिलें : सुक्कीं = सुख देयावेया : ठाणें = चाउडी ॥ ४७ ॥

घनवट = निविड : दाट : स्थानी = सभा ॥ ४८ ॥

इशानु ते देवता : अवसरी = अवसर सांगता उल्लगिया : ऐसे आठां दिसाचे ८ दिग्पाल : हडप-धरी = विडिया देता ॥ ४९ ॥

धावना पवनु = जैसा जिलीबदार : कन्हेंरी = उदक देता : मेचुचा = इच्छेचा ॥ ५० ॥

१ कखगघचछ. कुरठा. २ घ. संभव. ३ कखछ. सुखीं. गचज. सुक्कीं. ४ खग. घनवट. ५ ज. आस्थानी. ६ कच. आतां. ७ छ. अवस्वरी. ८ खगघचछ. कुवीर. अज. ९ श्रीकृष्ण

फुलबडुवा रितुपती : बोलिका ब्रह्मस्पती	
आळती गानी सरस्वती : गंधर्व-राओ	९१
सेनैवै दिनकरू : वेचकरी सुधाकरू	
एर परिवार अपारू : तो कवण जाणे	९२
ऐसी देखौनि आस्थानी : विस्मो जाला मनीं	
मग साउमा आला मुनी : श्रीकृष्ण देखावया	९३
तवं ठिकलगा सिंहासनावरी : बैसलौ राओ मुरारी	
वरि जाणविताए चवरी : चतुराननू	९४
तो श्रीकृष्णु नारदें कैसा देखिला : जैसा मायामुसे ब्रह्मरसू वोतला	
किं ठेसा उमटला : कैवल्याचा	९५
किं भवदग्धां जीवांवरी : वरीखावया अमृत-धारीं	
यदुवंश-महदंवरीं : वोळला कृष्ण-मेघू	९६

फुलबडुवा = सेज घालीता : ऋतुपती = वसंत : बोलिका = जोतिष
सांगता : आळती = पदाचे चढ उतार : गानी = गायक ॥ ५१ ॥

सोनवै = दिवटा : वेचकर = हाटोवा आणिता : सुद्धाकर = चंद्र : सुद्धा
= अमृत : तयाचा आकर = खाणि आहे ॥ ५२ ॥

विस्मयो = हर्ष ॥ ५३ ॥

ठीकलग = रत्नजडित ॥ ५४ ॥

ब्रह्म = ईश्वर : तल्लक्षणें रस : मुसे = पुरस्त : ठसा = बेटिव ॥ ५५ ॥

दग्धा = तापले : यदुवंश लक्षणें महद अंबर : अनंद = राउळ : तल्लक्षणें
मेघ : वोळला = अवतरला ॥ ५६ ॥

१ ग. सीनवै, टीप. सोनवै. २ कखग. स्थानी. ३ क. 'असे. च. बैसलासे.
४ चळ. तो. ५ ज. आनंद-मेघू.

ना तरी यदुवनं विपुळीं : देवकी देवी कल्पवल्ली कैवल्य-फळीं फळिनली : जगालागी	९७
किं थोकलें कैवल्य-निधान : देखावया दिव्यांजन ना तें आनंदाचें रसायन : संसार-रोगियांसी	९८
किं चैतन्याचिए मांदुसे : कैवल्याचें पाचिखंड जैसें निळें रूप तैसें : देखौनि विस्मितु जाला	९९
घेत स्पर्शसुखाची गोडी : श्रीकृष्ण आळिगिला मुजादंडीं तवें आत्मा उभितेसे गुढी : रोमांच-मीसें	६०
क्षीरसागराचा पादु : जमुने जळां होता गोदु तरी उपमिजतां दानव-सिर-सादु : नारदें आळिगितां	६१

यदुवंश लक्षणे वन : विपुळीं = पवित्र निर्मळीं : देवकी लक्षणे कल्पवल्ली
= वेली : अवतार लक्षणे फळीं फळिनली ॥ ९७ ॥

मुक्ति लक्षणे निधान : थोकलें = दडालें : श्रीमूर्ति लक्षणे दिव्यांजन :
आनंद लक्षणे रस : मूर्ति लक्षणे आयन = कुपी : संसार = अविद्या लक्षणे
रोग ॥ ९८ ॥

चैतन्य म्हणजे पुरस्त : तल्लक्षणे मांदुस = पेटी : कैवल्य लक्षणे पाच-
खंड = हीरवें रत्न ॥ ९९ ॥

रोमा = सात्त्विक : तल्लक्षणे गुढी ते हर्षाची ॥ ६० ॥

नारद लक्षणे क्षीरसागर : राउळ लक्षणे जमुना : गोद = संयोग :
शिरसाट = दानवाचां शिरीं साट गजें ॥ ६१ ॥

१ खघ. यदुवनीं. ज. यदुवंशवनीं. २ खगघ. मुक्तिं ३ अजळ. परं.
४ क. उभिताय. खग. उभिते. ५ अ. खीरं ६ घ. लेद. ७ अ. १९
८ अ. आळिगिला. छ. नारदाळिगनी

ना तरी कैलासाचीं आधोपरें : आळिगित इंद्रनीळाचीं सीखरें
तरी उपमिजते बाह्याभ्यांतरें : श्रीकृष्ण नारदेसीं ६२

सोडितां क्षेमाळिगन : नारदा होतसे जगबोळाचें मान
किं जगजुग पडिलें असमसांन : एकें वेळें ६३

पद्मरागाचीया रंगांवरी : घातली क्षीरोदक-चाउरी
मग बैसविला हरी : आदरेंसीं ६४

५

श्रीकृष्णाकडून नारदाचें स्वागत.

मेळौनि^१ दधि दुर्वा गोरोचनु : कर्पूर कस्तुरी हरिचंदनु
अर्चन करवी जगद्वर्दनु : मुनिरायासी ६५

संसार-आगीं जग वनवलें देखौनु : वरिखावेया गाजे आनंदाचां घनूं
तैसा बोलिला दैत्यसूदनु : नारदेसीं ६६

नारंद लक्षणें कैलास स्वेत : अधोपरें=अध : खालीं : उपर=वरि : भावें
आर्ध पराडी : राउळ लक्षणें इंद्रनीळ तें रत्न : बाह्याभ्यांतरें=अंतरबाह्य ॥ ६२ ॥
जगबोळाचें = जगबूडबुणुक : जगजुग = आकाश : असमान = तथा सम
नाहीं ॥ ६३ ॥

पद्मराग तें रत्नांचें आसन : क्षीरोदक=शुभ्र : चाउरी=वैसका ॥ ६४ ॥
दुर्वा = हरियाळी : गोरोचन = गोरांजन ॥ ६५ ॥
वनवलें = आहाळलें : गाजे = गर्जे : आनंद लक्षणें घन = मेघ : सूदन
= मर्दिता ॥ ६६ ॥ * ॥ कथेचा उपक्रम आणि नारदाचा यावा : आणि नारद
समेचा अवसर देखिला तो आणि नारदाची भेटि निरूपण ॥ ३१ ॥ चैतन्या-
चिया चवरियावरी : यथौनि प्रकरण ॥ ४ ॥ * ॥

१ कखगघ. बाह्याकारें. २ अज. नारदा. ३ घ. आसमान, छ. असमसान.
४ च. चौरंगां ५ कखघच. मेळउनि. ६ घ. जगजीवन, चज. जगवंदनु.
७ खग. आनंदघनु.

जो वसैठा वेदांचा : तया बोलतां मेघ-गंभीर वाचा होत असे वरिखावो अमृताचा : आइकतयांसी	६७
“पडिल्यां संसारांचीए बांदौडीं : तुमचें दर्शन होए पुण्याचां कोडीं म्हणौनि दुर्लभू आजिची घडी : संसारीयांसी	६८
सुकृताचीया बोला : यादवांचा दैवदमू फळिनलीं म्हणौनि ऐसा प्रसंगु घडला : जें आगमन तुमचें	६९
एथौनि यादवांचे दीस भले : ऐसें जॉणों आलें जें तुमचें दर्शन जालें : म्हणौनियां	७०
चंद्र नीववी जगातें : मेहो वरीखे अमृतातें तेची साधु आपण्यांतें : दांवीति स्वभावता	७१
महानुभावांचेनि मेळें : लाहिजति आनंदाचीं सोनेकेळें मग मनोरथ-वळिचीं फळें : हातें तोडिजति	७२

वसैठा = वेदांचा वसता ठाव : गंभीर = मेघवत गहन शब्द ॥ ६७ ॥

दुःखेन लभ्यते अशक्यं इति दुर्लभः ॥ ६८ ॥

सुकृत = पुण्य तल्लक्षणें बोल : दैव = भाग्य : तल्लक्षणें द्रुम=वृक्ष ॥ ६९ ॥

येथौनि = नारद भेटी पासौनि ॥ ७० ॥

मेहो = प्रजन्य : स्वभावताचि = आपुलेनि स्वभावें ॥ ७१ ॥

अनंद लक्षणें सोनेकेळें : मनाचे अर्थ ते मनोरथः तल्लक्षणें, वेलि : एवं कथावार्ता ॥ ७२ ॥

१ कखग. घराचीए. घचछज. घराश्रमाचीए. २ च. तुमचेनि दर्शन होति पुण्यांचिया कोडी ३ खज. फळला. ४ चछ. आम्हां. क. ऐसें आम्हां जाणवळें. ५ घज. आयागमन. अचछ. आगमन. ५ अ. आपणेपयांत ६ कखग. दाखवीति. चछ. दाखवी. ७ ख. पाविजति.

साधु-संगाचेनि भांडवलें : ज्ञानमार्गिचा वेवसावो फळे

जो न जोडे पुण्याचेनि बळें : ब्रह्मादिकांसि

७३

काइ करूं अभ्यागत : तुम्हीं निजानंदें तृप्त

पुण यादव करावे पुनैत : सहपंगती "

७४

६

नारदाकडून श्रीकृष्ण-स्तवन

ऐसें आइकौनि म्हणे मुनीश्वरू : " जी हाचि तुमचा पाहुणरू

जें एक वेळ फेडावा भारू : उत्तमपणाचा

७५

हें काइसें मानाचें बोझें : मी दासैं कींकिर तुझें

देवका ताटकाढा हें ब्रीद माझें : तिहीं लोकीं

७६

देवकीए पाइकिएचेनि बिकें : जर्गी म्हणित अंसिजे निकें

तें धाडूं पांतासि निमिषें एकें : तरि तें तुं जाणसी

७७

संग लक्षणें भांडवल : फळे = साधे ॥ ७३ ॥

निज = स्वकीय आनंद : पुनैत = पवित्र ॥ ७४ ॥ * ॥ राउळीं नारद
वर्णिला निरूपण ॥ ८ ॥ जो वसैठा वेदांचा : यथौनि प्रकरण ॥ ५ ॥ * ॥

उत्तमपणाचा = मातें उत्तमपणाचा भार आणु नका : दुसरें : उत्तम-
पणाचा = मी पाप विषई उत्तम तो : भार फेडा ॥ ७५ ॥

देवका = देवाचा : ब्रीद = अंकण ॥ ७६ ॥

देवकिये = देवाचिये : पायिकै = सेवकै : बिकें = भूषणें : मीषें = मीषां-
तरें ॥ ७७ ॥

१ खग. ज्ञानभक्तीचा. २ क. स्वपंक्ती. खगचछज. सहपंक्ती. घ. सपंक्ती.

३ खचज. मुनेश्वरू. ४ च. उणेपणाचा. ५ अ. दासि. ६ कखघ. देविका.

- आगा जी हृषीकेशी : आशुं किती चाळविसी
 वोळखि जालेया बूंथि काइसी : जाण-राया ७८
- तुं चैतन्य गिरि-दुर्गिचाराओ : दाटदळ्या संसाराचा फेडावेया ठाओ
 अवतरलासि देवांचा देओ : यादवां आंतु ७९
- जयातें प्रमाणें नेणती : तेणें तुआं घेतली माणूसपणाची बूंथी
 ऐसें सदैवं बोलती : ब्रह्मविद ८०
- तुझेया रूपाची दिशो : नेणति श्रुती डोळसा
 मग बोलती निपरवसो : आनं आन ८१
- अठरा पुराणांचे डोळे : तुतें पांतां जाले आंधळे
 पुण न दीससि कव्हणी वेळे : चैतन्य-नाथा ८२
- जया वेदांची आम्हां आस : तया गिवसितां जाले सायास
 म्हणौनि हों काज घेतलें मीस : अनुर्वाच्यतेचें ८३

झांकविसी=झकवीसी : बूंथि=मनुष्यवेष : जाणराया=सर्वज्ञ-राया ॥७८॥
 चैतन्य तें अव्यक्त : तल्लक्षणें गिरि-दुर्ग : दाट = दळामध्यें धीट : तथा
 दळीता : एवं अविया ॥ ७९ ॥

प्रमाणें ते ६ : तथा ४ : दैवें सह वर्तमान ते सदैव : ब्रह्म वेत्तीति
 विद ॥ ८० ॥

दिशा = दीप्ति : निपरवस = परस गेला आहे कां जयापासाव तो निपर-
 तथा आरिखा : आन आन = भेदाभेदें कर्मवादे ॥ ८१ ॥

डोळे = जाणिव ॥ ८२ ॥

गिवसीतां = पाहातां : आयासेंसीं सह वर्तमान तें सायास : आनिर्वाच्य
 = बोलावया अर्ह नाही : भावें मौन धरिलें ॥ ८३ ॥

- १ अ. हृषीकेशी. २ ज. दाटलीयां. ३ खगघळज. घातली. ४ क दशा.
 ५ अ घचळज. अपरवसा. ६ कचळ. आन आन. ७ कज. कव्हणें बोलें,
 ८ कखगज. अनिर्वाच्यतेचें.

आगम निऱ्हां दाडूरव : जाणपणें न पीएति आंव	
ते तुझेया मूर्ति-चंद्राचें विव : न देखति	८४
रसाळीं बोलीं : काव्यें जालीं मातावळीं	
तीएं ठाकीं न व्हाति जवळी : स्यां गाउंवां	८५
श्रुती निऱ्हां धापसी : तुंतें बोलीं पाहे हृषीकेशी	
सेवटीं नेति नेति म्हाणौनि आपैसी ; गजवजिली	८६
ब्रह्मगोलकाचीया माळा : साजेति जीएचां गळां	
अससि तीए जवळा : पुण लक्षसि ना	८७
ते वोगळे तुंजे चरण : तुं मिरवीसि राणेपण	
पुण कहीं न करीसि संभाषण : विसरौनिया	८८
ऐसें वोलगतां कव्हणी एकी वेळीं : तुजचि प्रवृत्ति उपनली	
मग गर्भ संभूति जाली : महामाएसी	८९

निऱ्हां = निर्धारसी : दांडरव = अभिमानिये : जाणपण = जाणीव :
तल्लक्षणें अंव = उदक : चंद्रविंव = प्रकाश ॥ ८४ ॥

काव्यें = पंचकाव्यें : तथा आष्टौ व्याकरणें : मातवळी = आधिकार्यासि
मातविती : स्यां = शतें गावें ॥ ८५ ॥

धापसी = धोंगडिया : अर्वटा : अपैसी = सहजचि ॥ ८६ ॥

ब्रह्मगोलक = अनंतें ब्रह्माडें : तल्लक्षणें माळा : जियेचां = अव्यक्त
मायेचा : जवळा = त्र्यंशत्व ॥ ८७ ॥

उल्लगे = प्रवृत्ति : विसरौनियां = सर्वज्ञत्वे : आपुलें आत्मरमण ॥ ८८ ॥

गर्भसंभूति जाली = प्रवृत्ति जाणविली : कव्हणी एकी वेळीं = मूळ
सृष्टिसी : महं माया = अव्यक्त ॥ ८९ ॥

१ कघ दांडख. ज. दांडख. छ. दांडरव. ख. दाडुरव. २ च. ०वेनि
मानें. ३ घ. र्णी ० ४ कखगघचछ * ज. नेणति. ५ कच. ब्रह्माडें
६ अघचज. * ७ खगघछज. ऐसेनि.

मग जीवांचेनि मेळें : विकरलेपणाचें आठांगुळें केले	
मग उपनलें एके वेळें : अवघेंचि	९०
प्रकृति धाय सूदली : तीया वाढविलें वहुतीं विल्हळीं	
लेवविलीं पांचपुडीं आंगुलीं : इंद्रियांचीं	९१
विषयाचें बाळलेणें : लेवविलेंया दिसती कोडीसवाणें	
मग कर्मफळाचेनि आंगणें : रांगों पांति	९२
तेव्हळिं मायाभूमिचेनि पैसारें : उमिलीं लिंगदेहाचीं तण्हारें	
तेथ इंद्रियांचीं परुशद्वारें : वावरावेया	९३

मेळें = योगें : आठ विश्रांती तल्लक्षणें आठांगुळें तें आठां मासांचें :
उपनलें = आदिमळ : आणि सामर्थ्य देउनि तमावाहीर घातलें ॥ ९० ॥

आता मळ प्रकरण : प्रकृति = विधेचा मळ घेउनि : आठांचे मळ
बोलिजेति : तल्लक्षणें धाया = दाइ : विल्हळीं = विलासीं : प्रयत्नीं : पांचा
रंगाचे आणि पांच तुकडे : अंगुलीं = आंगडीं : इंद्रियांचीं = शेषशय्या-ब्रह्मा-
दिक्कांचे मळ बोलिजेति ॥ ९१ ॥

इंद्रादिकाखालौते चौस्थानीचे मळ : तल्लक्षणें विषयाचें बाळलेणें एवं
मनुष्यपर्यंत मैळे : कोडिसवाणें = कौतुकवाणें : कर्मफळाचेनि म्हणितलेया
चतुर्विध कर्मफळें : तल्लक्षणें अंगण ॥ ९२ ॥

तरी तेचि कोठें जालें : ना तमावाहीर : माया = अव्यक्त म
तल्लक्षणें भूमिचा पैसार = प्रसर : एवं अधारें : उमिलीं = रचिलीं : लिंगदेह =
सकळ मळ : तल्लक्षणें तण्हारें = तण्णगरें : तेथ = स्थळीं : इंद्रियें ते चौदा
तल्लक्षणें परुषद्वारें = अधकर्म करावयाचे विहार : हे बोवियेसि स्थळ सूक्ष्म
बोलिजेति ॥ ९३ ॥

तिहीं गुणांचीए इटेचेनि पाडें : मेळउनि पंचभूतीक दळवाडें	
उभिलीं धवळारें निगूडें : स्थूल देहाचीं	९४
स्वर्गाचे मढ एकवीस : वरि सूखाचे ठेवे असमसास	
अपार कां सदोष : दीव्य भोगांचे	९५
जेथ अर्चमार्गाचे खोलहाट : धर्ममार्गाचे राजहाट	
चंद्रसूर्याचां चौबारां मांदी दाट : विसंवतेयाची	९६
जेथ जैन-मार्गाचीया आड-बीदी : वेद-पथाचीया राज-बीदी	
तेथ चालतसे मांदी : धर्मादिकांची	९७

तोचि स्थूल कैसा रचे : तिहीं = तीन गुण = रज : तम : सत्त्व : तल्लक्षणे इटा : पाडें = सरिपाडवें : पंचभौतिक = पांच भुतें : दळवाडें = समूह : तल्लक्षणे चिखल : उभिलीं : रचिलीं : धवळारें = गूडें : निगूडें = गूढरूपें : एवं बंधनशीळें ॥ ९४ ॥

मढ = एकवीस पुरे असति : दुसरें : स्वर्ग = यक्षिणी पासौनि चैतन्य वेन्हीं : असम = सकळांचा ठाई सारिखी नाहीति : सह = वर्तमानत्वं : असे = आहेति : कां खदोष = रोग : तल्लक्षणे दुःखमिश्रित भोग बोलिजे ॥ ९५ ॥

अर्चमार्ग = अर्चनादि नाना पुण्यें : खोलहाट = लहान हाट : धर्म-मार्गांचे = चहुं युगिचे धर्म : चौबारा = अंतर्याग : चंद्रसूर्ये = या चहुदिशांचीं च्यारि मखरें करीति : तयावरि चंद्रसूर्यांचीं मंडळें काढीति : येथ हाटाच्या कौलाचें साहित्य : विसवें तयाची = फळियांची ॥ ९६ ॥

जैनमार्ग = विश्वेचा आगम बहिर्याग : तल्लक्षणे आडविदी : वेदपंथ = चैतन्याचा बहिर्याग : तल्लक्षणे राजविदी : मांदी = समूह : धर्मादिकांची = धर्म आहेति ज्याचां ठाई : इत्यादि धर्म । स्वर्गी फळें बोलिजेति : आणि स्वर्ग म्हणितलया सकळ फळें बोलिजेति ॥ ९७ ॥

१ कख तण्हारें. २ कखगळ निगूडें. ३ क. आर्वें. चछ. अन्य. ४ कख खोल. ५ क. धर्ममार्गाची राजवाट. ज. धुम्र. ६ अ. असे. ख. चालतां दिसे. ७ ज. धार्मिकांची.

कुमरांवळितें दिधली ऐसी : पुण सूख नाहीं कव्हणी दीसीं	
तुआं बापेंवीन हृषीकेशी : जीवजातांसी	९८
उपनले महामोहमूळांचां मुहूर्ती : म्हणौनि वास न पाहासीचि श्रीपती	
पोसणें दीधलें प्रकृती : याचि कारणें	९९
न करीसीचि पडिताळा : तरि कवणाचा असे जीव्हाळा	
ऑईकें गोपाळा : कृपानिधी	१००
तुवां स्नेह सांडिलें : तरि जळो हें जीयालें	
आणिकें म्हणति आपुलें : तें काइ करावें	१०१
तुं पिता जालासी : पुण लाडउनि कहीं न बोलावीसि	
तें दुःख वाचेसी : अनुवादवे ना	१०२
तुझां जालेया अव्हेरू : जो ए दुःखाचा पूरू	
तो सांघतां गहिंवरू : सांबरे ना	१०३

कुमरां = पुत्रांसि : तिन्ही दानांचीं फळें : तल्लक्षणें वळितें = वळयांकीत राज्य : एवं पुत्रत्वाचीं फळें : तथा दाहावा पुरुष : परी ईश्वर पाहुनि सुख थोडें म्हणौनि तयाची व्यावृत्ति : जातांसि = मात्रांसि ॥ ९८ ॥

महामोह = अज्ञान : भावें ममता : तल्लक्षणें मूळ नक्षत्रीं अपत्य जन्म : वास न पाहासि : तल्लक्षणें टाकीति : पोसणें दिधलें : प्रकृतीसि = मायेसि : तथा सकळ देवतांसि : या कारणें = मूळ नक्षत्रीं जन्मलें म्हणौनि ॥ ९९ ॥

पडिताळा = परामर्श ॥ १०० ॥

आणिके = जीव-देवता ॥ १०१ ॥

लाडौनि = लाडिलाळ करुनि : अनुवादवें ना = बोलवें ना ॥ १०२ ॥

गहिंवरू = बाष्प दाटे ॥ १०३ ॥

१ ख दिव्हली. २ अ. महामूळांचां. छ. महामोहांचां. ३ ख. दीव्हलें. ४ च. तो तूं सांघ. ५ ख घज. स्नेहे. ६ ख. म्हणितलें. ७ कखगघचज. लाडौनि. ८ क. मनावाचेसी. ९ च. तुवां केलिया.

डोळे कुढीजले वाट पाहतां : पुण तुजै सारिखें न दीसे अनंता	
ऐसेनि काळ गेले बहुत : तुआंवीन	१०४
बापपण निक्कें केलें : जें रूप न दखवीसि आपुलें	
काइ विरुं घेतलें : तें तुं जाणसि	१०५
तुं अपैरां परहै : सच्चराचरासि गुरू	
तुझा नेणवे ^१ विस्तारू : ब्रह्मादिकां	१०६
तुं स्वयंप्रकाशू सदोदितु : परमानंदु दानी युक्तु	
सर्वसाक्षी सर्वहेतु : परमात्मा	१०७
तुं निर्गुण गुण-सागरू : साकारू होउनि निराकारू	
तुझा करुं न ए निर्धारू : कव्हणी परी	१०८
योगीया रिगतां अडउ : जेथ शक्ति-तरुंचा आरउ	
तीए परब्रह्म-क्षेत्रिचा भैरवू : तुं यादव-राया	१०९

कुढीजले = कोंडुनी गेले ॥ १०४ ॥

रूप न दखवीसि = दर्शन नेदिसी : विरु=वोखटें ॥ १०५ ॥

परा = माया : तिथेहुनि पर : विस्तार = प्रसर : तथा अवतार घरिले ते ॥ १०६ ॥

सदोदीत = च्यान्ही दानें दयावया उदीत : घनी = निविड : भूत = तद्भूत : गत प्रापणे ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

योगिये ते कार्मिम : आडउ = अवघड : तथा आडळ : शक्ति लक्षणें तरु = वृक्ष : अरव = मांदाडे : परब्रह्म लक्षणें क्षेत्र : असतीपरीवेगळे पुरुष : तयांचा काळभैरव : जैसा वाराणसीचा ॥ १०९ ॥

१ कखगघछज. तुक्षे. २ कचछज. 'वि. ३ कखग. परात्परू. ४ खगघचज. चराचरासी. ५ क. करुं नेणति. खग. नेणति. ६ छज. निर्धारू. ७ कखग. ब्रह्मादिक. ८ खगज. परमानंद घनीभूत. क. परमानंद सर्वगत. छ. परमानंद दानयुक्त. ९ कग सर्वगत. खचछ. सर्वहित. १० अ. शक्तिच-काचा ११ कग. काळभैरव. च. आदिभैरव.

किं कैवल्य-वनिचा पंचाननु : किं सुख-सागरिचा जळसेनू
 किं आनंद-मळयेगिरीचा चंदनु : तुं गोपि-नाथा ११०
 हातीं ब्रह्मविद्येचें सरळें : कंठीं शुधवेधाचें सांखळें
 ब्रह्मतेजाचा कुंचा ढळे : मुकुटावरी १११
 तो तुं देवकी-देवी^२ -कुंसिचां सेजारीं : पड्डळासि राया मुरारी
 म्हणौनि देखिलासि संसारीं : एहीं डोळां ११२
 वैराग्याचें नवसीए मानिजे : महातपाचा पाउड वाइजे
 तन्हीं तुंतें पाहों न व्हाइजे : कव्हणी परी ११३
 तुझा उजू दिठिवा पडे : तैचि जीवा तुसीं भेटि घडे
 एव्हवीं होतु कां पुण्याचे गाडे : तेणें काहीं नव्हे ११४

७

उध्दवाचा नारदाशीं विनोद

तव म्हणति उध्वदेओ : “तुमचा भक्ति-भाओ
 गोसावीं एतें-खेओ : ओळखिला ११५

कैवल्य लक्षणें वन : पंचानन = सिंह : सुख लक्षणें सागर : जळसेन =
 नारायण : अनंद लक्षणें मळयागिरी ॥ ११० ॥

ब्रह्मविद्या लक्षणें सरळें = कडें : शुद्ध वेधु = प्रेम : तल्लक्षणें शांखळें =
 सांखळी : ब्रह्मतेज = विज्ञान : लल्लक्षणें कुंचा : एवं हें रूपक ॥ १११ ॥

सेजारीं = गृही ॥ ११२ ॥

वैराग्य तें कार्मिक : ज्ञान : भक्ति : वैराग्य : तल्लक्षणें नवसियें : महा-
 तप = काडेसरी : उर्धवाहो : एवमादिक : तल्लक्षणें पाउड = पूजा ॥ ११३ ॥

उजु = सन्मुख : पुण्याचे गाडे = नाना पुण्यें अनंतें ॥ ११४ ॥ * ॥
 नारदस्तवन ॥ ४० ॥ ११५ ॥

१ कग. जळशयनु. २ च. ° देवीचा कुंसि सेजारीं. ३ घच. वैराग्याचीं.
 ४ घ. देखतखेवो. ५ कखग. जाणितला.

आतांचि म्हणत होते : सापें नारद न एति एउते	
काइ लावकैया केउते : आराति ना	११६
तवं मीयां म्हणितलें : ना जी आतां तेहीं तें सांडिलें	
हळुहळु धरिलें : पदस्तपण	११७
तैसेंचि तुम्हीं केलें बीजें : तरि आलेति कवणें काजें	
तें सविशेष जाणविजे : झडकरी	११८
देश-काळें निऱ्हां रोडिके : काइ कळीचा कामथु न पीके	
किं बाधिलेति आरोचकें : शोंबीएवीन	११९
नव्हे जूझ भांडण : तरि तुम्हां नाहीं जेवण	
काइ पुसों रोडिकेपण : जीयां हाचि लाभू	१२०
नाहीं केउता झगडा : तरि कैसेनि वेलु फेडा	
कालु जातु असे खडाडा : कळीविन	१२१

सापें=प्रस्तुति : लावकै= कळह : अराति ना=आवकाश न पुरे ॥११६॥

पदे तिष्ठतीति पदस्थ : एवं गहनपण ॥ ११७ ॥

देशकाळें = देशीं अवर्षण पडिलें : कळि लक्षणें कामथ = सेत :
अरोचकें = रोगें : बाधलेति : शोंबियावीण = कळिवीण ॥ ११९ ॥

जियां = बांचलेति ॥ १२० ॥

फेडा = क्रमा : खडाडा = खाडा : भावें कोरडा ॥ १२१ ॥

१ ज. म्यां. २ ज. जेणें. ३ कखगघचछ. विनविजे. ४ खळज. देशकाळ.
५ कगघछ. शोबीयावीण. ६ क. खान जेवन. ७ खगज. कळहेवीण.

यादवांची ए राणिवे : कव्हणाहीं भांडण नव्हे	
आणि श्रीकृष्णाचेनि नावें : तव रागूचि नाही	१२२
म्हणौनि तुम्हां सायासै : पडति उपवास	
आतां गमाल दीस : कवणी परी	१२३
देशीं काइ वळें वर्ते : हें सांघा पां निरुतें	
लावाल भांडण नव्हतें : हें फुडें कीरूं	१२४
तुमते एतां देखिलें : किं माझां जीवीं धुस गेलें	
काइ सांघाल उदैलें : तें जोंणों ना "	१२५

८

चहाडीची प्रशंसा व शिशुपाळाविरुद्ध तक्रार

तव नारदु म्हणे : "धुरांचां ठाई ऐसें बोलणें	
हें साजे तुम्हां मंत्रीपणें : एरां बोळों नै ए	१२६
आमते म्हणति कळिल्लोवे : तरि आम्हीं काइसेया बोलावें	
कां निवांत नसावें : आपुलां ठाई	१२७

अयासैसिं सह वर्तमान तें सायास : गमाल = कमाल ॥ १२३ ॥

वळे = अपूर्व : वर्ते = देशदंडक : निरुतें = निर्धारें : फुडें किहू = निष्ठा-
निष्ठा ॥ १२४ ॥

धुस गेलें = दचकलें : उदैलें = विघ्न : तथा अरिष्ट ॥ १२५ ॥ * ॥
उद्धवदेवीं नारदाची उपेक्षा केली निरूपण ॥ ११ ॥ तव म्हणितलें उद्धवदेवें :
यथोनि प्रकरण ॥ ७ ॥

धुरा = धुरवे : साजे = शोभे ॥ १२६ ॥

निवांत = निश्चित ॥ १२७ ॥

१ खग. कव्हणां काहीं. २ कघळ * ३ घ. असमसास. ४ कगळ. जाणवे.
खघच. जाणिजे. ५ चळ. वि. ६ अ. आले.

पुण तुमचेनि रागें : जरि असों उगे	
तरि पोटे फुगे : न बोलतां	१२८
आपुलेनि रागीटपणें : जर्गीं होति भांडणें	
कीं मातें म्हणति एणें : लावकै केली	१२९
एणेंचि कारणें : मीयां सांडिलें कैलासा जाणें	
म्हणति संभूसीं वीघडणें : एणेंचि केलें	१३०
एकी वेळ मी कैलासा गेलां : तवें म्हणति कळिलावा आला	
टाटाउनि बांधा वहिला : एव्हवीं जाइल हा	१३१
तेव्हेळि घेउनि विवसी : मी जालां तापसी	
जपतु असें वाराणसी : तीए दीउनि	१३२
एव्हवीं चाहाडाचाहाडिची गोडी : ब्रह्मविद्ये नाहीं फुडी	
स्वर्ग लाहे एकि कवडी : तें पाहूनि	१३३
आनंदु होए गोडु : पुण तोही नावेकु कडुं	
म्हणौनि करूं नए पाडु : लावकैसीं	१३४

न बोलतां = कळहें विण ॥ १२८ ॥

लावकै = लावालावी ॥ १२९ ॥

संभूसीं आणि पार्वतीसीं विघड केला ॥ १३० ॥

टाटाउनि = बोहडुनि : वहिला = शीघ्र ॥ १३१ ॥

विवसी = कांटाळा ॥ १३२ ॥

ब्रह्मविद्ये = ब्रह्मयाचिये विद्येसि : फुडें = निर्धारेंसीं ॥ १३३ ॥

आनंद देवतासंबंधीक : नावेक = आल्पमात्र : रांकड = छुल्लक ॥ १३४ ॥

१ च. आम्ही २ च. वाउगेंचि. ३ अ. रागीटपणें. ४ खगच. मातें ५ अ. ताटाउनि. ६ कग. न लाहे. ७ अ. आंकडु, कखगघज. रांकड.

याचि गोडीया सांडू न शकें : एन्हवीं हें ^२ काइ निकें लीपिजे ^३ पातकें : वायावीन	१३५
आतां सांडिलें उठेरेंटे : मज कोण्हाचें कांही न वटे पुण्य जोडिजे ^४ गोमटें : हाचि लाभू	१३६
तनू जाली म्हांतारी : जीयावें दीस दोनि-च्यारी तवं म्हणावें हरी हरी : मनकर्णिकेसी	१३७
एकु वेळु मनकर्णिके असें जपत : तवं मानूसें देखिलीं पळत उदैलीं आकांत : एकें वेळें	१३८
आक्षतुंतीएचां दिसीं : वीश्वेश्वरापासीं बहुत मारिले तांपसी : शिशुपाळें	१३९
मैत्रां-वरुणा-जवळा : भार्गवतु एकू मारिला तेव्हेळि मी पळालां : जीव धेऊनि	१४०
ओरेंटे टाकौनि घोडा : म्हणति याचिर्या ^५ जटै उपडा आतां कें जाइल सावडा : आम्हां पासूनि	१४१

लीपिजे = लिप्त होइजे ॥ १३५ ॥

उठेरेंटे = वाशट : वोखटें ॥ १३६ ॥

मनकर्णिका वाराणसीसि तीर्थ असे : भावें मनाची कळिका ॥ १३७ ॥

अकांत = आरिष्ट ॥ १३८ ॥

वीश्वेश्वर तें लिंग ॥ १३९ ॥

मित्रा वरुणा : हे दोन्ही नदियांचा संगम : तेथ भगवंत = संन्यासी ॥ १४० ॥

टाकुनि = जवळि पाउनि ॥ १४१ ॥

१ छ. गोडी. २ अ. होए. ३ क. जें. ४ क. जोडावें. ५ कखग. ज्यावें.
६ कखगघछज. उदैले. ७ घळ. अख. ८ ख. संन्यासी. ९ कखगचछ
येणें. १० अखगच. मित्रा. ११ कखगछज. भगवंत. घ. भक्त. च.
भगवा. १२ घ. आले. १३ अ. याच्या.

तेव्हेळि हातीं दंडकाष्ट घेतलें : कृष्णाजीनाचें ओडण केलें	
तेव्हेळि मीयाहीं पाचारिलें : कां पितेयाची आण	१४२
पळतु पळतु पाचारीं : एके हातें निरी धेरीं	
तेवीचि म्हणें हरीहरी : जीवा-भेण	१४३
म्हणतु नारायण नारायण : पळाळां सार्ध-योजन	
मग सारिलें संध्यावंदन : सायंकाळिचें	१४४
आपुलें आपण : काइ सांघों धाकडपण	
एव्हवीं तुझी आण : भला पळाळां	१४५
दैवें देह वांचलें : म्हणौनि तुझे चरण देखिले	
आतां माझें विनविलें : अवधारिजे	१४६

९

देवता-व्यावृत्ति व श्रीकृष्ण-स्तुति

दैत्यां-दानवांचीया लोथा : दाटला वसूंधरेचा माथा	
तो भारू फेडावेया जगन्नाथा : अवतरलासि तुं	१४७

कृष्णाजीन = मृगचर्म ॥ १४२ ॥

सार्द्ध योजन = दीठ योजन : संध्या-वंदन = गाइचा जप ॥ १४४ ॥

धाकडपण = धीटपण ॥ १४५ ॥

आवधारिजे = आइकिजे ॥ १४६ ॥

माथा = मस्तक : जगतां नाथ जगन्नाथ ॥ १४७ ॥ ॥ * ॥ नारदें
चाहाडीची प्रशंसा केली : आणि शिशुपाळाची लावकै केली : निरूपण ॥ २२ ॥
तवें नारद म्हणै : यथौनि प्रकरण ॥ ८ ॥ * ॥

१ खगच, सावरीं. २ खग. केलें.

प्रतापानळें दैत्य-वन जाळिजे : पृथ्वीचा भारू फेडिजे ऐसें बळ न देखीजे : देवांमाजि	१४८
जे दैत्यांचां कुमरीं : मारिजति थापवेऱ्हीं ते पुरोडासाचे वैरी : काइ वाणुं	१४९
लोकाचा सारविला उंबरा देखती : तरि सीता एकाची आस करीती ते काइ दैन्य फेडीति : मागतेयांचें	१५०
तुं सकळ-देव-स्थापनाचार्य : जयाचेनि प्रतापें तपे सूर्य जेणें कंसू केला निरवैर्य : बाळपणीं	१५१
बरवेयां देवां दीक्षा-गुरू : नागरां देवां क्षोभकरू उदारां देवां सुधाकरू : तुं कृष्णराया	१५२
उमेठियां देवां निचनवा : आठाइतेयां देवां बंबाळ-दीवा सीहाणेयां देवां विगोवा : तुं सर्वज्ञ-राया	१५३

प्रताप लक्षणे अनळ : दैत्य लक्षणे वनें : बळ = सामर्थ्य : देवांमाजी = देवतांचां ठाई ॥ १४८ ॥

जे = देव : पुरोडासाचे वैरी = यज्ञीं कणिकेची गाय गुळ पोटीं घालुनि होमीति तयातें पुरोडास बोलिजे : भावें पीड होमीति ॥ १४९ ॥

उंबरा सारउनि वरि तांडुळ ठेवीति ते घेति ॥ १५० ॥

स्थापनाचार्यो = देवांसि स्थापिता आचार्या : प्रतापें = पुरुषार्थें : निवयो = वय जें जन्म : मरण : तें कुंठीत केलें = निर्वैर केलें ॥ १५१ ॥

गुरू = दीक्षा देता गुरू : नागर = सुंदर : क्षोभकर = क्षोभवीता एवं लाजवीता : सुद्धाकर = चंद्र : सर्वावरी वर्षे : उदारा = थोरां वरी ॥ १५२ ॥

उमेठे = दशायुक्त सुंदर : निच = निरंतर : नवा = नूतन : आठाइते = युद्धीं सनध : बंबाळदिवा = त्यातेंहीं प्रकाशिता : विगोवा = विशेषेसीं गोविता ॥ १५३ ॥

१ अघच. पूर्वडंसाचे. ज. पुरोडंसाचे. २ ज. एका शीताची. ३ अकघचळ. याची. ४ कखच. निर्वय. ग. निर्वयों. घ. नीर्वैयो. छ. नीर्वैरीय. ज. निर्वियु. ५ ज. खोवकरू.

देठिया देवांचा बापू : सळवंगेया देवां जगथापू	
उधौटेयां देवां जगझंपू : तुं देवराया	१५४
दाट्टेगेयां देवांचा आमोला : दापिगेयां देवां जगदळा	
झळाळियां देवां नेपाळा : तुं गोपि-नाथा	१५५
बोलिकेयां देवां वाग्वळांसू : शृंगारियां देवां रतिरंसू	
साभिमानियां देवां डोळेलांसू : तुं देवपती	१५६
सुहावेयां देवां शिरोमणी : प्रतापियां देवां तरणी	
तुं राया चक्रपाणी : जगामाजि	१५७

देठिया = गवें वरौतिया माना : सळवगे = साभिमानिये : तेचि गरुडी : १ : गहनवती : २ : महाकाळी : ३ : बेताळी : ४ : याचे पढते । जगथाप = जगातें थापवेव्हीं मारिता : उद्धटया = बोलौनि उद्धट : जगझाप = आपुल्या ऐश्वर्याखालीं झाकितां ॥ १५४ ॥

दाट्टगे = दटावीते : धीट : आमोला = तयाचा दादुला : दापिये = दापिते : जगदळा = जगातें दळीता : भावें दळवटीता : झळाळिया = साम-श्रयवान : नेपाळा = नितळ ॥ १५५ ॥

विळासु = आपुल्या शब्दाखालि वेधिता : रतिलास = वश्य करिता : भावें रतिविळासु = आपुलेनि शृंगारें वेधिता : डोळेलांस जैसा लाघवी पीस भोवंडौनि मोहवी तैसें आपुलेनि ऐश्वर्यें तयाचा गर्व हारितां ॥ १५६ ॥

सुहावे = सुष्ट हावावरूप : तयांचा : शिरोमणी = मुकुटमणी : तरणी = सूर्ये ॥ १५७ ॥ * ॥ जीवदेवता-व्यावृत्ति : नारदें देवाची स्तुति केली निरूपण ॥ १० ॥ प्रतापानळें दैत्यवन जाळिजे : यथोनि प्रकरण ९ ॥ * ॥

१ खगघळ. देठिया. २ क. देवांचा. ३ खग. उधवटेया. ज. उद्धवटी. ४ क. दाटदळयां. ५ खगळ. दापियां. कच दापितयां. ६ कखगघचळअ. देवांचा विळास. ७ अघच. रतिविळास. खग. रतिलास. छ. परेश.

तुआं खांडेयाचेनि खराटेनि : दानव-प्रतापाचा केरू फेडूनि

वसुंधरेचां राउळगणीं : साधु स्थापिले

१५८

तरि तयांचा करावा प्रतिपाळु : मारावा दैत्य शिशुपाळु

जो रावण-रूपें होता काळु : मागिलां युगीं

१५९

जेणें कैलास-दूर्ग पालटिलें : सत्यलोकीं ठाणें घातलें

सोनकानें उरगुढें घेतलें : वैकुंठिचें

१६०

वायो-वरुणाचीं गव्हाणें मोडिलीं : अमरावतीए धाडि घातली

जमपुरी चट नागवी कैली : खांडा-खापरासकट

१६१

खांडे-धुआवन मागे अंतराळीं : कवडे उकळी भूतळीं

रोटी मागे सप्त पाताळीं : दाटूंगेपणें

१६२

खांडें लक्षणें खरांटा : दानव-प्रताप लक्षणें केर : वसुंधरा लक्षणें
राउळगण = मंदिर : स्थापिले = प्रतिष्ठीले ॥ १५८ ॥

मागिला = त्रेतायुगीं ॥ १५९ ॥

पालटिलें = देव पळाले : तथा पाडिले : सोनकाने उर तो दरा : तेथ
वैकुंठिचे गुढें पळालें होतें ॥ १६० ॥

गव्हाणें = गाव : अमरावती ते इंद्राची : खांडा = शस्त्रें : खापरें =
धातुचीं भाजणें ॥ १६१ ॥

खांडे-धुआवन = शस्त्राचें सिकलीचें वर्षासन : सप्त पाताळें तें कवणें :
अतळ : १ : वितळ : २ : सुतळ : ३ : व्यतळ : ४ : तळातळ : ५ :
रसातळ : ६ : पाताळ : ७ : रोटी = करभार : दाटूंगेपणें = दटाउनि :
पुरुषार्थें ॥ १६२ ॥

१. ख. गिरीदुर्ग. २ कघ. पाडिलें. ३ कगघ. मारिलें. ४ ज. जाळिली.
५ घ. चपेदली. च. चट नागविली. ६ खगघज. घ. ७क. दादुलेपणे.

११-१२ नारदाला पाहुणचार : रुक्मिणीकडे श्रीकृष्ण-गमन ३३

आराधितां अनेकी परी : जो तिहीं लोकांतें विचंबीतु मारी
तो आतां दमघोषाचां घरीं : जन्मळा असे १६३

तो नावें तरि शिशुपाळु : एन्हवीं मूर्त्तवंत काळू
करीतु असे जगबोळू : चराचरासी १६४

तरि आतां दीस लागों नेदावे : तिहीं लोकां स्वस्थ करावें
तया शिशुपाळांतें मारावें : तुआं यादवराया १६५

एसी आइकौनि वीनवणी : सभे दीधली पाठवणी
मग राउळा आले श्रीचक्रपाणी : सत्यभामेचीया १६६

११-१२

नारदाला पाहुणचार : रुक्मिणीकडे श्रीकृष्णाचें गमन

पाहुणरू करुनि अनंतु : बैसले चीत्रसाळे आंतु
तेथ गावविळा वसंतु : नारदा करवीं १६७

तो गातां तरि एकटिका : पुण स्वरीं पुरता नीका
म्हणौनि चंद्रिचा हरीणू मृत्यलोका : एओं पांतु असे १६८

राध साध संभुक्तौ : आसमंतात् राधनं इति आराधनम् : एवं अभा-
रिता : विचंबीत = विटंबीत ॥ १६३ ॥

शिशु = बाळक : तल्लक्ष्णें अज्ञान : तयाचा पाळन करिता : मूर्त्तिवंत =
मूर्तीरूप : जगबोळ = जग-बुडबुडुक ॥ १६४ ॥

स्वस्त = सुखी ॥ १६५ ॥ * ॥ नारदें शिशुपाळाची लावकें केली निरु-
पण ॥ ८ ॥ तवं खाडियाचेनि खरटिनि : यथौनि प्रकरण ॥ १० ॥

चित्रशाळ ते बसावयाची : वसंत तो राग ॥ १६७ ॥

एकटीका = एकलाचि : स्वरीं = सप्तस्वरींयुक्त : तथा एकटीका = एक-
ताळीवरी ॥ १६८ ॥

स्वरिचें पढिमठें गाइलें : किं नेणों कैसें राहावलें

तवें घडिवटें पिटिलें : मध्यम-रात्रिचें

१६९

तैसेचि देवें उठिले^४ : भीमकीचिया राउळगण आले

तेथ कवतुक वीतलें : तें रसीक आइकतु

१७०

१३

रुक्मिणीचा रुसवा

ते वैदर्भाची बाळी : दीर्घ स्वासू घाली

कैसी अवस्थाभूतली : वाट पांतां

१७१

होतिया बहुती वासकसज्जिका : पुण ते अवस्था नवल आइका

जीवा मेळ्हुवन निमिषा एका : देओं पांतु असे

१७२

सरिचें = रागस्वरिचें : पढिमठें = पदांचा चढ उतार : एवं एकताळिचें :
 राहावलें = रंग स्थिरावला : घडिवटें = घडियाळें ॥ १६९ ॥ * ॥ मग राऊळ
 नारदेसी सत्यभासेचिया राऊळगणासि आले : तेथ पाहुणर कहनि वसंत
 गावविला : निरूपण ॥ ४ ॥ ऐसी आइकौनि विनवणी यथौनि प्रकरण ॥ ११ ॥

कौतुक=कुतोहळ : वितलें=वर्तलें : रसातें जाणते ते रसिक एवं श्रोते ॥ १७० ॥

अवस्थाभूतली = तद्भूत जाली ॥ १७१ ॥

स्वाधीनपतिका उक्ता दारा वासकज्जिका ॥ कळहुंकारा मानिनी नायका
 अभिसारिका ॥ १ ॥ वासिकसज्जिका = सेज सावरुनि वास पाहाणें : एवं
 विरहिणी : नवल = आश्चर्यकारक : एवं न वर्ते : मेळवण = मालवण ॥ १७२ ॥
 ॥ * ॥ तेथौनि भीमकीचिया राउळगणा आले : तव रुक्मिणीसी अवस्था
 ईश्वरवियोगें उपनली असे : निरूपण ॥ ३ ॥ तैसेचि देव उठिले यथौनि
 प्रकरण ॥ १२ ॥ * ॥

१ खघचछज. सरिचें. ग. सरीसैं २ कखगघ. तें. ३ अकचज. देवो.
 ४ छ. नीगाले. ५ क. राउळगणासि. ६ ज. अवस्थाभूत जाली. ७ अघ. सेवका
 सुश्रूका. चछ. सेवका. ज. सेवका सज्जिका. ८ खगघचछ. मेळवण. ज. मेळवणें.

चाहूलि पडली अंतःकरणी : तवं म्हणे रुक्मिणी	
“हां गे आंगणी : चाहालु काइसा ? ”	१७३
तवं सावासिनी म्हणितलें : “आवो आवो गोसावीं आले ”	
तवं सखीजन उठिले : झडकरी	१७४
वालिपेचीया बोली : पांइंचीं नेपुरें पांगुरविलीं	
मग एरी कानीयां ठेली ^१ : वैदर्भी ते	१७५
तवं तो लक्ष्मीकांतु : धाकुटीयासीं बोल करीतु	
चांपेयाचेया सेजारा आंतु : रिगता जाला	१७६
चांदिणेयापासूनि कोवळा : मृणाल-सूताचा पासवडा घातला	
तेथ ऐरीकडे बैसला : यादव-राओ	१७७
पाय धूई लीळावती : वारा घाली कमळावती	
तवं उठवी प्रबोधावती : भीमकीएतें	१७८

चाहुली = चाहाळ : चाहाळ = सांचल ॥ १७३ ॥

सावासिनी=अंगलग सेवकीण : सखीजन=सखियांचा समुच्चय ॥ १७४ ॥

वालिप = सपूर वस्त्रें कहनि : न्यपुरें = पैजण : पांगुरविलीं = आछा-दिलीं : येरिकानिया = दुसरिया कानावरि कानवडी होउनि निजली ॥ १७५ ॥

धाकुटे = बडुवे : सवं होते सेवक ते : चांपयाचें सेजार = पीतमृदु : अथवा चांपयांचा वोवरा ॥ १७६ ॥

चांदणें तें स्वेत आणि सीतळ : तैसाचि कोवळा आणि मृदु : मृणाल सूत्र = कमळाचे तंतु ॥ १७७ ॥

लीळावती : कमळावती : प्रबोधावती : तीया सखिया ॥ १७८ ॥

१ ज. सांचल. २ कखग. झड करुनि. ३ क. परतली. ४ कचज. एकी°
५ कखगघच. धुए.

“ऐसे काइसे वो निदाळुपण : सर नव्हे तुझें करण
सामानखेओ राउळ आपण : आले असति” १७९*

तवं भीमकीया म्हणितलें : “काह्या हांनत करतलें
काइसे घांटे राउळ काढिले : काहीं जाणसि ना” १८०

तवं म्हणे कमळावती : “सांडूनि सत्यभामा पढीयंती
एथ आलेया तुझा मानू कीती : वाढिनैला” १८१

एरि म्हणे “जरि तीएचा अनूरागु : तरि एथ आलेया कवण उपयोगु
आवडीवीन संभोगु : विरसू होए १८२

ते वसतांए मानसीं : ऐसांहीं यावें रात्रिं होउंनि सायासीं
एव्हडी जोगावन काइसी : काइ न सरे १८३

निदाळुपण = निद्राळुपण : एवं निद्रा नसावी : तथा निष्ठुरपण :
सर : = दूर : सामानखेवो = वाडवेळ ॥ १७९ ॥

काह्या = काइ प्रयोजने : करतलें = परस्परें हाणतां : काइसे घांटे =
काइसे मोटे : आणिकीं ठाई चित्त जयाचें : तथा ताकघाटा-खाते : काढिले =
जाले : जाणसी ना = तुज काहीं कळे ना ॥ १८० ॥

सांडुनि=टाकुनि : पढियंती=आवडती : एवं बहुत मान जाला ॥ १८१ ॥

येरी = भीमकी म्हणे : अनुराग = आवडी : तियेचा = सत्यभामेचा :
आवडीवीण = प्रीतीवीण : विरस = उपंढर ॥ १८२ ॥

ते = सत्यभामा : मानसीं : अंतःकरणीं : जोगवण = बुझावणी : काइ
न सरे = काइसया कारणें ॥ १८३ ॥

१ ख. सामान्यखेवो. छज. सामान्यखेवो. अ. समानखेवो. २ घळ.
हानतासि. * ख. प्रतीत यानंतरच्या १८० ते २२२ ह्या ओव्या नाहीत.
नकळतांना त्या गळालेल्या असाव्या. ३ च. वाडवीला. ४ कज. रात्रीनि.
छ. रात्रीहुनि. गच. रात्री, ५ कघ. जोगवन.

आतां काइसी वाउगी बोली : पेठवीं पेठवीं वो वहिली
मध्यमे रात्रि भरली : तरि राणे सुनावां पडती” १८४

१४

श्रीकृष्ण-रुक्मिणी-प्रीतिकलह

तव म्हणितलें दैत्य-विभाडें : “आतां उसीरू होइल अपाडें
तरि ऐहीं आपुलीए चाडें : वावरों न ए” १८५

एणें बोळें सनानिली : तवकें बैठी ठेली
जैसी शृंगाराची दाटि उठिली : मदन-मंत्रें १८६

लावण्य-सरोवरीं : जेविं कमळाचें पातें थरारी
तेवि अधरू कांपे भारी : प्राण कोपाचा १८७

वाउगी = व्यर्थ बोली : पेठवी पेठवी = राउळ आलेया आगत-स्वागत
केलें पाहिजे : वहिली = शीघ्र : राणे = राउळ : सुनावा पडति = सुने पडती
॥ १८४ ॥ * ॥ गोसावी आलयां स्वमाउसें हसली निरूपण ॥ १२ ॥ चाहुली
पडली अंतःकर्णी : यथौनि प्रकरण ॥ १३ ॥ * ॥

विभाडें = विशेषेंसीं दुफोडी करीता : उसिर = विलंब : अतिपाडें =
अति आपाडे : चाडे = इछे : वावरों न ये = आणिकीकडे चित्त घालुं न ये
॥ १८५ ॥

सनानिली = तिरस्करिली : तवकें = आवेशें : बैठी केली = उठौनि
बैसली : शृंगाराची = शब्दशृंगाराची : दाटी = लहरी : भावें पुतळी : मदन
लक्षणें मंत्र : तेणें करुनि ॥ १८६ ॥

लावण्य लक्षणें सरोवर : अधर लक्षणें कमळाचें पातें = कळिका :
भारी = बहुत कांपती : एवं वोष्टपुटें : प्राण कोपाचा = प्राण कोषायमान जाली :
एवं प्रीति-कळहाचें मांडण ॥ १८७ ॥

१ ख. पाठवी पाठवी. २ घ. माध्यान. ३ ग. अतिपाडें. ४ क. याही.
५ अच. सनालिली. ६ क. उठविली. ७ क. मुखकमळाचें.

अनंगें वागुर चीरिली : ना तरि श्रृंगारें खीळनि बांधली

तेवि गांठि घातली : भृष्टांसी

१८८

आपुलेनि सीहाणेपणें : आंगिचे सात्त्विक लपवूं जाणे

पुण चोळी ताणताए जेणें गुणें : तो भावो लपवे ना

१८९

तेव्हेलि स्मितमुखी हांसिली : कामकळिकेसीं टाळी घातली

तंव वैदर्भीया वोभाविली : सावासीनि ते

१९०

“ऐसें काइसें वो हांसें : जें वूढिलाचिया जीवा रुसे

जवळिलें घेति सासें : वायाविन

१९१

सांडूनि गदारोलु : एणें मज घातला आळु

तरि पुरवावा हा बोलु : म्हण वो प्रौढे तुं

१९२

अनंगें = मदनें : श्रृंगार = रुक्माउसें : खिळणी बांधिली = जैसें कोंकणी
सावज खिल्लिजे आणि बांधिजे : भ्रू लक्षणे लता = वेलीसि गांठि घातिली ॥ १८८ ॥

तो भाव = आवडीचा भाव : लपवे ना = लपउं जाणे ना ॥ १८९ ॥

स्मितमुखी ते सखी : एवं अल्पहास्य : कामकळिका ते सखी : ते
दुसरी : टाळी घातली = हातपिटी केली : वोभाविली = हेडाविली :
सावासीनीतें = सखियेतें ॥ १९० ॥

रुसे = मरण होय : साचें = सत्य : तथा कल्पना ॥ १९१ ॥

गदारोल = प्रीतीचें बोलणें : आळ = अहाळाव : पुरवावा = साच
करावा : प्रौढे = जेष्ठ सखे ॥ १९२ ॥

१ क. अनंगा. २ कगचछ. श्रृंगारा. ३ कगघज#. ४ छ बोलखवे.
५ क. विस्मितमुखें. च. स्मितमुखें ६ ज. हासीनली. ७ ज. यणें पां बोलिलें
ऐसें. ८ कच. साचें. छ. ऐसें.

आस नाहीं पुरपुटी : तरि कां न ठकावें पाठी	
मी वळवैन धाटी : मळयानीळाची	१९३
एतां आदील्यवारीं : कस्तुरिची धानाय पुनैय करीं	
दीवीं लागलिण तरि सास्ति करीं : आपणेयां आपण	१९४
कापुराचेया तेळा आंतु : घालींन कांकणाचा हातु	
रवा काढीन निभ्रांतु : परिमळाचा	१९५
विरहानळें तातली : चंद्रकळा होए चुळचुळी	
ते ऐरणि करतळीं : घेइन मीं	१९६
परागाची पोटळी : घालावी मकरंदजळीं	
ते काढितां तिमळी आंगुळी : तरि लटक्री मी	१९७

आस नाहीं = भरवसा नाहीं : पुर = पुरता : पुटी = हृदय-पुटाचां
ठाइ : कां न ठकावें = का न मरावें : पाठी = बोखटा शब्द बोलिलेयावरी :
७०ळवैन धाटी = मळयागिरीचा वारा : तयासि धाटी = लाठ घालुनि वरी
बैसणें : पडलीए तरी लटक्री ॥ १९३ ॥

कस्तुरीयेचे धाने पुण्य करीं = जैसैं गोवर जोन्हळे देउनि विमान देती :
भावें कस्तुरिएचें धान = धाने करुनि पुण्य करीं = उदकांत घालुनि दिव
घेइन : लागलीयें = पोळलीयें तरी : सास्ती करीन = दंड करीन ॥ १९४ ॥

परिमळाचा = आमोदाचा रवा ॥ १९५ ॥

विरहानळ = चंद्राचेनि विरहें : तातली = तापली : चंद्रकळा =
सोमकमलिण : चुळचुळी = कोमाइली : तथा कुचंबली : तल्लक्षणे अइरिणी :
करस्तळीं = तलहार्ती ॥ १९६ ॥

पोटळी = गाठोडी : मकरंद लक्षणे जळ : तीमळीं = भिजळीं ॥ १९७ ॥

१ अघ. पुरपटी. २ कघचज. धाने पुने. छ. धन्य पुन्य. ग. धान पुण्यें.
३ कगघचकज* ४ग. स्वास्ति. ५ ग. चुळबुळी. घ. चुळुळी. ज. चुळीचुळी.
६ गच. करस्तळीं.

जया नाही मंत्र-गारुडी : लांगलेया न वांचिजे अर्ध-घडी तो मदनानाचा घटसर्पु काढीं : तरि मी सत्य होए	१९८
आपुलें मन चोखडें : हें दावावें जगापुढें एव्हवीं एव्हडी चाड न पडे : कोण्हाची किरूं	१९९
तव देव म्हणति " साचचि : पुण कुडें केलें आम्हीचि जें सळि लाविली वायाची : आपणेयां आपण	२००
आम्हां विषयाचा विटालु सदा : कहीं न विसंबों ब्रह्मपदा परि पडिलों फांदां : बहुतां दिसां	२०१
स्वयंवरे आली उर्वसी : ते माघौती धौडिली सायासी कीं बूधि ठेली कैसी : जे हेचि बरावी	२०२
सूदेवें ब्राह्मणें : पुठ चढविलें वार्योणें सेवटीं एकेहीं गुणें : भूंजों न ए	२०३

लागल्यां = सर्प लागल्यां न वचिजे = अर्धघडी न लागतां : घट =
माझें हृदय : मदन लक्षणें सर्प : काढुनि देइन ॥ १९८ ॥

चोखडें = निर्मळ : कोण्हाची = तुमची : चाड पडे = तुमची चाड
नाहीं ॥ १९९ ॥

साचचि = सत्यचि : कुडें = खोटें : सळि = विवसी गळां पडली कां
जसी : करनाटिकीची ॥ २०० ॥

फांदां = फांदव्यामध्ये ॥ २०१ ॥

बुद्धी ठेली = ठाकली ॥ २०२ ॥

पुठ = बीक : वायावीण = व्यर्थचि : भूंजों नये = भोगूं नये ॥ २०३ ॥

१ क. जयाचेनि° २ गघचछ. ब्रह्मानंदा. ३ कज. पाठविली. ४ गघचछ.
वायाविणें. ज. अति°.

तें ब्राह्मण एकसर सावडें : माणुस नेणे फुडें एव्हवीं ऐसीं मांकडें : आम्हां कां लावावीं ?	२०४
तवं भीमकी म्हणे : “ पाहा वो तेंवं याचें बोलणें मातें मांकड केलें एणें : आपुली से नाही	२०५
वाढिनला गोकुळीं : म्हणौनि कोणहीं लेंकि नेदी आपुली तया उर्वसी स्वयंवरें आली : म्हणतां लाज नाही	२०६
ताकवीकितीया गौळिणी : देजा वैकूठ मानीं ऐसांहीं याची नेसवणी : कव्हणी नेघे	२०७
नूजवेचि कव्हणें बोलें : आंगा अठवरपण आलें तेव्हळि नदें लग्न लाविलें : तुळसीसीं	२०८
तेव्हळि तेणें झाडें काडि होए : आपुलेया अवसाना भूंजों न ए तेव्हळि रानीं हिंडतां पाहे : गौळिणीतें	२०९
एया कूळ ना जाती : रूप ना संपती गाइरखे या पॅरौती : आंगवण नाही	२१०

एक = एकदेशी भावीक : सावडें = बोलौनि धोंगडें : तथा गवार :
फुडें = निर्धारसीं ॥ २०४ ॥ * ॥

देजा = देकार : वैकुंठ फळ देउं म्हणौनि : नेसवणी नेघे = कव्हणीं
सोइरीक न करी : तथा वस्त्र नेघे ॥ २०७ ॥

नूजवेचि = न उजवेचि : आठवरपण = विव्हाव जाला नसतां ॥ २०८ ॥

अवसाना = स्वैर वर्तन भुंजों नये = भोगुं नये ॥ २०९ ॥

अंगवण = पुरुषार्थ ॥ २१० ॥

१ क. घज. लागती. च. लागावीं. २ ज. पाहा घो. ३ घ. आठोर. ४ घ. छ.
गाइ राखावयापुरती. ५ क. वृत्ति.

ऐसेया अवधेया जाणतां : गोत्र-कुटुंबा वारितां	
कैसी कासोटेकारा भगवंतां : वरिपडी जालीएं	२११
विचारुनि पांतां : सीहाणा नाही दादो परता	
किती मोडा केला या देतां : माझेनि लोभें "	२१२
तव म्हणे हृषीकेशी : " हा ठाओ वेर्हीं तुं तया पडिएसी	
तरि थोर चुकलीसी : जें तोचि वरावा ना कै	२१३
आम्हीं कासोटेकार भिकारी : तो राजा तुं सुंदरी	
दोघे नांदतां सेजारीं : निक्कीं दिसतीति "	२१४
तव भीमकीया म्हणितलें : " हें काइ वो या जालें	
कैसीं घालिताए गरलें : काळकूटाचीं	२१५
कैसीं वो माणुसें : सपाइ निपरवसें	
तोंडें पाप धेति कैसें : वायाविन "	२१६

गोत्र = आज्ञा : चुलता : कुटुंब = बाप भाऊ : आगा ये भगवंता :
कासोटेकारा वरपडी कैसी जालीयें : भावें : कासोटेकारा भगवंता = काशीचा
कापडी ॥ २११ ॥

दादो = वडील बंधु : भाग्यें = दैवें ॥ २१२ ॥

पडियेसि अवडसि ॥ २१३ ॥

कासोटेकार = लांब धोत्र : सेजारीं = जवळि ॥ २१४ ॥

काळकूटाची = विषाची ॥ २१५ ॥

सपाइ = पायापासौनि मस्तकपर्यंत : निपरवसें = परवस गेला आहे कां
जया पासाव : तथा आरिखें : निष्ठुरें ॥ २१६ ॥

१ अ. वर्जिता. २ कघ. येया. चज. एया. ३ क. होता. च. #
४ च ब्रह्मचारी. ५ कगज. राजकुमार. ६ कगघचछ. भलीं.

तवं देओ तवंकैले : मांचेयावरुनि उठिले कंठपाशिकां धरिले : नीगत-निगतां	२१७
तवं रतिरसिका म्हणितलें : “ आवो आवो मान बरळे गोसावीं निगाले : बुझाविं वहिली ”	२१८
तवं बोलिलें वैदभीया : “ जा तुम्हीं एकी धापसीया तुम्हां लागलीया गोमासीया : तरि बारा जा ”	२१९
तवं म्हणे अमरावती “ सर ऐसी : बोथटि ^३ न करीं वो एणेंसीं हा पांढरा संन्यासी : तुं जाणसि ना ”	२२०
तवं भीमकी बोले आवेशी : “ सर तुम्हीं एकी धापसी नेणों तुज जोडला सायासीं : तरि खडाए जाए ”	२२१
तेथ म्हणे अरुणावती : “ राति जाली वो पाहाती आझुई उजगरी किती : कराळ तुम्हीं	२२२

तवकले = आवेशले : कंठपासिका ते सखी ॥ २१७ ॥

रतिरसिका ते सखी : मान-बरळे = मनाचां ठाई बरळसी : गोखिये =
सिंहाणिये : दुसरें : गोखिये = गो जे इंद्रियें क्षयातें पावलीं आहेति कां जियेचां
ठाई ॥ २१८ ॥

धापसिया = धोंगडिया : अर्बटा ॥ २१९ ॥

रती = सखी : श्रीयेसि रुक्मिणीसि : सीकवी ते : वोतुटी = वितुटी :
पांढरा संन्यासी = अष्टवीध ब्रह्मचर्ये ॥ २२० ॥

खडाय जाये = घेउनि जाय ॥ २२१ ॥

अरुणावती ते सखी : पाहाती = पाहाटी : उजगरा=जागरण : वहिली =
झडकरी ॥ २२२ ॥

१ कघ कंठा. घ. कंठपाशि २ च. जा वो. ३ कज. वोताटी. गछ. वोतडु
४ कछ. कांही. ५ कगछ. आझुनि. ६ ग. सुजगरा.

उठि वो उठि बहिली : लाग देवाचां चरण-कमळीं

एकि एकि घडि तुटली : ते कवणातें मागसी ? ” २२३

तेव्हळि ते नायका : म्हणे “ आवो याचिया कवतुका

मीं पायां लागें कां : काइसेयालागी ? ” २२४

तवं म्हणे कुमोदहंसिनी : “ नाहीं तुझेनि पाडें सीहाणी

हे चोळी गेली उतटौनि : तेव्हळिचि जाणितलें मीयां २२५

कंपु लपवीसि आंगिचा : स्वेदु पुसीसि कपोळिचा

ऐसांहीं भावो उचंबळला मनिचा : तया तुं काइ करिसी ” २२६

सखीचेया बोला वर्मली : ते वैदर्भाची बाळी

मैग पायां लागली : प्राणेश्वराचेया २२७

पडियेंतें पायां पडे : तेथ रसीकु शृंगारीं बुडे

पुण तो आत्मारामू म्हणौनि न पडे : तीए वळसां २२८

असो हे बुझावणी जाली : तवं सावासिनी पेटवणी दीधली

मग संभोगसूखें प्रकाळिली : रात्रि ते २२९

नाइका = रुक्मिणी : याचिया राउळाचिया ॥ २२४ ॥

कुमोदहंसिनी ते सखी ॥ २२५ ॥

पडियेंतें = आवडतें : रसिक = विषय-रसिक : शृंगारीं = सुखीं बुडे :
तिये वळसा = विषय लक्षणें वळसा = खळाळ ॥ २२८ ॥

बुझावणी = समजावणी : सवासिनी = सखिया : परी = सर्वप्रकारें :
प्रकाळिली = क्रमिली ॥ २२९ ॥

१ क. मागाल. २ ज. तेव्हळिसीचि. ३ ज. मग लागली चरणकमळीं.
४ कखगघडज. पाठवणी. ५ कज. तया.

उदेयाची आंधोळि आरोगण सारुन : उद्धवदेवाचा हातु धरून
 भद्रासि दैत्यसूदन : एता जाला २३०

मग नारदा पाठवणी दिधली : तो लागला देवाचां चरण-कमळीं
 श्रीकृष्णु सांडितां प्राणार्पति जाली : तें सांघों नेणिजे २३१

मग नागार्जुनाचेनि दातारें : मानौनि श्रीचक्रधरें
 उगाल्लें आंगसीकें दिधलीं उदारें : म्हणे कवि भास्कर २३२

१५

वीरचूडाचें आगमन

ऐसां अवसरीं : राजसूँ यागा यावेया मुरारी
 धर्म पाठविला मूळहारी : वीरचूडु २३३

सवें धाडिलीया सात लक्ष दांडिया : बारा लक्ष तेजिया
 हस्ती मदीं लागलीया : पांच लक्ष २३४

जया महाकाळु आंकणा : तो देखावेया प्रतापियांचा राणा
 वीरचूडु पेणोवेणा : एता जाला २३५

सूदन = दैत्यमर्दन ॥ २३० ॥

प्राणापदी = जैसं अंतीचें दुःख ॥ २३० ॥

नाग = समर्थ : आर्ज प्रयत्ने : दातारें = दानसीलें : अंगसिकें =
 प्रसाद-वरत्रें : तांबूल = उगाल ॥ २३२ ॥ * ॥ प्रीतिकळह निरूपण ॥ ४४ ॥
 तवं बोलिलें दैत्य-विभाडें : यथौनि प्रकरण ॥ १४ ॥ * ॥

आता यज्ञ : राजसूय = राजा होमावा ॥ २३३ ॥

मदीं = मर्दे झरपति ॥ २३४ ॥

महाकाळ = माया : अंकणा = तोडरीं ॥ २३५ ॥

१ खगज. देवपूजा. २ कखगघचछ. प्राणापदी. ३ कखघ. *
 ४ ग. राजसूइया. ज. राजसुइं यजावेया.

पांचाल देश लघूनि : पातला झडकरुनि

तवं देखिली राजधानी : यादवांची

२३६

ते जैसी विश्वकर्मेयां आराधितां : शील्पविद्येची अधिष्ठात्री देवता

प्रत्यक्ष जाली वेळु न लगतां : भूमंडळीं

२३७

ना तरि दीव्य तेजाची मांदुस उघडिली : किं स्वयंप्रकाशाची पेटी फुटली

कीं नवरत्नांची खाणि लागली : समुद्रामाजि

२३८

किं रावणाचेनि भूजावळें : कैलास-तेज आंदोल्लें

तें बीह्यालेनि महेशें लपविलें : समुद्रामाजि

२३९

कीं पर्वता जाली इंद्रवाहार : तें समुद्राचें करुनि राजघर

आपुलें लपवीलें अंतौर : मेरू पर्वतीं

२४०

किं लाटांचेनि पेलें : वडवानळ-तेज हेलावळें

किं वैकुंठ प्रतिबिंबलें : समुद्रामाजि

२४१

राजधानी = द्वारका २३६ ॥

आसमंतात राधनं आराधनं ॥ राध साध संभुक्तौ : शिल्पविद्येची =
शिल्पशास्त्रेची : प्रत्यक्ष = प्रकट ॥ २३७ ॥

तेजाची = प्रकाशाची : मांदुस = पेटी : विश्व = चराचर : तयातें
प्रकाशीति ॥ २३८ ॥

भुजावळें = बाहुवळें : तेज = दीप्ति भियालेपणीं = भय मानुनि ॥ २३९ ॥

अंतौरें = स्त्रिया ॥ २४० ॥

पेलें = हेलावे : वडवानळ तेज = प्रकाश ॥ २४१ ॥

१ गघ. पुढां. २ कखगघचछज. विश्व. ३ घ. भ्यालेनि, कगचज.
बिह्यालेपणें. ४ खगघचछज. पर्वतीं.

कीं तिगुणांचीए पौळी अवघडु : नीर्मिळा शांभव-सूखाचा मद्रू	
तेथ ठेवा असे गूडु : परब्रह्माचा	२४२
किं जगातें भूलविती : ते श्रीकृष्णाची वेधवंती	
तैसी देखिली द्वारावती : दुरौनिया	२४३
साउमा आला कवतुकें : तवं जयाचें रूप मेळतें जिंके	
ते क्रीडा-पर्वत देखिले निके : चहुंकडे	२४४
तयाभीतरि दहां गाउवांचेनि मानें : साकरेचीं भूमि गणें	
तेथ वनें उपवनें : गोपिनाथाचीं	२४५
पूर्व दिसे तारावन : दक्षिण दिशे विळासवन	
जैसे होए राउळगण : वसंताचें	२४६
पैश्चिमे कमळावन : उत्तर दिशे जैतवन	
तेथ उभिलें पाळेगण : कोकिळांचें	२४७

तिगुणांची = रज : तम : सत्त्व । रज : लाल : तम काळें : सत्त्व श्वेत । एवं पवळ्याचे रंग : तैसे पौळीचे रंग : मद्रू = अंतुल पैसार : ठेवा = ठेवणें : गूडु = गोप्य ॥ २४२ ॥

वेधवंती = वेधशक्ती ॥ २४३ ॥

कौतुकें = हर्षे : जयाचें = अष्टदिशांचिया पर्वताचे ॥ २४४ ॥

साकरेची : ऊस-भूमिका : वनें = मुख्य वनें : आठां पाठ : मुख्याचीं : उपवनें ते येरा गोपिकांचीं ॥ २४५ ॥

राऊळगण = मंदिर ॥ २४६ ॥

पाळेगण = सैन्य ॥ २४७ ॥

जेथ सतरासैं उद्यानां : तीनि सहस्र उपवना

एरां बणांची गणना : कवण कैरी

२४८

जीएं आपूलीया बरवा : नंदनवनातें धेति^३ वरीवं

तेथचे हांसति आरव : उमावनासीं

२४९

इंद्रनीळांची खोळी : गगना घातली सगळी

तैसी स्यामिका अंतराळीं : देखिली तेणें

२५०

किं मदवीएचा सेलें : वनश्रीया वेढिला

ना तो वसतें वर्तु वाइला : नीळोत्पळांचा

२५१

गाभेवनाचें करुनि माप : मविजें परिमळाचें मोपें

तया सोनेकेतकीचे कूप : चहुंकडे

२५२

उत्कर्षे या प्रापणे : एवं विचित्रा परीचें ॥ २४८ ॥

नंदनवन तें स्वर्गाचें : वरिवा = वर्षासन : अरव = वृक्ष : उमावना तें पार्वतीचें ॥ २४९ ॥

खोळी = गवसणी ॥ २५० ॥

मदवी = निळीचा सेला : वनश्री = लक्ष्मी : निळोत्पळें = निळीं कमळें : आणि आरक्त ऐसा दोन्ही रंगाचा वर्त वाइला ॥ २५१ ॥

गाभेवन = गाभयाचें पान : तल्लक्षणे माप : मविजे = मोजिजे : मोप : संख्या ॥ २५२ ॥

१ अघच्चज. उद्यावना. छ. उद्यानवना. २ कखज. जाणे. ३ कखगज. मागती. ४ ख. साउला. ५ अ. रोप. ६ च. तथा भवतें.

पवळेयांचीया माणखंबेया वन्हीया : रत्नांचीया बगाड-पाटिया	
कल्पतरूचीया मानाटीया : हेलावताती	२९३
तेथ पाणी ढाळी वसंतु : दारें धरी मळय-मारुतु	
वोटे लावी रति-कांतु : पारियातकाचे	२९४
बनकरांचीया आंडोरी : रत्नांचे हातगुंडे वेन्हीं	
सोंकरिताति तुरंबीयावरी : पुसेयातें	२९५
हातीं घेऊनि आधाटी : एकी गाति स्वरिचीं पडिमठीं	
तेणें रंगें पड्डला उठी : अनंगु-राओ	२९६
चंदन-तरूचीया साउलीया : परागाचीया सुपवतीया	
तेथ ढोळा लागे रती-सीनलीयां : राजकूमरी	२९७

पवळयाचे : मणखंबा = उभे सुळके : वरिया=वरि : रत्नाचिया बगाड-पाटिया = तयावरि आडवी पाटी दीजे ते : मानाठिया = बगाडाचिये धिरे : तेणें हेलावेनि पाणी निगे ॥ २५३ ॥

मळय-मारुत=मळयगिरीचा वायू : वोटे=रोपे : रतिकांत = मदन ॥ २५४ ॥

तुरंबिया=फळाचिया मंजिरी : हिरवीं खाति म्हणौनि : पुसे=रंगे ॥ २५५ ॥

अधाटी = एका तुंबेयाची दांडी : स्वरिची = सप्त सरांची : पडिमठी = पदांचा चढउतार : अनंगराव = मदनाचा राजा ॥ २५६ ॥

पराग = धुळिरा : रति = रमणरूपा : सीनलीया = श्रमलिया ॥ २५७ ॥

१ खगघज. वरिया. २ ज. ढोलति° क. वरी. ३ कछच. °काठिया.
४ खगघचछज. मानाठिया. क. मनाठिया. ५ क. °चहुकडे.
६ कखगघचछ. पार्या° ७ खघचज. तुरंबीवरी. ८ अच. पालवीया.
९ अज. रतें°

काम-कटकचा गजबजाटू : तैसा कोकिळांचा कळकळाटु
तो आइकिलेया होए हृदयस्फोटू : विरहिंयासि २९८

१६-१७

वसंत-वर्णन

तो प्रदेश कैसा वानावा : जेथ सदा साहीं रीतुंचा मेळावा
पुण वसंताचा उठावा : अधीकू दीसे २९९

कैसा रीतु मातावळा : जेडां उपजवी कामकळा
विषय-सुखाचा सोहळा : झाडां होतें असे ३६०

तो चंद्राचा वेळाइतु : कीं सूर्याचा ठेवणाइतु
ना तो आंगवणेचा राउतु : मदन-संग्रामिचा ३६१

काम-कटक = मदन-कटक : एवं तरुण्या स्त्रिया : गजबजाट = गर्जव :
कळकळाट = एकचि कळोल : स्फोट = फुटे ॥ २५८ ॥ * ॥ राउळासि आणा-
वया धमें वीरचूड मुळहारि पाठवीला : मग भेटि जाली : निरूपण ॥ २६ ॥
ऐसा अवसरी : यथौनि प्रकरण ॥ १५ ॥ * ॥

ऋतु ते ६ : उठावा = उमाला ॥ २५९ ॥

मातावळा = मातंवीता : जडा = झाडांसि : कामकळा =
कामोद्भव ॥ २६० ॥

तो = वसंत : वेळाइत = वेळाचा ठाई आइत पुरविता : भावें उभा
ठाके : ठेवणाइत = सुख ठेवीता : अंगवणेचा = पुरुषार्थी ॥ २६१ ॥

१ ख. विरहीजनासी. ग. विरहिणीजनासी. छ. विरहिणीसी. २ अचछज.
झाडा. ३ कखगछज. दावीतु. ४ कखग. सुखाचा.

किं तो ढावण्य-दुर्गिचा अंतराओ : किं तारूण्य-वनिचा वनदेओ
ना तो संभोग-सूखाचा सावाओ : मन्मथाचा २६२

किं कामतत्वाची भारदोरी : बांधता पांचाखरी
ना तो उघडा खानौरी : अनंगाचा २६३

ना तो शृंगाराचा कडवळिया : किं मदनाचा जावळीया
किं प्रमादांचा बळिया : अडलांउं तो २६४

अनंगा केउता हातिएरू : पुण सदा विसूरा करी थोरू
घरीं वसंता ऐसा जुझारू : म्हणौनिया २६५

जगाचें बळ जयाचां हातीं : म्हणौनि कामें केला सारथी
एन्हवीं मधुकरांचां सीतीं : केवि जीणवे २६६

लावण्य लक्ष्णें गिरिदुर्ग : तेथिल अंतरराव = कालेदार : किं तारूण्य
लक्ष्णें वन : तेथिल वनदेव = वनीचें दैवत : सावाव = सहवासिया ॥ २६२ ॥

कामतत्वाची = कामशास्त्र : तल्लक्ष्णें भारदोरी : पांचाक्षरी = गुणिया :
खानौरी = खाण घालिता : घरफोडा ॥ २६३ ॥

शृंगाराचा = अष्टभोगियाचा : कडवळिया = कडेवें लेकरूं : तथा सेवकः
भावें कडवयापासौनि होये : जावळया = भाऊ : बळिया = बळियाविता :
आडलाउं = आडला काळीं पावे ॥ २६४ ॥

केउता = कैचा : विसुरा = सैन्याची स्मृद्धि : जुझार=शौरा ॥ २६५ ॥

जग = चराचर : बळ = वीर्य जयाचा हातीं = वसंताचा : कामें=मदनें :
मधुकराचा सिंथी = भ्रमरशब्दीं कमळबनावानुनि न जिणवें : तें का : मकरंद
जो आमोद तो भ्रमराचें खाणें : तेंगेवीण केवि जीणवे ॥ २६६ ॥

१ ग. गिरीदुर्गाचा. २ कगचज. अंतर रावो. ३ अचछज. कडतळिया,
४ ग. सारीखा.

फुलांचां सरांटीं : केउती जूझाची गोठी	
पुण वसंता ऐसी धुर लाठी : म्हणौनिया	२६७
कामियाचें वर्म चांग जाणे : म्हणौनि तया मदनाचीए आंगवणे	
पाचोळुनि जीणे : त्र्यंबकातें	२६८
कोकिळांचें बोलणें : अवचितें घाली घालणें	
आधींचि वसंताचें उपलणें : खोंचुनि गेलें	२६९
काकुळतैलीया राजकुमरी : लपालिया कुसूमाचां सेजारीं	
तीया मदनाचां हाउरीं : विभाडिलीया	२७०
जडैचें ओडण : करीत पळति तपोधन	
पुण भीतरील संधान : लोटे ^१ ना	२७१

फुलें लक्ष्णें सरांटी = बाणीं : केउती = कोठें लागे : धुर = धुरवा : लाठी = पराक्रमी ॥ २६७ ॥

कामप्रधान ते कामिये : जाणे तो वसंत म्हणौनि : मदनाचें अंगवण = पुरुषार्थ : त्र्यंबक = तीन नेत्र : ॥ २६८ ॥

कोकिळांचें बोलणें : तल्लक्ष्णें घाडि घाली : आवचितें = आकस्मात : उपलणे = हुलसार = खोंचुनि : टोचुनि : भावें मारुनि ॥ २६९ ॥

कुसुमाचां = पुष्पाचां : सेजारीं = गृहीं : सरीं = बाणीं करुनि : विभाडिलिया = दुफोडि केलिया ॥ २७० ॥

जटा लक्ष्णें वोडणें = ढाला : तप लक्ष्णें धन आहे जयाचां ठाई तें तपोधन : भीतरील = हृदयाचां ठाई ॥ २७१ ॥

१ खग. 'जिणे. क. म्हणौनि जिणे देवातें. २ कघ. कामिनीयांचें. ३ कखग. वर्म कर्म. ४ कखगज. 'पुढां. ५ कग. शरीं. ख. मोगरीं. घचचज. वाउरीं. ६ खग. घालीत. ७ कघ. लोटेचि.

विश्वासिलेनि मळ्यानीळें : परिमळाचें भुररें घातलें	
जोहरीं जग सांपडलें : वसंताचा	२७२
असो हे; चौगुणा चढली परिमळा : नवल रंग-छाया कोकिळां	
मकरंदु दुणावला आगळो : कमळवनींचा	२७३
आंबेया महुरु दाटले : श्रृंगारें मधुकर डोहळैले	
कामिए रातले : विळासीनीसीं	२७४
परार्गे धुळवडि खेळिजे : जावडेयाचेनि पाणीएं सिंपिजे	
हळुवार लेणें लेइजे : कुसूम-कळिकांचें	२७५
आंगिचेनि गोरेपणें रंगली : वालीप जाली पिवळी	
तेचिं स्वयंभ सीयाळी : वेढिजतांए	२७६
माधवी-मंडपांचां सेजारीं : योगियातें झळंबी ^१ काम-लहरी	
तै विषयाची भूलि संसारीं : कवणा न ठके	२७७

विश्वासिलेनि = विश्वास देउनि : मळ्यानीळें = वायूनें : परिमळ लक्षणें
भुररें = भुरळें : जोहर=लाखाजोहर ॥ २७२ ॥

रंगछाया = अपूर्वता ॥ २७३ ॥ * ॥ वसंतवर्णक निरूपण ॥ १५ ॥ तो
प्रदेश कैसा वानावा : यथौनि प्रकरण ॥ १६ ॥

श्रृंगारें=विळासें : डोहळिलें=डोहळे होउं लागले : एवं नाना परिमळाची
वासना : कामिये = अभिलाषिये ॥ २७४ ॥

पराग लक्षणें धुळिवाडी : जावडे तें कुंकूम : सिंपीजे=चिरकांडीने ॥ २७५ ॥

सैंम = सैग : सियाळी = हिंवीसीं वल्लें ॥ २७६ ॥

माधवी = वेळी : तळक्षणें मंडप : झळंबीत = व्यापीत ॥ २७७ ॥

१ कगघचज. सापडवीलें. २ कखगज. * घचछ भला. ३ अच.
कमळवनीं. ४ कख. जाउडे ५ खछ. तैसी. ६ क. वेढिजताति. ७ खगज.
झळंबिती. ख. झळंबवी.

बापु चोज : कैसें माजिरें पुष्प-रज	
कोणहीं कोण्हांची न धरी लाज : जग पीसैं जालें	२७८
ऐसी कवणि मानिनी : जे न मनी बूझावणी	
आपसैया लागे नां चरणीं : प्राणेश्वराचां	२७९
दीजे कस्तूरिएचा शीवकरूँ : घालिजे मकरंदाचा तुषारू	
तन्हीं विरहज्वरीं उपचारू : होववे ना	२८०
कापुराचेनि परागें उटिजति : मोतियाचेनि रसैं न्हाणिजति	
चंदनाचीया चोळीया लेववीजती : तन्हीं धडाडी अधिक दीसे	
विरहानलु न मनी धावनी : तरि केवि धांचेंति विरहिणी	
परि होइल प्रिऐसीं मीळनी : याचि आसा	२८१
विरहानळाचां भरीं : आंवपालवीयाची करूनि आधांथुरी	
कोकिळा बोलावीति मधुर स्वरीं : वल्लभातें	२८३

बाप = धन्य धन्य : चोज = आश्चर्यकारक ॥ २७८ ॥

मानिनी = नाइका : न मनी = न मानी ॥ २७९ ॥

सींचकारू = नस दीजे : तथा शिवकर = चुरा करुनि अंथुरिजे ॥ २८० ॥

उटिजती = उटणें लाविजती : मोतियांचा रस तो आदमुरें : चंदन-
चोळिया = उटी : धडाडी = धगी ॥ २८१ ॥

विरह लक्षणें अनळ : धावणी = उपचार : न मनी ॥ २८२ ॥

आधांथुरी : खालि अंथुरण आणि वरि पांगुलण ॥ २८३ ॥

१ कछ. ते° २ अघचछ. * ३ कघ. सिंचकरू गछ. सीवरू
ज. वासुवरू. ४ कछज. वांचलीया. ५ खग. प्रियांसी. ६ अ. अधांथुरी.
क. आंधुरी.

कमल-दळांचेया रंगावरी : मातावळेयां अनंग-लहरी धुमाळि खेळति मधुकरी : प्राणनार्थेसीं	२८४
पालवीयाचीया चाउरीया : बैसणें घालीति साळैया गोष्टी सांघति श्रीकृष्णाचीया : विरहिणीसीं	२८५
मदन-मोगरेयांचां साबरां : पीउनि मकरंदाची मदिरा धुमौडु करीति मधुकर : रुंझि घालीति	२८६
परिमळें दोंदिलु : हालों न शके मळ्यानीलु तऱ्हीं विरहीणीसीं आदलु : घेओं न संडी	२८७
कल्पवल्लीचेया मांडवांतळिया : यक्षकर्दमाचीया खेडकुळीया तेथ सींपणें खेळति सावंळीया : सोम-यक्षिणी	२८८

दळांचिया = पानांचिया : मातावळिया = मातलिया : अनंग=मदन-लहरी करुनि : दुसरें : अंगलहरी = अंगभिडणी ॥ २८४ ॥

चाउरिया = चौत्रे ॥ २८५ ॥

साबरां = पटगृह : मकरंद लक्षणें मदिरा = सुरा : उदमाद = उत्कर्षें मदनमत जाला : तथा उत्पात : रुंझि = रुणझुणाट ॥ ॥ २८६ ॥

दोंदिल=उन्नत : हालों न शके = थीर चाले : अदळ=झगटणी : घेडें न संडी : एवं घे ॥ २८७ ॥

कर्दम ते पाचा सुगंधाचें : कापूर : १ कस्तुरी : २ : केशर : ३ : चंदन : ४ : जवादि : ५ : खेडकुळिया = ह्रौद : सांवळि = ब्रिया : आणि सोम=चंद्र-यक्षिणी ॥ २८८ ॥ * ॥ वसंत आणि मदनाची माजवणी सहित वृक्षाचें वर्णक निरूपण ॥ १५ ॥ आंबया मुहुर दाटले : यथौनि प्रकरण ॥ १७ ॥

१ अ. अनंग हारी. खचज. आंग हारी. छ. अनंग हरी, २ खगज. बैसों. ३ खग. उदमाद.

१८

वृक्ष-वर्णन

असो हें वर्णन : सांघों रूखांचें जाति-जीवन

एन्हवीं श्रोते ठेविती दुषण : प्रबंध-करणि

२८९

जे फळीं वोतवर : आंबेयाचे रूख-राय थोर

जैसे होति^३ गुढर : अनंगाचे

२९०

सोबेयाचां फुळीं : मदन-ळींगें पूजिलीं

तैसीया दिसति ओळी : चांपेयांचीया

२९१

डोलनेयाचेनि मिसें : कूर्वकु एरवतीएसीं झोंवतु दिसे

बापू कामाचें पीसें : झाडां लागलें !

२९२

कैसे लटके हे मधु-केशर : डोलनेयाचें करुनि मिषांतर

प्रमदांची उसिटी मदिरा : पेओं पांती

२९३

जाति = वृक्षांच्या जाती : जीवन = जोपी : बहुतांचीं जीवनें : दूषण =
बाधा ॥ २८९ ॥

वोतवर = उन्नत : गुढर = डेरे ॥ २९० ॥

कुल्लुक तो वृक्ष : यरवती = मालती ॥ २९२ ॥

केशर ते : ५ : मधु-केशर : १ : चारु-केशर : २ : कुंकुम-केशर
: ३ : रति-केशर : ४ : मदन-केशर : ५ : प्रमदा = वल्या (लक्षणे स्त्रिया)
तयाचा मकरंद मधुकेशरावरी पडे : तल्लक्षणे उसिटी मदिरा = सुरा : पिंवां
पाताति = चुंवन ॥ २९३ ॥

१ ज. रूख. २ खग. उभीले. ३ खगघळज. विरहिणीं ४ ख. आंबेया.
ज. वतीयां.

अशोकाचीं झाडें : कामिनी-चरणां संचाडें	
तैं स्त्रीयांचेया पाया न पडे : ऐसा कवणु असे	२९४
मोतियाचे आकार : तैसैं फुलले सेंदुआर	
पुणनाग-चांपे गंभीर : शीरोवेरीं	२९५
परागें घोळिले प्रीयाळ : पालवीं फुलले शंख-बकुळ	
नव्हाळी दाविताति पाडळ : परिमळाची	२९६
वसंताचीया अंतौरीया : स्तनभारें खालावलीया	
तेवि फळीं लवीनलीया : मातुळंगी	२९७
मदन-मंडपाचीया डीळी ^१ : तैसिया सरळीं नारिण्णी	
फळभारें पोफळी : आंदोळताती	२९८
नारंगी जांबू बुंडी : पसरुनि वरुतीं चांचूवाडीं	
गळत रसू झेलीति होडी : चक्रवाकें	२९९

कामिनी-चरणालागि : स्त्री पुरुषाच्या पायां पडे ते भाव जाणावे :
अशोक-पाळव ते आणि का वृक्षाचा बुडां लागति : दुसरें चुंबनालागि संचाडें ॥१४॥

सेंदुवार आणि पुंन्नाग आणि नागचांपा हे वृक्ष बोलिजे : गंभीर =
गहन : सिरावेरी = सिरणो-विरणी ॥ २९५ ॥

प्रियळ तो वृक्ष : शंख आणि बकुळ हे वृक्ष : नव्हाळी=अपूर्वता ॥२९५॥

आंतुरिया=स्त्रिया : फळें लक्षणें स्तनें : खालाविलीया=लवलिया ॥२९७॥

मदनाचा मंडप : डिळी = खांब ॥ २९८ ॥

नारंगी ते निंबोणी आणि जांभूळ : चांचुवाडी = चांचु करुनि : होडी=
पैजा ॥ २९९ ॥

१ ज. लागति २ कघज. आबुलियाचिया. खग. प्रमादाचीया. ३ कख.
सिंदुवार. ४ कघचछ. फळीनलीया. ५ घ. पाडळी. ६ घ. रसाळा.
७ घ. जांबूडी. ८ घछज. चंदनवाकें.

मदनाचां चांदोवां जैसे : लोंबत नक्षत्रांचे घोंसे

म्हणों ते द्राक्षांचे घड तैसे : पुण ते मधुर नव्हति ३००

जेहीं परिमळाचेनि धीरें : प्रबोधावरि घातलें मारें

ते^३ नवे वाटोगरे : उमलताती ३०१

जयाचेनि बळें : मदनुं विवेकेंसीं घे^४ सवंपळें

तया राए-चापेयांचीं फुलें : फांकतें दिसतीं ३०२

कस्तुरिचे करुनि वापे : लाविजति पाचिचीं रोपें

जीए वेलाउळें दीपें : मन्मथाचीं ३०३

मारुनि विवेकाचा तराळु : घेईनि बैराग्याचा कोळू

तो वाळा करंबाळू : लाह्वांतु दिसे ३०४

मधुर = गोड नव्हती : ते नक्षत्रांचे घोष ॥ ३०० ॥

धीरें = धीर क्षेत्रें : एवं समर्थपणें : प्रबोधावरी = विरमले करुनि :
प्रबोधले कां जे पुरुष तयावरी : वाटोगरें = बटमोगरे : उमलत = उगवताति ॥ ३०१ ॥

विवेकेंसीं = विरमलेपणाचा विचार : तेणेंसीं : सवंपळें घे = परिजिलें ॥ ३०२ ॥

वेलाउळें = बंदरें : द्वीपें = त्यांत विशेष ॥ ३०३ ॥

विवेक लक्षणें तराळ = कोतवाल : कैवल्य लक्षणें कोळ घेणें :
करंबाळ = काळा वाळा : लाह्वांत = लहलह बाहाकात ॥ ३०४ ॥ * मदना-
चिये माजवणेसहीत वृक्षाचें वर्णक निरूपण ॥ १६ ॥ आसो हें वर्णन : यथोनि
प्रकरण ॥ १८ ॥ * ॥

१ गज. म्हणीजति. २ घ. भारें. ज. धरें. ३ अ. तेवि. खग. ते
वेलिथे. ४ खग. मदनें. ५ खग. घेतलें. ६ कख. घे.

१९

सुरतरु-वर्णन

असो हे देशवळ : एथ श्रोतेया नाहीं नवल	
सुरतरु देखिले विशाळ : ते कैसे सांघों	३०५
जया मालखंडांचीं आळीं : सीपिजति चंद्राचां खांदवखालीं	
तया कल्पतरुचीं फुलें तळीं : पडिलीं दिसतीं	३०६
इंद्रादिकां देवां : परिमळाचें करीति आवारीवं	
तया पारियातकांचे लाखांरव : असमसहास	३०७
जया कस्तुरिणची बूडवती : कापूराची वरेंळि भवती	
तया मांदाराचीं फुलें वेंचिती : बटुकी यादवांचीया	३०८
आतां म्हणे कवि भास्करु : एथ काइसा भरु	
साउमा करावा असे विस्तारु : पुरवर्णनाचा	३०९

आसो = पुरे करो : देशवळ = मर्त्यलोकिते : नवल = अपूर्वता नाहीं :
सुरतरु = देवतरु ॥ ३०५ ॥

मालखंड = नाबाद साकर : चंद्राचा = सतरावी कळा : तल्लक्षणें खांदव-
खाल = काखेची पखाल : एवं मसक ॥ ३०६ ॥

आवारिव = मोगरसुल : अरव = वृक्ष : असम = तयासम नाहीं :
सासे = अशेष : एवं अमर्यादरूप आहेति ॥ ३०७ ॥

बुडवती = कस्तुरिचे खत बुडी घालीति : निरवडी = निगुती : आळीं
किजेति : बटुकी = कन्या ॥ ३०८ ॥

साउमा = पुढां : विस्तार = प्रसर : पुरी = द्वारका ॥ ३०९ * ॥

१ कखग. पुढां २ ख. अरव. ३ कगच्छज. असमसास. ४ कघ. वरवळी
खग. निरवडी. ५ कग. पुरी. अघच्छ. पूर्ववर्णनाचा.

२०

पानांच्या तांड्यांचें वर्णन

ऐसीं वनें पांतु उमा ठेला : कवतुकें माथा तुकिला

मग साउमा निगांला : वीरचूडु तो

३१०

तवं वना निडीं : देखिलीं पानाचीं तांडीं

जेथ टांपूवांचीया कोडी : उघडताती

३११

मंदाराचां फोकीं थाटिजती : चांपांटीयांचे कोडव कीजती

कनकाचां लोटीं सींपिजती : वेली सातसीयाचीया

३१२

२१

अगड-वर्णन

तैसाचि साउमा निगालीं : तवं जो जगीं खोलीया वाखाणला

तो जीता अगडु देखिला : समुद्राचा

३१३

सुरतर वर्णक निरूपण ॥ ५ ॥ असो हे देशवळ यथौनि प्रकरण ॥ १९

कौतुकें = हूषें : माथा तुकीला = नमस्कार केला ॥ ३१० ॥

निडी = समीप : तांडीं = पानमळें : टांपुवाचिया = नागवेलीचे वेल
पुरीजेति आणि अंकुर फुटती ते ॥ ३११ ॥थाटिजेति = वेलाजवळि रोविजेति : कोडव = कुप : लोटी = सुवर्णाचे
कलसे : सातसिया = नागवेलिचिया वेली : छत्रासारिखिया ॥ ३१२ ॥ * ॥
पानाचीं तांडीं निर्वच : निरूपण ॥ ३ ॥ ऐसीं वनें पांत ठेला : यथौनि
प्रकरण ॥ २० ॥

वाखाणिला = वर्णिला : आगड = खंदक ॥ ३१३ ॥

१ छ. आला. च. रिगाला. २ खगछ. चापे याचे क. चापांठिं
ज. चापातिं, ३ खग. आला.

जेथ सावजाचा धुधुवाटी : बेडीयाचा रूणझुणाटी	
लाटाचा गडगडाटी : आकाश फुटे	३१४
मने चीतितां अवघडु : तो उत्तरौनि समुद्राचा अगडु	
साउमा निगौला वीरचूडु : दळभारेंसी	३१५

२२

द्वारका-वर्णन

तवं द्वारका देखिली : जिया रूपें अळर्का जीतली	
चीतामणीचा राजभरू घेतली : अमरावती	३१६
जीया सत्यलोकू दुहवू केला : कैलाश पाणी वाहाविला	
वैकुंठाकरवि गर्वू सांडविला : बरवेपणें	३१७
कमळ-विकाशा पुरता : जेथ सदा उदैजे सविता	
न तपे परौती : वाराही मास	३१८

धुधुवाटी = धुधुकार : बेडिया त्या नावाहुनि थोर : लाटा = हेलवे : गाजे = गर्जे ॥ ३१५ ॥

दळ = सैन्यभारेंसी ॥ ३१५ ॥ * ॥ समुद्राचा अगडनिर्वच निरूपण ॥ ३१॥
तैसाचि साउमा निगाला : यथौनि प्रकरण ॥ २१ ॥ * ॥

अळर्कावती = सूर्याची नगरी : राजभार = करभोर : आमरावती ते इंद्राची ॥ ३१६ ॥

दुहुवा केला = दुहाविया लाविला : वाहाविला = पाणि वाहाविया लाविला : भावें वाहुनि धाडिला ॥ ३१७ ॥

१ खग जळचरांचा. २ कगळज गाजे. ख. गर्जे. ३ कगज. आला. ४ ज. अळका. क. वती. ५ क. दुहवा. ख. वीभाडीला. ६ खगज, वरौता.

अमृताचेनि वडपें शृंगाराचें दुपणें सीपे तो चंद्र संपूर्ण रूपें : सदा उदैजे	३१९
आनंदरसें द्रुळती : अठराही पगड-याती दुमदुमा दाबुक हाणती : संसारावरी	३२०
जेथ पाहातां चहुंकडी : अठरां गाउवें बाहिरिवाडी मदमदीतें भीतरीलें वाडी : बारा गाउवें	३२१
तेथ सप्त पौळी : रत्नतेजाची बाहाळी उचपणें दे कवळी : धूमंडळेंसीं	३२२
रत्नगीरिचीं विचित्रें सीखरें : तैसीं आनानी परिचीं गोपुरें तयामांजि रिगे घसरें : वीरचूडु तो	३२३
पुढां कनकाचे कळस देखिले : जैसें तेजाचें पाहाळ उघडलें किं अंबरीं ठाणें घातलें : सूर्य-तेजाचें	३२४

अमृत लक्षणें वडप = बरफ : शृंगार = विलास : तल्लक्षणें दुपणें = दो.
पानांचें रोप ॥ ३१९ ॥

दाबुक = तबेल ॥ ३२० ॥

चहुंकडी = चतुर्दिक्ष ॥ ३२१ ॥

बाहाळी = प्रबळता : कवळी = झगटणी : धूमंडळ तें नक्षेत्र ॥ ३२२ ॥

गोपुरें = दारवळ्यावरिल माडिया : घसरें = दाटिशीं ॥ ३२३ ॥

तेज लक्षणें पैवांचें पाहाळ = तोंड : अंबरीं = आकाशी : कळस लक्षणें
सूर्यविंबाचें ठाणें घातलें ॥ ३२४ ॥

१ कखघ. वाती. छ. बाहाती. २ अच संसारामाजी. ३ ख. दुमदुमीत.
४ ज. भीतरवाडी. ५ खगघछज. तेजाचीया. ६ क. ध्वं ७ कग.
भीतरी. ८ क. आंधारी. ख. अमरी. ९ कगघचछ. विंबाचें.

तीनि सहस्र हाटवटीया : तयामाजि तेरासें तीखणीया कणैरीया पांचखणीया : सतरासें	३२५
ऐसी सांघतां रचना : कवतुक होईल मना पुण करावी असे वर्णना : भीतरिली वाडीएची	३२६
जेथ पांच लक्ष केशरादी : च्यारि लक्ष कुंजरादी ऐसेया सोनेयाचां प्रसादी : गगन झांकोळलें	३२७
मांडूनि नवरत्नांचे चीरे : उभिलीं नंदजायादिकें मंदिरें जें घडितां साधनूक सरे : विश्वकर्मेयाची	३२८
कापूरवांनीयाचां हाटीं : घेइजे पोतासाची पेटी एकी तारे साटी : तुकेंवीन	३२९
कौळाश-वैकुंठीं जयाची सीराणी : तीएं रत्नें विकति कवडेनी आळोआळीया चींतामणी : बोडीए बचक	३३०

तीं-खणिया=तीन खणाचीं दुकानें : कणैरिचीया=चर्याचीं दुकानें ॥३२५॥
ध्वजं धूम्रं तथा सिंहं स्वानंच ऋषभं खरः गजयो उष्ट्रश्चैव अष्टानां
गृहजातयः ॥ १ ॥ केशरादि = सिंहाची : पांचलक्ष : कुंजरादि = गजाची
च्यारि लक्ष : प्रसादी = गृहें : तथा देउळें : झांकोळलें = झांकलें ॥ ३२७ ॥
मांडौनि = जोती : उभिलीं : नंदादिके = बैलाचा आव : साधणुक =
कुसलता : सरे = राहिली ॥ ३२८ ॥
तार ते तारकसियाची : पोतास तो कापूर : तुकेंवीण=वजनेवीण ॥३२९॥
सिरयाणी=डुर्मीळता : बोडि ते विसां कवडियाची : बचक = मुठिभरी
चिंतामणी ॥३३०॥

१ खग. कणैरीचिया. ज. कणैराचया. * २ घ. पुण करावें असे वर्णन
भीतरिली वाडीचें. ३ कखगघचज. प्रसादी. ४ खग. धवळारें. ५ अ.
वनीयाचां ६ अ. बोडी.

मेनका तारा उर्वसी : वोळी घर न ल्हाति कव्हणी दिसीं	
ते हाटवटी वानूं कैसी : सामान्य-वनितांचीं	३३१
चालवेया वैराग्य-मंडळा : श्रृंगारें आपुला दाखाळा पाहिला	
कवतुकें दाखविला : मन्मथासि	३३२
कीं मदनाचां मेळीं : पूर्णचंद्राची नायकवडि आली	
कीं आकाशां इड बांधली : कनक-कमळांची	३३३
किं श्रृंगाराचीं बाणलींगें : माडांवरि थापिलीं अनंगें	
तैसीं स्त्रीरत्ने दोहीं आंगे : देखता जाला	३३४
नवरत्नांचां चौबारां : पद्मरागाचे लंबोदर	
नाटारंभीं साडंबर : नाचतें दिसती	३३५

न ल्हाति = वसति या न जोडे : तथा गृह न जोडे ॥३३१॥

कैवल्य लक्षणें मंडळ=प्रांत : दाखाळा = पडिताळा : भावें दाखाळा :
कौतुकें = हर्ष ॥३३२॥

मेळीं=मेळावा : माडियावरि स्त्रिया वळघौनि पाहाति : तयाचीं मुखें
जैसीं पूर्णचंद्राची नाइकवाडी=आवर्षें चंद्रदळचि आलें कीं जैसें : ना गोरेपणें
तरी कापूरकेळिची इड बांधली=आकाशा माच बांधले : तथा इड बांधली =
पूजा केली ॥३३३॥

श्रृंगाराचीं=शोभेचीं : बाणलिंगें=पयोधर : कामिनियाचे : दुसरें : बाण=
वरील प्रदेश : लिंग=तळील शाळांक बोलिजेति : कामिनी लक्षणें बाणलिंगें :
माडावरि=माडियावरी : स्थापिलीं=प्रतिष्ठिलीं : दोन्हीं अंगें=दोहीं वोळी ॥३३४॥

चौबारा=चौकोना चौक : पद्मराग तें रत्न : लंबोदर=गणेश : नाटारंभी
=नृत्यकलायुक्त : साडंबर=डवरिला ॥३३५॥

१ ख यिद. २ कखग, कापूरकेळीची. ३ खग. नाचतां.

ऐसे हाट-चोहटे पाहातु : दळाचेनि घसरें असे जातु

देखावेया अनंतु : मंगळमूर्ति

३३६

२३

श्रीकृष्णाचीं राउळें

तवं देखिलें महाद्वार : जेथ एकवीसां खणांचें दामोधर

उभिलें निगुती अरुवार : वीश्वकर्मेनि

३३७

दळ बाहिरि पारुखविलें : रिगौला सारीतु मांदियाळें

तवं देखिलीं राउळें : गोपि-नाथाचीं

३३८

जेथ क्षीरपूर-भ्रांती : राजहंस स्फटिकांगणें चाटिती

पाचिचेया पुंसेया झेंपावैति : मांजर जवादिण

३३९

चंद्रकांताचेया बाळानेयावरी : घोंसाळेया कांकणाचां करीं

नाचविताति विद्याधरी : मयूरातें

३४०

घसरें = दाटि : मंगळ = कल्याण होय ऐसी मूर्ति ॥ ३३६ ॥ द्वारका-
वर्णन निरूपण ॥ २१ ॥ तवं द्वारका देखिली यथौनि प्रकरण ॥ २२ ॥*

निगुती = कुशळतेचे : अरुवार = महाद्वाराची कोवळिक ॥ ३३७ ॥

दळ = सैन्य : पारुखविलें = राहाविलें : मांदियाळें = मांदी सारीति :
राउळें = मंदिरें ॥ ३३८ ॥

क्षीरपूर = दूध कीं आंगण ऐसी भ्रांती पडली : स्फटिक तो श्वेत
पाषाण : पाचिचे = हिरवें रत्न : पुंसे = रावे : ते मदळसाचे ॥ ३३९ ॥

चंद्रकांत = सोमकांत : घोंसाळा = कांकणाचा घोळ : विद्याधरी=विद्या
आहे जयाचा ठाई : मयूर तेही पाषाणाचे ॥ ३४० ॥

१ घ. निगाला. २ घ. झोंवती.

कनक-कमळांचे चोर वांटिती : मदन-ओंकारासारिखे कूजती
 सुग्धा गति-विळासाचां सराउ देती : राजहंसा ३४१
 आंगिचेनि सुगंधपणें : कस्तुरी-मृगीसीं करुनि साजणें
 उमाणीति डोळ्याचीं वडीलपणें : कृष्ण-कुमरी ३४२
 आंगणीचेनि चोखाळपणें : प्रतिबींबलीं तारागणें
 तीएं फुलें म्हणौनि सीहाणे : वेंचुं धांवती ३४३
 पारियातकाचां उद्यानीं : कृष्ण-विरहें तातलीया विरहिणी
 तीया बीजिजति गाभेवनीं : कर्पूर-केळिचां ३४४

२४

सुधर्मसभा

ऐसीं राउळें पाहिलीं : मग साउमी दृष्टि घातली
 तवं सुधर्म-सभा देखिली : यादवांची ३४५

कनक = पीत कमळें : मदन ओंकार = मदनाचें युक्तत्व : सुग्धा =
 नूतन अवस्था : विळासा = शृंगारें : सराउ = भेजणें ॥ ३४१ ॥
 सजनत्वाचा आतिशयो तें साजणें : उमानीति = होडा घालिति :
 वडिलपणें = श्रेष्ठपणें : कृष्णकुमरी = राउळांचिया : तथा हरिणांचिया ॥ ३४२ ॥
 चोखाळेपणें = निर्मळपणें ॥ ३४३ ॥
 उद्यानीं = वनीं : तातलीया = तापलीया : विजिती = वारा घालीति :
 गाभेवनीं = गाभयाचीं पानें : येणें न्यायें पाषाणाची असती ॥ ३४४ ॥ * ॥
 देवाचिया राउळगणाचें वर्णक : निरूपण ॥ ८ ॥ तवं देखिलें माहाद्वार :
 यथौनि प्रकरण ॥ २३ ॥ * ॥
 राउळें = राउळगणें ॥ ३४५ ॥

१ अचछ. राजहंस. २ कखग. मृगेसी. ज. मृगासी. ३ अ. वळणें.
 ४ खज. आंगणाचेनि. ५ कखगज. कामिनी. ६ अघ. राउळगणें.
 ७ घ. दीदि.

जेथ चीतामणीचें दळवाडें : उमाणुनि दीघिया संपीडें
उभिलें बहुतें कोडें : विश्वकर्मेनि ३४६

*सुरेख कुंभ कळासें : ओडविलें नवलें सायासें
मांचेया कोवळीक शोभा दीसे : मनोहर ३४७

तेथ यादवांची आस्थोनी बैसली : जे श्रीकृष्णराएं शृंगारिली
म्हणौनि इंद्र-सभा जितली : बरवेपणें ३४८

तेथ गातीं वातीं : वाणितीं वाखाणतीं
दिसति पात्रें नाचतीं : मेनकेऐसीं ३४९

वक्ते वार्त्तिक : रसाळ पुराणीक
वीडंबीति तार्क्कि : सहाविधातें ३५०

दळवाडें = समूह : उमाणुनि = मोजुनि : दीघिया सपिडे = थोर
हातें ॥ ३४६ ॥

सुरेख = सुष्ठु रेखिले : कुंभ = उथाळीं : कळासे = पिडी : तयावरि
असती : भावें कळासे = दोहीवी कळासी जोडगिर : कामाची = कुशलतेची :
कोवळीक = सपूर : मनातें हरी म्हणौनि मनोहर ॥ ३४७ ॥

स्थानी = सभा : शृंगारिली = शोभेतें पावली ॥ ३४८ ॥

गातीं = गायन करितीं : वातीं = वाजवितीं : वानिती = तयाची कीर्ति
: वाखाणिती = श्लोकाचें व्याख्यान करिती : ऐसीं = सारिखीं ॥ ३४९ ॥

वक्ते = आणिकासि शास्त्र बोलते : वार्त्तिक = बाहिरील वार्ता सांगते :
विडंबिताति = विचंबिताति : भाव वितर्किताति : तार्क्कि = तर्कवादी ॥ ३५० ॥

१ ख. दर्घिया पीडें. घ. दोधीयां ज. संपीडें. २ ख. सुरेख खांब कळासे :
वोडवीले कळासे ग. सुरेख कुंभखांब : कळास : वोडवीलें कळास. ज. कळासे.
३ ग. माचाची. घ. माचळीया. क. का माचिया. ४ कखगाळ. स्थानी.
५ च. वाणिती, ६ च. वाखाणतीं बोलतीं. ७ अ. महाकाव्यातें.

साहित्याचेनि परागें उटिजे : शृंगाराचेनि पाणिएं न्हाणिजे	
तें कवीत्व आईकिजे : महाकवीचें	३५१
निगुती ताळाचा विंदाणी : पुतळीया चालीती वळनवाहानी	
ओपत्रिप गाति गानी : एकटिकिया	३५२
थापटे मळवटे : वाहानधर दिवटे	
आळि बोळती धाकुटे : विदोवतिसीं	३५३
हडपी चवरधर : भांडारी खाजेकर	
गुप्तिएं जुआळीकर : मातसांघते	३५४

साहित्यादि : ४ : तल्लक्षणे उटणें : शृंगार तो रस : तल्लक्षणे पाणी :
आईकिजे तें राउळी : महाकवि ते व्यासादिक ॥ ३५१ ॥

निगुती = यथायुक्त : विंदाणी = योजणुक : एवं सकळ आंगिची :
वळण = नाचतां देव्हडिचें आंग दाखवणें : वाहाणी = मागां पुढां होणें :
वोप = पद गाउन मागुता मंजुळ स्वरीं पडिताळा देणें ते वोप : त्रिपा =
एकचि शब्द तीन वेळ उच्चारणें : एकटिकिया = श्रोतयाचा राहावा करुनि
एकलयाचि गाणें : तथा एकताळीवरि गाणें ॥ ३५२ ॥

थापटे = सेवा करिते : मळिवटे ते मर्दना देते : वहनधर = घोडे
धरिते : भावें उपानहौ धरिते : दिवटे = दिवटी धरिते : आळी = आळाप
करुनि काळ क्रमवीते ॥ ३५३ ॥

हडपी = विडीया देता : चवरधर = चवर ढाळिता : भांडारी = द्रव्य
सांठवीता : खाजेकर = खाजें देता : गुप्तिथे = गुप्त वार्त्ता सांगते :
ज्वाळिकार = जासूद : मात = गोष्टी सांगते ॥ ३५४ ॥

१ क. कानीं २ खघछ. नीगतां. ३ अच. चालवी. क. नाचती.
४ कखगछज. विद्यां ५ छज. भोई ६ घज. ज्वाळीकार.

कऱ्हेरी श्रीकरणी : फुलबडुवे हाति साहानी	
राया श्रीचक्रपाणी : जवळिके असति	३५५
आपुलेनि आमोलेपणें : भुंजति ढीलीं गाजनें	
ते ओळगे सावंतराणे : श्रीकृष्णरायाचीए	३५६
जया जगीं खांडेश्री गाजे : वीरश्रीएचें दौंडीचें वाजे	
ते ओळगति श्रीमंत राजे : यादव-रायातें	३५७
सारंगधराचेनि बळें : घेति स्वर्ग-मृत्यु-पाताळें	
ते यादव भवते बैसले : चहूंकडे	३५८
खांडेयाचे राज्यधरें : ऐसे साटि लक्ष कुंमरं	
ओळगति निरंतर : श्रीचक्रधरा रायातें	*३५९

कऱ्हेरी = उदक देता : श्रीकरणी = कुळकरणी तथा सिकरणी :
सिकारखाणेयावरील ते : फुलबडुवे = सेज घालीता : हात-साहानी =
अखंड वेच आणित्ती ते : अथवा तस्त मेळवीति ते : दुसरें : हातसानी =
हातिचें सैन्य चालवीते पिलावण ॥ ३३५ ॥

आमुलेपणें = पुरुषार्थें : भुंजति = भोगीति : ढिलीं = अरिरायाचीं शस्त्रें
ढिलीं करुनि : गाजणें = गर्जति : एवं सिंहनाद ॥ ३५६ ॥

खांडेश्री = खांडें लक्षणें श्री = लक्षुमी : वीरश्री = यशश्री : दौंडीचें =
तबेल : ते व्रीद वाजवीति ॥ ३५७ ॥

सारंग = धनु धरिलें म्हणौनि ॥ ३५८ ॥

साटि लक्ष = एक लक्ष साटि सहस्र ॥ ३५९ ॥

१ क. शृंगारकरणी. छ. श्रीगीरीणी. २ क. वोळगेसि. गज. वोळगति.
३ कखगल्लज. डौंडीचें. ४ ज. सामंत. ५ खग. धरा. ६ खग. कुमरा.
७ खग. श्रीचक्रधरा. ८ खग. राणेयातें. *अकघल्लज. खांडेयाचेया
राज्यधरा : ऐसेया साटि लक्ष कुमरा : ओळगे श्रीचक्रधरा : रायाचीए,

जाळूनि दैत्यांचें बीज : जया वाइलें राणिवेचें भोज
 तो ओळगे जेवनी भूज : राओ उग्रसेनू ३६०
 डावीए भूजे रामू वसुदेओ : मागें साल्यकी अकुरदेओ
 भक्त-शिरोमणि उद्धव-देओ : पुढिलीकडे ३६१
 नवरत्नी डवरिलें : गिरीदुर्ग झळाळिलें
 तेवि सीहांसन मिरवलें : ठीकलग ३६२
 तेथ दानवां अडदरू : नागार्जुनाचा दातारू
 देखिला श्रीचक्रधरू : वीरचूडें ३६३

२५

श्रीकृष्ण-मूर्ति-वर्णन

तया निरूपमा परब्रह्मा : जरि दीजैल उपमा
 तरि कोपतील आम्हां : ब्रह्मविद ३६४
 पैरि जाणतां उपसाहावें : बोलांचें पाणिपद नीहाळावें
 वाणिएचें प्रमेय पाहावें : नीकिया परी ३६५

वाइलें = दिघलें : भोज = भूषण ॥ ३६० ॥

चूडामणि = भक्तांचा भूषामणी ॥ ३६१ ॥

डवरिले = श्रृंगारिले : ठीकलग = रत्नजडीत ॥ ३६२ ॥

आडदरू = अडखळौनि पाडिता ॥ ३६३ ॥ * ॥ सभामंडपाचें वर्णक
 आणि सभे उल्लगतेयाचा अवसर देखिला : निरूपण ॥ १९ ॥ ऐसीं राडळें
 पाहिलीं यथौनि प्रकरण ॥ २४ ॥ * ॥

उपसाहावें तें न्यूनाधिक्य : पाणिपद = ढाळ : वाणियेचें = वाचेचें :
 तक्षा आपूर्वतेचें ॥ ३६५ ॥

१ कलंगड, भुजे. २ अख. सात्त्विकी. घज. सात्त्विक. ३ ख. जेवि.

बोल तरि नव्हति निके : पुण वाणितां परब्रह्म नेटकें	
रसू झेलिजे कवतुकें : हातावरी	३६६
परमानंदाची फळी : चैतन्यें घडिली	
ते केवि वाणिजे बोलीं : श्रीकृष्ण-मूर्ति	३६७
महा-मोहाचां पाटणीं : सांघावेया सांघणी	
तें परब्रह्म वेठलें धरणी : आमोलेपणें	३६८
रूपाचीया भुली : जया लक्ष्मी वालभैली	
बळिया घर रीगाली : अब्हेरितां	३६९
श्रीकृष्णाचां जांघिवां होइजे : तरि लावण्याचें पडप लाहिजे	
म्हणौनि मदनू सादैजे : लेंकुरुंपणालागि	३७०

निके = बरवें : नेटकें = जैसैतैसैं : ॥ ३६६ ॥

फळी = पाटी : कृपा लक्षणें चैतन्य = चातुष्टय : दुसरें : चैतन्य = पुरस्त ॥ ३६७ ॥

महामोह = अज्ञान : तथा समता : तल्लक्षणें पाटणीं = नगरीं : सांघावया = घालावया : सांघणी = धाडी : भावें घालणी : दुसरें : कागद घेउनि भाट जाय : वेठलें = आठाइतें होउनि सनद्धबद्ध जालें : आमोलेपणें = दाडुगेपणें ॥ ३६८ ॥

वालभैली = वेधली : तथा लुब्ध-जाली ॥ ३६९ ॥

जांघिवा तें जन्म : लावण्य लक्षणें पडप = भूषण : सादैजे = मागिजे : भावें साद देइजे ॥ ३७० ॥

देखौनि रूप सावळें : वैराग्य कामकळा पाल्हेलें	
पुरुषा उपजति डोहळे : कामिनीपर्णाचे	३७१
देखौनि मूर्ति उघडी : ब्रह्मविद्या डोळे मोडी	
मुक्ति धावे उघडी : पाठोवाठी	३७२
आंगाचा मेळावा देखिजे : तरि मदनाची कुरवंडी कीजे.	
लावण्याचें उतरीजे : निबलोण	३७३
पाचिचेनि रसें : परतिले इंद्रनीळांचे घोंसे	
पुण पांतां नव्हति सरिसे : आंगकांतिसीं	३७४
तमाळांचे ढेंसे : कांती होति उसांसे	
पुण कोवळीक न दीसे : नीहाळितां	३७५
अतसी-पुण्यांचे झेले : होति सुनीळ कोवळे	
पुण तेहि परिमळें : उणे दीसताती	३७६

वैराग्य काम=आवडीचा अभिलाष : तोचि कल्युक्त : एवं वैराग्य तेंहीं
वेधलें : पाल्हेलें = वेधें पाहाळीं गेलें : कामिनी=पुरुष स्त्रीत्व इच्छिताति : जे
परमेश्वर पति होवावा ॥३७१॥

उघडी=अगणित सुंदर्य : डोळे मोडी : तथा पाठी धावे : हें रूपक ॥३७२॥

मेळावा = आष्टांगाचा योग : तथा सुंदर्य : कुखंडी=बोवाळणी : लावण्य
लक्षणें निबलोण ॥३७३॥

परतिले = धोलिले : सरिसे = साजाल्य : कांति = दीप्ति ॥३७४॥

तमाळ तो वृक्ष : ढेंसे = आंगरडे : कोवळिक = मृदत्व ॥ ३७५ ॥

अतसी = जवसाचें पुष्प : झेले = गुच्छ ॥ ३७६ ॥

१ अ. कामिनीयाचे. २ अ. कीजे. ३ अ. सरिसे. ४ अ. हसमधाले.

नीळोत्पळांचीए माळे : दिघले कस्तुरिएचे काले	
तऱ्हीं सौरभ्यें आंग आगळें : श्रीकृष्णाचें	३७७
रातोत्पळांची पांकुळी : चैतन्य-रंगीं चुभळिली	
तैसीं चरणतळें मिरवलीं : गोपि-नाथाचीं	३७८
संसाराचां काळवखां : उदैजेंतें सूर्यबींव देखा	
किं पालवी ब्रह्मसूखां : अंकुरैली	३७९
किं कुंकुमें रोंविलीया : आनंदाचीया कापड गादिया	
किं रंगदळा चाउरीया : चैतन्याचीया	३८०
किं मुक्तीचें वैश्यकरण : किं ब्रह्मविद्येचें ध्यान	
किं चरतें मोक्षनिधान : मोहांधकारीं	३८१

काले = बोझें : सौरभ्य = परिमळ ॥ ३७७ ॥

चुळळी = कोंवळिक : चुबुकळिली = रंगविली ॥ ३७८ ॥

संसार लक्षणें काळवखें = अंधकार : श्रीनखें लक्षणें सूर्यबींव उगवलें :
श्रीचरण लक्षणें पालवी अंकुरैली = अंकुर निगाले ॥ ३७९ ॥

कुंकुम तो केशर : आनंद लक्षणें कापडाच्या गादिया : रंगदळा =
रंग-बहळा : चाउरिया = चौत्रे : चैतन्य = पुरस्त : भावें : अंतःकरणाच्या :
एवं जीव तेथ रातले ॥ ३८० ॥

वश्यकरण = लाघवी पीस भोवंडौनि मोहवी : ब्रह्मविद्येचें अनुराग =
आवडीपूर्वक ध्यान = ध्यानाचें स्थान : मोक्ष लक्षणें निधान : मोह लक्षणें
अंधकार ॥ ३८१ ॥

१ खग. तऱ्हीं सौरभ्य आगळे : आंगकांतीचें. २ कग. चरणकमळें. ३ खग.
उदैजे. ४ खळ. रावविलीया. ५ ज. वशीकरण. ६ खग. अनुरागध्यान.
कज. ब्रह्मविद्ये अनुरागाचें ध्यान.

महा पापाचे डोंगर : भेदावया अति खडतर	
तैसे ^१ दिसे वज्र : सलक्षणीक	३८२
जें योगीयाचें जीवन : ब्रह्मविद्येचें जन्मस्थान	
तें सुरेख दीसे चीह्न : पद्ममूढेचें	३८३
जेयाचा देखौनि उमाळा : पळे महामोहाचा पाळा	
तो ध्वजू ढळाळा : सरळ दिसे	३८४
शोधूनि संसाराचा आवासू : काढी ब्रह्मविद्येचा मोसू	
तो वर्णू अंकूशू : कवणू जाणे	३८५
शोभे उर्द्ध रेखा वेव्हाळ : जैसी दैवांची भारसांखळ	
किं खोल वाट मवाळ : ब्रह्मविद्येची	३८६
जरि चैतन्या पालवी निगती : वरि तारागणें फुलतीं	
तरि नखें उपमीजतीं : श्रीकृष्णरायाचीं	३८७

खडतर = तीक्ष्ण : वज्राकार = वज्राचा आकार : सामुद्रिक लक्षणें सहवर्तमान ॥ ३८२ ॥

जीवन = जीववृत्ति स्मरण : जन्म-स्थान = जन्माचें स्थान : सुरेख = सुष्ठु रेखिलें : चिन्ह = अंकण : मुद्रा = ठसा : पद्म = कमळ ॥ ३८३ ॥

उमाळा = उठावा : पाळा = सैन्य : ढळाळा = झळाळा : सरळ = वक्र नव्हे ॥ ३८४ ॥

अवासू = अवकाश : मोसू = माग ॥ ३८५ ॥

वेव्हाळ = विद्गद : जैसी देवाची भारसांखळ = जैसी द्रव्याची कोहळी बांधीति तैसी हें : मवाळ = मळ ॥ ३८६ ॥

चैतन्य = पुरस्त : तयासि पालवी निगती : तयासी तारागणे लक्षणें फुलें लागतीं : ऐसें असतें-जरी-तरी उपमा देइजती ॥ ३८७ ॥

१. खग. तैसा. २ क. सुंदर. खग. वज्राकार. ३ छ. ढळमळा. ४ क. वरि ५ छ. सरळ. ६ कग. देवाची ७ कखगघ. मोवाळ. छ. मौवाळ.

गाजतां कळरवीं : अरीवधूचें वैधव्य पढवी	
तो तोडरू घवघवी : वाम चरणीं	३८८
मुक्तिचेया पीका दोषें : ब्रह्म पोटरियां आळें जैसैं	
जंघाद्वय तैसैं : मज गमळें	३८९
आनंदाचीया केली : जरि दीसतीया कळणी एकी वेलीं	
तरि मांडियाचीयां जावळी : उपमीजति	३९०
आधींचि जंघन अचाट : वरि तारुण्यें जाले घनवट	
म्हणौनि उपमा तुकमठ : जगामाजी	३९१
कनक-कांतिचे काले : जयां वेळोवेळां दिधले	
तीएं वेढिलीं पातळें : सोनेसळीं	३९२
नीळियाची मोडि बांधली : ब्रह्मरसाची खेडकुळी	
तेवि नाभि मिरवली : निव्हां सखोल	३९३

गाजतां = गर्जतां : कळवीं = कळायुक्त रव : वधु = स्त्रिया : वैधव्य =
रोडपण : पढवी = भविष्य सांगे : घवघवी = हावावरूप : तथा क्षणक्षणी ॥ ३८८ ॥

दोषें = कारणें : जंघा = जंघन : गमळें = भासलें ॥ ३८९ ॥

जावळी = युग्म ॥ ३९० ॥

जंघन = जांघा : अचाट = विशाल : घनवट = निबिड : तुकमठ =
तुळ : एवं गुप्त अवयव ॥ ३९१ ॥

पातळें = वल्लें : सोनेसळीं = पीवळीं ॥ ३९२ ॥

मोडी = पाळि बांधली : खेडकुळी = हौद ॥ ३९३ ॥

१ अ. वधूतें. २ च. पोटरैले. ३ कखगघ. मांडियाची. ४ खगघघ.
तारुण्य. ५ खग. ६ अ. वेडिजति. ७ ख. आनंद

जरि माजासि मोटकाची आओ : तरि चराचरा कें सामाओं	
परि तो मायावीयाचा राओ : म्हणौनि घडे	३९४
कैवल्य-यंत्राचा उधारू : करावेया रेखांचा विस्तारू	
तैसा दिसे अनुकारू : वळि-त्रयाचा	३९५
तारुण्य पाठारुनि लोटली : लावण्यरसाची झळळी	
तैसी रोमावळि पढियासली : मज पांतां	३९६
पांतां वक्षस्थळ गंभीर : मीं म्हणें कैवल्य-सरोवर	
म्हणौनि मुक्ता वासू निरंतर : तेथचि दीसे	३९७

मोटका = नेटका : लक्षणयुक्त : केउता = कैसा होइल : मायावियाचा = लाघवियाचा राव : विश्वरूप दाखविलें : तथा ब्रह्मनाभिकमळीं ब्रह्मा म्हणौनि घडे ॥ ३९४ ॥

कैवल्य लक्षणें यंत्र = जैसैं भोजपत्री : उद्धार = लिहित : विस्तार = प्रसर विवेकाचा : तैसैं यंत्र = त्रिप्रकारक पुर : भावें : त्र्यंश भावें अवर : पर : उभय : हें साधावेया = जाणावेया : उद्धार = लिहीलें : अनुकार = अनुलक्षीकरुनि आकार : वळित्रयाचा = तिन्ही रेखा ॥ ३९५ ॥

तारुण्य लक्षणें पाठार = जैसा पर्वताचा : लोटली = नदी : लावण्य लक्षणें रस = उदक : झळाळी = वाळयुक्त : कोंवळी : पढियासली = भासली ॥ ३९६ ॥

गंभीर = गहन : कैवल्याचें = कैवल्य लक्षणें सरोवर : मुक्ता = बंधमुक्त : जीव तथा मोक्षार्थिये : तल्लक्षणें मुक्ताफळें : वास = राहावा : दुसरें : वास = क्षेमदेता : भावें स्मरणि ॥ ३९७ ॥

१ ग. केउता सामाओं. ज. तेथ के ठावो. २ छ. रत्नाचा. ३ कज. उत्तरली.
४ कखग. झळाळी.

तेजाचीया आंगवणा : जया बाराही सूर्य आंकणा	
तया कौस्तुभांचें भूषण : निव्हां शोभे ^२	३९८
रवि-मंडळा भवती : जरि तारागणांची वोवणी ^३ दिसती	
तरि एकावळी उपमीजती : कौस्तुभाजवळी	३९९
दिग्गजाचीया मोहडा : जरि आनंदाचीया होतिया दोनि सोंडा	
तन्हीं श्रीकृष्णाचेया भूजादंडा : उपमा नव्हे	४००
सुरंग लोहिवे : कैवल्य-तरूचे पालवे	
तैसे दिसति बरवे : आघात श्रीकृष्णाचे	४०१

आंगवणा = प्रकाश-बहुल : पुरुषार्थे : बाराही सूर्य ते कवण : मार्गशीर्षे
 तोपन्मित्रः पुंसो विष्णु सनातनः अहणो माघमासे तु सूर्यो वै फाल्गुने तथा ॥ १ ॥
 चैत्रमासे तु वेदांगो भातु वैशाखतापनं । जेष्ठमासे तोपेर्दिद्रः आषाढे च रवि-
 स्तथा ॥ २ ॥ गभस्तिः श्रावणे मासे यमो भाद्रपदे तथा हिरण्यरेतो आश्विन्या
 कार्तिके च दिवाकरः ॥ ३ ॥ ऐसे बारा सूर्य : आंकणा = तोडरीं : कौस्तुभ =
 आमरसया सारिखा : आणि पदक चौकोर्ने ॥ ३९८ ॥

कौस्तुभ लक्षणें रविमंडल : एकावळी लक्षणें तारांगणें : वोवणी = वोळि
 दिसल्या : एकावळी ते रत्नांची तथा मोतियाचः एकसरी ॥ ३९९ ॥

दिग्गज = दिशा तल्लक्षणें गज : मोहडा = मुखें : जरी दोनि सोंडा
 असतिया ॥ ४०० ॥

सुरंग = सुतरां रंगबहुल : लोहिवे = आरक्त : कैवल्य लक्षणें तरू : पालव
 = अगरडे : आघात = मनकट ॥ ४०१ ॥

करागुळिया लक्षणें अशोक-पालव : सेवट = अगरडे : नखें लक्षणें
 केतकी-दळें = पत्रे धाकुटीं : गोमटीं = बरवीं ॥ ४०२ ॥

१ खग कौस्तुभमणीचें. २ क. साजे. ३ अचज. ओळि. ३ खग. कीजति.
 ज. होती. ४ ख. आगाध.

अशोक-पल्लवां सेवटीं : केतकी-दळे दीसर्ती धाकुटीं	
तन्हीं उपमा नव्हे गोमटीं : नखां श्रीकृष्णांचेया	४०२
मुदीयांचे हीरे : आंगुळिया तेजांचे वानसरे	
करिताति बीरारें : एकमेकेंसीं	४०३
मोतियाचें दुसरें : सरळचेनि घसरें	
धुमकुस हानति गजरें : मनकटावरी	४०४
आनंदाचीया पाचिखंडा : केला लावण्याचा करंडा	
तैसा कटू उधडा : मिरवतु असे	४०५
जगाचे ढोळे : भुंजति रूपाचे सोहळे	
तें श्रीमुख सावळें वर्णवे ना	४०६
आंगिचेनि दळभिडें : पांतां चंद्रबींब थोवेंडें	
म्हणौनि श्रीमुखाचेनि पाडें : वाणुं न ए	४०७

हिरे ते रत्ने : आंगुळियाचां ठाई : तेज = प्रकाश : वानसरे = वाणाचीं
वेगळीं रत्ने : बिरार = स्पर्द्धा ॥ ४०३ ॥

दुसरें = हातीं मोतियाचे दोनि सर : सरळें = कडें : घसरें = घोषे :
धुमकुस = नृत्याचा घोष : गजरें = गाजे ॥ ४०४ ॥

अनंद लक्षणे पाचखंड = गरुडोद्गार : लावण्य लक्षणे करंडा =
बगवें : उधडा = मवला नाही ॥ ४०५ ॥

भुंजती = भोगीति : सोहळे = सुख ॥ ४०६ ॥

दळभिडें = प्रकाश-बहळें : तेणें चंद्रबींब सावडें = धोंगडें : दुसरें :
अंगिचेनि = मुखाचेनि : दळभिडे = समूह नेत्र : कान : नासिक : गुल्फे :
भाळ : चंद्रबींब = चंद्राची दीप्ति ॥ ४०७ ॥

१ खग. होति. २ खग. मुद्रिकाचे. ३ क. आंगां ४ ग. सावडें.

नीळैयाचा झुळुबुका : बोळिला चंद्रिका	
तन्हीं मुरारिचीया श्रीमुखा : उपमा नव्हे	४०८
मरगज मणीचे घोंसे : कमळ-कांती होति हसासे	
तन्हीं श्रीकृष्ण मुखेंसीं सरिसे : करूं न एति	४०९
लावण्य-सुधा घोळिला : तो परमानंदु आलखैला	
म्हणौनि मुख-रसू आगळा : तेथचि दिसे	४१०
औंगिचेनि कसमसाटें : रंगांचा पूरू पेटे	
तीएं बरवीं ओष्टपुटें : बीबफळापासौनि	४११
पवळैयाचीया प्रभा : वेढिला चंद्राचा गाभा	
तन्हीं स्मिताची शोभा : अधीक दीसे	४१२
पद्मरागांचीया ज्योती : जन्हीं मुक्ताफळें रांपतीं	
तन्हीं उपमा दंत-पंती : देओं न ए	४१३

झुळुबुका=झुळु : घोळिला=राविला : चंद्रिका ते सतरावी कळा ॥४०८॥	
मरगज तें श्याम रत्न : घोष=झेला : कमळ तें निळें : कांति=तयाची दीप्ति दिवली : हसासे = सारिखें ॥ ४०९ ॥	
लावण्य लक्षणें सुद्धा = आमृत : घोळिला = मोहन दिवलें : आलखैला = खोटबध जाला : रस = शोष ॥ ४१० ॥	
कसमसाट = झळाळ : पुंरेंपेटे = चढे : बीबफळ=पीकलें तोंडोळें ॥४११॥	
पवळैयाची प्रभा = दीप्ति : तल्लक्षणें वोष्टपुटें : दशन लक्षणें चंद्राचा गाभा : स्मित = अल्प हास्य ॥ ४१२ ॥	
पद्मराग तें लाल रत्न : तयाची कांति दीप्ति : रांपति=रंगती ॥४१३॥	

१. कखगघछज घोळिला. २ छ कामकळा. ३ खगज कांतीचेनि.
४ क. रसरंगावा. ५ अ. बिंबी. ६ ग. कांती.

माया-जळाचीया बोळा : परमानंदु अंकुरैला	
तैसा मिसूर भीनला : सलक्षणीकू	४१४
अमृताचां कळोळीं : चंद्रकळा झळंबली	
तन्हीं वाचा आगळी : सूरसपणें	४१५
रूप-श्रीएचा राणिवसा : श्रेष्टेनि घडिला जैसा	
नासा-दंडु तैसा : मैज गमैला	४१६
मुक्ति-वनिते दोषें : केले इंद्रनीळांचे आरिसे	
तेवि कपोळ-द्वय दीसे : झळफळीतें	४१७
सुनीळ घोंसाळे : निन्हां शोभैति डोळे	
जे पुरवीति मोक्षाचे सोहळे : योगियासी	४१८
कटाक्षाची अणी : रूपे हृदय-पाषाणीं	
तन्ही नव्हे धावणी : मन्मथासी	४१९

मायापुर लक्षणें जगाची वोल : अंकुरैला = डिरैला : भिन्नला = भिन्नलें
शोभला ॥४१४॥

कळोळ = घोळ : झळंबिली = चुभळिली ॥४१५॥

रूप = सौंदर्य : तल्लक्षणें श्री = लक्ष्मी : तिथेचा राणिवसा = घरः
श्रेष्टेनि = ब्रह्मा : तथा माया : उभिला = रचिला : पडियासे = भासे ॥४१६॥

मुक्ति लक्षणें वनिता = स्त्री : दोषें = कारणें : इंद्रनीळ तें रत्न ॥४१७॥

सुनीळ = सुतरां नीळिमा : घोंसाळे = पातयाचे कुर्च दाट ॥४१८॥

कृपाकटाक्ष लक्षणें दष्टिद्वारें : प्रेमसंचार : हृदय लक्षणें पाषाणाचां ठाई :
धावणीं = शांति : मन्मथाची = विकार कारण : उछेदे : दुसरें : तन्हीं नव्हे =
होयेचि : कां : तिन्ही कार्यरूप उछेदले म्हणौनि ॥४१९॥

१ कखगघचछ. भीन्नला. ज शोभिनला. २ क. मिरवला तैसा. ३ गज.
पडियासे मज. ४ गछ, झळाळीत. ५ खगज. विशाळ. ६ अ. योगियाचे.

मुक्तीचा दारवठा : उघडावेया कूचिया वंकटा	
तैसिया भवै सानटा : मिरवताति	४२०
नीळा निघोटू : सौंदर्याचा सेजवटू	
तेवि दीसे बरवटू : ललार्ट-प्रदेशू	४२१
जगाचेया लावण्या आवांका केला : किं नेत्र-चकोरां चारा घातला	
तैसा अर्ध-चंद्रांकारू टीळा मिरवली : हरिचंदनाचा	४२२
जेथ सौभाग्य मातलें : लावण्य हींदोळा खेले	
ते लांब कान मोर्कळे : नेता-पासौनि	४२३
मोतियाचे झुळुंबूके : तेजाचेनि उरुकें	
कवळी देताति कवतुकें : कपोळ-कांतिसीं	४२४
आनंद-निधानावरि वैसली : मोक्ष-भूजंगाची पूटि काळी	
तैसी देव्हडी वेणी खोविली : आठाइती	४२५

भवया लक्षणें कुचिया = किलिया : वंकटा = धनुष्याकार : सानटा = यथायुक्ता : निघोट = नितरां घोटिली : सेवट = सीमा ॥ ४२१ ॥

अवांका = एकवटा : देखतया जनाचे नेत्र : तल्लक्षणें चकोर ॥ ४२२ ॥

हिंदोळा = डोल्हारा : मुकुळी = मऊ : नेत = भोई नेत सकुमार तैसीं कर्ण-चांपीं ॥ ४२३ ॥

झळुंबुके = कर्णाचे अलंकार : उरुकें = उत्कर्ष : कवळी = झगटणी : कपोळ = चालेयाचीया दीप्तीसी ॥ ४२४ ॥

आनंद तल्लक्षणें निधान : मोक्ष लक्षणें भुजंग : तेथिल यथायुक्त विधान करी तया विधान प्राप्ति होय : ना तरी सर्प डंकी : तैसैं भक्ति ईश्वर प्राप्ति : कैवल्यें ब्रह्मप्राप्ति तें डंकणें : पुटी = वेढाळी : देवडी = बुचडी-करुनि : आठाइती = वीरत्वाची ॥ ४२५ ॥

१ छ. घनवटा. २ घ. भोवैया. ३ गच. सेवट. ४ खगघळ. ललहार्ट
५ ग. अर्धचंद्र. ६ ग. रेखिला ७ कखगचज. लंब कर्ण. ८ कग. मुकुळें.

वाटोगरीं चांपौलें : पारियातकें घांटौलें	
बीरिलीं केतकी-दळें : शिरोवेरीं	४२६
ऐसें रूप नेपाळें : देखौनि चैतन्य भूल्लें	
मग दर्शन केलें : सारंगधरेंसीं	४२७

२६

वीरचूडाने केलेली श्रीकृष्ण-स्तुति

उद्धवदेवाचीए पाळखती-वरूनु : घेतला तोडराचा चरणू	
शीरावरि ठेविला धरूनु : घडी एकि	४२८
सरळाचेनि हातें : उचल्लनि माथें	
चाउरी घालवीली जगन्नाथें : बैसावया	४२९
मानुसपणा मान देतु : पांडवातें पूसे अनंतु	
एव्हवीं तो सर्वज्ञ-नाथु : जगामाजी	४३०
तव्हां हांसौनि वीरचूडु बोलिला : “तुं सर्वज्ञराया गोपाळा	
अससी जगाजवळा : सूक्ष्म रूपें	४३१

वाटोगरें=वटमोगरे : घांटौले=कळिया : बिरिलीं=गुंफिली : तथा खोविली :
 सिरोवरीं = सिरणोवीरणी ॥ ४२६ ॥ * ॥ मूर्तिचें लावण्य आणि वर्णन
 निर्वच : निरूपण ॥ ६६ ॥ तथा निरूपमा परब्रह्मा : यथौनि प्रकरण ॥ २५॥*॥
 नेपाळें = नितळ : चैतन्य = अंतःकरण : भुल्लें तें वीरचूडाचें ॥ ४२७॥
 सरळाचेनि = कडयाचेनि : माथें हें बहुवचन : कां पुनःपुनः ठेवीति
 आणि उचलीति म्हणौनि : चाउरी=आसन : जगतां नाथः जगन्नाथः ॥ ४२९॥
 माणुसपणा = मनुष्यवेषा ॥ ४३० ॥
 सूक्ष्म = गुप्त-रूपें ॥ ४३१ ॥

१ अचज. वातली. २ कगधज. वेगळा.

जें परब्रह्म परिपूर्ण : निराकार नीगुण	
सनातन स्वयंप्रमाण : तुं यादव-राया	४३२
स्थूळा-सूक्ष्मा-वेगळा : कैवल्याचा व्रतळा	
तेणें तुआं माया-वेष धरिला : कृपावशें	४३३
तुआं यादवांचेया कूळा : दैवाचा दीर्घ लोंविला	
पितेपणाचा मानू दिधला : वसूदेवासी	४३४
तुआं गोकुळिचां भानवसी : दैत्यांची मोराडीं कुसकुसी	
खाजेया दिधलीं कृतांतासी : धाकुटेपणीं	४३५
तुआं राया श्रीचक्रपाणी : मथुरे केली रिगवणी	
तैं जेउं सूदलें रणांगणीं : महाकाळासि	४३६
रजकाचें हातवनी सूदलें : गज-मांसाचें वरण वाढिलें	
तोडुनि मांडे घातले : चाणौर-मूष्टिकाचे	४३७

सन व्यापके तन विस्तारे ॥ ४३२ ॥

स्थूळा सूक्ष्मा वेगळा = सर्वातीत ॥ ४३३ ॥

दैवाचा = भाग्याचा : बंबाल = प्रकाशबहुल ॥ ४३४ ॥

गोकुळ लक्षणें भानवसी = सैपाकस्थली : दैत्य लक्षणें मोरांचीं अंडी :
कसकसी = कुसकुहनि रगडिली : कृतांतासि = काळासी ॥ ४३५ ॥

सूदलें घातलें : रणांगणीं = रणभूमि लक्षणें अंगण : महाकाळ ते
माया ॥ ४३६ ॥

रजक = परीट लक्षणें हातवणी = तोंड धुणें : सूदलें = घातलें : गज-
मांस लक्षणें वरण : चाणौर मुष्टिक लक्षणें मांडे ॥ ४३७ ॥

१ अखच. सनाथ. छ. शाश्वत. २ क. देवराया. ३ खग. मनुष्यवेष.
४ खग. बंबाल दिवा उजळिला. ज. प्रज्वळिला. ५ अ. खुसखुसी.
६ च. प्रतीत ४३७ ते ४३९ ह्या तीन ओव्या नाहीत.

कंसाचा तुपभातु : जेउनि ठेला खाखांतु	
तेविसाँ अक्षौणिचाँ ताकभातु : वरि बाढिला	४३८
काळियवनाचा औडवोगरू : पुरडैलें दे टेंकरू	*
मग म्हणे श्रीचक्रधरू : विजया हो	४३९
थोर कांडाचां घाई मातला : डाडातु पुढें धाविंनला	*
तैं जरासंदु घाया आला : पुण हानसीचि ना	४४०
न घडेचि कव्हणें बोलें : तेव्हळि जूझाचें देज दीधळें	
मग कन्या-रत्न प्रणिलें : भीमकाचें	४४१
शरांटीं पीटौन : तोंडीं खाडें सून	
घेतला मानू : शिशुपाळाचा	४४२
चगळितां निबरू : थोर कांडांचा ओगरू	
वाढूनि केला पाहुनरू : मागधादिकां	४४३

जूझ लक्षणें तूपभात : खाखात = खडखडीत : वराडी जैसा : ठेला = राहिला : तेविस क्षोणी लक्षणें ताकभातु ॥ ४३८ ॥
 काळियवन लक्षणें अडवोगर = भोजनांतीं बाढिजे : अंबट भात : पुरडैला = पूर्ण भोजन : विजया = यशवंत ॥ ४३९ ॥
 कांड = बाण : डाडात = आवेशें हाक देउनि : घाया = सन्मुख : हातातळीं सांपडला : भावें धरिला ॥ ४४० ॥
 जूझ लक्षणें देज = दान : जैसा हुंडा देती ॥ ४४१ ॥
 शरांटी = बाण : सूनी = घाळुनि : मान तो नोवरेपणाचा ॥ ४४२ ॥
 कांड=बाण : तल्लक्षण वोगर = भात : पाहुणरू = पाहुणचार ॥ ४४३ ॥

१ अ. खाकांतु. च. कृतांतु. २ अ. साहानौनिचा. ३ कळ. वोगरू. चज. डोंगरू. ४ अ. पृडवीला. ख. पुरडवीला. ५ गघ. विजया हो श्रीचक्रधरू : स्वामि माझा. ६ खग. तुवां ज. मग * कज. प्रतीत आधी ४४० वी व नंतर ४३९ वी ओवी आदि.

कौंडण्यापूरिचां पानिवथां : रुक्मियाचा भादरीला माथा	
तुआं कापडी केला जगनाथा : धारातीर्थिचा	४४४
अंबिकेचीया माडीजवळी : खांखांतिया भूतावळी	
तुआं आवारीवं केली भली : दैत्य-मांसाची	४४५
मडौरांचां बंवाळीं : योगिनी-चक्राचां गोंदळीं	
काळरात्री उदो म्हणविली : रणामाजि	४४६
गरूडाचें करुनि वारिकें : दाटुनि आलासि कवतुकें	
मग जूझ घेतलें नीकें : भौमासुरेंसीं	४४७
गरूडाचा पांख-वारा : भवे धडांचा चाकौरौ	
तेथ घाई हुंवेतेया वीरां : मूर्ति दिधली	४४८
भौमासुराचेनि सीशाळें : रणदेवतां ढवर्साउ केलें	
मग निधान काढिलें : स्त्री-रत्नांचें	४४९

जैसा काशीचा कापडी तो कापड : शस्त्रधार लक्षणें तीर्थ ॥ ४४४ ॥

खाखाती = खाउं खाउं करिती : अवारिव = जेवावेया पंक्ति केली :
तथा मोगरसुल ॥ ४४५ ॥

मडौरें = मडेंयापुढें वाजती : बंवाळ = कळोळ : योगिनी = चौसष्टि
जोगिणी : चक्र = समूह : तयाचा गोंदळ : काळ लक्षणें रात्री : उदो =
भाग्य उदयो जाला भावें : ईश्वरांतु अवतरलासि म्हणौनि जेउं मिळालें ॥ ४४६ ॥

वारिकें = वहन : दाटुनि = बलें ॥ ४४७ ॥

घडें लक्षणें चाकोरा = भोवरा ॥ ४४८ ॥

शिसाळें = शिरें : ढवसाउं = बळी दिधली : तथा आहुत ॥ ४४९ ॥

१ खग. मंडपा° २ अ. खाकाति. च. खाखांति. ३ खघछज. चाकवरा.
४ च. जूझतेयां. ५ ज. तुआं° ६ अ. दांडंसाउं. च. ढीवसाउं.

रुधिराचें करुनि आवारीवं : आठही प्रळय-भैरव रौडावरि तांडव : तुआं नाचविलें	४५०
मारुनि बनकर धाकड : आनिलें पारियातकाचें झाड तैं पुरविलें कोड : सत्यभामेचें	४५१
कोपें इट्टं आळा हातपीटी : तो खांडेयाचिया उपटी पीटौनि सूदळा धूळिकोठीं : अमरावतीएचां	४५२
श्रोणितापुराचां आखरीं : नारजाचां अधोधारीं तैं वरिखतेया बाणासुरावरी : कोपळासि तुं	४५३
रुधिराचा पल्हो चिवड्ढुनि : घडांचें बौर्वलें करुनि सधेन मांडौ घाळुनि : थोर कांडांचा	४५४
धूधूवाते कुन्हाडेवेन्हीं : बाण-भूजांचीं करुनि कांडोरीं तोरण भरिलें म्हाद्वारीं : मंडपाचां	४५५

आठै भैरव ते मुख्य : तथा आष्टदिशा : तद्वक्षणे आठै भैरव :
रौडावरी = शिरावरी : तांडव तें गणेश-नृत्य ॥ ४५० ॥

धाकड = धीट : पुरुषार्थी ॥ ४५१ ॥

हातपीटी = हातझोंबी : उपटी = दळासहीत शस्त्र हाणती : एवं सींग :
धूळकोठ = मातीचा कोठ : तथा गांवखर ॥ ४५२ ॥

नारजाचा = तीरांचा अधोधारीं = जैसा भेष अधवर्षे ॥ ४५३ ॥

पल्हो = चिखल : तेंचि अस्ती : मांस : रुधिराचा : सैग = सभ :
कांडाचा = हातापायांचीं कांडोरीं : भावें बाणाचा ॥ ४५४ ॥

धुधुवाते = गर्जते : कुन्हाडे ते बाण : बाण = बाणासुर ॥ ४५५ ॥

१ कखगळुज. बौलें. च. बोवळें. २ खग. सैग. ३ खग. धुधाते.
४ खघ. द्वारी.

रण-तुरांचां गजरीं : गज-रौंडांचेया पाटावरी	
अनीरुधु नोवरा मुरारी : तुआं बैसविला	४५६
बाणाचेनि कैवारें : कासिलें कर्पूरुगौरें :	
तो फुंपातेनि जूंभानाळें : पीसा केळो	४५७
तुं वैरी-वन-कुठारु : शरणागत-वज्रपंजरु	
उदारदेव-दिक्षागुरु : तुतें म्हणिपे	४५८
तुं पांडवांचा वेळाइतु : ऐसें आईंकिजे जगाआंतु	
तरि पुरवावा मनोरथु : युधीष्ठिराचा	४५९
प्रेमें आगळीया भक्ती : तुझे चरण चींती ^१	
तया धर्माची विनती : अवधारिजे	४६०

गजरौंड = हस्तीचीं शिसाळें : तल्लक्षणे पाट ॥ ४५६ ॥

कासिलें = हातवसिलें : कर्पूरुगौर तो महेश : फुफुआते = गर्जते : जूंभ = जामै : अळें = मंत्ररूपी शळें : पीसा = निजविला ॥ ४५७ ॥

वैरी लक्षणे वन : कुठार = कुन्हाडा बाण : वज्र-पंजर = वज्राचा पिंजरा : उदार = थोर : दीक्षा देता गुरु ॥ ४५८ ॥

प्रेम = आवडी : आगळीया = आधिका आधिका ॥ ४६० ॥ * ॥
वीरचूड - भेटी आणि पवाडे वर्णक निरूपण ॥ ३४ ॥ ऐसें रूप नेपाळें येथौनि प्रकरण ॥ २६ ॥ * ॥

स्वस्ति = स्वस्त असो : श्री = लक्ष्मी : दुसरें स्तीति = वर्तमान : लक्ष्मी आहे कां ज्या तुझां ठाई ॥ ४६१ ॥

१ कख. अनुर्द्ध. घ. अनुर्ध. २ कखगघ. फुफुवातेनि. ३ कछ. तुवां.
४ खग. बोलिजे. ५ खगघचछ. चित्तिती.

२७

धर्मराजाची विनंती

स्वस्ति श्री नमस्कार करुनी : क्षेमाळींगन देउनि

बोले पंडुनंदनु : श्रीकृष्णरायाप्रति

४६१

अरिराए विभाडावे : मग राजसूर्य यागा यावें

ऐसे माझे पूरवावे : मनोरथ

४६२

सांडूनि सकळही काजें : देवें एथ करावें बीजें

ना तरि राणीव सांभाळिजे : मज दीजे^५ अँनोज्ञा "

४६३

२८

श्रीकृष्ण व बलभद्र यांचा विचार

ऐसेयां बोलीं : सर्वज्ञ-राओ मानवला

मग संदेहा मानू दिधला : इछावशें

४६४

वर्ग = थोवे : विभाडावे = दुफोडी करावे : राजसुइ = राजा सुवावा
ऐसा यज्ञ ॥ ४६२ ॥

काजें = कायें : राणीव = राज्य ॥ ४६३ ॥ * ॥ धर्माची विनंती
निरूपण ॥ ३ ॥ स्वस्ति श्री नमस्कार करुनी : यथौनि प्रकरण ॥ २७ ॥ * ॥
वीरचूडाचे भेटीवें प्रकरण ॥ २७ ॥ बोव्या ॥ २३२ ॥ * ॥

१ क. स्वस्ति श्रीचक्रधरा : माझी विनंती अवधरा : येन्हवीं यावें दातारा : याग
सिद्धि नेयावया ॥ ४६१ ॥ नमस्कार करुनी : क्षेमाळींगन देउनी : बोलावेया
पंडुनंदनु : श्रीकृष्णरायाप्रती ॥ ४६२ ॥ बगैरे, अर्थात क प्रतीत एक ओवी
ज्यास्त आहे. २ खग, अरिवर्ग. ३ अ. राजसूर्य. घच. राजश्रीय. ४ अच.
जावें. ५ घ. आज्ञा देउनी. ६ क. सुवर्मा.

मग देओ म्हणति बळभद्रातें : “ दोनि कायें प्रस्तुतें कवण कीजे निरुतें : तें सांघा तुम्हीं ”	४६५
तवं बळभद्रें म्हणितलें : “ आम्हां हेंचि प्रत्यया आलें जे चालिजे सर्व दलें : शिशुपाळावरी	४६६
जें चैयें केलें : तें आतांचि नारदें सांघीतलें तें देओ काइ विसरले : राणेपणें	४६७
व्याधि आणि वैरी : कोवळीं जवंचि बरी तवं तोडावीं सर्व प्रकारीं : जाणतेनि	४६८
वैरी सरिसा जीए : तरि निद्रा कैसेनि ए लांबतीए सूरिए : केवि लाजिजे ना	४६९
रौओ राणियेचो जाला : जरि घे लोहाचा कांटाळा तरि क्षेत्रीयाचीया कूळा : बोद्ध लागे	४७०
पाएं धूळि रगडे : तरि ते सल्ले माथेया चडे तया ही वैर साधणें घडे : अचेतनासी	४७१

दोनि तें नारदाचें आणि वीरचूडाचें ॥ ४६५ ॥

चैयें = सैन्येंसी ॥ ४६६ ॥

चैयें केलें = तापसी मारिला : राणेपणें = थोरपणें ॥ ४६७ ॥

सरिसा = समवेत : लांबतिये = तें शस्त्र लाविलें : लाजिजे ना = लाज
न माना ॥ ४६९ ॥

राया राणियेचा जाला = राज्यी बैसला : भावें राया आणि राणीयेचा
कुसीं जन्मला तथा राणिचे योग्य जाला : लोहाचा = शस्त्रांचा ॥ ४७० ॥

सल्लें = अभिमानें : अचेतन ते धूळि ॥ ४७१ ॥

१ कगज. ये° २ अच.* ३ कखगघचज. राया. ४ अ. राणिचेचा.

आगी हातु लाउं भीजे : पाणीया तरि मिठी दीजे	
भलेतेणें निकुवें मारिजे : तिहीं लोकीं	४७२
म्हणौनि असाहानेयां होइजे : पुढां भाटू धोंडिजे	
पाठीं आपण चौलिजे : आमोलपें	४७३
ना तरि राणीव सांडावी : कापडें भगवांवीं	
वाराणसी सेवावी : तापसां होउनि "	४७४

२९

उद्धवाला प्रश्न

तव म्हणे यादव-नरेंद : " निकें म्हणताय बळभट्ट	
आम्हां हाचि मंत्रु : प्रत्यया आला	४७५
उद्धवदेवा तुमचीया मतीं : यादवांची राणीव धडौती	
तरि काइ कीजे प्रस्तूति : तें तुम्हीं सांघा "	४७६

निकें = निर्बळ ॥ ४७२ ॥

असाहानिया = अव्यवस्था न साहे : आमुलेपें = पुरुषार्थ ॥ ४७३ ॥
 ४७४ ॥ * ॥ बळभट्टदेवांचा आणि राउळांचा विचार निरूपण ॥ ११ ॥
 ऐसिया बोला : यथौनि प्रकरण ॥ २८ ॥ * ॥

मंत्र = विचार ॥ ४७५ ॥

मति = चातुर्य : धडौती = सजध ॥ ४७६ ॥ * ॥ बळभट्टासि तोखौनि
 राउळीं उद्धवदेवासी प्रश्न केला निरूपण ॥ २ ॥ तव म्हणे यादवनरेंदु :
 यथौनि प्रकरण ॥ २९ ॥

१ क. कुडें. खग. निकें. छज. निकुयें. २ ग. पाठवीजे. ३ कछ. जाइजे.
 ४ घ. सर्व दळेंसी. ५ अ. भगवीं करावीं.

३०

उद्धवदेवाचा मंत्र : श्रीकृष्णाची मान्यता

तवं म्हणे उद्धवदेओ : “ जी तुं सर्वज्ञराओ तुआं नेणितळा ठाओ : ऐसा कवणू असे	४७७
आम्हीं असों मंत्रीपणें : खाओं राउळिचीं जेवणें म्हणौनि काहीं एक बोलणें : तऱ्हीं लागे	४७८
न मीळतां नायकवाडी : दळाची आईति थोडी चालिजे दडवांदडी : हा मंत्रुचि नव्हे	४७९
अवंदाचां काळीं : मोटकी राणीव सांवरैली सर्वेचि वीग्रहो पर-मंडळीं : कवणें बोलें	४८०
शिशुपाळाजवळा : असे रायांचा मेळा जरासंदु एकला : कवणा न पुरे ?	४८१
जरासंदाचा घायवारा : लागला यादवां वीरां तो ^१ आझुं भेदारा : फीटे ना	४८२

मंत्रीपणें = प्रधान ॥ ४७८ ॥

नाइकवाडी = राव : जुमलेदार : दळाची = सैन्याची : आइत = सामुग्री
दडवादडी = तांतडातांतडी ॥ ४७९ ॥

सासिनली = पडिभारातें पावली : विग्रह = कळह : कवणें बोलें = कव-
णांचेनि बोलें ॥ ४८० ॥

मेळा = मांदी : न पुरे एवं पुरे ॥ ४८१ ॥

घायवारा = घाय न लगतां शस्त्राचा वारा : भेदारा = धाक ॥ ४८२ ॥

४८३ ॥

१ ग. आम्हां. २ कखग. सासीनली. घट्ट. साफुरैली. ज. सांफुसरली.

३ खग. तो न फीटे भेदारा : आझुनि वरी.

ऐसें म्हणतां कोपाल : एन्हवीं पुढां पळाल	
डोंगर लंगाल : देखतखेओ	४८३
कीरूं तुम्हीं धाकड : ते निन्हां भेडें	
तन्हीं चालिजे हें मत कूड : अपाडु म्हणौनिया	४८४
हातीचेया मोहडां : सींहु करी रगडा	
तो नुचली चवडा : कोल्हेयोंवारि	४८५
आंगिचेनि धुधूवाटें : वारा न मोडी तनकटें	
आडमोडें करी खराटे : महातरुचे	४८६
दीवाकराची धाडी : साइलीयातें न मोडी	
कसकसा रगडी : अधकारातें	४८७
तो धवेंडु असे अव्हांसला : तयावारि तुम्हीं राय चाला	
तरि रोकडी अवकळा : हेचि एकी	४८८

धाकड = धीट : मत = विचार : अपाड = सरिपाड नाही ॥ ४८४ ॥

मोहडा = कुंभस्तलें : कोल्हा = जंबुक ॥ ४८५ ॥

खराटे = मोडुनि पाडी ॥ ४८६ ॥

दिवाकर = सूर्य : कसकसा = जैसे घाटे रगडीति ॥ ४८७ ॥

धावड = धीट : भावें होड घालुनि धावें : तथा बाइलेचा दादला : तथा दैन्यभूत होत सांतां अव्हासला = अवेसला : भावें आव्हासवा : रोकडी = प्रस्तुति ॥ ४८८ ॥

१ क. गिरिडोंगर. च. राने डोंगर. २ खग. तुम्हीचि वीर. ३ अ. म्याड.
४ ख. जंबुकावरी. ५ खग. धावड. ६ कख. आवेशला.

म्हणौनि आपणेया उंखेडी न पडे : शिंशुपाळु हाता चडे	
ऐसा मंत्रु घडे : तरि तोचि कीजे	४८९
तुं धर्माचा कुडावा : तरि तयाचा अडल्लु करावा	
अवदसा या पांडवा : एओं नेदावी	४९०
आजि तुझेनि बलें : जीणावीं राजेंकूलें	
मग यज्ञ-तरुचीं फलें : हातें तोडावीं	४९१
म्हणौनि वन्हाडिके जाइजे : तेथ मीळति सकळही राजे	
अवधीं होति काजें : अनायासें	४९२
दीग्गजां पांडवां करवीं : रीपुंची अवधि तोडावी	
कांटिया कांटी झाडावी : बाहीरि-बाहिरी	४९३
भीमसेनाकरविया : मागध-तरुच्या भीतेंलिया	
प्रताप-भानवसीं जाळावीया : दुफोडी करुनि	४९४

उखेडी = हल्लु न पडे : तथा खाली ॥ ४८९ ॥

कुडावा = कुत्सीत कार्ळीं पावे : आडलाउं = अडल्याचें साह्य कक्षी यश देयावें ॥ ४९० ॥

यज्ञ लक्षणें तरु : हातें = कष्ट न पवतां ॥ ४९१ ॥

दिग्गज = आष्ट दिशांचे राजे तल्लक्षणें गज : तयाचे नियामक : रिपु लक्षणें अवधि = वेळी : कांटीया = कांटीने कांटी झाडावी ॥ ४९३ ॥

मागध लक्षणें तरु : क्षिपतलिया = क्षिपलिया : प्रतापें = पुरुषार्थें ॥ ४९४ ॥

१ घ. उखी. २ कघ. जीतं ३ कग. आडलाउ. ख. आडल. घ. आडल्लु फेडावा. ४ अचल्लज. राज्यकुलें. घ. पृथ्वीचीं राज्यकुलें. ५ खग. क्षिपतलिया. क. चिपतलिया.

अग्र-पूजेचां वेळीं : शिशुपालु देइल गाळी	
तयाची द्यावी बळी : महाकाळासी	४९५
धूर पडिलेया पळती : ऐसांहीं नायकवाडी परतती	
तरि खाडेनि भडाडु देती : पंडु-पुत्र ”	४९६
मंत्रिया दीक्षागुरू : ऐसैं बोलिला उद्धवदेव वीरू	
तवं केला जयजयकारू : सकळीं जनीं	४९७
रामू-कृष्णु मानवले : म्हणति “ तुं आमचे डोळे	
राज्य भूंजों तुझेनि बलें : तिहीं लोकिचें ”	४९८
मग एणेंचि विचारें : नागार्जुनाचेनि दातारें	
पालाणविलें श्रीचक्रधरें : यादवांकरवीं	४९९

३१

श्रीकृष्णाचें इंद्रप्रस्थाला प्रयाण

जो अरिरायाचां घरीं : करवी सांवरासांवरी	
तो निशाणू लागला महाद्वारीं : राउळिचां	५००

बळी = आहुति : महाकाळ ते माया ॥ ४९५ ॥

भडाड = झोडाझोड ॥ ४९६ ॥

दीक्षागुरू = दीक्षा देता गुरू : एवं प्रधानामध्ये श्रेष्ठ ॥ ४९७ ॥

भुंजों = भोगों ॥ ४९८ ॥

पालाणविलें * सैन्य सामघे करविलें ॥ ४९९ ॥ * उद्धवदेवीं विचार केला तो राउळीं मानिला निरूपण ॥ २३ ॥ तवं म्हणे उद्धवदेव : यथौनि प्रकरण ॥ ३० ॥ *

सावरासावरी = जैसैं धाडि आलया लोक पळावेयाची आइत करीति : निशाण = दमामा ॥ ५०० ॥

१ क. तेव्हेळीं २ घ. आवधी.

नायकांचा आवारी : काहाळियाचा गजरी	
मेळविले वीर थोवेकारी : कडुवांपासि	५०१
घन थीरू म्हणत : खांखाळेयातें पुवाळीत	
उपलाणे निगाले बरवत : हाटामाजि	५०२
उखेरडां घागाइले : मंडळीक निगाले	
संसारते पातले : दंडनायक	५०३
सेजवळ सावासी : आंगवळेकार वीस्वासी	
मीळति दांडीया पासी : राउळिचेया	५०४
जयाचें देखौनि बरवेपण : उचैश्रवा करी कडुवाळपण	
तया घोडेयाचें साहार्न : पालाणलें	५०५

नाइक जुमलेदार : काहाळा = सनइ : कडुवांपासि = दाखव्याचीये देवढीपुढा ॥ ५०१ ॥

घन = दाटी जाली : मग म्हणति : थिर थिर : खांखाळि = हिंसकार करीति : पुवाळीत = चुचकारीति : उपलाणें = फुलसार : बरवत = मिरवती ॥ ५०२ ॥

उखेडी = उपलाणें : घाघावलें = हिंस करीत हों चालिले : संसारत = दळ सावरीत : भावें सारीत : दंडनाइक = एकजाति भालेकार : भावें आणि-कातें दंडिते ॥ ५०३ ॥

सेजवळ = सेज घालिता : सावासी = अंतरगोष्टी सांगता : अंगवळेकार = अंगलग सेवक : विश्वासी = द्रव्य ठेवीता ॥ ५०४ ॥

उचैश्रवा तो इंद्राचा घोडा : कडुवाळपण = सेवक : साहार्न सैन्य : पालाणिलें = सजधबद्ध जालें ॥ ५०५ ॥

१ कघचछ.* २ खगघ. कडवळापासी. ३ ज. दुआ° ४ ख. उखेडी. ५ घ. °नायका. क. °नायकापासी. ज. नायकांचे. ६ क. सहवासी. ७ अ. कडुवे° छ. कडुवाळे° ८ अघचछज. वाह°

तेजीयाचीं लक्षणे : निरुतीं कवण जाणे	
जयावरि परब्रह्म आमोलेपणे : राउतै करी	५०६
रूपाचेनि आएं : ऐरावतु पाणी वाहे	
ते हाती गुढरिले लवलाहें : महावतीं	५०७
काळलोहें डवरिले : वज्रवाटीं बांधले	
ते रथ साजिले : कनक-तुंब	५०८
चंद्रतारा आंगी-टोपरें : केलें सारंगधरें	
मग भद्राचेनि महाद्वारें : उभा ठेल्ले	५०९

श्रीकृष्णाचें अश्वारोहण : भाटांचा स्तुतिपाठ

तवं मनापासूनि वहिला : वारू पालाणिला	
वारूडेनि मेळविला : झडकरी	५१०

निरुती = निर्धारिती : एवं शाळोत्तर शास्त्री असति : आमोलेपणे = दादुलेपणे ॥ ५०६ ॥

आयें = ऐश्वर्ये तथा आवेशें : गुढिले = गुढरिलें : महावन्ती = पीलावण ॥ ५०७ ॥

काळलोह ते आठांतुल एक : वज्र = वज्रवत् : वाटी = धावा : तेणें बांधलें : कनक = सुवर्णाचें : तुंब = चाकाजवळिल सेंब्या ॥ ५०८ ॥

चंद्रतार = तेजोमय : अंगि = सिल्ले : टोपरें = रत्नजडीत टोप : ते जैसिया तारा आणि श्रीमुख लक्षणे चंद्र ॥ ५०९ ॥

वहिला = शीघ्र : पालाणिला = सशघ केला : वारूडेनि चरविदार : तथा खासदार ॥ ५१० ॥

१ खगज. गुढिले. २ खग. घडीले. ३ खग. चंद्रतारांगीटोपरें.
४ कखगघचछज. उभा ठेले. ५ ज. करुनि.

पाउडां पाओ घातला : तवें म्हणितलें सांसोलां	
गाढी वाग जी गोपाळा : राणेराया	५११
भाट पढती श्रीद्रावळी : सूरसेनाचां कूळीं	
कान्हू जाणिजे भूतळीं : वसुदेवाचा	५१२
तुं परब्रह्म-गिरि-दुर्गिचा राओ : शरणागत-सनाओ	
दानव-घन-घाओ : वैरी-वन-कुठारू	५१३
बापू राउतै वेठला : जी तेया शिशुपाळाचा आमोला	
असाहान जर्गी जगदळा : कान्हू चौदातु मल्ल	५१४
भुजबळु महाकालु : रिपुदळा कोल्हाळू	
आदैचें वडवानळु : दानवासीं	५१५

पाउडा = रिखित्री : सूदला : घातला : गाढी=बोडुनि धरा : वाग= लगाम : तथा गाढी = आवरावी : तळउपर = डावें-उजवें जाणवीता ॥५११॥

ब्रीदांची आवळी = श्रेणिका : कान्हू = कन्हडा : पुराणा=जीर्ण ॥५१२॥

चैतन्य=अव्यक्त : तथा पुरस्त तल्लक्षणे गिरिदुर्ग : आणि शरणांगताचा रक्षीता : सनावो = नोवरा : दनूचे ते दानव : घनघावो = शस्त्र लक्षणे घन : तथाचा घाय देता : वैरी लक्षणे वन : कुठार = कुन्हाड्या बाण ॥ ५१३ ॥

बाप = धन्य धन्य : वेठला = आठास्ता जाला : आमोळा = दादुला : असाहाना = अव्यवस्था साहो न शके : एवं न साहाते : जगदळा = जगातें दळिता : चौदात = चतुर्भुज ॥ ५१४ ॥

भुजबळ = बाहुबळ : दळ = सैन्य : हळु = जीतिले : अदैच = दावामि : वडवानळ तो समुद्रिचा : तैसा दानवासि ॥ ५१५ ॥

१ ग. सूदला. ज. ठेविला. २ कघच. सनाहो. ३ कच. राउत. ४ ज. अदैव.

असूर-कूळ-शाळिवा : रणरंगु बंबाळदीवा

वैरी-घन-वणवा : तुतें म्हणिजे ९१६

मागध-राय-विभाडु : कंसादि-राय-भंडाडु

रायापासूनि राउत वाडु : हें ब्रीद साच केलें ९१७

पूर्वजीं जोडिजे : मग आंकणें पढवीजे

ते राय चाणितां लाजिजे : तुजपुढां ९१८

तुआं आपुलां भूजावळीं : अरिरायाचीं ब्रीदें वीभाडिलीं

म्हणौनि जर्गी ब्रीदावळी : तुजचि साजे ९१९

भाटातें उचितीं वारितु : घोडेयाचा खांदु थापटीतु

निगाळा यादवनाथु : हळुहळु ९२०

वाद्यंत्रांचा गजर

तवं दौडिंची वीरघंटा : सनौनीति जेंगटा

वाजति एकदटा : एके वेळें ९२१

कुळ = समूह : शाळिवां = ससाणा झडपिता जैसा : भावें शाळिवा = मर्दिता शौरा : रणरंग = रणभूमि लक्षणें अंगण : बंबाळ = तेजोमय : वणवा = दावाभि ॥ ५१६ ॥

विभाड = दुफोडी करिता : भंडाडां = झोडिता : वाड = चढता राउता ॥ ५१७ ॥

पूर्वजीं जोडिजे = वडिल एकाधें आश्चर्य करीति मग त्याचें वशीं तेंचि ब्रीद पढवीति ॥ ५१८ ॥

उचितीं = त्याग ॥ ५२० ॥

दौडिंची = तबेल : तथा ढोल : जेंगट = घडिवटें : वीरघंटा = वीराचिया : भावें हस्तीचिया : एवं आठाची एक घंटा : येकदटा = आवघीचि ॥ ५२१ ॥

१ अखळ. वैरी-वणवा. गघ. वैरीया वणवां. २ क. खाडे-भंडाडु. ३ क. आधीं ४ कखगच. डौंडीची. ५ कखगघचळ. सणसणीति.

तुरतुरीति काहाळा : घुरघुरीति टिवळा	
रणभयासूरां ढोळां : मेरू थराती	५२२
दुमदुमीति बोवडीया : घणघणीति तांबकीया	
खिणखिणीति तुररीया : खरसींगेंसी	५२३
डमडमीतिया हुड्डुकां : कडकडीतिया शंखां	
वाजतां ब्रह्म-गोळका : तडा पडत	५२४
ढवंस पढो भेरी : राय गिडिगिडीया रणमोहरी	
निशाणाचां गजरीं : आकाश फुटे	५२५
फडफडीति उपरगुडिया : फुजति वाघवडाइया	
डोलति पडवळ-काठिया : चहुंकडे	५२६

काहाळा = भेरी : प्रसिद्धा : तथा सनाह : टिवळा = नडगी ॥ ५२२ ॥

बोवडिया = डफडी : तांबकिया = गुजगुजीं : तुररीया = तुतारिया :
खरसींग = खरवत् जयाचे शब्द परी आकृति सारिखीयाचि ॥ ५२३ ॥

तडा = तडाडि ॥ ५२४ ॥

वंश पढो भेरी = वेळुवांचे वाद्यें : तथा धवंस पढो भेरी = सकळ वाद्यांचा
घोष उठे : तथा ढवंस = तुड्डम : रायगिडिगिडीया = रायाचे धाडुटे नगारे :
निशाण = दसामा ॥ ५२५ ॥

उपर = वरी : गुडिया त्याचि : वाघवडाइया = मेघडंबरासि सींहाडा :
पडवळ-काठिया = दीर्घ कसयाचे भाले ॥ ५२६ ॥

१ ज. खिखियांतीं. २ कग. पटहो. छ. पडहो. ३ घ. फरफरीतिं,
ज. फेकारते. ख. झळझळिती. ग. झळकति.

लफलफीति महापड : फगफगीति टके निबिड

फकारले कुंचे जवदंड : दळवैयाचे

५२७

प्रयाणाला प्रारंभ

निगतां यदु-टीळका : मिरवे सातीयांचा धुधुका

जैसें चालते नंदनवन देखा : अंतराळीं

५२८

राउळां पुढें वाढत : राजवाहन दुवाळितां

हो हो म्हणतां राउतां : आखूडति ना

५२९

तेथ गाडिया वागा : राउतै करितां श्रीरंगा

रेवांतकु सांबळेया आंगा : लोन उत्तरी

५३०

शौर्य-सागराचा वळसा : वेढेया रिगताय तैसा

हो हो म्हणतां सैमै जैसा : तेवि राहातु असे

५३१

महापड = हस्तिचया चौरडोलावरिल : टके = निशाणे : निबिड = दाट :
फेकारती = फरफरीत : कुंचे = मोरछल : जवदंड = गोंडिचे भाले : तथा गव-
सणीचे जोडभाले : दळवयांचे = दळाधिपती नाइकांचे ॥ ५२७ ॥

सातिया = पाळव-छत्रे : धुधुका = घसरें आलीं ॥ ५२८ ॥

वाढता = चालता : राजवाहान = कोतवाल घोडे : द्वाळतां = धावतां :
सावरति ना = आटोपति ना ॥ ५२९ ॥

गाडिया वागा = चक्राकार फिरवीति : रेवांतक तो सूर्याचा घोडा :
सावळिया अंगा = कुमाइत ॥ ५३० ॥

शौर्य = शूरत्व : तळक्षणे सागर : त्याचा वळसा = भोवरा : तैसा चक्रा
कार फिरवीति : सभ = जैसा तेथेचि उभा होता ॥ ५३१ ॥

१ कख. फेंकारति. घच. फेकारते. २ क. पुआळितां. ख. उद्धाळतां.
ग. हालतां. ३ ज. आवरति. ४ अ. स्वयंभु.

निगतां सथावां गती : आखुडितां दोहों हातीं	
चरचरां वासा फाटती : कानसुलें वेष्टीं	५३२
उफाडे जोड करीत : पांचवीए धारे वावडात	
रायकेर्यो हाटांतु बरवत : एताती	५३३

श्रीकृष्ण-दर्शनासाठी

धननीळ सांवळा : परब्रह्माचा पूतळा	
पाहावेया गाउं आला : उलथौनियां	५३४
गज-मदाचां चीडनी : निसरताति कामिनी	
सांवरितां नेसणीं : हांसीं होती	५३५
भूगोळकाचां खणीं : मांदी न माए मुडुपवसणी	
तया कटकाची निर्गती दाटणी : कैसी सांधें	५३६

सथावा गति=अवेशें : तथा जोड्याचें मान : वासा=गाल फाटति॥५३२॥

उफाडे = उठावेनि : जोड करीति = मागिलां दो पायांवरि उभे राहाति :
तथा पाय जोडुनि उडति : जैसे हरिण : पाचा धारा त्या तळवाग वरवाग येणें
उपलक्षणें असति : वावडत = धावत : रायकैया हाटांत=रायाचे हाट ॥५३३॥

धननीळ जैसा मेघ : सांवळा = श्याम ॥ ५३४ ॥

चिडणी = चिखूल ॥ ५३५ ॥

खणीं = आवकाशीं : मुडप = भुजा : एकांमिका घासती ॥ ५३६ ॥

१ अ. सतवंका. २ क. आखुडितां. ३ छ. धारेवरी. ४ खग. रायकेया
हाटात : भिरवत असे. अ. रायके ५ ख. हासें होताती. ६ क. निगतां.
खच. निगुती,

श्रीकृष्णवांचून द्वारका

निगालेया यदुपती : न शोभेचि द्वारावती	
जैसी नसुधी शांति : विवेकेंवीन	१३७
ना तरि रसेंवीन वाणी : चंदेवीन रजनी	
एकली कामिनी : प्रीएंचीन	१३८

सैन्याचें प्रयाण

चालतेया दळाचेनि भारें : कूर्माचें कंरटें कंसदरें	
हटकेश्वरू अडदरे : ओझेयां भेण	१३९
वसुंधरा कुवडेली : वराह्याची दाढ कसंदरली	
दांतखीळि बैसली : आदि-शेपाची	४४०
सैन्ये पृथ्वी दाटली : ब्रह्मेया गाव्हाणें सांघों निगाली	
तैसा धूळौरां अंतराळीं : सत्यलोक्क वेव्हीं	१४१
मुदला धूरा छपन कोडी : जेथ लेख नाहीं नायकवाडी	
तेथ गज-रथ-घोडीं : कवण देखी	१४२

शांति = सात्त्विकपण : विवेकेंवीण = ज्ञानेंवीण ॥ ५३७ ॥

रसेंवीण = रसवृत्तिवीण : वाणी = वाचा : रजनी = रात्रि : दळाचेनि = सैन्याचेनि : कूर्माचें = कासवाचें : कंरटें = पाठी : हाटकेश्वर = बैल : अडदरे = भारें दडपे ॥ ५३९ ॥

कुवडेली = कुव्ही जाली : आदिशेष तो पाताळिचा आणि गीतेसि अनंत बोलिला : अनंतश्चास्मि नागानां ॥ ५४० ॥

१ छ, रयणी. २ घचछ. करटें. ३ ख. कुसकरे. कगच. कसकरे. ज. कसरे.
४ कगघ, कसकरली. ख. कुसकरिली. ५ अघ, धुळिरा.

चालवेया सकळ साहान : पृथ्वी नाही रवण	
ऐसे असोस पालेगण : यादवांचे	५४३
जया भक्ति आंग जीवना : तो थोरू हातांचा राणा	
अकूरू आंगवणा : पुढां चाले	५४४
जो वैरी-बडिवारू : यादवां पागारू	
तो सार्वकी वीरू : पाठिसी चाले	*५४५
कंसू मारून : जया दिघळा राणीचेचा मानु	
तो राओ उग्रसेनु : जेवणीए भूजे	५४६
जो पाताळ-फणींद : कोपें ^३ काळाभि रुढ	
तो चाले बळभट्ट : डाविए भूजे	५४७
जया जीता जरासंदु तोडरीं : तो दानवांचा वैरी	
धूरांचा राणा मुरारी : माझारि चाले	५४८

साहान = सैन्य : रवण = अवकाश : असोस = कव्हणा सोसुवे ना : भावें
अमर्याद : पालेगण = सैन्य ॥ ५४३ ॥

भक्ति लक्षणें जीव : थोर हाताचा = प्रतापाचा : अंगवणा =
पुरुषार्थी ॥ ५४४ ॥

बडिवार = ब्रीदावळी पढति : पागार = संबला ॥ ५४५ ॥

फणींद = पाताळिचा शेषवि कां जैसा : काळाभि-रुढ = संहार करिता
रुद्रवि का जैसा ॥ ५४७ ॥

१ खग. पृथ्वीसी. दृष्ट. पृथ्वीए. २ घज. सार्विक. ३ च. कोपें तरी.
४ कगघचछ. रावो. *अच. प्रतीत ही ओवी नाही.

यादवांचें अंतपुर

लावण्याचीं गुप्त भांडारें : किं मदनाचीं मोहनाखें तैसीं दिसतीं अंतोरें : यादवांचीं	९४९
ना तें कामाचें उपलाणें : खोललें मी म्हणें घालावया घालणें : त्र्यंबकावरी	९५०
ब्रह्म-धाया गौळिणी : हडपिणी : चवर-धरिणी दांडियाचां सुरकोनी : वारिकेयावरी	९५१
पैद्दीं आकाश सेइलें : किं चंद्राचें दळ खोललें तैसीं तयाचीं मुखकमळें : दिसतांती	९५२
अनंगाचीया खुलौरी : भेणि लपविलीयां त्रिपुरारी तेवि कूमर कूमरी : दीसति धाया जवळी	९५३

लावण्य लक्षणें द्रव्यें : तयाचीं गुप्त भांडारें : मोहन = मोहविता : अन्नं
= मंत्ररूपी शस्त्रें : अंतउरें = स्त्रिया ॥ ५४९ ॥

कामाचें = मदनाचें : उपलाणें = हुलसार : खोललें = चालिलें : आव-
चिते = अकस्मात : घालणें = धाडी ॥ ५५० ॥

ब्राह्मणी = स्वयंपाक करितीया : धाया = दाया : गौळणी दूध दही
आणीति : हडपिणी = विडिया देती : चवर-धरणी = चवरें ढालीति : सुरकोणी
= दोहीकडे : वारिकें = वहन : एवं घोडयावरी ॥ ५५१ ॥

पद्मिनी = कमळणी : सेइलें = सेकारिलें : तयाचीं मुखें लक्षणें चंद्राचें
दळ = सैन्य ॥ ५५२ ॥

खलौरी = गुप्त द्रव्य : त्रिपुर दैत्य महेशें मारिला म्हणौनि तयातें
त्रिपुरारी म्हणितलें ॥ ५५३ ॥

१ खग. अवचित° २ ग. ब्राह्मणी धाया. ३ गच. पद्मिनी. ४ घ. सैभ.
ज. सैग. ५ अ. लपालिया.

असोतु हे पावळ बोल : चालतां जालें नवल
तें आतां सांघिजैल : श्रोतेयासी

११४

रस्त्यांत चतुरंग सैन्याची दाटी

मीळति पताकांचे फरारे : ढळत साबळांचीं चवरे
सांवळेया लोहाचेनि आंधारे : काहीं सूजावेना

११५

हातींचे मार चालतां : रथांवरि रथ पडत
घोडेयाचां खुरखीं जातां : माणूसें चीप जालीं

११६

तवं हडपिणी वारिकां दुआळिली : तें पूढिलां बैरैया वूजालीं
चापे-गोरटीं आंगें उघडैलीं : पुण पडतीचि ना

११७

श्रृंगारें जांभे दिधली : ना तरि मदनें वूंथि फेडिली
तेवि वरूती पाखीं उचलिलीं : चोळियाचीं

११८

तेव्हळि कुच-पर्वताचां घाटीं : वळघतां डोळे जाले आपटुटी
राउत जाले हीं पुटी : वारू तापटती ना

११९

पताका = ढाला : साबळ = दीर्घ चवराचे भाले : सांवळें = कृष्ण लोह
: तल्लक्षणें अंधार : सुजेना = दिसेना ॥ ५५५ ॥

चिप = दाट जाली ॥ ५५६ ॥

हडपिणी = विडिया देत्या : दुवाळिलीं = पिटलीं : बुरिया =
उंटासि ॥ ५५७ ॥

फेडिली = काडिली : कुच लक्षणें पर्वताचा घाट : आय = मागिल आव
गेला आणि तेथेचि रातले : हिंपुटी = हिनोस्ती ॥ ५५९ ॥

१ कगघळ. चीप आतली. ज. चीडि आतली. २ अ. बैरै. कख. बुरीया.
छ. साबरीया. ३ गज. उघड ठेलीं.

तव दळवै कोपले : चाला गा वीरन्हो म्हणितलें	
राऊळ जवळिके पातले : मागिलां भारीं	५६०
तेव्हळि मां म्हणौनि चालैतां : दुर्णी-देव्हडीं आंगें घालितां	
घोडेया राउतां : वेणी पडत असे	५६१
हळु गा हळु दाटीत : भालां आंगें चीरती	
पुढील पायाचे रगडती : थीरू चाला	५६२
आंगा ए वीरन्हो आडूनि सरा : उजू हातिएरू धरा	
पैलां कोंतकारां : जवळिके चाला	५६३
हो हो कां वाढत : राहा थीरू करीत	
घनू रे घनू म्हणत : राउत बरवताती	५६४
बापू धुरांचा राणा : चालताए बहुती आंगवणा	
गरुवती अगाधपण : अधीकू दीसे	५६५

दळवै = दळाधिपति ॥ ५६० ॥

घसरें = दाटिने : दुर्णी-देव्हडीं = डावें उजवें : वोळता : वेणी = जयासी जिकौनि वाट तिकडौनि जाती ॥ ५६१ ॥

दाटीत = चालेति : चिरतीं = अंगडीं चिरती : भावें अंगें चिरति ५६२

सरा वामदक्षिण चाला : उजु = नीट : कोंतकार = मध्यें चवरबंधाचे भाले धरीति ते ॥ ५६३ ॥

वाढतां = कां : घन रे घन = हळुहळू बरवताति = मिरविताति ॥ ५६४ ॥

आंगवणा = पुश्यार्थें : गरुवती = गहनता : अगाध = अंत न कळे ॥ ५६५ ॥

१ कखगच. राउतन्हो. २ खग* ३ कखज. वसरें ४ ग. साटेवि ना.

मालतीपुराजवळ मुक्काम

असो हे मालतीपूरा जवळे : पुढील उपलाणे पातळे	
तेही पाणियाचे लाग पाहिले : मेलिकारालागि	५६६
पातां निरवडी : वीस्रकर्म्याची उभणी सावडी	
म्हणौनि ते गाडेकार होडी : जीणवति ना	५६७
गाडयाचीए निहटीं : घातली बळाळताटी	
वैरि मांडवी उभणी गोमटी : चौडें मेचुंची	५६८
खांव उभारीत : चौपटी मेळवीत	
ईद्रनीळचे पर्वत : तैसे गुढर घातळे	५६९
सरिसे वेळु करीत : मौळींचीया सोला आसूडित	
तनिया तनी लागत : दुसें दिधलीं	५७०

मालतीपुर तें नगर : उपलाणें = फुलसार : उलिंग = व्यापार : मेलिकार = राहावयालागि ॥ ५६६ ॥

निरवडी = निगुती : उभवणी = उभारणी : सावडी = धोंगडी : गाडेकार = डेरे देयावयाचे फरास : होडी = पैजा ॥ ५६७ ॥

गाडयाच्या = डेरेयाच्या : निहटीं = सेजीं : बळाळताटी = कनात : तथा बाळयाचिया ताटियाचा कोठ : चौपरीची = तंभु : १ : डेरे : २ : मंडप : ३ : रुखत ४ ॥ ५६८ ॥

चौपटी = डेरेयाच्या च्याऱ्ही कोने बांधीति : तथा झाकीति : ईद्रनीळ तें रत्न : गुढर = डेरे ॥ ५६९ ॥

वेळु ते खांबाचे : मौळिच्या = मौळेचिया : कोला = दोर : आसुडीत = अखुडीत : तणिया तणिया = तणावीसि तणावी लागत : दुसें = डेरे ॥ ५७० ॥

१ क. लाणें. ग. उलिंग. २ ज. उभवणी. ३ कखचळ. तथा भीतरीं. घ. तथा भवती. ४ क. कृष्ण मेचुंची. ख. चौपरीची. ज. चौड मेचुंची. ५ क. चौकटी. ६ कखगघज. मौळीचिया. ७ ज. आखुडीत.

राजगिरी मांडवीया : सूरंगा कापड-चौकिया

उभितां गाडे भोइया : होडा होती

९७१

मांडवीया जवळिके : बाणत गरुड-टके

सावरीं घातलीं कवतुके : कापूरु-केळिचीं

९७२

राउळ आले म्हणौनि लवलाहें : घातलीं सीपणारीं धारागृहें

आतां बोलणें असो हें : देओ काइ करिते जाले

९७३

जरासंदाचा धाय-भाउ घाया आगळ्या : तो उखरेंडांचि विमाडिला

तिए राणिवेचा उगाणा घेतला : विना बैसोनि

९७४

आंघोळि देवें सारिली : आरोगण सपस्वारीं जाली

तवं मध्यम रात्रि भरली : मग पड्डु जाला

९७५

राजगिरी = आस्मानगिरी : मांडविया = सभामंडप : कापडचौकिया = कापडाचे बोवरे : गाडे = डेरे : भोइ = फरास : होडा = पैजा घालीति ॥ ९७१ ॥

मांडविया = मंडप : गरुडटके = फरारियावरी गरुडाचें चित्र : सावरीं = पटंगहें ॥ ९७२ ॥

सीपणारी = चिरकांडी : धारागृहें = सपुरा धारानें सीपिले ॥ ९७३ ॥

धाय = धाड्या पुत्र एवं दुधभाउ : घाया = जुंझावया उखेडीचि = उपलाणीचि : उगाणा = स्मृद्धि : विनावैसौनि = क्षणपर्यंत बैसले नाहीति : तथा कवैरिसी बैसौनि ॥ ९७४ ॥

पड्डु = निद्रा ॥ ९७५ ॥ * ॥ श्रीकृष्ण चक्रवर्ती इंद्रप्रस्थासी निगाले निरूपण ॥ ७६ ॥ जो अरीरायाचां घरीं : यथौनि प्रकरण ॥ ३१ ॥ * ॥

१ क. घालिताती. घ. घालीत. २ क. सीपणारीं सिंपिलीं राजगृहें. ३ खज. भाला. ४ ग. उखेंडीचि.

प्रयाण

पाहातांचि पालानिलें : मौळ-वन डावें घातलें
रेवांतकाचेनि तळवटें निगाले : हळू हळू ५७६

पेनोवेनां दळ बहु मिनलें : वाटे पाणीं तुटलें
मग पालेगण केलें : चौं ठाई ५७७

३२

श्रीकृष्णदर्शनाने पांडवांना आनंद

तेथ बहुतें डंबाळें : पांडव साउमे आले
तवें देओ यमुना पातले : ठाण्ठाओ ५७८

भेटलेया श्रीचक्रधरू : जें सूख पातलीं युधीष्टिरू
तें बोलीं व्यास-कूमरू : सांधों नेणे ५७९

स्वर्ग-सूख बापुडें : विषय-सूख निव्हां वेडें
मोक्ष-सूख सावडें : तें पाहूनि ५८०

ब्रह्मविद्येचे दीर्घ डोळे : पुण जें रूप पातां न नीहाळे
तें युधीष्टिरें आळींगिलें : नवल देखा ५८१

पाहातांचि = पाहाटेचि : महीतळ तें वन : रेवांतक तो पर्वत ॥ ५७६ ॥

दळ = सैन्य : तथा पालेगण तेहि सैन्यचि ॥ ५७७ ॥ * ॥ तेथौनि

पाहातांचि पालाणिलें : मग देव पेणोवेणा इंद्रप्रहस्तासि आले : निरूपण ॥ ३१ ॥

डंबाळें = उपाधिसीं : ठाई ठाव = उत्तरावयाचा ठाव तेथ ॥ ५७८ ॥

व्यासकुमार तो शुकदेवो ॥ ५७९ ॥

सावडें = धोंगडें : विषयसुख तें ती स्थानीचें : निव्हा = अत्यंतिक :

मोक्ष तो ब्रह्मादिकांपासौनि चैतन्य पर्यंत ॥ ५८० ॥

१ खग. महीतळवन. २ ज. महिलवन. गघच, पावले, ३ गघच, पावला,
४ क. मुक्ति.

पांचाहीं खेवांखेविं जाली : पुण अर्जुनाची दैवी आगळी

जयावरि दृष्टि उपनळी : चैतन्य-नार्थाची

९८२

३३

इंद्रप्रस्थांतील उत्साह

मग मिळौनि पांडवांसीं : देओ आले इंद्रप्रस्थासी

तेथची रचना कैसी : तें सांगों नेणिजे

९८३

लोहाचें काळवखें पडिलें : फरारां आकाश गवसलें

दिशाचक्र बहिरलें : घाई निशाणाचां

९८४

नवल गाविंचीं परिवडी : कैसी देवाधर्माची आवडी

अवघाचि लोकू दडवांदडीं : साउमा आळा

९८५

भेटलेया गोपालु : होत परमानंदाचा सूकाळू

कडुवा संसार-दुःकालु : दारें निगतु दिसे

९८६

कैसी धूर बीयाळ : हातसूटि निव्हां नवल

ब्रह्मसूखाचें मोगरसूल : जगा केलें

९८७

खेवांखेवी = क्षेमालिंगन : दैवी = भाग्य : उपलविली = मुळाधिकारा-
पासौनि : कृपादृष्टी अवलोकणें : तथा उपलविली = घातली ॥ ५८२ ॥ * ॥
भेटलया पाचाहि पांडवासि सुख जालें निरूपण ॥ ५ ॥ तेथें बहुते उंबाळें :
यथौनि प्रकरण ॥ ३२ ॥ * ॥

लोह = शस्त्रें : तल्लक्षणें काळवखें : चक्र = अष्टदिशाची समूह :
निशाणाचा = दमामयाचा ॥ ५८३ ॥

परवडी = निगुति : दडवांदडी = तांतडातांतडी ॥ ५८५ ॥

कडुवा = कडु : भावें कडुवा द्वारें = परस द्वारें ॥ ५८६ ॥

१ स्वगवळ. उपनविली. २ ग. भाव. ३ घ. चाले.

आलेया मुरारी : कैसा उत्साओ जाला नगरीं	
तो सांघिजैल बोलीं परिकरी : श्रोतेयांसीं	५८८
पवळेयाचीया दती : जावडें कालवूनि निगुती	
घोंसाळेया कांकणांचां हातीं : नारी सडे घालिताती	५८९
कापूराचीया भांजनीयां : वाटूनि मोर्तीयाचीया आडकणीया	
रांगोळीया सूति राणिया : चक्रवर्तीचीया	५९०
मोर्तियांचीया वेली फुललीयो : किं क्षीरसागराचीया लहरी उपलवलीया	
तैसिया गुढीया उभिलीया : घोघरीं	५९१
कामवूनि गोरे चंदिणें : घातलें संव्यारागाचें रावणें	
तीएं मखरें तोरेंणें : वर्णवति ना	५९२
हरिचंदनाचां वेळीं : कल्पतरूची पालवी गुंथिली	
तीएं तोरणें भरिलीं : एकदटें	५९३

बियाळ = सुंदर : हातसुटी = उदार्य : नवल = अश्चर्यकारक ॥ ५८७ ॥

परिकरी = सुंदरी : उत्साव = हर्ष ॥ ५८८ ॥

दती = अतर : जावडे = कुंकु : घोसाळया = घोष कंकणाचा ॥ ५८९ ॥

भाजणिया = पुठें ॥ ५९० ॥

क्षीर तो सागर एवं स्वेत : लहरी = तरंग : उपलविलिया = चाललिया ५९१

रावणें = रंग चंदणयांत घातला : मखरें = श्रीगिरीया : अंगवण = अंतःकरण सामुग्री ॥ ५९३ ॥ * ॥ इंद्रप्रस्थ नगरीचें वर्णक आणि उत्साववर्णक निरूपण ॥ ११ ॥ मग मीलौनि पांडवांसी : यथौनि प्रकरण ॥ ३३ ॥ * ॥

१ खघचछ. उछावो. २ अघछज. किंनरी. खग.* ३ ज. वियाघरांचीया
४ अ.फळलीया. ५ क. उभिलें. ६ खग. माक्षिये आंगवणे. ७ कग. गुंथिली.
घच. गुंतली,

३५

श्रीकृष्णाचा वेध

वेधाचा वळसा : चैतन्या आटू भवे जैसा	
पाहावेया गाऊं तैसा : दाटतु असे	५९४
रत्नांचीया चित्रसाळिया : चिंतामणीचीया वोवरीया	
वळघौनि पांति अंतौरीया : चक्रवर्तीचीया	५९५
लावण्य-वेलिची तांति लागली : कीं शृंगाराची वाठीवं पाल्हैली	
नातरि घेताय उत्तर-कवळी : मकरध्वज	५९६
ना तीया रतीचीया कूळदेवता : किं संभोग-सूखाचीया सरिता	
ना तीया महुँरैलिया चंद्रलता : चांदिणेयाचीया	५९७
चंद्रबीबाचे फुलौरे : लांबिजति पाचि गरूडोदगारे	
तज्हीं मुखीं मिरवलीं जाळांधरे : उपमुं न एति	५९८

वेध लक्षणें वळसा = खळाळ : चैतन्या = अंतःकरणा : आट भवे = जैसा भवरा ॥ ५९४ ॥

साळया = चित्रसाळा : वोवरीया = खोलिया : उळघौनि=वेंघौनि ५९५

लावण्य लक्षणें वेलि : दाटि = मांदाडा : शृंगार तो रस : वाठिव = प्रौढी : पाल्हैली = विस्तारिली : उत = उत्कर्ष : कवळि = आलिंगन : मकर = मासा ध्वजीं आहे कां जयाचा : एवं मदन ॥ ५९६ ॥

कूळदेवता = कुळाधिष्ठातिया : संभोग = आष्टभोग : तळक्षणें सरिता = नदिया : स्त्रिया लक्षणें चांदणयाच्या लता = वेली : मोहूरैल्यां=मोहर आले ५९७

प्रेम = अवडी : उत्कंठिता = उतावेळ : उसासीता = आवेसलिया : कवि = कवीश्वरां करवीं : तुकविन = नमस्कार करवीन ॥ ५९८ ॥

१ कघचछ. चैतन्याचा. २ घ. आर्वु. ३ गज. लोक. ४ अ. विचित्र°
५ ग. राणीया. ६ गळज. दाटि. क. घाटि. ७ कखग. उतकवळी.
च. उपरं छ. कवळी. ८ घछ. *

एकी प्रेमें उत्कंठीता : पाहावेया उठीति हसासिता	
तयाचे भाव वाणितां : कर्त्री माथा तुकवीन	५९९
ढाळाचां मोर्ती : मदनाचा पंथु सीपिती	
तेवि हारांचीं विखुरेणी करीति : कव्हणी एकी	६००
भेटावेया लक्ष्मीपती : मदनलींगा रत्नीं पूजा बांधती	
तेवि कुचतटीं हार घालीति : आणिकी एकी	६०१
कस्तुरीचिया दृती : लिहीताति अनंगाचीया प्रशस्ती	
तेवि कपोळीं पत्रवेली रेखिती : कव्हणी एकी	६०२
फुलांचीए सेजे : विसंवळा प्राणनाथु सांडिजे	
मग देओ पाहोवेया धाविजे : तो वेधु कैसा सांघों	६०३
वरुनि कापूर-केळी : भवरांची झाक उडाली	
तेवि डोळेयाची धावं सुटली : श्रीकृष्णातें पाहावेया	६०४

हाराची वोवणी विखुरिती = हार तुटौनि मोतिथें गळतीं : तल्लक्षणें
मदनाचा पंथ सीपणें ॥ ५९९ ॥

मदन लक्षणें लीग ६०० ॥

दृती = अत्तर : तल्लक्षणें मैसी : प्रशस्ती = इछा ॥ ६०२ ॥

चंद्रविंबाचे फुलौरे : श्वेत जाळी : लांबिजेति = बांधिजेति : पांच गरुडोद्वारें
= हिरवया रत्नांचिया भित्ती : जाळांघरें = गवाक्षे : पाहावेयाची : भावें मुखा-
वरिल वल्गांच्या जाळिया ॥ ६०३ ॥

कापुरकेळी लक्षणें स्त्रिया : दृष्टि लक्षणें भवरांची झाक उडाली ॥ ६०४ ॥

१ खग. कीं. २ ग. वोवणी विखुरती. ३ कगघ. रत्नपूजा. चछ. रत्नाचीं
४ छ. पाहों.

- कों चांपेयांचीए रासी : नीळोत्पळांची कीळ फांकली जैसी
सांवळी दृष्टि तैसी : मज गमली ६०५
- प्रेमभरें वेडैलीं : मनें आळींगावेया धाविनेलीं
तिए लाजेचां सावासीं बखलिलीं : पुन धरतीचि ना ६०६
- पींसियाचे पालव दाटुनी : डोळेयाचीया वोंगों ओडवूनि
लावण्याचीया लोथा बांधौनि : जग जात असे ६०७
- ते काइ वानूं वेधवती : निजीवा पुतळीया पाणीं आणितो^१
कामाची अवस्था दाहावीं निरुती : स्त्रीयां होतु असे ६०८
- चैतन्याची लूसि : घेतु आर्ला हृषीकेशी
तेव्हळि मानुसें चित्रिचीं जैसी : तेवि ठकलीं ठेलीं ६०९

चापयांची राशि = पुष्पसमूह : तल्लक्षणे स्त्रिया = नीळोत्पळें = निळीं
कमळें : तल्लक्षणे राउळ : कीळ = दीप्ति ॥ ६०५ ॥

प्रेमभरें = आवडीचेनि उत्कर्षे = आळिंगावया = क्षेम देयावया : लाज
लक्षणे सावासीण = सखी : बखलिली = ढकलीली : धरितीचि ना = कामाचा
उठावा : तेणें राहताचि ना ॥ ६०६ ॥

पिसीं = नेत्रपातीं : दाटौनि = बोडुनि : बोधा = खोळा : बोडौनि बोडविल्या :
लावण्य लक्षणे कण ॥ ६०७ ॥

निजिवां पुतळिया = डोळयांतुल बाहुलिया : पाणी आणितो = सात्विकें
आश्रु गळती : कामावस्था = मदनअवस्था ॥ ६०८ ॥

चैतन्याची = अंतःकरणाची : लूसी = लुटी : चित्रितें = जैसी चित्रें :
ठकलीं ठेलीं = चकीत जालीं ॥ ६०९ ॥

१ कग. चादिणेयाचीये. २ ज. झोंबिनली ३ कघ. भकलिली. ४ क. वागा.
गज. वोजा. ५ कख. बोडौनि. ६ क. पाठी. ७ अ. आतती. छ. आटवीती.
क. धावती. ८ क. निगाला.

नवरत्नांची चौबारी : जेवणी घालीतु आला हाटामाझरी
पातळा मुरारी : राजमंदीर

६१०

३५

उद्यानांत वस्ति. उद्यान-वर्णन

तेथ कुंतीएसीं भेटि जाली : तवं पाउण दुपाहारि भरली
मग बनिचां राउळीं : मेलिकारू जाला

६११

वारयाची झुकूक आली : तीया परिमळाची वानि दाविली
तवं देवें दृष्टि घातली : उर्धोनाकाडे

६१२

तें काइ वानुं उद्यान : जेथचें ताटकाढें होए मधुवन
असिकें नंदनवन : वोवाळूनि सांडिजे

६१३

कैळासवन जुनट : उमावन तुरटें

लक्ष्मीवन कडुवट : तें पाहूनि

६१४

चौबारी = विहिरी : भावें चौकळें ॥ ६१० ॥ * ॥ नरलोक देव
पाहावेया आला : तयासि श्रीकृष्ण चक्रवर्तीचा वेध निर्वच निरूपण ॥ १७ ॥
वेधाचा बळसा यथौनि प्रकरण ॥ ३४ ॥

राउळीं = मंदिरीं : मेलिकार = राहावा ॥ ६११ ॥

वानी = भिन्नभिन्न ॥ ६१२ ॥

ताटकाढें = भाजण्या : मधुवन आणि नंदनवन हे स्वर्गाचीं ॥ ६१३ ॥

कैळासवन = खांडेवन : एवं महेशाचें : उमावन तें पार्वतीचें :
लक्ष्मीवन तें लक्ष्मीचें ॥ ६१४ ॥

१ क. उजवी. २ राउळगणीं. ३ क. घवघविली. ४ कखगअ. उद्यानवनाकडे.
ज. उद्यानवना. ५ कखगछ. उद्यानवन. ज. उद्यावन. ६ ग. अशेश.
७ खग. नावेक

तें वसंताचें मूळपीठ : किं परीमळाची उत्तरवेंठ	
ना तें ओळ्ले आवूठ : मकरंदाचें	६१५
मदनाचे कीर्तिस्तंभ पाल्हेले : किं शृंगाराचे मेघ ओळ्ले	
तैसें रुखराय पांजरैले : अंतराळीं	६१६
वरिचिला डाहाळीया : उचपणें काइ वाणावीया	
जीया टाकीति हातपीटिया : नंदवनांतें	६१७
खांदीचेनि डाळपणें : दीशा देति परिमळांचीं वानें	
तया रूखांसीं उमाने : कवणें धे	६१८
तीए वनीं सूर्य-कर न सीरती : तरि प्रीयाचीं गुप्तलीं गें केवि दिसति	
परि गोरे मुख-चंद्र बखलीति : अंधकारातें	६१९

मूळपीठ = जन्मतें मूल-स्थान : उत्तरवेठ = उत्तरावेयाची पेंठ :
अबुठ = मेघमंडळ ॥ ६१५ ॥

कीर्तिखांब = बोळखीचें चिन्ह : पाल्हेले = दाट पाहाळीं गेले : शृंगार
लक्षणें मेघ : दोमथले = उचलले : पांजरैले = प्रसर जाले ॥ ६१६ ॥

हातपीटिया = जैसा हातावरि हात हाणिजे ॥ ६१७ ॥

डाहाळपणें = लांबपणें : वाणें जैसी संकरातिचीं : उमाणें = ऊचपणें
गणना ॥ ६१८ ॥

प्रीयाचीं = ब्रियाचीं : गुप्तांगें = गुप्त अवयव : मुख लक्षणें चंद्र :
बखलित्ती = ठकलित्ती ॥ ६१९ ॥ * ॥ देव कौंतियेसि भेटुनि वनाभीतरि
आला : तया वनाचें वर्णक निरूपण ॥ ९ ॥ तेथ कौंतियेसि भेटि जाली :
यथौनि प्रकरण ॥ ३५ ॥ * ॥

१ क. वेळुळ. २ खज. उमठले. ३ क. रुखाचें. घ. रुखाची. ४ ग. कोण
सांगे. ५ खग. गुप्तांगें.

३६

वसंत व ग्रीष्म-वर्णन

तेथ वसंता करीतां चढावनी : ग्रीष्मिण केली रिगवनी	
ते वर्णीतां जानीं : अवधान दीजे	६२०
वसंता वाउगें बीक : तें ^१ सूख चौगुणा अधीक	
म्हणौनि तें ^२ पाटाचें अंक : मन्मथाचें	६२१
किं तो अष्टभोगांचा कुढावा : किं रीतुरायाचा वाधावा	
ना तरि संभोगसुखाचा विसांवा : जोडला तो	६२२
किं कामियासी माजवण : किं शृंगाराचें वैश्यकरण	
किं प्रमदासी वोल्हावण : मन्मथाचें	६२३
अनंगाचा पूर्व डंकू : भोरिता नाही आणीकू	
तो ग्रीष्मी एकू : वांचौनिया	६२४

चढावणी = चढ : ग्रीष्मी तो रिडु : जाणी = जाणते : आवधारावी = आडकावी ॥ ६२० ॥

वाउगें = ग्रीष्मी वांचौनि : बीक = भूषण : पाटाचें = प्रतिष्ठेचें : एवं ग्रीष्मि : अंक = अंकण : तथा चिन्ह : मन्मथाचें = मदनाचें ॥ ६२१ ॥

कुढावा = कैवारी : रतीचा रावो तो मदन : वाधावा = पुढे पाठविजे तो : यथ वन्हाडाचें साहित्य : विसांवा = विश्राम : तो = ग्रीष्मी ॥ ६२२ ॥

कामियासि = अभिलाषियासि : वश्यकरण = मोहवीता : प्रमदा = स्त्रिया : वल्हावण = विलास करिता ॥ ६२३ ॥

अनंग लक्षणे पूर्व = पूर्वाचा : डंक = सर्प : भारिता = मंत्रें कव्हणी एक विष उत्तरिता ॥ ६२४ ॥ * ॥ तथा वनाभितरील वसंत तथा ग्रीष्म वर्णक निरूपण ॥ ५ ॥ तेथ वसंता करितां चढावणी : यथौनि प्रकरण ॥ ३६ ॥

१ खगज. ये-हवीं २ खगज. तो. ३ अघचछ. कामिनीयांसी, ४ क. उभारिता.

३७

ऋतूमुळे उन्मादक वातावरण

असो हें ; तथा रीतुचेनि योगें : कामिनीयां आगळीं सौभाग्यें	
कनक-सोलिवें आंगें : तरुणीयांचीं	६२५
चंदना दैवं उदैलें : छायातरू पडप जोडलें	
पानिया बीक चढलें : गोडिएचें	६२६
मकरंदा दशा उदैली : चांदिनेयासि तराए जाली	
पाणिंयासि छाया दुनावली : परीमळाची	६२७
तै कापूरें चांग मालाथिलें कस्तूरीया थोर माजवीलें	
कामतत्त्व राणिवे बैसलें : संभोगसूखाचीए	६२८
कैसा रीतु माजविता : नळिनीचें आळींगन न सोडी सविता	
म्हणौनि मज पांतां : दीस वडील होति	६२९

त्या = प्रियिनि : सौभाग्यें = झळाळा : कनक-सोलिवें = कनकासारिखीं
अंगें जालीं ॥ ६२५ ॥

दैव = भाग्य : एवं सकळ जन चंदन आंगीं लावीति : तरुची छाया :
पडप = भूषण : बीक = सीतळतेचें भुंजन ॥ ६२६ ॥

दशा उदैली = दैव आलें : त्राय = पद्धति : छाया दुनावली = परि-
मळबद्दल ॥ ६२७ ॥

मालाथिलें = महविद्येकरुनि वेधिलें : कामतत्त्व = कामशास्त्रें : राणिव =
राज्य ॥ ६२८ ॥

नळनीचें = कमळणीचें : सविता = सूर्य : दीस वाड = दिवस मोटा
जाला : एवं मध्यान काळीं ॥ ६२९ ॥

१ क. कामिया. २ खग. जालीं आंगें. ३ अ. साया. च. पाणिसाया.
ज. पाणिछाया. ४ अखछज. बैसवीलें.

कनक-कमळें कल्हारे : पारियातकें सेंदुआरें	
गुंफावें कीजति बोवरे ^२ : अशोकां तळवटीं	६३०
वेळिए वाटोगरीं : गुंफिजति सीरोवेरीं	
तेथ चापेकळिकांची कुसरी : काइ सांधों	६३१
सुधाकराचां खांदवखालीं : धुइजे कापूराचीं सोवाळीं	
वरि पारियातकाचां फुलीं : वासू दीजे	६३२
ऐसीं धारागृहें सीपणारीं : वर्णितां स्थळ जाइल विस्तारीं	
तरि वोळतां अक्षेरीं : रसू न दीसे	६३३
मोटका चंद्र मोहरैजे : सर्वेचि सावरैया आंतु रीगिजे	
मग संभोगसुख अनुभविजे : कुसुम-सेजेवरी	६३४

कुल्हारे = पुष्पें : सेंदुवारें तेहीं पुष्पें : गुफना = गुंफांनी : सेजारें = सेज घालीता ठाव : भावें बोवरें ॥ ६३० ॥

वेळियें = जायी : वाटोगरीं = बटमोगरे : कुसरी = कुशलता ॥ ६३१ ॥

सुधाकर = चंद्र : खांदवखाले = काखेची पखाल एवं मशक : कापूराचीं = कापुरकेळिचीं : सोवाळीं = लाहान बोवरे तथा गवाक्षें : वास = परिमळ ॥ ६३२ ॥

ऐसीं = पूर्वोक्त प्रकारें : धारागृहें = धाकुटे बोवरे : सीपणारीं = हौद : तथा धोटे : अक्षेरीं = शब्द : रस = मधुरता न दिसे ॥ ६३३ ॥

सावरें = पटगृहें : कुसुमें = पुष्पें ॥ ६३४ ॥

१. खगज. गुंफुनि. २ खगज. सेजारें. ३ ख. फुलें ज. भरिली फळेथरी.
४ अखचछ. कापुराचा. ५ ज. अतिवारी. ६ कज. आखरी.

मळ्यानीळाचां वाळानीं : न म्हणतां मानिनीयातें आनी	
तैं तुडताळाचीया जीनी : पारूखलीया	६३५
तेथ रचूनि फुलांचे वोवरे : कीजति चंदन-पालवांचे वारे	
घालिजति तुषार गोरे : कर्पूर-कंदळीचे	६३६
आंगिचेनि सकुमारपणें : घनं होति भूषणें	
लेइजे परिमळाचें लेणें : वॉलीप वेढिजे	६३७
स्त्रीयाचें बोलणें : होडा कोकिळांतें जीणे	
म्हणौनि मी म्हणें : तीया बोलों भीति	६३८
चांपेयाचीया लता : मोतियाचा महुळू दीसता	
तरि स्वेदु-कणिकांची पाडु उपमीजता : गोरेया आंगावरी	६३९
कुच-डोंगराचां तळवटीं : लेउनि अनुरागाचीं दुपटीं	
हीमकण आतपा पाठीं : लागत दीसती	६४०

वाल्हाणी = प्रियरूप वायो लागे : तथा वाणी वाणिचा : कामिया = स्त्रिया : एवं कामप्रधान : तुडताळा = कुंठिण : जिणी = द्रव्याचा जिंका : मोडलिया = राहिलिया ॥ ६३५ ॥

वोर = विजण : कापुरोदक = सीतळ आणि सुगंध ॥ ६३६ ॥

घनं = जडें : वालिपें = सपुर वस्त्रें ॥ ६३७ ॥

होडें = पैजा : लाजा बोलों भिती त्या कोकीळा ॥ ६३८ ॥

कुच लक्षणें डोंगर : अनुराग = आवडि तल्लक्षणें दुपटी = कांचोळी : हीमकण = कापुरोदकाचे कण तल्लक्षणें हिमकन्या = पार्वती : तप = ग्रीष्मीचें उष्ण : तल्लक्षणें तपां = महेशा ॥ ६४० ॥ * ॥ तथा वनाभीतरिल वसंत आणि ग्रीष्मी-वर्णक निरूपण ॥ १६ ॥ असो हें तथा ऋतुचेनि योगें : यथौनि प्रकरण ॥ ३७ ॥

१ ग. मोडलीया. घळ. पारूखेति ना. २ खगळ. कापुरोदकाचे. ज. 'रोदकाचे. घच. 'कंदळीचे. ३ ग. आभरणें. ज. सुमनं ४ घ. वरि वालिपें. ५ ख. तरी स्वेदु उपमीजता. ६ अघचळ. कणिकांचा.

३८

उद्यान-सरोवर

ऐसा रीतुचा उमाळा : देखौनि यादवराओ मानवला	
मग बनामाजि रिगाला : प्रेमपात्रेंसीं	६४१
सींपनारें डावें घातलें : धारागृह परतौनि पाहिलें	
तव सरोवर देखिलें : चांपेयाजवळि	६४२
नंदन-वांपिका खडुळ : मान-सरोवरू महुचळ	
मंदाकिनीचें पानी चविढळ : तें पाहूनि	६४३
तें कमळ-कळिकांचें सेजार : कीं मकरंदाचें माहेर	
ना ना तें वसुवार : अनंगरायाचें	६४४
नवरत्नांची बांधनी : वरि विश्वकर्मा विंदानी	
तेथ रवणीया सोवानी : काइ वातुं	६४५
सोंडियावरि चक्रवाकें बैसती : तेथ दुर्जी प्रतिबीबें उमटती	
तीएं प्रीया म्हणौनि चांचुवाडें खोवीति : चुंबनालागी	६४६

प्रेमपात्र = प्रेमासि योग्य ॥ ६४१ ॥

सींपणारे = हौद : धारागृह = हिमगृह तथा पटगृह ॥ ६४२ ॥

नंदनवनीचें पाणी : खडुवाळ = डहुळ : चविढळ = चविहीन ॥ ६४३ ॥

सेजार = सेज घालावयाचें घर : मळय-पांचौर = यक्षकर्म ॥ ६४४ ॥

विंदानी = कोरगरे : रवणीया = पटांगण : सोवानी = सोपान पायरी :

तथा गवाक्षें ॥ ६४५ ॥

सोंडिया त्या काश्मिर-व्रधा : प्रीया = स्त्रिया म्हणौनि : चुंबन तें मुखचुंबन ॥ ६४६ ॥

१ कख पुढां २ क. नंदनवनीचें. ३ ग. नावेक ४ अचछ. सरोवर
५ खग. ना तें उघड मळयपांचौर : परिमळाचें. ६ घ. रवणीचीया.

सीधरसाचें सत्व काढिलें : किं पूर्णिवेचें चंद्रबींब पीळिलें
 ना तें क्षीरसागराचें भांडार हीरतीलें : उदकाचेनि मिषें ६४७
 पद्मनळांचां गोफीं लांबिले : ढळतेया तरंगाचे हींदोळे
 तेथ कंदर्प-केळि खेळति युगळें : राजहंसाचीं ६४८
 कनक-कमळांचां सावरां : घेत मळयगिरीचा वारा
 मधुकर ग्रीष्मीचा उवारा : हातें लोटिती ६४९
 तेथ नागार्जुनाचा गोसावीं : जळकेळि खेळेल सुहावी
 ते कळाविदीं आइकावी : अवधान देउनि ६५०

३९

श्रीकृष्णाची जलक्रीडा

सरोवराचीए निहटी : घातली बलाळ-ताटी
 वरि मांडवी उभिली गोमटी : पांचवनेया परागाची ६५१

सिद्धरस तो फुलंवरिचा : पिळीलें = दोहिलें : भांडवल = द्रव्य ॥ ६४७ ॥
 पद्म = कमळ : गोप = वार्त्या : लांबिले = बांधिले : ढळतया रंगाचे = कमळें
 डोलति : तल्लक्षणे हींदोळे = डोलहोर : कंदर्प = मदन : केळी = जळकेळी ॥ ६४८ ॥
 कमळकळिका लक्षणे सावरां = पटगृह : प्रिस्मि = वैशाख आणि जेष्ठ-
 मासीचें उष्ण : हातें = पाखें ॥ ६४९ ॥

गोसावीं = स्वामी : सुहावी = सुष्ट हावावरूप : कळेतें जाणते ते कळा-
 विद : विद् ज्ञाने ॥ ६५० ॥ * ॥ देव वनाभीतरीं आले : तव तेथ सरोवर
 देखिलें : तया सरोवराचें वर्णक निरूपण ॥ १० ॥ ऐसा ऋतूचा मेळावा :
 येथौनि प्रकरण ३८ ॥ * ॥

सोनेकेतकी = केवडे : ताटी = कनांत : मांडवी = जैसी जळ-मांडवी :
 पांचवणिया = पांचा वर्णाचा पराग ॥ ६५१ ॥

१ ख. पूर्णिमेचें. चछ. पुनिवेचें. २ कख. पद्मनळाचे गोफ. ज. कमळ-
 नळाचां ३ कखग. सोनेकेतकीची ताटी.

धाकुटीयाचां हातीं : वालिपेचीया बोली देती	
विळासिनी वेढिती : सोंडीयावरी	६५२
देव्हडीया वेणीया खोविलीया : रुळत नीरीया आखूडिलीया	
पोफळगांठी सेले नेसलीया : सुंदरी तीया	६५३
चोळियांचीयां पाखेया : गांठी देओं लागलीया	
तवं कुचतटांचीया थोरिया : देओं न पूरति	६५४
तेव्हळि कांकनांचां हातीं : मोतियाचीं बिरडीं सडीलवीति	
पयोधरांचीं मूळपीठें दावीति : चोळीया फेडितां	६५५
जैसिया चंदनाचीया खोळीया : मदन-यक्षिणी सांडिलीया	
किं गवसनीया फेडिलीया : चापेकळीयांचीया	६५६
तीएं स्तनमंडळें थोरेंटीं : म्हणौनि वरियां निव्हां ठेलीं सोटीं	
तेव्हळि हाराची पूरवनी सेवटीं : करिताती	६५७
तयांचें लावण्य काइ वानावें : जयाचेनि एकएकें अवयवें	
आपन परब्रह्म झाकवे : देखतखेओ	६५८

धाकुटिया तिया सेवकिणी : वालिप = सपुर्न वरें : विळासिनी = झिया :
वेढिती = पडदा ॥ ६५२ ॥

रुळती गाठी = आंतुल असुड गांठि : पोफळ = परिवंटाची गांठि ॥ ६५३ ॥

पाखिवया = पाळव : देवों न पुरती = गांठी ॥ ६५४ ॥

सुडिलीवती = ढिली करिती ॥ ६५५ ॥

खोळिया = बुंधी ॥ ६५६ ॥

थोरेंटीं = थोरें : सोटीं = लहान : पुरवणी = संपूर्णता ॥ ६५७ ॥

तयांचें = गोपिकांचें : झाकवे = झकवे ॥ ६५८ ॥

१ ग. लुळतिया गाठी मीरवलीया. २ घ. पक्षिणी. ३ ग. फिटलीया.
४ ग. चंपकळिकांचीया. ५ कज. निव्हां खग. तरीं ६ क. वेढुनि ठेविली
सोटीं. खगघ. वरी अणी ठेविली सोटीं. छ. वरि पाखीं लेइलीं सोटीं.

तेथ देओ संसारला : देव्हडा वेणी-बंधु दाटिला	
रुळत वाळिपेचा सूरंगु खोविला : मालगंठीवरी	६५९
वाटोगरेयाचे हार आखूडिले : कुंदोळींचें दुसरें सरिसें केळें	
हातसर बळियाविले : एरवतीयाचे	६६०
कौनिचीं तोंगलें : सरिसीं केलीं करतलें	
वेग दाटिलें भलें : जाति-कळिकांचें	६६१
कनक-कमळांची चीपोळी : घेउनि करतलीं	
मग सींपिता जाला वनमाळी : प्रेमपात्रातें	६६२
किं तीएं मदनाचीं माराकें : सींपावेया नीऱ्हां सतवकें	
पुण लाजेचीए जवनिके : आड गुंडाळताती	६६३
मग उधावतें दंडीं : सार्जून कापूर-केळिचीं चीरकांडीं	
उठावलीया चहुंकडीं : एके वेळे	६६४

संसारला = खेळावया अठाइता जाला : वेणीवट्ट = बुचडी : एवं
 केसाची : दाटिला = बांधिला : सुरंग = रुळत पदरे : खोविला ॥ ६५९ ॥
 वाटोगरे = बटमोगरें : कुंदोळींचें = कमळांचें : दुसरें = दोनि सर :
 यरवतियाचे = मालतिचीं फुलें ॥ ६६० ॥
 तोंगलें = कानिचे झळबुके : वेग तें गळीचे : जाति = जाईचे कळे ॥ ६६१ ॥
 कनक-कमळांची = सुवर्णाची : चिपोळी = धाकुटी चिरकांडी ॥ ६६२ ॥
 तियें = गोपिका : मारिती अंकणें एवं शलें : तथा दुसरेयातें मारिती :
 लाज लक्षणें जवनीक ॥ ६६३ ॥
 उधवटा = हात उचलौनि : सजुनि = साजौनि ॥ ६६४ ॥

१ खग. कासेवरी. २ कखग. कुंदोळांचे. च. कुंडळांचे. ३ ज. कणीं
 बकुळकळिकांचीं तोंगलें. ४ खगज. घोसाळां करीं घेतली. ५ खग. उधावटा.
 घळ. उधटा. ज. उद्धवटा. अ. उधट. ६ अखघचछ. सांझुनि.

देओ दूरौनि चीपोळीया सींपिती : ते तुषार आंगी लागती तवं तवं गुतकुलीया होती : पुण रवसू न दीसे ^३	६६५
डोळां चैतन्यें चोरिलीं : कामवाणीं आंगें विकलें गेलीं आतां तवंकाची जळकेळी : कवण खेळे	६६६
तन्हीं तारूण्याचिया टकमका : पाडु नाहीं तिया नायकां बहुती चळोबळिका : पुढें रीगती	६६७
घेउनि कनकांचे धोटे : सींपिति एके जवटे कटाक्षीं मन घाएवटे : पुण थांवो सांडीति ना	६६८
तेव्हळि देओ आवेशले : चीरकांडें परतें सांडिलें धोटा घेतला करतलें : चींतामणीचा	६६९
तो सथाउं धोटा : न साहे आंगा सानटा तीया अबळा सोपटा : म्हणौनिया	६७०

गुदकुलिया = गुदगुलिया : रवस नाहीं = रास न मानीति ॥ ६६५ ॥
 डोळां = राउळांचे धीनेत्र : तेणें : चैतन्यें = अंतःकरणें गोपिकाचीं
 चोरिलीं : तवकाचीं = अवेशाची ॥ ६६६ ॥
 टकमका = टवावी : तथा झळाळ : कौतुकरूप : चुळोबुळीका = विकार
 उन्नता ॥ ६६७ ॥
 एकदटें = एकींचि वेळ : घायवटे = मन विकरे : थांव = अवेश
 तवक सांडीति ना ॥ ६६८ ॥
 चिरकांडें तें सानें : धोटा तो थोर ॥ ६६९ ॥
 सथाउं = सतवकें : हळुवटा = सकुमारा : तथा सानटा सोपटा =
 पातळा ॥ ६७० ॥

१ अघज, कुतकुलिया. २ कखग. धरे. ३ ज. नवरत्नाचे. ४ कखग.
 ठावो. छ. धाउं, ५ ग. हळुवटा, ६ कखगज. निन्हा.

तवं विदग्दमालतीया बोळिजे : “हो हो जी राहिजे

देवें एव्हडा आवेशू कीजे : कवणावरि ६७१

आपुलेया पाडाचें पाहिजे : मग तेनेंसीं ऐसें कीजे

स्त्रीयावरि ताराण मिरवीजे : हें कोन राणेपण ६७२

हें काइ वो माए : कैसें वायाचि वाएं

मानुस सेवटा ए : झडकरी ६७३

आवो दुजी कनकधार लागती : तरि पानिए वाति पाजळती

जळकेळि होती : निकी कीरूं ६७४

घादडधूदडा गौळिनी : जीएं मानुसें होति सीहांनीं

तयाचेया सींपनेयाची खावनी : आम्हीं केवि जाणों ६७५

बहुत श्रृंगारिए देखिले : पुण ऐसी जळकेळि कोण्ही न खेळे”

तवं देवें म्हणितलें : तें कैसें सांघों ६७६

“होति सीहानीं चतुरें : तयाचें मन भंवतें वावरे

पुण ऐसीं ढिसाळें उत्तरें : कव्हणी न बोले ६७७

विदग्दमालती ते गोपिका ॥ ६७१ ॥

पाडाचें = सरिपाडवें : राणेपण = समर्थपण ॥ ६७२ ॥

पाणिचें पाजळती = विजती : एवं मरतिये ॥ ६७४ ॥

दादड-दूदडा = धोंगडिया : अरबटा : जिथें माणुसें सिंहाणि हें रास-
ळातें म्हणितलें ॥ ६७५ ॥

मन भवतें = आणिकीकडे वावरे : ढिसाळें = बर्मरूपें निष्ठुरें ॥ ६७७ ॥

१ खग. नावेक ज. “धीर. २ खग. जळकेळि निकी होती : आजिची
कीरू. ३ ख. पुण ऐसी जळकेळि कोण्ही नाही खेळले. गज. हे जळकेळी
खेळणें वेगळें. ४ क. भीतरी. ५ कखघचछ. ढसाळें.

तुम्हीं अखळिचीया राजकुमरी : जानत असों तुमची थोरी	
देखिलीयाति भौमासूराचां घरीं : भोगु भोगितां	६७८
सांखळा खांडौनिया : ऐकें वेळें ^१ केलीयाति राणीया	
‘हैं आम्हां पासूनिया : बहूंत नव्हे’	६७९
ऐसी देतां उलटनीं : अनुराग-रोपाची लावनी	
अनंगु धर्वधोरणीं : सीपनें खेळतु असे	६८०
कामाचीया किशोरी पुआळती : तैसीया उचलतां पाउलीं धांवती	
यंत्रां आड आंगें लपवीति : पुण अवयव लपति ना	६८१
जो अप्राप्यु योगिया : तो धरूं पांति तीया कामिनीया	
बापू जीविची हाव प्राणिया : कवणू न करी	६८२

अखळी = अप्रणिता आठवरा : मोटिया नावरूपा : राजकन्या नव्हती : भोगितां = बंदिखानें ॥ ६७८ ॥

बहुत नव्हे = विधानरूप बोलणें नव्हे ॥ ६७९ ॥

उलटणी = प्रत्योत्तर : अनुराग लक्षणें रोप : आनंग = मदन : धव-धणी = सुकाळ ॥ ६८० ॥

कामाचिया = मदनाचिया : किशोरी = कुमरी : तथा पाडसें : पुवा-ळती = धावती : यंत्र = घोटे : तेज = टवावी : तथा आंग = कुच ॥ ६८१ ॥

अनावर = अवेर ना : बाप = धन्य धन्य : जीविची = अंतःकर्णी : हांव = हाव्यास : कवण न करी = कवण न धरी ॥ ६८२ ॥

१ खग. वरिष्ठा. २ कखग. म्हणौनि^० ज. म्हणौनि हैं बोलणें. ३ खग. पाहुनिया. ४ क. बोलणें^०. ५ कचछ. रोखाची. ६ कखग. धवधणी. ७ खग. नीगती. ८ खग. अनावर.

आसळगु ऐसा आवडे : पुण सीउं न ए कव्हणीकडे	
तें रूप श्रुतीं नांतुडे : तयाचा पाड्डु काईसा	६८३
पाउलां दों चौं सीनलीया : तव म्हणितलें मदनैपांशिनीया	
“तुम्ही कैसीया वो सीहानीया : वार्यावीन धांवति असा	६८४
पैल भावरमणी : आपणेयातें म्हणवी सीहानी	
पुण धरिती कुलखणी : काहीं नेणे	६८५
चांदीनेयाचेनि अनुवाएं : हे मधुर्माळती कोमाए	
कीं हे हातलोंबी खेळति आहे : मन्मथेंसीं	६८६
फुलांचेनि भारें : ए मूर्नाळिचें आंग कन्हारे	
कीं कैसी तिखटे धारे : वरि रीगति असे	६८७
भवराचेनि पाख-वाएं : हें कंदवीनि चाचरी जाए	
हेही हातपीटी खेळताए : जगजेठिसीं	६८८

अवडे = भासे : नांतुडे = अंतुडे ना : त्याचां = गोपिकांचा : काइ = कोठे लागति ॥ ६८३ ॥

मदनपासिया ते सखी ॥ ६८४ ॥

भावरमणी ते गोपिका : कुलखणी = कळा : ॥ ६८५ ॥

अनुवायें = आल्प दीप्ति : कोमाय = सुकौनि जाय : यापुडे = राउळा-पुडें ॥ ६८६ ॥

मृणालिका हें नांव : तीखटे धारे = धोटेयाचिये धारे ॥ ६८७ ॥

पाख-वायें = पाखाचा वारा : हातलोंबी = हातझोंबी ॥ ६८८ ॥

१ च. सृष्टी. २ च. कवण पाड्ड. ३ खगद्य. मदनपासिया. क. मदनकामि-
निया. ज. मदगामिनीया. ४ ख. वायाचि. ग. किती धावाल ॥ ५ क. पुण
याचेया. सिपणेयाची खावणी : कव्हणी नेणे. ६ खगज. पञ्चावती.
७ खग. की यापुडे. रिगताय : वारितवारिता ॥ ८ ज. इये मृनाळिकेचें.
९ क. घालिति. ज. घालिताय. १० खग. कुमोदिनी. ११ खग. सारंगधरेंसीं.

आपुलेनि सकुमारपणें : हे ले ना परागाचें लेणें	
ते परिमळपाळवी सांहे कुचंबनें : श्रीचक्रधराचें	६८९
कोकिल्लाचां स्वरीं : हे चवके मधूरस्वरी	
ते घवघवीतां नूपुरीं : कैसी धांवति असे	६९०
आवो आवो कृषोदरीए : आडुखळसी रत्नांचीए पाइरीए	
माजू मोडेल वो गोखिर्णे : तरि काइ करिसी	६९१
मृणाल-सुताचे वोलि-सेले : तुआं खांसटे म्हणौनि वेढुं सांडिले	
तीए चंद्रकळेसि काइ जालें : कैसि धोटे साहाति असे	६९२
हां गे नादवीणे : तुज न साहे उंच गाणें	
आतां मातलीसि पंचबाणें : धूमाडू करितीसी	६९३
कैसीया वो तुम्हीं सीहानिया : कां वो धांवत असा वायांवीनिया	
आर्तां याचेया सींपनेयाचीया खावनिया : मातें पुसा	६९४

चवके= दचके : मधुस्वरी हें नांव : घवघवीतां= न्यपुरांचा नाद ॥ ६९० ॥

कृषोदरी हें नांव : गोखिये = वेडिये ॥ ६९१ ॥

मृणालिका हें नांव : तीखटे धारे = धोटेयाचिये धारे ॥ ६९२ ॥

नादवीणे हें नांव : पंचबाणें = मदनाचे पांच बाण : धुमाडी = गदा-
रोळ ॥ ६९३ ॥

याचिया = राउळांचिया ॥ ६९४ ॥

१ खग.* २ खग. साहाति असे. ३ घ. मधुकेसरी. ४ छ. गोरिये.
५ कचज. खाचटें. ६ कग. धुमाडी. ख. धुमाळी. ७ क. वाउगीया,
खग. भवतीया, ८ खग. खावणी आवधीया याचीया:

आतां मी म्हणै न तें करा : वाउगीया अभिमान न धरा
 अवचिता करुनि धरा : मंग लैक्षा ऐइळ ६९५
 रंगावतीए तुं घे आधाटी : गाय सरीचीं पडिमठीं
 रतिदूतिके तुं सांघ गोष्टी : कामशाखाचीया ६९६
 रंगवहळा रूपक्रा : वरि नाचो हे नृत्यनायका
 मागां नांदेचंद्रिका : ताळ धरूं ६९७
 तवं देवें म्हणितलें : “ हें काइ तुम्हां पीसें लागलें
 माझें वैराग्य तिहीं लोकीं नांदलें : तें तुम्ही नेणा ” ६९८
 “आम्हीं कां नेणों” आधीं गौळिनी भोगिजे : पाठीं मुंजबंधन कीजे
 ऐसें वैराग्य देवा साजे : एरां बोलें न ए ६९९
 बापू वीरक्ती : दीक्षीतं-पत्नीयां ल्याही नूरी ”
 एरि म्हणे “ उगी गे देवा एइळ खंती : मग ब्रूषावति ना ”

अवचिता = अकस्मात दुचिता : लेखा नय = न अटोपे ॥ ६९५ ॥
 रंगावती हें नांव : अधाटी = एका तुंबयाची काठी : पडिमिठी =
 पदांचा चढउतार : रतिदूतिका हें नांव ॥ ६९६ ॥
 रंगवहळा = रंगप्रबळा : रूपकें ते ५० : तथा देवाचीं रूपकें = नाग-
 नाइका हें नांव : विद्याचंद्रिका हें नांव ॥ ६९७ ॥
 नांदलें = प्रसिद्ध जालें ॥ ६९८ ॥
 मुंजबंधन = तुळसीसिं लग्न ॥ ६९९ ॥
 साबडिया = धोंगडिया : दिक्षित = यज्ञदिक्षितांच्या कन्या : ब्रूषावे
 ना = समजे ना ॥ ७०० ॥

१ ज. वाउगा. २ गज. एरवीं. ३ कगघचछज. लेखा. ४ गज. नए.
 ५ खग. विद्यां ज. वाद्यं घ. नाट्यं ६ च मीरवलें. ७ क. नेणिजे.
 ८ घज. झोंबिजे, ९ झ. साबडीयां १० कघ. कन्या.

“चांगचि देवा वीरती उपनली : म्हणौनि सोळा सइस्र अंतापुरें प्रणिळीं
एहवीं एकही नूरती भूतळीं : कवतुंकाळागी” ७०१

ऐसेया सूर्म बोलांचेनि लांचें : एकीं आंग टाकिलें देवाचें
ते भार जाले हांसियाचे : देओ धरिले म्हणौनिया ७०२

तेव्हळि म्हणितलें शब्दसुंदरा : “सीपि वो सीपि कनकधारा
आधीं डोळां निर्वूजें करा : मंग तानि न पडे ७०३

धरि वो धरि अंचळीं : हीरिं वो हीरिं हातिची चीपोळी
सीपि वो सीपि वहीली : मेघमाळिके तुं” ७०४

तेणें रवंसें सैतावली : देव्हडेनि आंगें मुरडली
असासीत झोबिनली : प्राणवळभेसीं *७०५

गोरेया आंगांचेनि दांळें : सांवळें तेज भांसले
तेथ कैवल्य शाळांक जालें : नावेक वेह्णीं ७०६

बोलणें लक्षणें लांच : टाकिलें = जवळि पावळिया ॥ ७०२ ॥

शब्दसुंदरा हें नावं : ताणि न पडे = विकासणें नव्हे ॥ ७०३ ॥

अंचळीं = पदरीं : वहीली = शीघ्र ॥ ७०४ ॥

रवंसें = शब्दें : सताड = अवेश : भावें तावेंसह वर्तमान : काढती =
चालती : आसासिती = अकस्मात् ॥ ७०५ ॥

भासळें = ऐक्य जालें : साळांक = आळंकारें सह वर्तमान : एवं
अलिंगणें : जैसैं लींग ॥ ७०६ ॥

१ क अंतःपुरें. २ घ. कौतीकालागी. ३ खघज. परब्रह्माचें. ४ ख. चतुरा.

५ अ. निरवूज. ६ क. मंग लेखा येईल. ७ खग. घे घे. ८ क. मेघमाळे.

*खग. तेणें रवंसें सैध (ग. सथाड) काढिती : देव्हडेनि आंगें मुरडीति :
झोबिनली असासीती : प्राणवळभासी (ग. प्राणनाथासी) ९ ग. आंगाचें
गुंडाळें.

आगेसीं आंग निहटे : तेथ जळकेळिचें न बटे	
मन लागट चोरटें : भीतरि बावरे	७०७
कैसा स्पर्श माजिरा : हातौनि गळति कनकधारा	
काह सांघों तथा पयोधरा : आंगें सांवरति ना	७०८
मुरडिवें आंगें झाडि करीतु : अनियाळां डोळां वेंझ घेतु	
कैसा धवंधोरनीं अनंतु : सींपनें खेळतु असे	७०९
झोंबता पाळवू फीटे : तेथ देवाची दृष्टि कांजवटे	
तवं तो धारा सीपे तिखटे : डोळ्या उजू	७१०
तीए धारेचेनि दडवांदडें : मुखचंद्र कानवडे	
पुण धुधळीया कटाक्षू नाखूडे : कव्हणी परी	७११
लागति सथाउं धोटे : आंगीं उर्मटति कमळपुटें	
तव्हीं खेळांचेनि कसमसाटें : कांहीं जाणवें ना	७१२

निहटें = झगटे : न बटे = न अवडे : चोरटे = अभिलाषी ॥ ७०७ ॥

माजिरा = मातविता : कनकधारा = चीरकांडी ॥ ७०८ ॥

मुरडीवं = आडवांगीं लव घेउनि : अनयाळिया = तीक्ष्णा : वेंझ = झगटणी : तथा जुंझ ॥ ७०९ ॥

दडवांदडें = धारेचे तांतडी करुनि : धुंधळिया = धुमाळिया : कटाक्ष ते नेत्राचे : नाखूडे = अखूडेति ना : कानवडे = मुखें सीपितां चुकवीति ॥ ७११ ॥

सथाउं = तावं सह वर्तमान : एवं अवेशें : पुटें = ठसे : कसमसाटें = कळोळें ॥ ७१२ ॥

१ अछ. लागुड. २ घच. परीसु. ३ खगज. प्रीनं ४ कखग. केश धरुनि
५ कखज. कुचतटीं ६ कख. नावेंकं ७ ग. कीहं ८ ग. उठीति.
९ क. कामपुटें. १० ज. मदनाचेनि. ११ खज. जाणती.

पाण्याचे गळाळे आले : ते मळयानिळें हाले

ते तुषार उसळले : माथेयावरूते ७१३

मोतियांचा सायारू बांधला : किं देवीं पुष्पवर्षावो केला

ना तरि तारागणू ओळगे आला : तया मुखचंद्राचीए ७१४

देव्हडीया वेणीया उकळलीया : उधवटा गांठी सूटलीया

तीधारा अंदु फिटलीया : चरणीचीया ७१५

कुंदोलांचे हार तुटले : अशोकांचे झुळुंबूके गळले

तांबोळांचे उगाळ पडिले : मळपांवरी ७१६

अनंगाचीया कूळदेवता : श्रृंगारें वर्तु वाइला मज पांतां

तेवि वालीप आंगेंसीं सीपितां : वीरूनि गेली ७१७

गळाळे = उळाळे : हाले = हाणितले ॥ ७१३ ॥

तुषार लक्षणे सायार=मांच बांधला : तारा=नक्षत्रें : मुख लक्षणे चंद्र ७१४

उधवटा = पोकळा : तिंधारा = तीन धारा असति : अंदु = पैजण :
तथा सांखळी ॥ ७१५ ॥

कुंदोलांचे = पुष्पकलिकांचे : हातसर : झळंबुके ते कानिचे : मळपांवरी =
भुजांवरी ॥ ७१६ ॥

श्रृंगार तो रस : भावें वसंत : वर्त = रंग : वालिपें = सपुर वल्लें : हार-
पौनि गेली ॥ ७१७ ॥

१ ग. पाण्याचे गळाळे : आहाले मळयानिळें. २ कच. कुंडलाचे.
छ. कुंडोलांचें. ज. कुंदोलांचे. ३ कखचछ. गळाळे. ज. गळिनले.
४ छ. पळवावरी. ५ खगज. हारपौनि.

लाजेचीए बुंधीभीतरि : गुप्तांगें लपवीति तिया सुंदरी

हा भावो वाणितां जांसी अतिचारीं : तरि रसीक कोपती
पूर्ण-चंद्राआडूनि आभाळ काढलें : किं श्रृंगारांचें पाहाळ उघडलें

तैसे अवयव उमटले : वालिपे आंतौनि ७१९

नितंब-आळींगनीं सूखावले : बांधतां आंसूवें गाळुं लागले

तेवि केशकळाप मीरवले : उदकवींदुतवें ७२०

ऐसी जळकेळि सरली : तवं सवाय दुपाहारि भरली

मग देवांगें वेढिलीं : देओ भीतरि आले ७२१

४०

श्रीकृष्णाची आरोगणा

तेथें राओ युधिष्ठीरू : देवासि करित्तां जालीं पाहुनरू

तें सांधतां कथा-विस्तारू : बहुतु होईल ७२२

लाज लक्ष्मणें बुंधि : भाव तो विकाराचा : आतिच्यारी = विस्तारीं :
रसिक = जाणते ॥ ७१८ ॥

पाहाळ = गुप्त ठेवा ॥ ७१९ ॥

नितंब = कटिप्रदेश ॥ ७२० ॥ * ॥ जळकेळि निरूपण ॥ ७० ॥ सरो-
वरांचिये निहटीं : यथौनि प्रकरण ॥ ३९ ॥ * ॥

देवांगें = देवासि योग्यें वलें ॥ ७२१ ॥

सेजारीं = पटगृहीं ॥ ७२३ ॥ * ॥ जळकेली जालयां देवा आरोगणा
जाली : निरूपण ॥ ३ ॥ ऐसी जळकेळि : सरली : यथौनि प्रकरण ॥ ४० ॥ * ॥

१ खगचंछ. जाइल. २ घ. पासोनि. ३ खगज. कामतत्त्वाचें.
४ ग. फीटले. ५ ग. उघडले. ६ कगघचंछ. नितंबां ज. नितंबलिंगनं.
७ कघच. स्तव. ८ खग. करी. ९ अ. असे.

आरोगण केळी सपरिवारीं : नावेकु पड्डु जाला सेजारीं

तैसेंचि विजे केले मुरारी : सभा-मंडपासी

७२३

४१

यज्ञसिद्धीसाठी प्रार्थना

तेथ धर्मे विनविजे : “जी देवें एथ केले बीजे

तरि अवधान दीजे : या काजासी

७२४

न पाहातां आपुलें वळ : म्यां मालकै केळी नवल

जे आदरिलें डंबाळ : राजसूड यागाचें

७२५

पुण भूतळिचेया रायां अठवरां : माझेया खांडेयाचा करुनि नोवरा

तुआं लग्न लावावें श्रीचक्रधरा : उभेर्या ठाकौनि

७२६

आजि तुझीया वळोवळी : अरीराए जीणोंवे संवदळी

पुण नांगवसि भूतळीं : तुंचि एकु”

७२७

मालकै = मालपणें : तथा आळी : नवल = अश्चर्यकारक : आदरिलें = अरंभिलें : ढाल = असाध्य कारण : तथा अघटीत : राजसुयाचें = राजा सुवावा ॥ ७२५ ॥

अठवरां = अंश्रणिता : एवं कव्हणी जिंकीले नाहींति : खांडें लक्षणे नोवरा ॥ ७२६ ॥

वळोवळी = वळाची आवळी : एवं श्रेणिका : संवदळी = दळेंसहीत : भावें समरंगणीं : नांगवसि = न अटोपसि ॥ ७२७ ॥ मग धर्मे विनविलें : यज्ञसिद्धी नेयावेया : निरुपण ॥ ५ ॥ तेथ धर्मे विनविलें : यथौनि प्रकरण ॥ ४९ ॥

१ घ. जाली. २ अच. देइजे. ३ छ. लावकै. ४ खग. ढाल. क. अढाल. च. ढीवाल. छज. ढांडाळ. ५ घ. राजश्री. ६ ग. उमे. ७ ग. जीपैन.

दिग्विजयार्थ पांडवांची पाठवणी

तव म्हणितलें दैत्य-विमाडें : “तुआं भक्ति-भावाचेनि कैवाडें
आमतेहीं जितलें फुडें : नेणों कैचि” ७२८

तेव्हळि सर्वज्ञराया श्रीचक्रपाणी : धर्मु लागौनि श्रीचरणीं
करीता जाला वेव्हानी : चातुरंगांची ७२९

जो पांडैव-पागारू : वैरी-बडिवारू
तो पूर्व दिसे वृकोदरू : धाडिला जैतसींहेसीं ७३०

पांचाळ देशिचा राओ : वीरध्वजू सवें नेवो^३
रणदीवा सहदेवो : जावो दक्षीण दीसे ७३१

राय रण-बंबाळु : पश्चिमे जाओ नकुळु
सरिसा निर्गो महिपालु : मध्य-देशिचा” ७३२

भक्तिभाव लक्षणे कैवाड = कुडावा : फुडें = निर्धारें : नेणों कैची =
पूर्वीं आराधिलें ॥ ७२८ ॥

दिग्विजयाचि=दिशांचि राजे जिंकौनि : विजये = यशवंत होआवें : भावें
पाठातरें : चातुरंग सैन्याची ॥ ७२९ ॥

पागार : शमला : बडिवार = त्रिदावळी पढति : वृक = लांडगा : तया-
सारिखें उदर : जैतसींह तो राजा ॥ ७३० ॥

वीरध्वज तो राजा : रणदिवा = रणबंबाळ ॥ ७३१ ॥

रायरणबंबाळ = पुरुषार्थ-प्रसिद्ध : महीपाल तो राजा ॥ ७३२ ॥

१ खग. दिग्विजयाची वेव्हानी : करिता जाला. ज. दिग्विजया चातुरंगाची
वेव्हानी : करिता जाला. २ घळ. चातुरंग सैन्याची. ३ कखग. पांडवां.
४ कखग. वैरिया. ५ कघचळज. जावो. ६ अकघचळ. जावो.

पडिलेयां सरिसी : जो महाकाळेंसीं कासी
तो अर्जुन उत्तर दिशेसी : धाडिला दृपदेंसीं ७३३

४३

अर्जुनाचा पराभव : धर्मराजाची चिंता

देवाचेनि तेजें बहुवसें : अरिराय जितले अनायासें
परि अर्जुनासि उत्तर दीसे : चांगावें नव्हेचि ७३४

तवं धर्मु चितखैलौ : दीर्घ स्वासू घातला
सीनाचा बोद्ध बोलिला : देवापुढां ७३५

“बाँपू प्राक्तना : कैसी विधीची” घटना
वाह्यार पूरली अर्जुना : बहुतां दीसां ७३६

काइ रूसों दैवा : गूढिया उभिलीया कौरवां
वैरीया घरीं वाधावा : आजि जाला ७३७

सरिसी = समई : कासी = परजी ॥ ७३३ ॥ अष्ट दिशांचे राजे
जीतावेया : पांडवांची वेव्हाणी कहनि अष्टदिशां धाडिले : निरूपण ॥ ६ ॥
तेव्हेलि सर्वज्ञरावो चक्रपाणी : यथौनि प्रकरण ॥ ४२ ॥ *

तेज = सामर्थ्य : बहुवसें = बहुलें : अनायासें = यासरहीत : चांगावें
नव्हेचि = अर्जुना जरासंद हाता न येचि ॥ ७३४ ॥

चीतखैला = चींतावला ॥ ७३५ ॥

कटा रे = आहाकटा : प्राग्भवम् प्राक्तनम् : विधी = ब्रह्मा : घटना =
घडावणी : घात = आपयश ॥ ७३६ ॥

पिशुना = शत्रु : भावें शून्यगृह : वाधावा = लमाचा ॥ ७३७ ॥

१ ज. विभाडीले. २ अख. चितेखैला. कच. चिंतावला. ३ खगज. कटारे.
४ अधचच्छज. चीन्हा. ५ अज. अविधीची. च. अविधेची. ६ खग. घात.
७ कखगज. पुरविली. ग. पुरविला. ८ खग. पिशुना.

कणेरियाची लाखौली वाउनी : प्रतापाची दीपवति उजळौनी

कृतांताचां तपोवनीं : जेणें त्रीनेत्रू तोखविला ७३८

तयातें जीणे जरासूतु : वरि तुं अससि पांतु

हा ठाँओ विपरीतु : आम्हां धात्रा जोडला ७३९

४४

जरासंधाला जिंकण्यासाठी श्रीकृष्णाचें गमन

तवं म्हणे यादवराओ : “एथ हाची उपाओ

जें बोलिला उद्धवदेओ : निगतां अवसरीं” ७४०

तेव्हेळिं ब्राह्मणाचीं रूपें धरुनि : निगाले देओ भीमू अर्जुनु

बापु बळीया अभिमानु : काइ एक न करवी ! ७४१

नीगालेया चैतन्यनाथा : अंतौरां उपनली अवस्था

ते आइकतु रसीक आतां : म्हणे कवि भास्करू ७४२

कणेरिचीया लाखौलिया हें साहित्य : कणेरिचीया पुष्पांचें : कृतांत =
कर्णाचा अंतकर्ता : एवं महेश : तथा अर्जुन : तपोवन हें वनाचें नांव : त्रिनेत्र
हें महेशातें म्हणितलें : तोखविला = अर्जुन : तीर्थें करीता युद्ध करुनि तोख-
विला : मग महेशें विहनाद : मुगुट : पशुपती शस्त्र हें तिन्हीं दिधलीं ॥ ७३८ ॥

विधाता = ब्रह्मा ॥ ७३९ ॥ * ॥ अर्जुनासि जरासंध न जीणता : धर्मा-
तेंचि उत्तर बोलें लागला : निरूपण ॥ ५ ॥ तेव्हेळिं धर्म चिंतखेला : यथौनि
प्रकरण ॥ ४३ ॥ * ॥

बळिया = अक्रमशक्ति ॥ ७४१ ॥ देव जरासंधासि जिणावया निगाले
॥ २ ॥ तवं म्हणे यादवराव : यथौनि प्रकरण ॥ ४४ ॥

१ ज. केदाराचा. २ खगज. तरी आमसीं विधाता विपरीतु : हा ठावो वेन्ही.
३ कथचळ. वेन्ही. ४ च. विचारीतु.

४५

श्रीकृष्ण वियोगामुळे त्याच्या अंतौरांची विरहावस्था

जेही आपुला संभोग-काळी : परब्रह्म भोगिले आहाळबाहाळी
तयांचा विरहो बोली : सांघवे ना ७४३

पुण ते अवस्था वाणितां : अतियुक्ति न म्हणावी जाणतां
तेया विश्वात्मेयाचा विरहो भोगितां : काइ एक न व्हावें ७४४

विरहानळाचीया जाळा : लागति सूर्यमंडळा
म्हणौनि संतापु आगळा : तेथचि दीसे ७४५

सरळें मुखानळें : आकाश आहाळलें
तें अद्यापि काजळलें : दिसत असे ७४६

डोंगर घडाडीति : खूखराये खिरडती
आठही आंगें पोळती : वसूंधरेचीं ७४७

काइ सांघों या परौतीं : उदकें उसळवाटी कढती
असो हे विकळें आंगें घालीति : सेजेवरी ७४८

आहाळीं बाहाळीं : जैसैं तैसैं ॥ ७४३ ॥

सरळ = स्वास : मुखांतुनि आभि निगे ॥ ७४६ ॥

आखार = सकुमार सेज : खिरडति = जळति : आठु अंगें ते : धैर्य
दानं - तपस्तप्तं जीवनम् गंधि दीनता । अंगारा अष्ट आंगानि वसुमती प्रक्रीतिता
: ॥ १ ॥ ७४७ ॥

उसळवाटी कढती : एवं नेत्रोदक ॥ ७४८ ॥

१ खगज. तयाचीं विरहदुःखें बोलीं : केवि सांगों. २ अघचज. अरूप वारे.
कळ. अरुवारें. ३ खग. ऐसेनि विरहज्वाळें आंग घालिती : सेजेवरी.

किं ^१ पूर्वाचळा : वरि हुरळलीया चंद्रकळा	
तैसिया तिया वाळा : दीसताति	७४९
किं मळयगीरिचां माथां : वनवलीया चंदनलता	
किं वेल्हाळा विद्यलता : सेजे आलिया	७५०
तें ^२ देखौनि विकळपण : बोलती सखीजन	
आतां विपाएं वांचति प्राण : विरहिणिचे	७५१
सोळा सहस्र अंतापुरां : तेतुलेया ऑन आन उपचार	
तें सांघतां स्थळ होइल अपार : तरि रसू आवरे ना	७५२
रुक्मिणीचे विरहोपचार	
होतिया अवधीया विरहिणी : पुण निव्हां अवस्था रुक्मिणी	
तीऐंसि सखीजन धावनी : करिते जाले	७५३
अमृताचेया सरोवरा : आनिली ते विद्याधरा	
सुदली कर्पूरगौरा : उदकामाजी	७५४

वरि = पूर्वाचळावरी सूर्य निगे : तेंपें चंद्रकळा हुरळति : सामर्थ्य लोपे
॥ ७४९ ॥

वणवति = जळति : लता = वेली : विद्यलता = विजु : सेज = शय्या ७५०

विपायें = विरळागत ॥ ७५१ ॥

विद्या धरिली आहे म्हणौनि विद्याधरी : सुदली = घातली : कर्पूरगौरा
= शीतळ आणि श्वेत ॥ ७५४ ॥

१ खगज. वरि पूर्वाचळा : हुरळलिया चंद्रकळा. २ ज. तयाचें. ३ अघचळ.
कल्पना. ४ कखग. करिती. ५ खगज. तिएसी सखिया करिती धावणी :
तें सांगिजैल आता.

तवं म्हणे भीम-कुमरी : “हे कवणि वो उपचाराची परी जें आगिएलाचां सरोवरीं : घालिजे पुढिल्लें	७९९
अव्हेरिलेया यदुपाळें : माझेनि नावें पानी जळे आंगी लागति कमळें : इंगळ जैसीं ”	७९६
ऐसे बोल दोनि बोलिली : तवं वारेयाची झुळुक आलि कामसेना धरिली : पडतां-पडतां	७९७

धारागृह-वर्णन

उल्हास-चंद्रिका सावध केळी : मृणालिका उसंगिए घेतली मग धारागृहा आनिली : वैदभीं ते	७९८
तें धारागृह नवल : वाणितां विरहोपचौर ठाकैल तज्हीं आइकतु रसाळ : उभनी ते	७९९
कस्तूरीएंचा पल्हो चीर्वडूनि : कमळांचें तीथरें रचुनि कुमोदांचे पराग कालवूनि : गोटि पीटिली	७६०

आगियल तें मत्साचें तेल ॥ ७५५ ॥

पाणि जळे = आंगिं कडतें उदक वाटे ॥ ७५६ ॥

उल्लासें = हवें : चंद्रका ते सखी ॥ ७५८ ॥

पल्हो = चिखूल : तीथरें = ती खणांचे : गोटी=जोतें : भावें गिलावा :
पिटली = चुनेपिटी ॥ ७६० ॥

१ ज. सेजारी. ज. घापे. २ क. मग निचेष्ट पडली : वैदभीं ते. ३ खग.
विरहिणी ते. ४ घचछअ. विरहावा रसु. ५ ख. कापुराचा. ६ खगज.
करनि. ७ अ. करनि,

अशोकांचीया भीती : कर्णिकरांचीं चित्रें उमटतीं	
गवाक्षें बाहाकाति : मदन-मोगरेयाचीं	७६१
चंद्र-बिंबाचेनि पाडें : दिसत असे चोखडें	
अरुवार घडेलें दळवाडें : कापूरकेळिचें	७६२
गोरीया सोनेकेळी : कामउनि कीजति खांव उथाळीं	
कळिका-पत्रें ओडवलीं भलीं : जोंति-कळिकांचीं	७६३
हरिचंदनाचे फोक : सोलौनि कीजति दारवंड श्रीशोक	
वरि सेंदुरें विनायक : वानसीयाचे	७६४
बचकंदांचीया पाटिया : कलहारांचीया महुटीया	
पत्रवल्ली गोमटीया : च्यूतांकुरांचीया	७६५
चांपौळांचीया पुतळीया : हातीं कमळांचीया चिपोळीया	
तेथौनि धारीं सूटलीया : दिसंती नां	७६६

कर्णिकार = कोराटा : तयाचीं पुष्पें खेवणिलीं : तल्लक्षणे चित्रें : गवाक्षें = धारीं : बाहाकाति = उधाति : मदनमोगरा : बटमोगरा : एवं जाळांधराची ७६१
पाडें = सरिपाडटवें : चोखडें = निर्मळ : अरुवार = सकुमार : दळवाडें = समूह ॥ ७६२ ॥

कळिका = कळिया : पत्रें = पत्रवेल्ली : वोडवलीं = अकारिलीं ॥ ७६३ ॥

त्रिअंशक = पंचादुइची साधणुक : सेंदुरें = लाल : विनाइक = गणेश : वानसियाचे = जासुदाचिया पुष्पाचे ॥ ७६४ ॥

पाटिया = फळ्या : एवं पाळवाचिया : च्यूतांकुर = आंबेपाळव ॥ ७६५ ॥

चांपौळा = चांपयाचिया कळियाचिया पुतळिया अकारलीया असति : कमळें लक्षणे चिपोळिया = चिरकांडी : तेथौनि = कमळापासौनि ॥ ७६६ ॥

१ ज. पांतां २ अ. घ. घडवीलें. ३ ज. वीरुनि ४ खगज. बकुळं
५ अज. त्रिशक. ६ कखग. नवसियाचे. ७ अक. कनकाचीया. ८ ज.
उदकधारा. ९ खग. दीसताती.

कैसाचीया चीरटीया : पांतां दीसति थोरटीया	
पुण तीया धारा सानटीया : बहुते पाडे	७६७
बापू सूत्रधारू : कैसा पाण्याचा धरू	
कोण्हीकडे संचारू : तो चोजवे ना	७६८
धारेसीं धार नीहटे : तेथ गोरा तुपारू फुटे	
परिमळु गंगनाचीए बेगवटे : मौजि सामाय ना	७६९
कैसा नवल विंदानीं : पूतळीया चौलती वळनवाहानीं	
रंगांचीं विखरणीं : मोगरीं अशोकें जालीं	७७०
ऐसिए धारागृहीं : बैदभीर सूख नाहीं	
मगें आनीकू उपचारू केला तेहीं : तो सांविजैल	७७१

इतर उपचार

केतकी-दळांचीं सेजारें : पाचिचीं सावरीं परिकरें	
गुंफीवं कीजति वोवरे : अशोकां तळवटीं	७७२

चिरटिया = कैसासि चिरणी पडे : थोरौटिया = थोरा : तयाहुनि धारा
सानौटिया = सानिया ॥ ७६७ ॥

बाप = धन्य धन्य : सूत्रधारू = कळाविद : धरू = उदकाचे नळ चाल-
विती ते : कैसे धरिले : चोजवे ना = दिसे ना ॥ ७६८ ॥

निहटे = झगटे : गोरा = शुभ्र : बेगटे = अवकाशी ॥ ७६९ ॥

विंदानी = कारेगर : वळणवाहाणी = डावें उजवें : दुसरें : वळण =
जियचा जो अवयव तियची वाहाणी = त्याचि वाहीं चाले : विखरणी = ठाई
ठाई रंग मिरवे ती : मोगरीं = पुष्पें : अशोकें सुकति ना ॥ ७७० ॥

सावरीं = पटगृहें = परिकरें = सुंदरें : गुंफिचे = पुष्पें गुंफुनि : जाति =
जाईचे कळे ॥ ७७२ ॥

१ खगचज. बेगटे. २ खग * ३ अच. चालवी. ४ खग. तेव्हाळी
उपचार केला विरही : तो कैसा सांगों.

कापूरकेळीचे हींडोळे : मृनाळ-सुताचेनि पाटें विनिले चंदन-पालव कोवळे : घातले सेजेवरी	७७३
कापूर-कूमोदांचें पाणी : मर्दिजे चंद्र-किरणीं तेनें ते विरहिणी : झळंवीजे	७७४
अधमुरें चांदिनें फोडिजे : कैरवांचा मकरंदु काढिजे तया दोहींचा काला कीजे : सरिसेनि पाडें	७७५
आधीं मळ्यानीळें निववीजे : मग चंदन-रसें बोल्हाविजे पाठीं बोळता वासु दीजे : पारियातकांचा	७७६
पाहातीए निशी : तो रसू भरिजे हेमकळसी वरि कुमोदांचां बीसीं : झांकनें दीजे	७७७
तया पाणियाचा ढाळु : करितां उपजे जाळु अधीकू विरहानळु : उद्धवतुं दीसे	७७८
कर्पूर-कदळीचीं गाभेवनें : भीजविजति बोलेनि चंदनें तेहीं तीए मयंकवदने : वारा घापे	७७९

हिंदोळे = डोल्हारे : विणलेते नवार ॥ ७७३ ॥

आदमुरें = आष्टमिचें चांदिणें : कैरवांचा = कमळांचा = सरिसेनि =
समसागें ॥ ७७५ ॥

बोल्हाविजे = भांजणी दिजे : बोळता = बहळ वास दिजे ॥ ७७६ ॥

पाहातां निशीं=पाहाटेची रात्रि : हेम=सुवर्ण : विसीं=देठांचें पात्र ७७७

ढाळ = न्हाण : उधवला = उठावला ॥ ७७८ ॥

मयंक = चंद्र : वदनें = भीमकी ॥ ७७९ ॥

१ कखग. कर्पूर° च. कर्पूरकदळीचे. ज. कपूरकदळीचे. २ अज. बोळतां.
३ अछ. 'करेसीं. ४ अधचछ. कळसीं. क. रसीं. ५ ज. उपजतु.

कनक-कमळांचां कचोळां : कीजे परागाचा उधळा तो सर्वांगीं वाळा : जीरविताती	७८०
सोने-केतकीची दृती : काढूनि कीजे कनकनिती तीए सरीसा भांजिजती : मळ्यांनीळु	७८१
पाहातेया पाहारा : तें उदक भरिजे कनकधारां तयां लागों दीजे वारा : चंदनतरूचा	७८२
ते उदक-धार गोमटी : थोर ना सौनटी कदंबीनि घाली मुकुटीं : हळूहळू	७८३
धूईजे कर्पूर-उदकाचां सरोवरीं : खलविजे मोतियाचीयां चूरी ते वालीप उवारा धरी : चंद्रकीरणांची	७८४
न पाहातां सवळे : मानसरोवरिचीं कमळें आनिजति करूंवाळें : गुंडैनिया	७८५

कंचोळे = वाज : उघाळा = जैसी रक्षा मर्दिजे ॥ ७८० ॥
 दृति = अतर : वाळेनि = वाळा : तथा वारा : कणकणिती = शीतल :
 गारवणिये = गाराचें पाणीं ॥ ७८१ ॥
 पाहातिया = पाहाटे : पाणि तें मागिल्ल बोविकें : कनकधारा = सुवर्ण
 कळशीं : तरूचा = चंदन पाळवीं कश्नि : वारा घालिजे ॥ ७८२ ॥
 कदंबिनी ते सखी ॥ ७८३ ॥
 सरोवरीं = कापुरोदकीं : धुनि खलिजे मोतियाची चुरी = मोलें खळुनि
 वालीप = वल्लासि दिजे : उवारा दाहकत्व : कीरणी = रश्मि ॥ ७८४ ॥
 न पाहातां अंधकारीं : करंवाळें = काळा वाळा ॥ ७८५ ॥

१ खगज. गारवणिए. २ खगज. मग चंदन-तरूचा वारा : ३ ख. लागो
 दीजे. ज. तथा लागो दीजे. ग. दीजे पै. ४ ज. नासापुटी. ५ खगज. धूनि,
 ६ खग. कापुराचां, ७ खगघ. मोतियाचां. ८ खग. चंद्रकिरणीं.

तयाचां मकरंदजळीं : कीजे पाणितुळी	
चहुंकडे चापेकळीं : गोदू बांधिजे	७८६
तें पाणीं आणूनि परिमळा : भरिजति सागळा	
मग पद्मिनीचां पानीं बाळा : विजीति हळूहळू	*७८७
वैदर्भिएचेनि मुखकमळें : कांती चंद्रवित्र विभाडिलें	
तें उदक होतें ठेविलें : हेम-कौसी	७८८
तें थोरे पाहानपटीं : भरीजे शुक्ति-संपुटीं	
मग हीवें पीटों दीजे बालुवट्टीं : मंदाकीनीएचां	७८९
तयाचा तुषारू घालिजे : तरि सर्वांगीं विकळता उपजे	
ते अवस्था सायासें लोटिजे : पुण लोटे ना	७९०
कुमोदांचां पानीं : थारे चंद्रकरांचें पाणीं	
तया कीजे भांजनी : मकरंदेसीं	७९१

तयाचें कमळाचें पाणी : आणौनि परिमळा = तयासि परिमळ दीजे :
सागळ त्या उदकाच्या : पद्मिनीचां नळीं = पत्राचे द्रोण ॥ ७८७ ॥

कांति=मुखाचे दिक्ती कसनि : विभाडिलें=फोडिलें : तयाचें आमृत ७८८

तें आमृत शुक्ति = सिंपीचें संपुष्ट : मंदाकिनी ते स्वर्गाची नदी ॥ ७८९ ॥

कुमोदाचा पानीं = पत्री : चंद्रकराचे = सत्रावियेचे : चटपटि=तगमग :
: खालिवटी = अंग घाली ॥ ७९१ ॥

* यानंतर ग प्रतीत पुढील ओवी आहे. 'तें पाणी चंद्रकरीं मर्दिजे :
सोनयाचा कळसीं भरिजे : कापुर भांजणी : सरिसेनि पाडें.' यानंतर ७८९ वी
ओवी असून ७९२ नंतर ७८७, ७८८ व ७८९ ह्या ओव्या आहेत. अर्थात
त्यामुळे ७८९ओवीची पुनरुक्ति होते, १ ज. कार्तिकाचें. २ ज. हिम-कुपिकासी.
३ ख. जाल,

मग तयासि घालिजे : मळयानिळांचें विरजें	
चौपाहारीं कीजे : खोटि ^३ जैसैं ^२	७९२
तें लाविजे कुचतटीं : तरि सर्वांगी सुटे चटपटी	
आंग घाली तळवैटीं : वैदर्भी ते	७९३
तवें म्हणे उपचारमल्लिका : हीमगृहा नेयावी हे नायका	
ज्ञनें मागुती पल्लका : वरि घाला ”	७९४
तें “हीमगृह सुशीतळ : वाणितां स्थळ पसरैल	
तरि रसू वितळैल : आवस्थेचा	७९५
सीयांचेनि भरें : हीमाचळाचें हीम मुरे	
तयाचे काढेवे सर्पीड चीरे : पुरुश-प्रमाणें	७९६
तें घड्ढनि अरुवार : कनकनिती उभिलें सेजार	
तेथ विरहज्वरु उपचारु : मानीचि ना	७९७

सख्यांचे तर्क-वितर्क

तवें म्हणे रत्नावळी : “ न करीं वो न करीं पानितुळी	
चंदनू नूगाळीं : सुगंधिके तुं	७९८

उपचार-मल्लिका हे सखी : पल्लका = डोल्हारा ॥ ७९४ ॥

सियाचेनि = हिंवाचेनि : भरें = उत्कर्ष : मुरे = खोटबध होय : सर्पीड = चौघारे ॥ ७९६ ॥

अरुवार = सकुमार : कणकणिती = शीतळ : सेजार = गृह ॥ ७९७ ॥

पाणतुळी = चर्माची उदक सुपवती : सुगंधिका ते सखी ॥ ७९८ ॥

१ अकघचछ. मकरंदाचें. २ खग. खोटिवध. ३ खग. खालवटी.
४ खग. कथा. ५ खग. होति. ज. काढिले. ६ खगज. विरहानळ.

हा तव नव्हे विरहज्वरु : इए जाला काहीं संचारु ए-हवीं एकूही उपचारु : कां न मनी ?	७९९
एनें पूर्णचंद्रें विचित्रें : मज पांतां घातलीं कुजात्रें जीएं कामाचेनि बीजमत्रें : फुंटेति ना	८००
कस्तूरी-मृगाचे दडे : हे जीणे परिमळाचीए होडें तेरि ते असाहान चेडे ^३ : कॅरीति ना कीं ?	८०१
आपुलां मधुर स्वरीं : सदा कोकिळांतें विसारी तरि तेहीं इए सुंदरी : मुखस्तंभू केला	८०२
किं चालतां गति-विळासीं : इया विपलाइलीया राजहंसीं तरि तेहीं खीळनि केली इएसी : असहानपनें	८०३
अशोक-पल्लव जर्गी वाखाणले : तेही या हात उँमौनि जितले तेहीं कौटाल केलें : जें हात हालवूं न ए	८०४

प्रवाहे ना = प्रभावे ना ॥ ७९९ ॥

विचित्रें = एकासारिखीं एकें नव्हति : एका उतार : एका चढ :
कामाचेनि = मदनाचेनि : एवें सकळ उपचार तल्लक्ष्में बीजमंत्र ॥ ८०० ॥

दडे = थोवे : परिमळ तो पद्मिनी स्त्रियेचा : जीणे = जिंकी : होडे =
पैजा : असाहान = साहावति ना : एवं स्वर्धकरुनि : कुडें = कुजांतर ॥ ८०१ ॥

विसारी = विशेंवेंसी सारी : एवं हिणावी : मुखस्तंभ = मौन धरिलें ८०२

विळासीं = कुशलता : विपलाइलीया = हिणाविलीया : खीळणी = कापव्य :

असाहाणेपणें = मत्सरें ॥ ८०३ ॥

हातासि अशोक पाळवाची उपमा देति : उभनुनि = उभारुनी :
कौशल्य = कौटाल्य ॥ ८०४ ॥

१ कखगज. फिटति. २ ख. तरि तेहीं हे चेडे : घातलें कीरु. ३ ग. कुडें.
४ ज. न घालीति कां. ५ अग्रच. विपलाइलें. ६ ख. करपल्लवीं.

कटाक्षांचा मोसू देखिला : नीळोत्पळां जाली अवकळा	
तेहीं सुलंगु उधळा सुदळा : जे वासु पाहों न ए	८०५
आंगिचेनि गोरेपनें : हे पन्हरेयावरि चढवी आंकनें	
तरी आसूडा केला तेनें : मज पातां	८०६
कामाचां हींदोळां एकली : हे मोकळां केंसीं झोविनली	
तेव्हळि बाधा जाली : तीए रणदेवतेची	८०७

विरहवाधा झाडणाराचा शोध

ऐसा कव्हणी देशी : नाहीं जानता जोईसिं	
जो इएचीए पीडेसि : रूप करी	८०८
गारूडी नाहीं ऐसा एकू : जो भारू जाने पूर्व-डंकू	
तरि तो अवतरौनि तक्षकु : फुडें सांघतां	८०९

कांति = दीप्ति : मोस = माग : बहु श्यामतेचा : सुवेग = सुष्ट
शीघ्रतेकहनि : उधाळा = पराग लक्षणे धुरळा ॥ ८०५ ॥

अंकणे = त्रिदावळी : असडा = भूतवाधा : तथा दचकणे ॥ ८०६ ॥

कामाचिये = मदनाचिये : हिंदोळां = डोलहारां : केळी = कळोळरूप :
रणदेवता = वनदेवता ॥ ८०७ ॥

जाणी = धुमारा : जोसी = वर्तारा सांगता : तथा मेढे - जोसी : रूप करी =
रुजा सांगे ॥ ८०८ ॥

डंक = पूर्वजन्मीचा वैरी : मदन लक्षणे तक्षक = सर्प : अवतरौनि =
बोलौनि ॥ ८०९ ॥

१ क. सैंग. खग. सुवेग. २ गज. घातला. ३ क. पडे. खगज. पढवी.
ख. वाढवी. ४ अक. आसुड. ज. असुड. ५ खग. घातला. ६ कगघचछ.
जोसी. ७ ज. विरहडंकू.

तवं म्हणे भूतमुद्रावळी : “ इए वैदर्भ-मंडळीं
जाणे मनकवळी : संगीत हे ” ८१०

तवं मंत्रमूद्रा म्हणे “ मळयागिरीचा वारा : काढी परिमळाचा देव्हारा
तो भळेतया ग्रहा गोचरा : निवाडू सांगता ८११

परिमळाचा राहाणी : अनंगा अवतरण आनी
मग सांघे विरहिणी : उपचारू तो ८१२

कमळांचां सरोवरीं : असे मकरंदु-पांचाखरी
तो परागाची भारदोरी : बांधे विरहिणीसि ८१३

कैसिया साचा सकळा : नंदनवनिचीया कोकिळा
तीया चींतिलेया पोफळा : चांग जाणति ८१४

एकु वेळु इये जालें दुखनें : तैं आम्हीं केलें पुसवणें
किं भवर कोन्ही खुणे : चुकतीचि ना ८१५

मळयानीळ = वारा लक्षणें घुमारा : देव्हारा = जैसैं देव्हारां आखता
पाहाति : ग्रहा = भूतग्रह : अगोचर = अदृश्य : निवाड = वेगळें करी : ऐसा
सांगे : तैसैं वारा सकळ परिमळाचें ज्ञान करी : तरी तो उपाव सांगैल ॥ ८११ ॥

परिमळ लक्षणें राहाण : अनंग लक्षणें देवता : अवतरण = बोलणें ८१२

कुमोदें लक्षणें सरोवर : मकरंद लक्षणें पांचाखरी = गुणिया : पराग
लक्षणें भारदोरी ॥ ८१३ ॥

साचा = सत्यार्थिया : पोफळा = जैसैं चिंतुनी सुपारी ठेविजे ॥ ८१४ ॥

पुसवणें = जैसैं घुमारियासि पुसति : खुणे = रुजा आणि औषध
सांगती ॥ ८१५ ॥

इएतें वोवाळूनि अक्षेता : दावावी या वसंता
जो आइकिजे डांकूलता : ईए पासांतीं ८१६
पूर्णवेचें चांदिनें : औखेतीवीन जाने
तयातें पुसनें : करूं जाओं ” ८१७

रुक्मिणीचें उत्तर

तवं म्हणे रुक्मिणी : “ ऐसीया तुम्हीं साजनी
तरि माझिया वैरिणी : तीर्या कैसिया ८१८
कैसें वो तुमचें करण : जें पुढिला एओं पाहे मरण
तें आपूळें ढीसाळपण : सांडा ना ८१९
हें काळें पांखिरूं : मज सदा चींतीं विरूं
किं तयातें उपचारूं : पुसों जात असा ८२०
कां भीमकाची आन : हे चंद्रकीरण
मज सूती आहाण : अनेक वेळें ८२१

वसंत लक्षणे डांकूलता = सर्वदा : ये पासांतीं = ये प्रांतीं भावें रुजा
शांति कर्ता ॥ ८१६ ॥

चांदणें बहुत म्हणौनि ठाईं ठाईं ॥ ८१७ ॥

साजणी = सखिया : धापीतपण = धोंगडेपण : पाठांतरें ढसाळपण =
उधटपण ॥ ८१८-८१९ ॥

काळें = कोकिळा आणि भ्रमर : वीरु = वोखटें ॥ ८२० ॥

आहाणे = झियांसि बार पडे आणि आहाणें घालीति तैसें चंद्रकीर्ण
मृत्य करी ॥ ८२१ ॥

१ कघ आखेता. ज. आखता. २ गघचछ. ये पासांती. ३ अग.
अक्षेतीवीन. ज. आखतीं ४ खग. नैसीया होता. ज. तिया कैसी होती.
५ खज. बोले. ६ अच. सुते. ७ ज. अनेगी वेळीं.

- एणें मळयानीलें : मज श्रीखंडाचें वीष सूदलें
तें सर्वांग जालें काळें-नीळें : नखांसकट ८१२
- चापेयाचेनि परिमळें : रंती मारें घातलें
तें मज मालतीया सांघीतलें : सावरेया आंतु ८१३
- च्यूतांकुराचां थोर कांडीं : प्रमदाचे हृदय-पाषाण फोडी
तो विरह-वनीं अवघडीं : वसंतु मारूं पाहाताए ८१४
- माझां काळां केंसीं : सदा वैर भश्रेंसीं
किं स्वभावें तयासी : पुसों जाति आपण ८१५
- ऐसी बोल दोनि बोलिली : तव वारेयांची झुलुक आली
तैसीचि निचेष्ट पडली : वैदर्भी ते ८१६

प्रबोधावतीची चिंता

- तव म्हणे प्रबोधावती : “सरा वो सरा परौती
चैतन्य गेलें नेणों केउती : तें मज पाहों द्या ८१७

त्रिष = चंदनासि सर्प शोबति : तें विषवत् जालें आणि वाराही तद्रूप :
सुदलें = घातलें ॥ ८१२ ॥

च्यूतांकुर = अंबयाचे अगरडे : तल्लक्षणे कांडी = बाण : प्रमदा = स्त्रिया :
हृदय लक्षणे पाषाण : वसंत लक्षणे बाण मारिता ॥ ८१४ ॥

सभावीं = स्वइच्छा : जात = शरण जाता ॥ ८१५ ॥

मुसी = मूर्छा गति ॥ ८१६ ॥

चेतना = स्वासोस्वास : केउती : कोण्हींकडे ॥ ८१७ ॥

१ खग. रात्री. ज. मज राती. क * २ कखग. तयापासी. ३ कखग.
जातसा तुम्ही. अ. पुसों. ४ खगज. मळयानिकाची. ५ खग. सर्वेचि
मुसी गेली.

मेलीएं वो माए : कैसी मान घालीति आहे	
वहिली गे धाए : बोलावि आउवेतें	८२८
आवो दुजी झुळुक एइल : तरि जीवैन-कळा स्तवैल	
मग कैची देखिजैल : वैदर्भी हे	८२९
चांदिनेयांचीए दुपाहारीं : वाया निनली बाहिरी	
कैसी सैवार्गीं सुंदरी : खिरडली हे	८३०
न लवीं वो न लवीं कापूरू : सर्वांगीं एत असे ओदरू	
अधिका विरहज्वरू : उधर्वेत दीसे ^१	८३१
लेपु न लैवीं वो कस्तूरीएचा : सवडा जातु असे आंगिचा	
स्पर्धू जालेया कमळांचा : तनु करपत असे	८३२
वोलेया मोतियांचें उटणें : लाविलेया पोळली कोनें मानें	
न घलीं वारे धीजने : कमळदळांचें	८३३

वहिली गे वहिली : शीघ्र : धाय = दाइ ॥ ८२८ ॥

दुजी = दुसरी : झुळुक ते वारयाची : माल्हवैल = मालवैल ॥ ८२९ ॥

वाया = व्यर्थचि : निनीली = आणिली : खिरडली = अहाळली ॥ ८३० ॥

उधवताय = प्रजळताय : दुसरें खवळत = उठावा ॥ ८३१ ॥

सवडा = सोरडा ॥ ८३२ ॥

१ कळज. आरुती. च. एउती. ख. पां. २ खगज. जीव-जोति माल्हवैल.
३ अच. सर्वांग^१ ४ ज. प्रज्वलताय. ५ कखग. करी. ६ खग. करपताए.
७ खग वो. ८ अघचळ. कमळनळांचे.

ऐसे ^१ कवणी वो ढीसाळ : जे ^२ घातलें मकरंदजळ	
कैसे पांचवने जाळ : मुखें निगताति	८३४
कवणि गे निपरवंसा : उघाइली वसंताची दीशा	
वारि वो पढता पुंसा : कोप कळहंसासी	८३५
माधवी-मंडपा आनिली : हे कुडी बूद्धि केली	
कैसी दीहेंदिहें ^३ ओसावली : वैदर्भी हे	८३६
खूडि वो च्यूतांकुर : हे खूर्पीतील सकडतर	
तोडि वो तोंवर : अशोकतरूचे	८३७
वोभाविं वो मधुकर : विसारिं वों चकोर	
यासीं पडिलें असे वैर : अवघेयासीं ^४	८३८

ढसाळ = उदार : पांचवणे जाळ = पांच अग्नि : जठरो जातवेदश्च
दवाग्निर्वनदाहने । वडवाग्निः समुद्रश्च कव्यादौ शृतभक्षणे । संवर्तकस्तु प्रलये
बहुभेदस्त्वनेकधा ॥ १ ॥ ८३४ ॥

निपरवसा = परवस नाही एवं निष्ठुर : वसंताची दिशा : वसंत तो
राग : तयाची दिशा = गाण्याचा प्रकाश : उघाइली = वसंत आळविला :
पुंसा = रावा : कळहंस ते बोलिके ॥ ८३५ ॥

माधव तो वसंत : त्याचां ठाईं जालिया वेली तयातें माधवी
म्हणितलें : तयाचा मंडप = मांडव : कुडी = खोटी : देहें देहें = दिसवडि
दिसवडि ॥ ८३६ ॥

खूडी = छेदी : च्यूतांकुर = आंब्याचे अगरडे : सकडतर = शस्त्रासारिखे
कडतरले : तोवर = मोहर ॥ ८३७ ॥

विसारी = विशेषेसीं सारी : एवं बाहीर घाली : भावें हेडावाी :
वोभावी = दटावुनि घाली ॥ ८३८ ॥

१ ज. कैसी. २ ज. जिया. ३ खग. मुखौनि. च. मुखीं. ४ गच. देहेंदेहें.
५ ज. तुटली. ६ कखग. खुपती. ७ अघचछ. सविना शर. ज. सवीन सर.

कुमुदललितेची काळजी

- तवं म्हणे कुमोदैललिता : “या भूतां कवणू संहारू करिता ?
तरि तयातें उपाओ पुसिजता : याचां वर्धी ! ८३९
- कवणें बोंहें तिखटें : हा रीतुराओ निवटे
घाएं हानौनि धड तुटे : एया परिमळाचें ८४०
- कवणें प्रकारें : हें चांदिनें नीवारे
तुटौनि पडति शीरें : या कुमोदांचीं ८४१
- ऐसा कोन्हीं नाहीं अभीचारकु : जो होमी कोकिळांचा देशकू
चंद्राचा काळडंकू : पूर्णाहुति घाली ८४२
- कुजांतर नाहीं ऐसें : जेणें पुंसेयाची दांतखीळि बैसे
कुडकुडे होति आपैसे : मधुकर हे ” ८४३
- प्रेमतंरंगिणीचें निदान : श्रीकृष्ण-मीलन हाच उपाय
तवं म्हणे प्रेमतरंगिनी : “इएं कैसी वो तुमचीं बोलनीं
विरहाची धावनी : काइ ऐसी असे ८४४

संहारिता तो महेश : याचा वर्धी = मरणी : तथा अवधी = मर्यादा करी ॥ ८३९ ॥

तिखटें = तीक्ष्णें : ऋतुराव = वसंत : निवटे = छेदे : निलेख = निःशेष लक्षा न ये ॥ ८४० ॥

मुरे = खोटबध होय : तथा मूर्छित होय ॥ ८४१ ॥

अभिचारिक = मांत्रिक : देशक = समूह : चंद्र लक्षणें काळडंक : पेषक : पूर्णाहुती = घाली = जैसें जन्मेजयें सर्पाची आहुती दिधली ॥ ८४२ ॥

कुजांतर = कुडें मंत्र : कुडकुडे = कष्टी ॥ ८४३ ॥

प्रेमतंरंगिणी ते सखी : धावणी = प्रतिकार ॥ ८४४ ॥

१ खग. भावललिता. ज. मुग्धललिता. २ ज. मुरे. ३ ज. कुमुदकरांची.
४ कखगज. विरहाभीची.

इए हाचि उपाओ : जें मिले^१ यादवराओ

एन्हविं इएचा विपावो : मज पांतां

८४५

इएचा कीरूं प्राणेश्वरू : पुण ऐसा नाहीं योगेश्वरू

जो श्रीकृष्णाचा विरहज्वरू : साहों सके "

८४६

नामश्रवणाने रुक्मिणी सावध

एनें नामामृतें साजीवली : क्षेणू एकू सावध जाली

तवें ढळमळितें आंसुवें पडलीं : वक्षस्थळावरी

८४७

जैसे अनुष्ठानीए लोचन : तें वांचावेयां खीरत्न

करिति धारास्तर्पन : मदनलींगासी

८४८

एकांतिची खून आठवनें : प्राणां होइल मेळवनें

हा भावो सांवतां विरति अंतःकरणें : श्रोतेयांचीं

८४९

यन्हवीं=देवाची भेटि वेगळी करुनि : विपाव=उपाय नव्हे तो विपाय :
एवं विरळा वाचे ॥ ८४५ ॥

एवं योगिया उरे ना ॥ ८४६ ॥

नाम लक्षणें अमृत : बोल्हावली =अग्नि शांत जाली : साजीवली =
सावध जाली ॥ ८४७ ॥

अनुष्ठिनीय=अनुष्ठान-कर्तें : धारा = उदक : स्थानें लक्षणें मदनलिंगें
॥ ८४८ ॥

खण = एकांतीचें संभाषणादिक : चैतन्या = अंतःकरणा : मेळवण =
माळवण : रसीक ते श्रोते ॥ ८४९ ॥

१ खग. मेळविजे. २ खग. ढळकरी. ३ अघच. वर्णावेया. ४ खग.
चैतन्यां. ५ कखच. मेळवण. ६ ज. रसिकांची.

४६. जरासंधाचा वध व श्रीकृष्णाचें इंद्रप्रस्थाला आगमन १५७

वैदर्भी प्रीयाळापु आठवी : हा भाओ न बोलै^१ भास्कर कवी
जगा विरहावस्था होइल नवी : तुझेनि रसाळपणें ८५०
ऐसी करीतां धावनी : त्रिरात्रि गेली तीए विरहिणी
एरीकडे श्रीचक्रपाणी : काइ करिते जाले ८५१

४६

जरासंधाचा वध व श्रीकृष्णाचें इंद्रप्रस्थाला आगमन

जरासंद-तरुचीं गर्व-फळें : झाडैविलीं एदुपालें
दुफोडि करवीलीं करकमळें : भीमसेनाकरवीं ८५२
मग बीजें केलें बंदिशाळे : तया रायांचे बांद सोडविलें
तीए राणिवे स्थापिलें : सहदेवा ८५३
तीए राणिवेचा उगाना : घेउनि धुरांचा राणा
आला पेनोवेनां : इंद्रप्रस्तासी ८५४

प्रिया=राउळ : त्याचा विरही : आलाप = बोलणें : शब्द : तुझेनि =
अन्योक्ति बोलणें : नवी=प्रस्तुति ॥ ८५१ ॥ * ॥ ईश्वरवियोगें विरह
उपचार निरूपण ॥ १०५ ॥ निगालया चैतन्यनाथा यथौनि प्रकरण ॥ ४५ ॥

जरासंद लक्षणें तरु : गर्व लक्षणें फळें ॥ ८५२ ॥

राजे ते आठ शतें आणि बीस सहस्र : सहदेव तो पुत्र ॥ ८५३ ॥

उगाना=स्मृद्धि ॥ ८५४ ॥

१ ज. आळवी. २ खग. बोलावा. घ. बोलैल. ३ कखघचछ. झाडिलीं.
ग. झाडुनि. ४ कगघज. करतळें. ख. करस्तळें. चछ. करवळें. ५ अ. बंद.
६ खगघ. इंद्रप्रहस्तासी.

मीनलेया वनमाळी : वैदर्भीची अवस्था निवर्तली
तें सांगतां बोली^१ : कथे विलो पडेल

८१९

४७

श्रीकृष्णाला अग्रपूजा : शिशुपालाकडून कृष्णनिंदा

तेथ होते अध्वरीए उद्गातें : मेळउनि यज्ञ--द्रव्यातें
यज्ञ करूं आदरिला तेथे : धर्माए

*८१६

स्वर्गि करुनि उपेणें : मागिजे सूखाचें वोपणें
तया धर्माचें यागु करणें : कैसें सांगों

८१७

तेथ आफावूनि दैत्य-सूदनु : दीधला अग्रपूजेचा मानू
तवं तंवकैला नंदनु : दमघोषाचा

८१८

आवेशूनि चैथें म्हणितलें : “एया धर्मासि काइ जालें
सांडूनि द्वीजकुळें : एया पूजा काइसी

८१९

विलयो=विलंब ॥ ८५५ ॥ येरिकडे देवें जरासंदातें भीमसेनाकरवीं
मारुनि राजे सोडविले : निरूपण ॥ ५ ॥ ऐसिया करितां धावणि : यथौनि
प्रकरण ॥ ४६ ॥

अध्वरिये=यज्ञ सिद्धी पावविते : उद्गाते=वेदवक्ते : भावें अध्वरिये :
उद्गाते=यज्ञाचे मंत्र पढते : चहुंचा तो राजा : तींचा तो प्रधान : एकाचा
तो दारवंठेकार ॥ ८५६ ॥

उपेणें=राहावा : वोपणें=दान ॥ ८५७ ॥

आफाउनि=बोलाउनि : सुदन=मर्दन : तंवकैला= ला ॥ ८५८ ॥

द्विजकुळें=त्रिवीध ऋषी ॥ ८५९ ॥

१ कखज. प्रस्तुत स्थळीं. २ क. केणें. ३ चछ. ४ सकळें. * खग. तेथ द्विज
होते : अध्वरीए उद्गाते : मेळउनि यागद्रव्यातें : यज्ञ आरंभिला.

हा नव्हे कूळिपू : या नाही मायवापू	
हा काइक रूपु : ऐसें कव्हणी नेणे	८६०
एयाचा वर्णू : चोजवितां नेणे कवणू	
निकें पांतां एक्की गुणू : आंतीचि ना	८६१
आचारां सकळां : हा सहजचि वेगळा	
वरि श्रुतीपंथु सांडिला : नेणों कैचि	८६२
तवं साल्येकी बोलिला : “हा गा शिशुपाळा	
एणें तुज पूरविला सोडला : तो काइ विसरलासी ?”	८६३
तवं चैद्यू म्हणे : “हें मातें काइसें भेडवणें	
याचीं टवाळें मीं जाणे : अवधीचि	८६४
या सटि रात्री पाहाली : सेजी गौळिनि पडिताळु आली	
ते घरांतु मीरिली : पूतना म्हणौनि	८६५

कुळिप=पवित्र कुळवंत नव्हे : काइ एक रूप=तयासि एक रूप नाही :
पहिले गौळी आणि आता राजा म्हणवी : ऐसे जाणति ॥ ८६० ॥

चोजवितां = ज्ञानदृष्टी पाहतां : गुण = रज : सत्व : तम : हे गुण
नाहीति : ऐसे व्यतिकर्मे करावें : एवं गुणरूप असति ॥ ८६१ ॥

नेणों कैचि=मागांचि सांगितला : एवं वेदाबाहीर : हें निंदेचेनि कडे :
आणि सुष्ठु शब्दाचेनि कडे तरी सत्यचि वेदासि न कळे ॥ ८६२ ॥

सोडला तो नोवरेपर्णाचा ॥ ८६३ ॥

टवाळे=सप्त व्येसनादि धांडाळे ॥ ८६४ ॥

१ कघचछज. हा काइकी रूपु : ग. हा काइ एक रूपु : २ ख. यया.
ग.* ३ खग. एकही नाही. ४ खघचछज. सात्त्विकी. ५ खग. केला.
६ ज. डांडाळे. ७ ख. चोजी. ८ खगज. वधिली.

जमुनेचां पाणिपडां : एणें थोरू केला पवाडा	
जे पांखिरूं चांचूआडां : धरुनि उंपटिलें	८६६
बापूडें कीडरूं : कव्हणा न चिंती वीरूं	
तें वाटे मारिलें आघासूरू : म्हणौनिया	८६७
गोकूळिचा वसो एकू मारिला : तया नावं अरीष्टु ठेविला	
ठेंगुं एकू मारिला : केशिया म्हणौनिया	८६८
आणीकू भला : एणें पूरुपार्थु केला	
जे मामा मारिला : जटै धरुनी	८६९
बाउलीयाचीया सांगडे : घरीं कीजति पवाडे	
ते मज चैद्यापुडें : बोलें न एति "	८७०

या सटी = सटवी : रात्रि पाहाली = पाहाटे : झडपणी केली : दुसरें :
सटि रात्रि = पांचवां दिवसीं : सेजी=सेजारीण : चोजडं आली = पुसों आली
॥ ८६५ ॥

पाणिपडा = पाणिपठा : चांचुवाडां : चांचु धरुनि ॥ ८६६ ॥

ठेंग = धट्ट ॥ ८६८ ॥

बाहुल्या त्या पोरी खेळती : सांगडे = सारिखे ॥ ८७० ॥ * ॥ सकळ
द्रव्यें मेळउनि धर्में यज्ञ करूं अदरिला : तेथ राउळांसि अग्रपूजा करितां
शिशुपाळ गाळिया : निरूपण ॥ १४ ॥ तेथ द्विज होते : यथौनि
प्रकरण ॥ ४७ ॥ * ॥

१ च. बापुडें पाखिरूं धरुनि चांचुआडां : चीरिलें बगासूर म्हणौनि.
२ ख. फाळिलें. ग. फाडिलें. ज. मारिलें. ३ च. आणिक एक. ४ क. ठेंगा.
ग. ठेंग. ५ खगज. उभा फोडिला. ६ खग. बाउलेया. च. बाहुलेया.

४८

पांडव व शिशुपाल यांचें युद्ध

ऐसिया देतां गाळी : भूतधात्री कांपिनली	
तवं सैन्ये पालाणलीं : पांडवांचीं	८७१
तेव्हळि यदुपालें : पांडवातें वारिलें	
पुण ते असाहान जगदळे : धरतीचि ना	८७२
अवचिता विसूरा : घोडेया न पडतां पाखरा	
तवं वूढिलीया वाउरा : भीडों सरले	८७३
हो रे हो जालें : तवं पारिके संसारले	
सैग धाविनले : सींहनाद देत	८७४
रण-तुरांचेनि बंवाळें : भीडिनलीं दोन्ही दळें	
तेथ बहुत मानुस रेंणा आले : एरएरांचें	८७५
पांडवीं पाणीं जीतलें : तवं एर मोडले	
भीमसेनें पाचारिले : पुण परततीचि ना	८७६

भूतें धरिलीं म्हणौनि भूतधात्री : पालाणिलीं = संनद्ध जालीं ॥ ८७१ ॥
 असाहाणे = साभिमानां : आमुले = पुरुषार्थी : धरतीचि ना =
 राहातीचि ना ॥ ८७२ ॥

अवचितां = अकस्मात् : विसुरां = आइत नसतां : सरले = भिडले ॥ ८७३ ॥
 संसारले = संनधबध जाले : सैष = न भित सैम : वाढिनले = पुढां
 वावडले : सिंहांडे = सिंहानाद ॥ ८७४ ॥

बंवाळें = गजरें : तथा कळोळें ॥ ८७५ ॥

पाणीं = ऐश्वर्य : तथा पाणिवठा पाठिसीं घातला ॥ ८७६ ॥

१ क. घलितीचि. खग. घलितां. २ कग. अस्वारां. ख. असीवारां,
 ज. वाख्वां. ३ खगज. वादीनले. ४ खग. वायवडले,

तया भीडं भीमसेना : जूझतां बहुती आंगवणा	
परतिजे एव्हंडी हांवं कव्हणां : उँपजेचि ना	८७७
तया जूझांची कळाकळी : देशांचि वेगळी	
महाकाळेंसीं कवळी : देओं पांत	८७८
आमुलेयाचेया दळभीडा : पूरता हातिएरू कैचा तेव्हडा	
म्हणौनि पर्वताचाँ हातगुंडा : जूझतु असे	८७९
रथें रथु दाटी : गजें गजू उपटी	
घोडेया राउता दे मिठी : एकें वेळें	८८०
अर्जूनाचेनि कांडाळें : बहुतु मानुस रणा आलें	
मग महारथी परतले : जैतवनां जवळिके	८८१
तेहींसीं घेउनि आदळु : न लगतां वेळु	
पीठौनि शिशुपाळू : सूदळा पाळ्या आंतु	८८२

भिडे = भिडतां : तथा गदैने भडाड देतां : अंगवणा = पुरुषार्थे :
 हांव = हाव्यास ॥ ८७७ ॥

कळा = कौशल्य : अकळी = कवळी = भेटि ॥ ८७८ ॥

अमुले = पुरुषार्थी : पांडव : दळभिडा = सैन्य भिडता ॥ ८७९ ॥

दाटी = रगडी : मिठी = कवळी ॥ ८८० ॥

कांडाळें = शरजाळें ॥ ८८१ ॥

आदळ = झगटणी : सुदळा = घातला : पाळ्या = सैन्यांत ॥ ८८२ ॥

शिशुपाळाचें आणि पांडवांचें युध निरूपण ॥ १२ ॥ ऐसिया देतां गाळी
 यथौनि प्रकरण ॥ ४८ ॥ * ॥

१ अ. भीडत. २ खगज. ऐसी. ३ ग. न बांधवेचि. ज. बांधवे ना.
 ४ खग. जूझती. ५ कख. ते. ६ ज. सर्वकळी, ७ ख. डोंगराचा.
 ८ घ. करौनि ९ कखगज. तीहींसीं.

४९

शैल्याला बोलावणें : शैल्याची आत्मप्रशंसा

मग पांडवी ओहटू वाईला : दळभारू माधौता परतला	
एरीकडे काइ करिता जाला : चैद्यु तो	८८३
धाडुनि नीळें ^३ : शैल्यातें आफ्ताविलें	
मग वृत्तांत सांगीतलें : तयापुढें	८८४
तेथ शैल्यें म्हणितलें : “काइसे पांडव काडिले	
पांचही एकें वेळें : बांधौनि आणिन	८८५
आतां काइ बोलों वायाची : तेव्हेळि मी नसेचि	
एन्हवीं अपांडवी सृष्टीचि ^४ : करुनि फेडितां”	८८६
तवं म्हणितलें शिशुपाळें : “आधीं मीहीं ऐसेचि बोलें	
परि जूझतीए वेळे : विसरौनि गेलें”	८८७
एरू म्हणे “काइ तुं जालासी : मां देखतखेओ पळसी	
आतां देववीन विवसी : तरि मी शैल्यू नव्हें	८८८

निळें = हारकारे : आफ्ताविले = बोलाविले॥ ८८४ ॥

निपांडवी = पृथ्वीमाजि नव्हतेचि ॥ ८८६ ॥

विवसी = कांटाला ॥ ८८८ ॥

१ खग. केला. २ खग. नीगाला. ३ क. शिशुपाळें. ४ अघचछ. अयादवी.
ग. नीपांडवी. ५ खगज. पृथ्वी आजीचि. ६ अघछज. जाएं.
७ कखगघच. मातें. ८ कचछज. न पळती कैसी, खग. पळालासी,
९ कच. होए.

एकाकी संवदळीं : ऐसा कवणू असे बळी	
जो मज्जसीं जुझे ए भूतळीं : रायामाजी	*८८९
लांव कांसोडे : मिरवीति आवूलीया पुढें	
ते यादव बापुडे : काइ जूझती	८९०
जूझारां नावं तोडरू : पाई घाली हा चक्रधरू	
तो माझेया घाया समोरू : कहीं न ए	८९१
लोहाचा विसुरा : बळभट नव्हे शौरा	
तो माझेया भूजांचा उवारा : काइ साहिल	८९२
अछांदसू पाणिबुडा : युधीष्टिरू साबडा	
तो माझेया कांडा : सदा भीए	८९३

संवदळीं = समरंगणीं : कास घाली = मजवरी परजी ॥ ८८९ ॥

कासोटे = लांव धोत्रें ॥ ८९० ॥

तोडर = त्रिदावळी ॥ ८९१ ॥

विसुरा = शस्त्रस्मृद्धि नाही : पुरुषार्थ लक्षणे उवारा = आग्नि : मुसळ
आणि नांगर वागवी म्हणौनि शौरा नव्हे = पुरुषार्थी नव्हे ॥ ८९२ ॥

एवं त्रिकाळस्तान करीति आणि हा सदा पाणींबुडां = सदा तेणें
आंघोळि करावी : तथा सदा = वोखटा शब्दे आइकता : बुडि दे : तथा
क्रियाकर्म जाणे : साबडा = धोंगडा : कांडा = बाणा ॥ ८९३ ॥

१ अघचछ. * २ ज. कासोटे. ३ अघचछ. * क पाई काडी.
४ अघचछ. काडी ५ क. हा सदा. ख. छांदस. ग. सदा. घ. असंदु.
चज. असंदसु * ज. एकाकी समदळी : मासीं कास घाली : ऐसा कव्हणी
न देखों भूतळीं : रायामाजी,

दळभीडें थोरू : जीव लाठा होए वृकोदरू	
तो उजू हातिएरू : धरू नेणे	८९४
सोईजा विंधेनु : होई अर्जुनु	
तो मासीं राहुनु : जूझ नेघे	८९५
समोरिलां धाई : मजसीं जूझतील काई	
इया सकरडीया गाई : नकुळ-सडादेओ	८९६
देहा दीवी : मीं तिहीं लोकीं लावीं	
मासीं परजीता दावीं : ऐसा कवणू असे "	८९७
ऐसिया घरलाठेया वोलां : चैद्यू मानवाला	
मग सर्व-दळवै केला : शैल्यू तेणें	८९८

५०

अरिष्टांचा उदय

तवं उदैलीं भयासुरें : अरिष्टें थोरें	
जेहीं मुसीजाति शौरें : देखतखेओ	८९९

दळभीडें = सैन्येसीं भिडतां : वृक जो लांडगा तथा साहस्य लांब उदर
म्हणौनि वृकोदर : उजु = नीट ॥ ८९४ ॥

सहजा=सोइता : आळमाळ=अल्पमात्र : राहुनि=सन्मुख ठाकौनि ॥ ८९५ ॥
दिवि = दिवटी ॥ ८९७ ॥

घरलाठया = घरीं बसौनि पुरुषार्थ बोले ॥ ८९८ ॥ * ॥ शिशुपाळें
शैल्य सावया पाचारिला : तेणें आपुला पुरुषार्थ वाखाणिला : निरूपण ॥ ९९ ॥
मग पांडवी वोहट केला : यथौनि प्रकरण ॥ ४९ ॥ * ॥

भयासुरें = भयेंकरुनि असुरत्वे : अरिष्टें = रिष्टें नव्हति एवं विघ्नै :
मुसीजति = मूर्छित होती ॥ ८९९ ॥

१ कखगघ. सइजा. २ कखग विंधोनि. घच. विंधोनु ३ कखगज.
आळुमाळु ४ कखग. मजसी. ५ खगज. परजिते आंग.

देहा धवळेया : भूकति भाळ्या	९००
बैसति घूइया : मानुसांवरि	
बोवांति प्रेतें : खाई-गिळीं करितें भूतें	९०१
दिसतीं धांवतें : पाळ्यामाजि	
बलाळ-ताटिएचां द्दारीं : दक्षीण दिसे कुमारी	९०२
ते नागिबी रुदन करी : मोकळां केशीं	
रुधिराचा पाउसू : पडे असोसू	९०३
तहिं न धरी त्रासू : शैल्यू तो	

५१

शैल्याची प्रतिज्ञा व सैन्य-रचना

आवेशें पैजा घेतली : रणदीक्षा स्वीकरिली	९०४
मग वेव्हानी केली : चातुरंग सैन्याची	
करूनि कडसनी : तेरातेरा अक्षौणीं	९०५
एककु नायक-शीरोमणी : दळवै केला	

घुइया = झाडावरि बसौनि चिरकातिया ॥ ९०० ॥

खायें = खाउं : गिळी = गिळूं : पाळया = सैन्यामध्ये ॥ ९०१ ॥

बलाळ-ताटिया = कानांता : तथा लकड कोठ ॥ ९०२ ॥

असोस = अमर्याद : तथा सोसवे ना : त्रास = भय ॥ ९०३ ॥ * ॥

मग अरिष्टें उदैलीं : निरूपण ॥ ५ ॥ तव उदैलीं भयासुरें यथौनि प्रकरण ॥ ५० ॥

दीक्षा = पागोटें : सांडुनि मोकळां केशीं जिंकैनि किं मरैनि : ऐसीं ॥ ९०४ ॥

कडसणी निकर्षणी : तथा निरवडी : शिरोमणी = श्रेष्ठ ॥ ९०५ ॥

१ खग. लांसीया. २ खग. माथेयावरी. ज. मानुसा माथेयावरी.
 ३ कघचछज. खांखाते. ४ कगच. * ५ खग. महा. ६ ख. असमसासु.
 ७ कज. चैयू. ८ अ. तेरतेरा. ९ खगजअ. क्षोणी.

५२. श्रीकृष्णाकडून युद्धाची तयारी : बळभद्राचा पुरुषार्थ १६७

ऐसेया नायकां : लेख नाहीं आइका	
तेथ एरा दळाचा आवांका : कवण करी	९०६
असो हें तें दळ देखौनिया : यादवांचीया जुआळिया	
माघौतीया निगालीया : पवनवेगें	९०७
तेहीं जुआळिकारीं : सांघीतली दळाची थोरी	
तेव्हळि नागार्जुनाचा राओ मुरारी : काइ करिता जाला	९०८

५२

श्रीकृष्णाकडून युद्धाची तयारी : बळभद्राचा पुरुषार्थ

जुझाची आइति : कैरवीतु असे यदुपती	
तव वीर पैजा घेति : आपणालेया	९०९
अवघेचि सतवंक : वाठिवां अधीक	
पुण जुझाचें बहुत बीक : अर्जुनासिचि	९१०
तेथ बळभद्र बोले : “आतां नागराचेनि फाळें	
करीन सातही पाताळें : एरी वाहीं	९११

अवांका = गणना ॥ ९०६ ॥

जाळीया = बातणी तथा हेजिब ॥ ९०७ ॥

थोरी = प्रौढि ॥ ९०८ ॥ * सैल्याचिश्चा दळाचा मेळावा : निरूपण

॥ ५ ॥ आवेशें पैजा घेतली यथौनि प्रकरण ॥ ५१ ॥ * ॥

आइती = सामुग्री ॥ ९०९ ॥

सतवंक = अवेशें : सहवर्तमान : वाठिवां = पुरुषार्थाची प्रौढि : बीक = भूषण ॥ ९१० ॥

यरिवाहीं = उलथुनि घालीन ॥ ९११ ॥

१ ज. ऐसें. २ खज. करवी तो. ३ ख. वरिं ४ कखघचछ. वाहाणी,

माझेया क्रोधाग्नीचीया तिडकीया : गगना परौतीयाँ उसळतीया
तेणें^१ हुरहुरां जळति कोंपटीया : स्वर्गादिकांचीया ९१२
आतां धगधगितेनि मुशळें : शिशुपाळ सैन्याचे जोधळें
पीठ करीन एकें वेळें : उखळीं वसूंधरेचां ” ९१३

अर्जुनाचें उत्तर व आत्मप्रशंसा

तवं अर्जुनु म्हणे : “ जरि हें साचचि बोलणें
तरि मागिली जुझीं राणे : कें गेले होते ? ९१४
ऐसा बडिवारू बोलजे : तो मज एका अर्जुनाँसीचि साजे
जो^२ एकाकी जुझें : महाकाळेंसीं ९१५
आपुलेया वाणा : करवि जगीं घालवी आहाणा
मीयां भूजांचीया आंगवणां : जीतले इंद्रादिक ९१६
माझेया ओडनाचीए दडफुडे : वासिपौनि पुढां पडे
तें चैद्यु बापुडें : काइ मारावें असे ? ” ९१७

हुरहुरां = भुरभुरां ॥ ९१२ ॥

धगधगीत = झडाडीत ॥ ९१३ ॥

बडिवार = त्रिदावळी ॥ ९१५ ॥

आहाणा = जैसीं पोरें घालीति : अंगवणा = पुरुषार्थें : इंद्रासि खांडो-
वनाचां प्रकरणीं : तथा ऐरावतीं ॥ ९१६ ॥

वासिपौनि = दचकौनि ॥ ९१७ ॥

१ अघळ. २ परतीया. ३ अघळ. तेथ. ४ कगचज. जोन्हळें. ५ खज.
पाथासीचि. ६ अचळ. जें. ७ कज. काळ

बळभद्राचें प्रत्युत्तर : भीमाचा आवेश

तव बळभद्र बोलिला : “ ऐसा तुं जुझारू भला	
तरि जरासंदाभेण पळाला : तो कवणू सांघें ? ”	९१८
तव भीमसेनू म्हणे : “ नीऱ्हां सतवंक राणे	
पुण आमसीं नोकून बोलेंणें : हें निकें नव्हे	९१९
आतां उठाउठी : असिकेया ब्रह्मगोळका देईन मिठी	
मग असाल कोणी माएचां पोटीं : तें पाहीन आतां	९२०
आतां असो हा शिशुपालु : यादवां करीन जगबोळू	
आड ठाकैल महाकाळु : तयाही रुसैन ”	९२१
उद्धवाकडून समजावणी : अर्जुनाला सेनापतित्व	
तेथ म्हणितलें उद्धवदेवें : “ ऐसा गदारोळु निका नव्हे	
हा भीमु आपुलेनि नावें : आनान करील ”	९२२
तेव्हळि देवें आफाउन : भीमासि दिधलें मानु	
मग सर्व दळवै केलें अर्जुनु : यादवांसी	९२३

घांकड = धीट : आमोला = दादुला ॥ ९१८ ॥

निऱ्हां अत्यंतिक : सतवंक = पुरुषार्थी : राणे = राजे : नोकौनि = धिःकरुनि : भावें तिरस्करुनि ॥ ९१९ ॥

उठाउठी = उभाचि ॥ ९२० ॥

जगबोळ = जगबुडवणुक : महाकाळ = माया : रुसैन = क्षोभैन ॥ ९२१ ॥

गदारोळ = कुतोडळ : आनआन = अनर्थ ॥ ९२२ ॥

आफाउनि = बोलाउनि : दळवै = दळाधिपति ॥ ९२३ ॥ * ॥ पांड-
वांचा आणि बळभद्राचा पुरुषार्थ निर्वच : निरूपण : ॥ १५ ॥ जुंझाची
आइती यथौनि प्रकरण ॥ ५२ ॥ * ॥

१ अ. नोकू. छ. नको. २ अछ. आंकणें. ३ अ. ठाको. ४ खग. केला चांग
झ. चांग. ५ अघच. *

५३

पांडवांचें चतुरंग सैन्य

कांभोज-दळाचीया नायकवडी : नव्हानौ कोडी

एरा दळा गणना फुडी : कवण करी

९२४

एकापासूनि एकु आगळा : ऐसेया संजेयां अर्बुजें सोळा

नावनिगेया कौशळां : सात पत्रें

९२५

मुदलां कौशळां खेवें तीस : पंचाळाचें सैन्य असमसास

आणिकुही राय मिनले बहुवस : ते काइ सांघों

९२६

यादवांचीं सैन्यें सांघों केतुलीं : उभीं न माति भूतलीं

गर्गनाचीए पोकळी : दुस्रें सामावति ना

९२७

वृष्णीभोज हे कुळी : कांभोज तो देश : तेथिल यादव : फुडी =
निर्धारिती : वृष्णीभोज आणि कांभोज हे स्वतंत्र राजे परि यादवांकडे असति
॥ ९२४ ॥

संयोगिया = आनुसंगिक : तथा संजोगिया = शृंगारिलया : आर्बुज
ते शतां कोडिचे : नावनिगीया = नावधारिक : कुशळा = क्षेत्रकर्मी कुशळ :
शतां आर्बुजांचें एक पत्र ॥ ९२५ ॥

शतां पद्मांचें खर्व एक : पंचाळाचें = द्रुपदाचें : असम = तयासम
नाहीं : सह = वर्तमानत्वे : असे = आहे : आसोस = अमर्याद ॥ ९२६ ॥

भूतलीं = पृथ्वीवरी : न माति : दुस्रें = डेरे ॥ ९२७ ॥

१ क. दोहीं. ख. कृष्णभोजाचिया. ग. वृष्णिभोजाचीया. ज. वृष्णिकांभो-
जाचीया. २ खग. कांभोज. ३ क. सैन्या. ख. संजोगिया. ग. सयौगिया.
ज. जया. ४ खग. कुशळा. ज. कौकेशळां. ५ खग. सतरा. ६ खग.
नायकां. ७ खज. ऐसीं ८ ख. देखा

तयामाजि दळ्यै अर्जूनू : जैसा वीराटवीएचा पंचाननु	
जैयाचीए आंगवणे वीहुन : त्रिनेत्रु वसे कैळारशीं	९२८
तो पांडवै-पागारू : कौरवै-वडिवारू	
तो अर्जून वीरू : रथीं अरूढळा बहुत आटोपें	९२९
सर्वे चातुरंग चाले नीट : जैसी जमाची राजवाट	
कीं घनचक्र उठावळें अलोट : काळरात्रिचें	९३०
उठावळें असीवार : जैसे काळकुटाचे धुधुकार	
तैसे पायांचे मोगर : निर्गताति	९३१
ना ते प्रळयानीळाचे धावणे : किं काळाचें आवंतणें	
धावेया मीं म्हणें : शिशुपाळासीं	९३२

वीर लक्षणें अटवी = अरण्य : पंचानन = सिंह : वांठिवे = पुरुषार्थ :
त्रिनयन = महेश : गिरीदुर्ग = कळासी : खांडोवन प्रसंगीं ॥ ९२८ ॥

पागार = समला : वडिवार = त्रिशवळी पडत : अटोपें = संजुती
करुनि ॥ ९२९ ॥

चातुरंग = हस्ती : १ : घोडे २ : रथ : ३ : पदाति : ४ : नीट = बहुत
अटोपें : जमाची = यमाची : घन = निबीड : चक्र = समूह : अलोट = लोटें
ना : काळरात्रिचें = संहारकालिचे ॥ ९३० ॥

उधवले = उठावले : काळ = सर्प : कूट = विष : धुधुकार = फूकार :
पायाचे मोगर = पायदळ ॥ ९३१ ॥

प्रळयानिल = वायु युगातिचा : जैसा उदक सोखावेया धावेतथ
अनळ = अग्नि : अवंतणें = अमंत्रण देणें ॥ ९३२ ॥

१ खग. जयाचीये. वाठीवे भियाळा त्रिनयन : वसे गिरिदुर्गी. २ कखग.
पांडवां. ३ कखग. कौरवां. ४ खगज. नीगत असे पार्थ वीरू : बहुतें
आटोपें. ५ ख. पुढां दाटताति. ग. पुढां दीसती. ज. पुढें दाटताति.
६ खगघज. प्रळयानळाचें. ७ कखगज. नीगालें.

वारेयापासौनि वेगाडे : पर्वतापासूनि दळवाडे	
ते वारू उचवडे : काइ वानू	९३३
कवतुकैलेनि महाकालें : प्रळय-मारुत थडियाविले	
ना ते पांचवने जाळ वेठेले : प्रळय-पावकाचे	९३४
उचैश्रवेयाचीए जावळिचे : कातले सांब्राणिचे	
पंचकल्याण कल्हाईतिचे : राजवाहन	९३५
सींधु-सागरीचे बोर : जाल्हौरीचे केंकान थोर	
ऐसे सांवतां भेद अपार : तेजियाचे	९३६
तयाचा शृंगारू पाखरा : वाणितां स्थळ जाइल विस्तारा	
असो हे जमासि जयाचा भेदारा : ते राउत वरी अरूढले	

वेगाडे = सीघ्र चालते : दळवाडें = दीर्घ : जैसे पर्वत : उचवडे = उंच ॥ ९३३ ॥

कौतुकैले = हर्षौनि : प्रळयमारुत = युगांतीचा वायु : थडियाविले = जैसे काळाचे हातियर थापटिलें : तैसे घोडे : पांचवणे = पांचा अग्निचे : प्रताप लक्षणें अनळ = अग्नि ॥ ९३४ ॥

उचैश्रवा तो इंद्राचा घोडा : तयाचे : जावळिचे = जावळे भाऊ : सांब्राणि तें दिप : पंचकल्याण = मुख आणि च्यान्ही पाय स्वेत : कल्हती तेंही दिप : राजवाहान = राजायोग्य ॥ ९३५ ॥

सींधुसागर तें बंदर : बोरे = लाल : जाल्हौरी तें बंदर : केंकाण ते घोडे ॥ ९३६ ॥

दरारा = धाक : चढले = ओळघले ॥ ९३७ ॥

१ कगज. १. हुनि. च. १. पसि. २ क. वेडिले. खग. एकवटले. ३ खग. प्रतापानळाचे. ४ कखज. सांब्रायणीचे. ५ क. कल्हरीचे. ६ कख. केंकाणें. ज. कंकान.

भद्र मृगमद : ऐसे सांवतां गजांचें भेद	
ते आइकतां होइल आनंद : पुण कथा ठाकैल	९३८
सींगळ-दीपिचे माणीकदंडु : वींझ्याद्रिचे स्वेतखंड	
चंपावतीचे गजक्रीड : इएं वेळाउळें	९३९
कैळासाचेनि पाडें : पुरतें दळवाडे	
ते चौदंत चोखडे : बहु क्षीर-सागरिचे	९४०
चालते चमकते : काळकुटाचे डोंगर दिसते	
तरि ते हस्ती उपमीजते : तेणें पाडें	९४१
ना तरि काळलोहाचीया रसा : भरिजतीया आंधाराचीया मुसा	
उपमीजता आकारू तैसा : तया कुंजरांचा	९४२
तयांचा शृंगारू काड वानावा : देंसा कवण तो जोधांचा मेळावा	
जे कांडांचेनि आंधारें करीति रातिवा : पारिकेयावरी	९४३

भद्र = हस्ती : मृगमद = कस्तुरी सादृश्य गंधि गंडस्तळीं असे :
सानंद = अनंदसह वर्तमान ॥ ९३८ ॥

सींगळद्वीप : १ : माणिकदंड : २ : विंध्याद्री : ३ : स्वेतखंड : ४ :
पंचवती : ५ : ये क्षेत्रें = पांच बंदरें : हस्ती-निष्पत्ति-भूमिका ॥ ९३९ ॥

पाडें = सरिपाडट्यें : कैळाम स्वेत आणि उंच : तैसे हस्ती स्वेत आणि
उंच : पुरे = पुरते : दळभिडें = सैन्याचां ठाई भिडतां : चोखडे = म्हणजे
निर्मळ : क्षीरसागर तें द्वीप ॥ ९४० ॥

वळते = वामदक्षिणभागीं : चामकते = चमकति : काळ = सर्प : कुट =
विष : तयाचे पर्वत ॥ ९४१ ॥

काळलोड = कृष्णलोह : तयाचा रस : अंधार लक्षणें मुस ॥ ९४२ ॥

१ खग. आइकेन होतिल सानंद : २ खग. सींगळद्वीप. ३ खच. विंध्यादि.
घ. विंध्याद्रीपिचे ज विंध्याद्रिचे. ४ खग. क्षेत्रें काड सांगों. ५ अकच.
परते. ६ खग. हाती. ७ ख. पुढे. ज. देंचां. ८ ख. *

सपींड चोखडे : निखळ वज्राचें दळवाडें	
वरि कवैतुके कोडें : रथ साजिले	९४४
ना ते प्रळय-भैरवांच पांजरे : किं कृतांताचे चाकरो	
कीं चालतीं चामकतीं धवळारें : काळरात्रिचीं	९४५
तया रथांची जाति काइ बोलें : रथीं महारथी अरुढले	
जैसे वांठिवेचे आदित्य उदाले : तैसे दीसताती	९४६

५४

अर्जुन व शैल्य यांचें युद्ध

ऐसेया सैन्या अपारा : माजि चालतेया अर्जूना वीरा	
बरवा दीसताए शौरा : शृंगारलें	९४७

हॅसा = निविड : भावें धिट : जोधांचा = अकमशक्तिचा मेळावा = एकवट : कांटाचेनि = वाणाचेनि : तळक्षणे अंधकार : रातिवा = जैसे रात्रीं दरवाडा घालीति ॥ ९४३ ॥

सपिंड = स्थूल : चोखडे = निर्मळ : निसळ = निखळ : भावें नसुधें दळवाडें = वज्राचा समूह : एवं लोहवंदी : साजिले = शृंगारिले : कोडें = कुतोहळें : कळाविद = कारेगर ॥ ९४४ ॥

प्रळयकर्ते-भैरव : पांजरे = जैसे पक्षियाचे पिंजरे : कृतांत = देहाचा अंतीं उदान प्रकटों जाणे : तयाचे चाकोरे = भोवरे : काळरात्रि = संहाराची रात्रि ॥ ९४५ ॥

वाठिवेचे = पुरुषार्थाचे : अदित्य = सूर्य : शौर्य लक्षणे शिखर = पूर्वांचळ ॥ ९४६ ॥ * पंडवांचिया चातुरंग सैन्याचा निर्वच ॥ २३ ॥ वृष्णिभोजाचिया नाइकवडी : यथौनि प्रकरण ॥ ५३ ॥ * ॥

१ अघ. नीळ. २ खज. विश्वकर्मेन घडिले. ३ ख. तेथ वरव काइ वातुं. ज. ते रथ काइ वातुं. च. रथ संजोगिले. ४ खगज. ना तिथे. ५ खगज. * ६ खगछज. शौर्य शिखरावरी. ७ घ. शृंगाराचा. खग, रथावरी. कज. रथावरी.

पाळेयाचा गोठू सांडिला : वनिचा वनदेओ जेवना घेतला	
तवं उमाळा देखिला : पारिकेयांचा	९४८
मोटकी देखोवेखि जाळी : ऐसां लाठेयाचीं आंगें स्फुरीनलीं	
जोड-दुपटीं उतटलीं : आंगीं बाणतीचि ना	९४९
सींहनादु दिधला वीरीं : तवं भ्याडां आलीं स्यारीं	
वाजेतां दांतौरी : काहीं आइकिजे ना	९५०
तेव्हळि बळी रे बळी म्हणत : भ्याडांतें उपटी हाणत	
आढाउं उठावले उल्लेळे घोलित : धनुवाडेया पुढां	९५१
ते आढाउं सूरेंख : दावीति चालि पांडुरेख	
एर धड तोडीति निलेख : खरहातपणें	९५२

पाळयाचा = सैन्याचा : गोठ = सेवट : उमाळा = उठावा ॥ ९४८ ॥

मोटकी = नेटकी : लाठयाची = अक्रमशक्तीचे : फुरीनलीं = फुराणें
आलीं : जोडदुपटीं = बखतरें : तथा सिले : उतटलीं = बंध तुटले : बाण-
तीचि ना = पुरतीचि ना ॥ ९४९ ॥

सिंहहाडे = सिंहनाद : स्यारीं = हींवटीं ॥ ९५० ॥

उपटी = मेणासहीत सींग : आढाउ = अडहातियारी : एवं ढाला
आणि शस्त्रें : डवरीत = पुढिला दावीति : धनुवाडे = धनुष्य धरिते ॥ ९५१ ॥

सुलेख = सुष्ट रेखिले : एवं युक्त : पांडुरेख = पाउल करिताति :
निलेख = निःशेष : तथा लक्षा न येति : भावें नेमांचे : खरहात = तीक्ष्ण :
हाताचे सरके ॥ ९५२ ॥

१ च. सव्ये. २ च. तेणें ३ खग. वोडणें. ज. * ४ खग. डवरीत.
५ ज. वोडणींसीं धनुवाडेयां पुढां. ६ कखज. तरिं

- कैसा जीवाचा लाठू : ऐसाहीं ओडणा देउनि सादु
असिकेया लोहाचा भरुनि घोंटु : भग निवटताती ९९३
- हातिपरांचेनि खंडाडें : खांडां कीकसू पडे
चौमेरीं लोळविताति धडें : तेथ खीचि थोरि जाली ९९४
- आडुखळां शिसांचीए दगडाळी : धडांवरि धडें पडिलीं
तें देखौनि शैल्याचां सावळीं : काढावा काढिला ९९५
- अर्जूनाचे म्हणति “ राहा रे राहा : आमतें एतां साहा
पाचारिलेया कां जात आहा : तुम्हीं चांग पाईक ९९६
- आतां हातिपर सांडा : तरि घाओ न घळुं फुडा ”
एर म्हणति “ कां निगा ना पुढां : काइ पाहात असा ? ” ९९७
- “ जा रे जा माघौती : आम्हीं पातळों शैल्याचे हातीं
साहा रे साहा ” म्हणौनि हाणती : परतौनिया ९९८
- ऐसे घनु घनु म्हणत : पातले यादवांचे राउत
मारि रे मारि पळेंत : पैल कोंतकार हे ९९९

लाठ = पराक्रम : सादु = खांडेकरुनि वाजवणें : भावें जोगबाग =
लोहा = शस्त्रें निर्दालुनि : तळक्षणे घोंट भरुनि : निवटिताति = फोडिताति ॥ ९९३ ॥

खडाडे = खणखणाट वाजति : कीकस = खांडीं कुट होति : तयाचा
कीकस पडे : चौमेर = चातुर्दिक्ष : खिची = दाट खिचडी ॥ ९९४ ॥

शिसें लक्षणे दगड : तयासि आडखळति : सावळीं = भालेकार ॥ ९९५ ॥

चांग लाठे = बरवे पुरुषार्थी ॥ ९९६ ॥

जारे जा = तें शैल्याचे : हातीं = समीप : तथा हस्ती ॥ ९९८ ॥

घन रे घन = थीर रे थिर : कुंतकार = दीर्घ भालयाचे ॥ ९९९ ॥

१ ख. भडाडे. २ ज. चौपसी. ३ खग. लाठे : ४ अ. म्हणत.

ते देखौनि राउताळें : पुढील कोंतकार मुरडले	
थीरू थीरू म्हणौनि वाडलें : पारकां विदुरथाचां	९६०
ते नेणां कैसे पाइक लाठे : पाखाणीं खांडें न सटे	
तोडूनि खूरपुटें : धडे वेगळाळीं करिताती	९६१
पुढील सुआळ वाढिनले : ते पारकां ठानौरी केले	
पुण वीर-साहाणिके राउत पातले : ते साहावतीचि ना	९६२
तेव्हळि शिशुपाळाचे राउत : पायोंचियावरि वांट करीत	
आले सराटीं सींथित : सरू-गांवु	९६३
हीरवीं करवाडें : तेवि तोडीत आले चहुंकडे	
ते देखौनि पातले उखरडे : यादवांचे	९६४
आले रे आले म्हणत : धसा-पीटि जाली राउतां	
ऐसां धूरा टाकिलीया पळातां : कांडाचां आळिवां	९६५

लाठे = पुरुषार्थी : धीट : ठाईहुनि ढळति ना : न सटे = पाषाण फोडुनि जाय : पाखरा त्या घोड्याच्या : दुपटे = सिल्ले ॥ ९६१ ॥

सुवाळ = सुष्ट वळते : एवं हुलसार : सुवाळ = मेळवीते : वाढिनले = पुढां गेले : ठाणौरी केले = ठाईचि उभे केले : तथा मारिले ॥ ९६२ ॥

वांठिव = ते मारुनि वाट केली : सरांटीत = बाणीं वींथित : सरागाडं = पांच गावें सारीत आले ॥ ९६३ ॥

उखरडे = हुलसार ॥ ९६४ ॥

दिशापिटी = हातपिटी : कांडाचिये अळवीं = तिराचेनि मानें : पुढां धुरा राहिलीया ॥ ९६५ ॥

१ ख. पाइकीं. गचज. पारकीं. २ ज. पाखरां. ३ क. आळमाळ. खगघचछज. मुआळ. ४ ख. पारिकियावरी. ५ खग. वाठीव. ६ खगज. पळाळे. ७ कखगघ. आळिबीं. ज. आळावीं.

तवं सात्यकीं म्हणितलें : “परता गा परतां राउतन्हो वहिले पारिके आंगा घडले : शिशुपाळाचे”	९६६
तेन्हळि वाखाणिजतु भाटीं : सात्यकु वळवला थाटी तवं राउता जाली हातपीटी : रागेचीयां	९६७
हाणूनि सेळांटी : फोडीत पाखरा दुपटीं धरूनि जोडाचां गोटीं : निवटिताति आसिवारातें	९६८
कानसुलां मालीं : आंगें कुट जालीं माथें भरताति कोंथलीं : घाई लहुडिचां	९६९
कुंसी कडतरति भाले : लोंबति आंतांचे पेंडळे तन्हीं रणमदें मातले : राउत धरतिचि ना	९७०

वहिले = सीघ्र : आंगा घडले = जवळि आले ॥ ९६६ ॥

थाटी = दळाची दाटि : रागेचिया = रागिट : मोहरपेचे : तथा प्रतापी
राउत ॥ ९६७ ॥

पीडुनि = वींधुनि : सरांटी = बाणीं : भावें : सेळाटी = सैती : तथा
करांचली : पाखरा त्या घोड्याच्या : दुपटीं = जोड आंगीं : गोटीं = सैन्याचां
सेवटीं : निवटीति = मारिती ॥ ९६८ ॥

सेला = सेलीति : एवं हाणति : मालिं = थोरलिया : कुट = शतचूर्ण :
तथा जर्जरें : भरीत = माथें व्यापिलें : कोंतली = बहुतां शस्त्रांचीं : लहुडिया =
लोहाचे कट घेतले : ऐसे भाले ॥ ९६९ ॥

अंताचे = अंताव्याचे : धरतीचि ना = जुझतां राहतीचि ना ॥ ९७० ॥

१ खघचज. सात्त्विकी. २ ज. अक्रराचया. ३ कगळअ. सात्वीकु.
४ ज. लौडिचां,

तें जूझ सांग्रों कैसें : तुटौनि पडताति सीसें	
रोंडें ^२ जूझताति बहुते आवेशें : खंडोवीखंडीं	९७१
मोडलेचि न मोडती : खोंचलेचि न खोंचती	
कोन्ही कोन्हां न लोटती : तेथ खीची थोरि जाली	९७२
तवें आंधरवडाजवळे : भडकळीं होते राहिले	
ते राउत तिकडौनि वळेंघले : दंतवक्राचे	९७३
यादव होते दुकळे : ऐसां तीनि ओतनां जूझिनले	
पुण एरीं सावधीं वाडलें : म्हणौनि मोडले	९७४
तेथ बहुत मानुस रणासि आले : अक्रूर सात्त्विकी घाइ उचलिले	
कृतवर्मा वळभट्ट काडिले : जूझत-जूझतां	९७५
दळासि जाला भंगु : न धरेचि पारिकेयाचा वेगु	
तेव्हळि अर्जुनराय रणरंगु : काइ करिता जाला	९७६
आवेशें सरिसा वेठला : गांजिवां हातु घातला	
मग रथु प्रेरवीला : सारथीयाकरवीं	९७७

रोंडें = धडें : खंडोविखंडी = घायखंडी : तथा शतचूर्ण : भावें : खंडें = खाडें केलीं : विखंडी तयाचेही लहान तुकडे ॥ ९७१ ॥

आंधारवडा = भयानक वट : भडकळीं = दबा धरुनि चोरुनि होते : वळघले = आले ॥ ९७३ ॥

थकले = श्रमले : तीन वोतना = तीन हमेले ॥ ९७४ ॥

रणा आले = घायाळ जाले : काडिले = पळाले ॥ ९७५ ॥

रणभंग = रणातें भंगविता ॥ ९७६ ॥

गांजिव = धनुष्य ॥ ९७७ ॥

१ कखग. पडिलीं. २ ज. हंडेचि. ३ ज. तिख होउनि. ४ क. परतले, ५ क. थोकले. ख. तुटले. ग. तुकले. घ. टणकले.

पारिकेयाचीए अरणी : घालीतु आला लोहाची गवसनी भीडिनला समरंगणी : आमोलेपणें	९७८
सूं सूं करीतु : आंगिएलाचा सीरवा वर्पतु तेवि थोरकांडीं सीथितु : एके वेळे	९७९
आमोलेयाचां हेळेकांडां : फोडीतें पाखरा जोड तोडीत मोहड : भद्रजातिचे	९८०
करूनि विरथा : कुन्हाड्यांचीया चळथा घेतु आला पांथा : महारथीयाचीया	९८१
दंतवक्रु सवंपळीया आला : तो हीरवाचि धरिला थापा हाणौनि हातिएरू हीरंतला : विदुरथाचा	९८२
आला रे आला म्हणत : पृढिलां धूर्ग पळु सूत सैल्य रीगाला असासीतु : डागे जमुनेचीए	९८३

अरणी = सैन्यावरी : गवसणी = बाण जाळ : भिडिनला = जुंझे :
अमुलेपणें = दादुलेपणें ॥ ९७८ ॥

सूं सूं ते बाण वाजती : बाण लक्षणे आंगियेल : तेल वषाव करीत :
कांडीं = बाणी : सीथित = विंधीत ॥ ९७९ ॥

हेलकांडा = प्रेरिला बाण : तथा हेलकांडा = सांखळी असौनि :
लोहाचा वर्तळ तीखटां धाराचा : मोहडें = मस्तकें ॥ ९८० ॥

विरथा = रथ मोडुनि वेगळे केले : कुन्हाडा = आर्धचंद्राकार बाण :
चळथा = एकावरी एक ॥ ९८१ ॥

सवंपळिया = सन्मुख फळें घेउन आला : हिरवा = वाय न लगतां ९८२
हासासीत = भयाभीत : डागे = तरिये ॥ ९८३ ॥

१ अ. रणी. ज. आरणी. २ ज. यडूडपीत. ३ ख. थोरकांड. ज. कांड.
४ खगज. फोडुनि. ५ घच. घेतला. ६ अ. त्व.

मग तेणें वैरी-विभाडें : कांडांचेनि सुडाडें	
सांडविले गज-रथ-घोडे : असंख्यांत	९८४
पारिकेयातें जीणौन : माघौता आला अर्जुन	
एरीकडे काड करिता जाला नंदनु : दमघोषाचा	९८५
शौल्येा थोर आरोठें जालें : तवकें तीनि ओतनां वाड्लें	
मग एकें वेळें आलें : पाळेयाचां गोदू वेन्हीं	९८६

५५

श्रीकृष्णाचें अश्वारोहण

यादवांचेया कटकाभीतरी : पारकां आटाआटि केली थोरी	
मग काड करिता जाला मुरारी : दैत्य-विभाडु	९८७
सीहांसनावरुनि उठिला : तवकें असासीतु निगाला	
तव वारु मेळविला : वारुडेनि	९८८

झडाडें = खणखणाटें : तथा झाडुनि : कांडांचेनि = बाणांचेनि : असमसास = अमयाद ॥ ९८४ ॥

आरुठां = आरिष्ट : तवकें = अवेशें : तीन वोतनं = तीन उठावे : पाळयाचा = सैन्याचा : गोड = सेवट ॥ ९८६ ॥ * अर्जुनाचें आणि सैल्याचें युद्ध निरूपण ॥ ४१ ॥ ऐसीया सैन्या अपारा : यथौनि प्रकरण ॥ ५४ ॥

आटाटी = सैन्य आटवीलें ॥ ९८७ ॥

तवकें = अवेशें : तथा आकस्मात् : वारुडेनि = चरन्निदार ॥ ९८८ ॥

१ कखग. पीटौनि° कख. खाडियाचेनि. २ कखग. भडाडें. ज. तुडाडें. ३ गज. असमसासें. ४ कखग. शौल्यें. ५ ज. अरिष्ट. ६ कखग. केलें.

तो वाणितां वारू : नीऱ्हां न करीं विस्तारू	
साउमा असिका वीरू : म्हणावा असे	९८९
तेजियांचेनि दळभीडे : गरूडु नव्हे तेणें पाडें	
तो पुवाळताय वेगाडें : मनोहरू	९९०
गरूडु होए चामकना : पुण रूपें रेखा उणा	
वरि रांगेचीया खूणा : काहीं नेणे	९९१
मन होए वेगाडें : पुण तें अणुएव्हडें	
म्हणौनि उपमा न धंडे : तया वारूवार्सी	९९२
कैसा दीसताए कातळा : जैसा अमूर्त-रसाचा वोतिला	
किं तो श्रेष्ठेनि धंडा घातला : रेवांतकांसि	९९३

निऱ्हा=अत्यंतिक : विस्तार=वीर रसाचा प्रसर : साउमा=पुढा ॥ ९८९ ॥

दडभिडे = संग्रामि नीट : तथा साळोत्तर लक्षणयुक्त : पुवाळताय =
धांवताय : वेगाड = शीघ्र : मनोहर = मनातें हरिता ॥ ९९० ॥

रूपरेखा = त्यासि रूप नाही आणि हा सुंदर : रागेया खूणा = युध
प्रकरणी कुशलता : ते वायुसि नाही ॥ ९९१ ॥

वेगाडें = चपळ : अणुएव्हडें = सानें ॥ ९९२ ॥

कातळा = श्वेत : श्रेष्ठेनि = ब्रह्मेनि : धडा = सारिखेपण : रेवांतक तो
सूर्याचा घोडा ॥ ९९३ ॥

१ अख. विस्तारू. २ ज. मागां ठाके. ३ खग. वारां. ४ कखगज. चालणा.
५ कच. वागेचीया. ६ ज. काहींचि. ७ खग. जोडे. ८ ज. मूर्त यशाचा
९ ख. पुतळा. १० अ. घडिला. ११ अछज. रेवांतासि.

किं तो कापूरें उटिला : किं चांदिनां चुमळिला
किं पाखरा गवसिला : मोतियाचीया ९९४

५६

श्रीकृष्णाची राउती व अश्वाचें कुशलत्व

झळाळितेया सूर्यमंडळा : वरि सावंळा मेघू ओमथेला
तैसा तो मुरारि मिरवला : कातळेयावरी ९९५

तो चैतन्य-दुर्गिचा राओ : लेइला शसिक-सैनाओ
निगाला ध्यावेया घाओ : शिशुपाळासीं ९९६

एव्हडें विश्वरूप हेळां : तों^१ वीरराजू जयाचा खेळा
तो सूत्रधारू राउतै अवगला : तो कैसा सांघों ९९७

हिरा तो स्वेत : ॥ ९९४ ॥ * ॥ देव सिंहासनावहनि उठौनि
तेजियावरी बैसले : निरूपण ॥ ८ ॥ यादवांचिया कटकांभितरि : यथौनि
प्रकरण ॥ ५५ ॥ * ॥

सूर्यमंडळ लक्ष्णें घोडा : मेघ लक्ष्णें राउळ : वोमथला=वोळला ॥ ९९५ ॥

चैतन्य लक्ष्णें गिरिदुर्ग : सशिख = सिल्ले : लेउनि : सनाहो = नोवरा
॥ ९९६ ॥

विराज = विराट पुरुष : खेळा = ईश्वराचा खेळ : सूत्रधारी = सकळ
सूत्रें हातीं असति : अवगला = नटला : दुसरें : वीरराज = अन्यत्र वीरांचा
राजा ॥ ९९७ ॥

खगज. हिरयाचीया. २ क. वमथला चज. उमथला. ३ कच. सनाहो.
ज. सलिसनावो. ४ ज. घेयावेया. खगच. देयावेया. ५ कखग. जाला.
६ अच. तें विश्वरूप. ७ ग. वारुं.

तो जैसा काळलोहें डवरिला : किं प्रळय-आंधाराची उटि वळवला	
किं पाणिएं न्हाणिला : काळकुटाचेनि	९९८
ना तरि प्रळयानेळाचीए मैसी : उटि वळवला जैसी	
वज्रांगी लेइला तैसी : प्रळय-मेघांची	९९९
मग घन थीरू म्हणत : रेवांता आदिगुरू होत	
निगाळा राउतै करीतु : असीवारांपुढें	१०००
तळवागे वरवागे निर्वाळला : वाहाकवीधे वहिला	
अँसो हे पावळ बोल : वाउगे काइ बोलें	१००१
आंगिचीया रवरवा : ढळतां कैसा सांधावा	
जैसा रणरंगिचा नटोवा : सराउ करीतुं असे	१००२

काळलोह = कृष्णलोह : डवरिला = उटि दिधली : तथा वर्त सारिला :
प्रळय अंधार = संहाराचिया रात्रिचें काळवखें : काळकुट = सर्पविप ॥ ९९८ ॥

प्रताप लक्षणें अनळ = आग्नि : वोळवला = घेतली : वज्रांगि = सिले :
प्रळयमेघ = संवर्तक नावें मेघ : एवं घन ॥ ९९९ ॥

आदिगुरू = पढवीता : रेवांतक तो सूर्याचा घोडा ॥ १००० ॥

तळवागे : वरवागे = तळीं पोटा लावी आणि वरि उसळे : वाहाक
विधे = चाबुकसारपासुनि निर्वाळला : पाड = सरिपाडत्व : पावळा = तुछ ॥ १००१ ॥

रवरवा = चपळता : ढळताय = खेळताय : रण लक्षणें रंगण = अंगण :
नटोवा = नटवा : सराउ = भेजणें ॥ १००२ ॥

१ ज. प्रताप २ खगळ. मुसी. ३ घच. रेवांतका. ४ खगज. या
बोलाचा पाड पावळा : काइ बोलें. ५ गज. देत.

सातां पाताळांचां उसीगां : ओररे पारिकेन्हो रीगां
 तैन्हीं खाणौनि काढीन वेगां : ऐसें म्हणौनि खूदळीतु असे
 खवळला कृतांतु डाडाइला : किं नीदसुरा महाकाळु ओसणाइला
 तैसा हींसकारूँ केला : वारूवें तेणें १००४

घालाघालिचें आंग सांघों कैसे : चालतां बींव न दीसे
 वेगां समुद्रिचें तारू जैसे : पुवाळताए १००५

वेल्हावत टापु घाली : चामके मागिलां दोहीं पाउलीं
 पुढील खुरपुटें ठेवी कुंभस्थळीं : दीगजांचां १००६

वार्गां दाटिलेया उसळे : सूर्यमंडळापरौता चौताळे
 वरिचांवरि घे सवंपळें : दीर्गज - घंटांसीं १००७

पाताळें लक्षणें भुयरे : शुचित = हेत धरनि ॥ १००३ ॥

डाडाइला = हाक दिधली : महाकाळ = आठांतुल महेश ॥ १००४ ॥

घालाघालीचें = एकावरी एक घालीति : दुसरें : घाल = पुढा चाल
 करी : आघाल = मागा सरे : वति = काढा : बींव = बींववत् उभा राहे :
 वळत = फिरतां : बिंवत = प्रकाशत दिसे : पुवाळताये = धांवताये ॥ १००५ ॥

वोल्हवती=विदगद : एवं शोभायमान : देव्हडी टाप घाली : खुरपुटें =
 खुराचें युगळ : कुंभस्थळीं = मस्तकीं ॥ १००६ ॥

समफळें=सन्मुख सुध : दिशा लक्षणें गज : घंटा ते आठांची ॥ १००७ ॥

१ चछ. उसंगां. कखगघज. भुइरीं. २ कखगघज. रीगाल जन्हीं.
 ३ कखगघ. तुमत्तें. ४ कखगघ. तन्हीं. ५ अ. जाणौनि. ६ गज.
 घुरघुरीला. ७ कघचछ. हिंदीकार. ज. हिकारू. ८ खगज. वळतां.
 ९ अ. वेगां. १० अज. रागा. ११ क. दिगजासी.

जोड करितां खुरपुटी : तोड्ढनि अरिशीरें गोमटी
 जैसैं रेवातें धुरजेटी : पूजा बांधत असे १००८

संग्राम-समुद्रीचा आवर्तु : तैसा वेढेयौ असे रिगतु
 सांकडी मोकळिल्ला दीसे रीगैतु : पायामाजी १००९

मोटका देओ वागारां हातु घाली : सर्वेचि वैसे मागिल्यां पासोळीं
 मागिली कळावीया पुढिल्ली तळीं : निगौनि जाती १०१०

दावितां खंडवेग : कैसैं राउतैचें आंग
 मुरडतां मीनैवेग : डोळां सुजावति ना १०११

जोड = दोही खुरांची : करिता = दोही खुरी टापरिता : शिरें तुटति
 तें जैसैं रेवांतक महेशाची पूजा बांधे तैसीं भासताति ॥ १००८ ॥

संग्राम लक्षणे समुद्र : अवर्त = भोवरा : सांकडा = पायाच्या कळा-
 विया : मोडलिया = लवउनि पायामाजि = उभा राहे ॥ १००९ ॥

मागिली पासोळी = मागिल्या दोंचि पायावरी उभा ठाके : मागिल
 कळाविया = मनकटें : पुढिलीं तळीं = पुढिले मनकटेंसीं जवें लागति ना तवें
 निगौनि जाय ॥ १०१० ॥

धांकडे = धावे : वेग = सीघ्र : पाठांतरें खंड = वाग आखुडणें : वेग
 ढिली वाग : राहाते = उभे राहातें : सैम = सैग : दुसरें : भिन्न वेग =
 शीघ्र : सुजे ना = खेळतें अंग दिसे ना ॥ १०११ ॥

१ खग. रेवांतक. अकचछ. रेवांता. २ ख. भिडणी. ग रणी. ३ अ.
 राउतु ४ ख. पारिकेयामाजी. ५ खघ. पाखाळीं. ६ खग. कवण तें राहातें
 सैम अंग. ७ अ. मीन. ख. भिन्न.

घेतां त्रिपेचें चाचरें : वावडाए पांचवीए धारे
तरि वेगाचा धारसा जाए पुरें : प्रळय-मारुत १०१२
ऐसें राउतैचें अंग : वर्णितां बोल होति सूरंग
पुण पुढां जूझ म्हणावें असे चांग : दोही धुराचें १०१३

५७

दोन्ही सैन्यांचा उठावा

तया मुरारिचें सैन्य पालाणलें : जैसें मूर्त संहार-तेज वेठलें
किं भूमी जौळ लोटलें : प्रळय-मेघाचें १०१४
किं शौर्य-सरितांचा ओवू सुटळा : किं प्रळय-समुद्राचा तुंबू फुटळा
तैसा घसरें निगाला : दळ-भारू तो १०१५

त्रिप चांचरे = त्रिप चालणें : वावडाय = धावे : पांच धारा त्याचि पुरी :
तियाचि कवणी : वाग अखूडणें : १ : ढीली करणें : २ : उभें राहाणें
: ३ : त्रिप चालणें : ४ : कावाहे : ५ : वेगाचा = शीघ्रता : धारसा =
खळाळ : प्रळयमारुत = युगांतिचा वायु ॥ १०१२ ॥ * ॥ देव तेजियावरी
बैसौनि राउतै करी आणि देवाधि वज्रांगि निर्वच : आणि घोड्याची चालि :
चपळता निर्वच : निरूपण ॥ १८ ॥ झळाळितया सूर्यमंडळा यथौनि
प्रकरण ॥ ५६ ॥ * ॥

दोही धुराचें = राउळ आणि शिशुपाळाचा ॥ १०१३ ॥

मूर्ति संहार तेज = जैसें संहारीचें तेजचि मूर्ति जालें : जौळ = समूह :
प्रळयमेघाचें = युगांतिचा मेघ : लोटलें = चालिलें ॥ १०१४ ॥

शौर्य लक्षणें सरिता = नदी : प्रळयसमुद्र = संहारकर्ता समुद्र : घसरें =
दाटी ॥ १०१५ ॥

ढळत फरारे पताका : मीळत चवरे सडका	
मांडवू होत असे मृत्सलोका : कूळाचळवेही	१०१६
झळवाचे घनघोंस : मिळतां बुंथि घालताय आकाश	
चीरे वेढिताति दाही दीशा : पालव सातियोचीं	१०१७
संहार-मेघांचां पोटी : उकलत काळ-बीजूचीया पुटी	
तैसीं हातिरांची दाटी : दीसे चहुंकडे	१०१८
किं ते प्रळयानळ-धुमाचे गुंडाळे : किं काळकुटा विरडे फुटले	
ना तें सावळे आकाश पाल्हेले : लोहाचेनि मीसे	१०१९
किं कोपलेया महाकाळा : लोहाचा तवंगु बांधला	
असो हें, आमोलेयाचा आमोला : पुढां चालताए	१०२०

पताका = ढाला : चवरे सडका तें झालयाचीं ॥ १०१६ ॥

झळवे ते छत्राचे : घन = निविड : घोंस = गुळ : मीळतां = एकैसी
एक सांदली : चिरे = वखें ॥ १०१७ ॥

संहार मेघ = संवर्तक नामें मेघ : एवं घन : कोळविजु = अकाळविज :
पुटी = जैसी सर्पाची वेढाळी उकले ॥ १०१८ ॥

प्रळयानळ = संहारीचा अग्नि : धुमाचे = धुवाचे : गुंडाळे = वर्तुळ :
काळकुट = विपाचे : विरडे = मोड : फुटले = निगाले : पाल्हेले = पाहाळीं
गेलें ॥ १०१९ ॥

तवंग = उंच माचा : आमोले = दाढुले ॥ १०२० ॥ * ॥ देवाचें सैन्य
पालाणलें : तयाचा उठावा आणि फरारे पताका आणि शत्रें झळकति : तयाचें
वर्णक : निरूपण ॥ ८ ॥ ऐसें राउतैचें अंग : यथौनि प्रकरण ॥ ५७ ॥ * ॥

१ छ. मीरवत. २ छ. ढळत. ३ अ. मिसळतां. ४ अचळ. सातियाचां.
५ कगघचळ. कोळ ६ कच. प्रळयानळां. ७ खगघचळज. मेळा.

५८

रणवीरांचें वर्णन : वाद्यांचा गजर

रणपीसे रणराक्षस : जगदळे जगनिर्वास	
वरकंड थोवेकार असमसहास : एरां लेख नाहीं	१०२१
गंडगर्व गंडगोपाळ : भाले भयासूर भारसांखळ	
रणनोवरे रणत्रागुल : लहुडी पंचानन	१०२२
जगचवरे जगमल्ल : रणडोहळे रणवंत्राल	
तोडरराय तोडरमल्ल : खांडेभडाड	१०२३
हे चातुरंगीचे वीर : एर जूझते अपार	
असो हे ते एकली धुर : कवणा न पूरे	१०२४
तेथ वाजति शंख-काहाळा : तुरगीया तोंडीं खरटिवळा	
डौंडिची ढवंश ढोलां : वीरघंटा तांबकीया	१०२५

रणपिसे : रणराक्षस : हे तिं वोवियासि आवधिया कुळिया : कडवे = भडकळीचा ठाई ॥ १०२१ ॥

भारसांखळ = पाई तोडर ॥ १०२२ ॥

झडप = झडपिते ॥ १०२३ ॥

चातुरंगाचे = चातुरंग सैन्याचे वीर ॥ १०२४ ॥

काहाळा = सनइ : तुररिया = तुतारिया : तोंडींखर = खरसींमिं : टिवाळा = नडगीं : डौंडीची = डफडें : भावें तवेल : ढवस = लहान नगारे : घंटा = घंटिया : टमकिया ला लाहान : पाठांतरें : तांबकिया = गुजगुजिया ॥ १०२५ ॥

१ खग. जगघोस. २ कघ. खांडे. गज. ऐसे कडुवै. चज. कडु. छ. कड. ख. कुकवे ऐसे. ३ ख. बहुवस. ४ कख. रणबवाल. ५ कघ. डहुळे. ग. राय. ६ ग. टमकिया.

निशाण पट्टो भेरी : रायगिडिगीडीया रणमोहरी
 ऐसेया वाद्यंत्रांचां गजरीं : पातला रणभूमि तो १०२६

५२.

सैन्याची विचारपूस

कोल्हौरिची महालक्ष्मी पाहिली : चापे-वीहिर जेवनी घातली
 मग राजवनें आला वनमाळी : टाकीतु पारिकेयातें १०२७

तेथ भाटीं ब्रह्माओ केला : तया चैद्याचा देशू पसाया दिधला
 मग देवें मेळावा पूसिला : शिशुपाळाचा १०२८

“हां रे दळाची कीती थोरी ? : कवणू असे कवणी भारीं ?
 मुदल धूर वोळखावी कवणी परी : कवणें टकेनि ?” १०२९

तेहीं म्हणितलें “अहो जी अवधारिलें : हें सैन्य सांघों केतुलें
 मुदल मंडळीक लेखिले : तवें जालीं तीस पद्म १०३०

निशाण = थोर दमामा : पट्टो भेरी = सकल वाद्यांचा घोष : तथा भेरी
 वेगळिया : रायगिडिगीडी = लाहान नगरे ॥ १०२६ ॥ * ॥ सिंहानव कुळि-
 याचे राजे : तयाचिया नावांचा निर्वच आणि वाद्यांचां गजर : निरूपण ॥ ६ ॥
 रणपिंजें राणराक्षस : यथौनि प्रकरण ॥ ५८ ॥ * ॥

कोल्हौरी = गुप्त देऊळ : माहाकाळी ते देवता ॥ १०२७ ॥

ब्रह्मायुर्भवति = ब्रह्मयाचें अयुष्य हो : पसाये = प्रसन्न होउनि दान
 दिधलें ॥ १०२८ ॥

टकेनि = कवणे फाररेनिती ॥ १०२९ ॥

शतां खर्वाचें एक पद्म ॥ १०३० ॥

पैदू नीळीया सातियाचा धुंधुका : पुढें डोळतु असे जगझंपू टका तो मेळावा रंग-काळ-डंका : विदुरथाचा	१०३१
अहो जी देवा : हा पैदू देखिला महा-पडांचा मेळावा तेथ असे वैरी-वणवा : दंतवक्र	१०३२
स्याहाणौ कोडी तेजीया : पुढां डोळति पडवळकाठिया तेथ असे चैबाचा मानिया : प्रताप-मकुदू	१०३३
आंगवना करावेया खोंचनी : वेठलीया वत्तीस अक्षौणी ^१ तीए थाटी वळवळे नायक-शीरोमणी : राणेराओ	१०३४
साटि लक्ष रथांची मांडळी : करुनि आकाशा इड बांधली तेथ असे अरिराय-रवंदोळी : विक्रमसेनू	१०३५
जेथ माताइते भद्रजाती : मेरू-मांदारासि वेंझ देओं पांति तेथ राय-रक्षपाळु सैन्याधिपती : सैल्यु असे	१०३६

धुंधुका = वायोनें धुंधुकार होय : जगमेंच = जगातें झापी : टका = थोर निशाणें : काळडंका = सर्प ॥ १०३१ ॥

महापडाचा = हातीवरील ढाला : विगोवा = विशेषें गोविता ॥ १०३२ ॥

पडवळकाठिया = कसयाचे भाले : मानिया = मान्य पुरुष : तथा प्रधान ॥ १०३३ ॥

आंगवणा = पुरुषार्थें : खोचणी = खोचावया : थाटी = सैन्य दाटी ॥ १०३४ ॥

मांदळी = दुरुग : इड = मांच : भावें पाळी : रवंदोळी = शब्दें सरिसा दळिता ॥ १०३५ ॥

माताइते = मदोन्मत्त : भद्र = हस्ती : मांदारा = मंद्राचल पर्वत : वेंझ = जुंझ ॥ १०३६ ॥

१ ख. जेथ. २ अ. राय^० ३ खग. वैरीविगोवा. ४ अघचछः क्षोणी.
५ ग. मांदळी. ६ कघचछ, सैन्यपती. ख. सेनापती.

पैल कोळ-विजू-सांगडी : लखलखितें खांडीं
 दाटति श्रीगिरी चहुंकडीं : पळव-सातियाचां १०३७
 तेथ राय रणवंतालु : खांडेनि महाकालु
 वेठला असे शिशुपालु : दमघोषाचा १०३८

६०

श्रीकृष्ण आणि शिशुपाल यांचें युद्ध

ऐसें आइकौनि यदुपालु : पारिकेया करीतु जगबोळु
 जिथे^१ अरणीं असे शिशुपालु : तेथ एता जाला १०३९
 तो देखौनि यादवांचा उमौळा : एरीं सींहनादु दिधला
 मग दोहीं दळां आदळु जाला : तो कैसा सांघों १०४०
 किं प्रलय-भैरवां झोंबी जाली : किं संग्राम-समुंद्रीं थडक घेतली
 तैसीं घसरें मीनलीं : दोन्हीं दळें १०४१

कोळ = आकाळ-विजु : सांगडी = सारिखीं : सिरिगिरी = अस्मान-
 गिरी : सातिया = पाळव छत्री ॥ १०३७ ॥

खांडेनि = शस्त्रेकरुनि : माहाकाल : वेठला = आठाइता जाला :
 ॥ १०३८ ॥ * ॥ मग भाटासि देज : दळांची संख्या आणि कवण राव कवण
 टकेनि बोळखावा ऐसें पुसिलें : निरूपण ॥ १२ ॥ कोल्होरिची माहाकाली
 पाहिली : यथौनि प्रकरण ॥ ५९ ॥ * ॥

जगबोळ = जगबुडबुणक : आरणीं = सैन्यीं ॥ १०३९ ॥

सिंहाडा = सिंहनाद : तथा वाघें : आदळ = झगटणी ॥ १०४० ॥

प्रलय भैरव = आठांतुलां : संहार तो युगांतिका : तल्लक्षणे समुद्रा ॥ १०४२ ॥

१ कखगज. २ सातियामाजी. ३ अ. जेथ. ४ गळ. मेळा. च. मेळावा.
 ५ कघचछ. ६ समुद्रा.

रणभूमिचा घाणा करुनि सरिसा : महाकाळु उंस गाळतु असे जैसा

गरगरां आटू भवंतु असे तैसा : दोहीं दळांचा १०४२

किं दळावेया पृथ्वीचां जातां : काळरात्री वोरणें घातलें मज पांतां

तेवि दोन्ही दळें भीडतां : वीरांचें पीठ जालें १०४३

सावळीं सेळित : गज कोंनीं गुसळत

पायाचे भीडैत तोडित : जानिव--सेजे १०४४

मोडले सावळ सींगणीं : तेथ जाली केंसधरणी

आमोले उसासिताति रणीं : कटारेवेऱ्हीं १०४५

मेळवूनि मकरतोंडा मकरतोंडें : सारथीयाचीए तोंडीं सुनि खांडें

निवटताति धडें : महारथीयांचीं १०४६

महाकाळ = माया : आट = भोवरा ॥ १०४२ ॥

काळ = काळाचें रात्रिचां ठाई दळ लक्षणे वोरणें घातलें : मज पांतां = मज पाहतां ॥ १०४३ ॥

सावळ = भाले : सेळित = भोकीत : गज = गजाचीं कुंभस्थळें : गुस--
ळीत = जैसे सामर्थ : जानव--सेजे = खांदा पासोनि जांघपर्यंत : जैसे जानवें
॥ १०४४ ॥

सावळ = दीर्घ भाल : सींगणीं = घनुष्य : आमोले = दादुले : उसासीत
= कटारेनि पोड भोकीत ॥ १०४५ ॥

मकरतोंडें = रथाचीं मासयाचीं तोंडें : सुनि = घालुनि : निवटीताति=
तोडिताति ॥ १०४६ ॥

१ ज. घावा. २ खग. रात्रीचें. ३ खग. भीडले. ज. भीडिनले.
४ खग. कलनि.

फोडीत करतळें : काढीति आंतांचें पेंडळें

गज-दळिचे वीर विभाडिले : बहुते आवेशें १०४७

धरुनि कडियाळियाचां गोटीं : असीवार जूंझताति हातपीटी

एकू एकू सहस्रांतें निवटी : पुण तवंकू जाए ना १०४८

रणकर्कषें तुरें वाजत : महापडांचीया जवनिका फीटत

वीर असैति बगळाउं खेळत : रणबहुरूपी १०४९

काळलोहाचीए मेहलनी : आपुला परावा न सुजे रणीं

तेथ जाळी दीवे-लावनी : खांडें मिसळितां १०५०

पडत खांडेयाचां धारसां : दाटत लोहाचां वळसां

ते नेइजति बाणाचा मासां : आर्वीस म्हणौनिया १०५१

करवाळें = लोहाचीं नखें : तथा करवाळें = शरीरें : अंताचें = अंतडयाचें :
दळीचे = गजभारिचे : विभाडिले = फोडिले ॥ १०४७ ॥

कडियाळें तें लगामाचें : गोटि = तयाची बाधी : तवक = आवेश
॥ १०४८ ॥

महापड = निशाण : तळक्षण जवनिका फीटती : बगळाउं = वीरभद्राचे
स्वांग : रण लक्षणें बहुरूपी ॥ १०४९ ॥

काळलोहाचीं शस्त्रें : तळक्षणें मेहलणी = रात्री : न सुजे = न दिसे : तिड-
किया तिया खांडी लागतां फुणगिया नीगति : तळक्षणें दिवे-लावणी
॥ १०५० ॥

धारसां = धारेसी पडति : वळसा = आवर्त : बाण लक्षणें मासा :
शिसें लक्षणें आविसें ॥ १०५१ ॥

१ खग. फाळीत. २ अकज. जगं ३ ग. * ४ खगज. तिडकीयाची.

निशाण काहाळा तांबकीया : रायगीडिंगीडी बोवडीया	
वाजतां आकाश जालें चीरटीया : तीए वेळे	१ ९२
रणकर्कसे भयासुरें : बोवाति मडौरें	
सातां पाताळांचे दरे : थरारिताती	१०९३
रथांचां घडघडाटीं : भाटांचां गजबजाटीं	
पाय रीगति पोटी : वसुंधरेचां	१०९४
जूझतां रणीं सीनले : शौरे घाई मातले	
हातिचें रूधिर पीताति तान्हेंले : तडस म्हणौनि	१०९५
एक कुंठत कख्खात : एक कसकसीत कण्ठांत	
वीर असति डाडात : रणामाजी	१०९६
एक घाई हुंघती : एक चाँचरी जाती	
एक आडखळौनि पडति : मडेयावरी	१०९७

निशाण = दमांमा : काहाळा = सनइ : तांबकीया = गुजगुजी : राय-
गिडिंगीडी = लहान नगरा : बोवडिया = डफडी : अंबर = आकाश :
चिरटिया = फाटलें ॥ १०५२ ॥

मडौरे = मडयापुढां वाजतीं कां जैसी ॥ १०५३ ॥

भाट ते ग्रीडावळी पडति ॥ १०५४ ॥

सिणले = श्रमले : तडस = मशका ॥ १०५५ ॥

परवत = गळे घरघरां वाजति : कण्ठत ते हळुचि : डाडात = हाक देउन
मेलों रे मेलों म्हणताति ॥ १०५६ ॥

१ अ. ° गीडिंगीडिया. २ खग. अंबर. ३ कखगज. वसुंधरेचे. ४ कगघ.
परवत. ख. पुरवंत. छ. पन्हात. च. कुखात. ५ ज. कण्ठारत. ६ खग.
उडितां°

तेथ थोर कदन जालें : भयानक रण पडिलें

भूतावळी आवारीवं केळें : दैत्य-मांसाचें १०३८

असो हे शब्द-रचना बरवी : मा तो नागार्जुनाचा गोसावीं

सांघै भास्कर कवी : कैसा जूझता जाला १०३९

६१

त्यांचीं उत्तरप्रत्युत्तरें

माखुनि गजस्थांचीं दळें : वीरांचें उठकळें केळें

मग आंगा घडला एकें वेळें : शिशुपाळाचेया १०६०

संहारासि महासंसारू रुसला : किं काळासि महाकाळु कोपला

तैसा समरंगणीं भीडिनलों : यादवराओ १०६१

मीळौनि नाकवसेया नाकवसे : घायखंडी हानताति सरिसे

जूझताति बहुतें आवेशें : दोन्ही धूरा १०६२

भूतावळी = औठ कोडी जोगिणी : आवारिव = मोगरसुल ॥ १०५८ ॥
१०५९ ॥ राउळांचिया आणि शिशुपाळांचिया सैन्यांचें जुद्ध निरूपण ॥ २१ ॥
ऐसें आइकौनि यदुपालें यथौनि प्रकरण ॥ ६० ॥ * ॥

उठकळें = निपात : अंगा घडला = समीप आला ॥ १०६० ॥

युगांतीचा लक्षणें शिशुपाळाचा : राउळ लक्षणें माहासंहार : काळ तो
अंतक : माहाकाळ ते माया : रुसला = क्षोभला ॥ १०६१ ॥

नाकवसे = दोही घोडेयाचीं तोंडें एकवटति : तथा रथांचीं : परस्परें
घाय लागति ऐसीं ॥ १०६२ ॥

१ ग. वीर २ अघचछ. घडले. ३ ज. रुठला. ४ क. मिडला, ५ क.
नायकवसेया, नायकवसे. च. नाइकवसेया नाइकवसे.

खोलत खीळित : डावे-जेवने घाय सांडित

हाकीत पाचारीत : जूझताती

*१०६३

चैवें भालेयाची हुळि घातली : तीया देवाची वज्रांगी फोडिली

अळुमाळु चीरंटी गेली : पुण पडेचि ना

१०६५

मग हातवसुनि गदा करतळी : श्रीकृष्णें हालें वक्षस्थळीं

तेणें घाएं गीरीं आली : पुण पडेचि ना

१०६५

चैद्यु घाएं मातला : हाक देउनि उसळला

तो देवें पाचारुनि खोंचिला : वरिचावरी

१०६६

मग देओ म्हणे "हो हो कां उसळसी : राहे राहे कां पळसी

आतां पांखडे ना पीसी" : तवें मारुनि फेडीन "

१०६७

तवें म्हणे दमघोपाचा कुमरु : "तुं गोवळांचा जूझारु

तुंसी घेतां हातिरु : मीं लाजतु असें "

१०६८

खोलतां = आपुलें आंग राखतां : खंपतां = दुसरेयावरि उठावतां :

वाढता = मारिता : कृतांत = काळ ॥ १०६३ ॥

हुळि = घाय ॥ १०६४ ॥

हाला = हाणितला : पडेचि ना = घोडेयावरुनि ॥ १०६५ ॥

खोंचिला = तोडिला ॥ १०६६ ॥

पाखुडे ना = पातया पातें न लगे ॥ १०६७ ॥

लंछन = लघुत्व ॥ १०६८ ॥

*खगज. खोलतां खिलतां (ग. खंपतां) : वळतां वाकतां (ग. काढतां) :

डावे जेवणे घाय सांडितां : कृतांत माथा तुकी. १ छ. साहात. २ च.

भेदिली. ३ च. वरकांतियां. ४ ख. हाणितला. ५ कखगघच. गिरिरी.

६ च. लागेचि. ७ खग. वरीं ८ अ. पाखुरडे ना. च. न लगतां.

९ च. निमिष.

श्रीकृष्ण म्हणे “ तो तुं नव्हसि : जो वैदर्भीएतें प्रणुं आलासी
 मग मीयां नोवरा केलासी : बहुरूपीयाचा ” १०६९

तवंचैद्य म्हणे “ हो हो राहे : माझा घाओ साहे ”
 पाचारुनि जेवनी बाहे : वांचूनि हाणे ना १०७०

तवंचैद्य म्हणितलें श्रीरंगें : “ सर परतें उगें
 किती जल्पसि वाउगें : बांधलेया चोराचीया परी ” १०७१

ऐसें बोलौनि हर्षाकेशी : जाणीव-सेजे हाला वाहुसी
 तथा घायाची घेउनि विवसी : पळाला चैद्य तो १०७२

जमुनेचीया डागा निगाला : तपोवनिचा आंवा डावा घातला
 यज्ञ-मंडपाआंतु रीगाला : हसासीतु १०७३

तवंचैद्य दैत्य-कृतांतु : पातला टांका चैपितु
 तेव्हाळि काइ करीता जाला मृतु : दमत्रोपाचा १०७४

उत्तरला तेजीयावरुनि : ओडन-खांडें हातवसूनि
 परतला पाचारुनि : उल्लाळे घालितें १०७५

बहुरूपीयाचा = जैसा तो नोवरेयांचें स्वांग घे आणि काहीचि नाही :
 भावें सेवटीं विटंबना करीति ॥ १०६९ ॥

जल्पसि = जैसे चोर माराचेनि घाकें भलतेयाचें नांव घे ॥ १०७१ ॥

जानवसे = जानवे जेथ असे : तेथे हाला = हाणतिला : विवसी =
 काटाला ॥ १०७२ ॥

डाग = झाडसाची तरी ॥ १०७३ ॥

कृतांत = अंतकर्ता : टांका चैपीत = मागेचि टांकावरी पाय देति १०७४

उल्लाळे = उठावे ॥ १०७५ ॥

१ च. जांघिव. खगज. जाणव. २ खगज. काकुली. च. असासीतु.

३ च. देवसे.

संहारीं प्रलय-मेघू घडघडिला : किं खवळला महाकाळु डाडाईला
तैसा ओडन-खांडें पडिताळीतु आला : मॅनवेणें १०७६

तवं दापातीयां धारांचें : सुदर्शनं काढिलें डावेचें
मग जूझ घेयावेया एकाकिचें : देओही खालि उतरले १०७७

जयाचेया खांडेया करावेया धूनी : न पूरे प्रलय-मेघांचें पाणी
तेणें चक्र मोकळिलें धरणी : शिशुपाळावरी १०७८

तवं जाला रे जाला जगवोळु : म्हणौनि बोवाइला प्रलय-वेताळु
महाकाळें काळु : तोंडीं हाला १०७९

सुदर्शनाचां जोहरीं : सांपडलीया रे सांपडलीया खेचरी
म्हणौनि एकि बोंव सूटली महाद्वारीं : प्रलय-भैरवांचां १०८०

बोवाइला = हाक दिवली : मन = अंतकरण ॥ १०७६ ॥

दापातिया धारांचें = खरपाणियाचें तथा दावितया : आणिकें शस्त्रें
तोडीं ऐसें : डावेचें माजिचें ॥ १०७७ ॥

धुनि = धुणें : प्रलयमेघ = सोडाधारी ॥ १०७८ ॥

प्रलय वेताळु = युगांतीचा संहारकर्ता : तथा सरांडें देते चाळेचा :
तेथिल दैवत : तोंडीं हाला = तोंडावरी हाणतिला ॥ १०७९ ॥

सुदर्शन लक्षणे जोहार = जैसं लाखा-जोहर : खेचरी = शिशुपाळ-सैन्य
तल्लक्षणे खेचरी : भावें खेचरी = अभिमानीनि देवता : तथा खं चरतीति
खेचर : प्रलयभैरव = रुद्र संहारकर्ता ॥ १०८० ॥

१ कघळ संहार २ अ. निदसुरा. ३ खग. बोवाइला. ४ क. पवनवेणें.
५ खगघळज सुदसेन. ६ क. रणी.

६२

शिशुपाळवध : त्याला मोक्ष

असो हें, तया चक्राचा धारसां : पडे संहार-तेजाचा वळसा

तेणें गरगरां भवे सीस : शिशुपाळाचें १०८१

तें कवतुक वितलें आइका : शरिरौनि निगाली ज्योति-कळिका

ते देखतां तीहीं लोकां : बीळासली श्रीकृष्ण-चरणीं १०८२

हेळा चैद्य वधिला : तवं देवीं पुष्पवर्षावो केला

रणीं जैतवादी जाला : यादव नरेंद्र १०८३

'सवंदळीं जीणौनि बैरी : यागु सिद्धी नेला मुरारी

मग माघौतें बीजें केलें सपरिवारी : द्वारकेसी १०८४

६३

काव्याचा उपसंहार

जयाचेनि वैराडपणें : चैद्यें घेतलें मोक्षाचें निजवणें

तयाचेनि होए कथा-श्रवणें : तें कवणु जाणे १०८५

धारसां = धार : संहार तेजाचा = आग्निचा : वळसा = अवर्त : भवे =
= आकाशीं स्वर्गपर्यंत ॥ १०८१ ॥

कौतुक = आश्चर्य : विळासली = लीन जाली : चरणीं = अंगुव्याचां नखी
॥ १०८२ ॥

हेळा = अवलीळा : क्षेण न लगतां : जैतवंत = यशवंत ॥ १०८३ ॥

सवंदळीं = समरंगणीं ॥ १०८४ ॥

वैराडपणें = वैरपणें : निजवणें = विसवणें : तथा निज तें स्वकीय
स्थान ॥ १०८५ ॥

१ खग. सांगों.

हा शिशुपाळवधु : आइकतां तुटे भव-बंधु

जीवा होर प्रबोधु : परमतत्त्वाचा

१०८६

ऐसा नागार्जुनाचा दातारू : मीयां वर्णिला श्रीचक्रधरू

तो जगां मंगळें करूं : म्हणे कवि भास्करू

१०८७

प्रबोध = प्रकर्षेसीं बोध : परमतत्त्वाचा = ईश्वराचा : एवं ब्रह्मविद्या : कां
नारदश्रुतीसी वाक्य : दर्शनीं उद्धरणपूर्वक स्तुति केली म्हणौनि ॥ १०८६ ॥

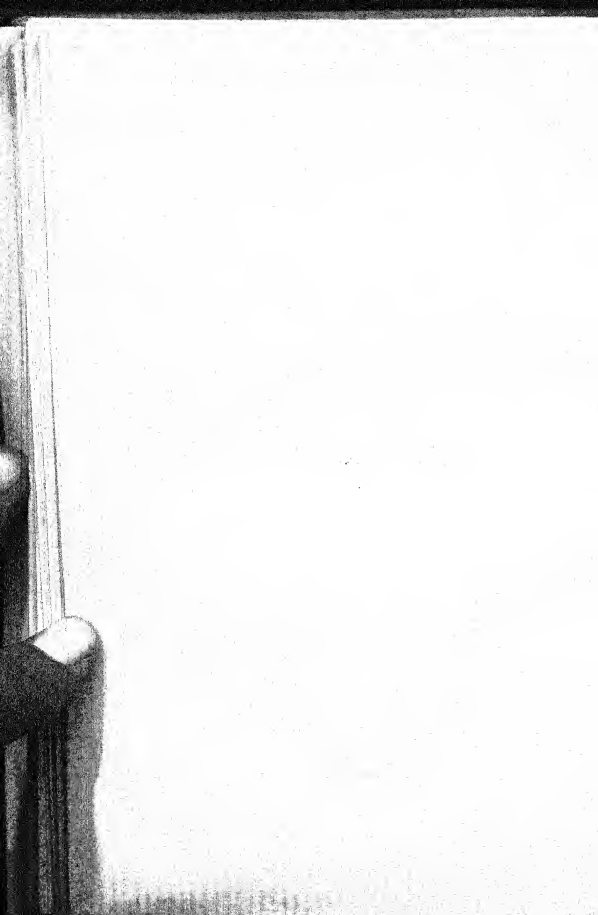
दातारू = दानशील : मंगळे = कल्याण करो हें आशिर्वादात्मक
मंगळाचरण = पूजन ॥ १०८७ ॥ * ॥ देवाचें आणि शिशुपाळाचें युद्ध :
शिशुपाळ वधुनि मोक्षीं बैसविला : निरूपण ॥ २८ ॥ माहनि गजरथाचीं
दळें यथौनि प्रकरण ॥ ६१ ॥ * ॥

एवं शिशुपाळाचा शोधनीचा टीव आणि सरवळा : संपूर्ण समाप्ति * *

१ अ. * क. भक्तां.

अर्थनिर्णायक टीपा

अर्थनिर्णायक टीपा

१. अळर्क : काशीच्या ऋतुध्वज राजापासून मदालसेला झालेला चौथा मुलगा. मदालसा व दत्तात्रेय यांनी याला निवृत्तिमार्गाचा उपदेश करून ज्ञानी बनविले. 'सह्याद्रिवर्णन' या काव्यांत याचा उल्लेख पुढीलप्रमाणे केलेला आहे. 'तापत्रयी खिरडला : बहुतीं जन्मीं दग्धला : तो अळर्क निवविला : तेणें वाचासृते ॥ अहंतेची खोळि उतरिली : ममतेची अवधि तोडिली : सकळांपासौनि काडिली : चित्तवृत्ती ॥ तो मदळसेचा कुमरु : आळर्क नृपवरु : श्रीदत्तदेवें दीक्षागुरु : उपदेशिला ॥' (सव. १३०-१३२).

२. चैतन्याची गवसणी : मायेची खोळ; मायेचा वेप. चैतन्य=माया. पहा : 'चैतन्य : माया : विदेह : पराशक्ति' (सिस्. वि. १). अव्यक्त परमेश्वर अवतार घेतो त्यावेळीं त्याचें शरीर मायाव्याप्त असतें. मायाव्याप्त सगुण शरीरांत त्याचें अव्यक्त स्वरूप 'अवतरतें' म्हणजे व्यापतें; प्रवेश करतें. म्हणूनच परमेश्वर अवतार घेतांना मायेची खोळ अंगावर (आपल्या स्वरूपावर) धारण करून येतो, असें म्हणतात. अवताराच्या शरीरांत व्यापणाऱ्या मायेलाच 'पुरस्थ' असें नांव आहे. चक्रपाणी : द्वारावतीकार चांगदेवराऊळ. फलटण येथे जन्म. वडिलांचें नांव जनकनायक; आईचें नांव जनकाइसा. विशाहानंतर पःनीवर उदास होऊन गृहत्याग केल्यानंतर माहूर येथे आले. तेथे श्रीदत्तात्रेयाचें दर्शन. त्यानंतर द्वारावतीला गेले. नंतरचें सर्व आयुष्य द्वारावतीलाच घालविल्यामुळे त्यांना 'द्वारावतीकार' म्हणतात. (पहा. लीळाचरित्र. एकांक. लीळा १ ते ४).

४. श्रीप्रभु : श्रीगोविंदप्रभु. काटसरें (जि. अमरावती, वऱ्हाड) येथे जन्म. वडिलांचें नांव अनंतनायक. आईचें नांव नेमाइसा. सर्व आयुष्य ऋद्धिपुर (हल्लीचें रितपुर. ता. मोर्शी. जि. अमरावती. वऱ्हाड) येथे घालविले. द्वाराकेला जाऊन तेथे द्वारावतीकार चांगदेवराऊळ अर्थात् श्रीचक्रपाणी यांच्याजवळून यांनी शक्तिस्वीकार केला. पुढे हरिपाळदेवांनी म्हणजे श्रीचक्रधरस्वामींनी श्रीप्रभुजवळून शक्तिस्वीकार केला. त्यामुळे श्रीप्रभु हे श्रीचक्रधरस्वामींचे गुरु ठरतात.

५. **दुकळ** : सं. दुष्काळ. पहा : 'लोहाचें सांकडें परिसा । न जोडे आंधार रवि जैसा । द्रैतबुद्धिचा तैसा । जेया **दुकळु**' (ज्ञाने. १५-२६२); 'द्रैताचा **दुकळु** पाहे । साम्याचें सुवाण होये' (ज्ञाने. १३-१७०).
रांकधनि : रंकांना-दुष्काळपीडित दरिद्री लोकांना. होणारी धनि=समाधान, आनंद; सुकाळ.

६. बहुतेक सर्व पोथ्यांत 'महामोह सांजवेळेच्या वेळीं' असा पाठ आहे. 'सांजवेळेची वेळ' ही उघड पुनरुक्ति आहे. टीपेवरून मात्र असें वाटतें की 'सांजवेळीं' असा पाठ असावा. **महामोह**=अज्ञान, हीच **सांजवेळ**=संध्याकाळ. त्यावेळीं ज्याने ज्ञानरूपी दिवे सर्वत्र उजळले, सर्वत्र ईश्वरी ज्ञानाचा प्रसार केला तो **ईश्वराधिकरण**=ईश्वराने (श्रीचक्रधरस्वामींनी) ज्याला अधिकरण=आपल्या संप्रदायाचा मुख्य आचार्य नेमलें असा नागार्जुन. त्याच्या चरणकमळाच्या ठिकाणीं मी नमस्कार करतां. 'ईश्वरादिचरणकमळीं' ह्या पाठापेक्षा स्वीकारलेला पाठच मूळचा असणें शक्य आहे. **नागार्जुन** : नागदेवाचार्य. श्रीचक्रधरस्वामींचे पट्टशिष्य. मूळचे पुरी येथील राहणारे. पूर्व वयांत अत्यंत व्यसनी. पण पुढे विरक्ति उत्पन्न होऊन श्रीचक्रधरस्वामींचे शिष्य बनले. स्वामींच्या प्रयाणानंतर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रसार यांनीच केला.

९. **प्रमाण** : नैयायिकांनी मानलेलीं प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शब्द हीं चार प्रमाणें आहेत. वेदांती आणि मीमांसक वरील चार प्रमाणांच्या जोडीला अनुपलब्धि आणि अर्थापत्ति हीं आणखी दोन प्रमाणें मानतात. या प्रमाणांच्या साहाय्यानेहि ईश्वरस्वरूपाचा निर्णय करतां येत नाही. हीं प्रमाणें हेच दिवे. त्यांच्या **बांबाळें**=लखलखाटाने, तेजःपुंज प्रकाशाने ईश्वरस्वरूप पाहण्याचा प्रयत्न केला असतां सर्वज्ञ अशा प्रत्यक्ष वेदांचेहि डोळे दिपून गेले.

११. **दळें** : म्यान. पहा : 'मग देह अहंतेचें दळें । सांडनि एकें वेलें । प्रसंगबुद्धिकरवालें । हातवसावें' (ज्ञाने. १५-२३५). **दळें बांधणें** : म्यान बांधणें; (ज्यांत तरवार ठेवलेली असते असें) म्यान कमरेला बांधून युद्धाला सज होणें. पहा : 'आंगिचेनि परिमळें : बंदन जितिले कसा आगळें : तें यक्षकर्में **बांधलें दळें** : विरहिणीसी' (नरुख. ५८९); 'तुझी माळ घाली गळां : तरि माहामोहातें **बांधें दळें** : भूगोळकांचा खळां : लोळवी संसार हा' (उगी. १५८). टीपकाराने 'दळें = पडदळें' असा अर्थ दिला आहे. पडदळें = तरवार लटकविण्याचा पद्दा. यावरूनहि पूर्वीचाच अर्थ निघतो.

२०. ठिकसा : (१) ठीक=मोती. पहा : 'घगेघरीं ठिकांचीं' लेणी : परि नाहीं चिंतामणि' (उगी. ५१५); त्यापासून 'ठीकस' = मोत्यासारखें. (२) ठीक = चांगलें; नीट; व्यवस्थित. त्यापासून 'ठीकस' = नीटनेटकें असलेलें; सुंदर. श्रीकृष्णाचे पवाडे वर्णन करायला लागलें म्हणजे मुखावाटें मोत्यासारखे (ठिकसां) किंवा यथायोग्य शब्दांचे (बोलां) घोस = समूह बाहेर पडतात. रसरंगाचें पाहाळ उघडे. रसरंग = रसांचा, उत्कट भावनांचा उत्कर्ष, बहर. पहा : 'बोल ओल्हावतेनि गुणें । चंद्रासि घे उमाणें । रसरंगीं भुलवणें । नादु लोपी' (ज्ञाने-मिडे. १३-११५८). पाहाळ : उत्कर्ष, बहर, विपुलता. याच अर्थाने पाहाळीं जाणें = विस्तारणें असा वाकप्रचार रूढ आहे. पहा : पाहाळीं गेली लोवं' (लीच. ए. ९); 'तो गीतेचिया बाहाली । वेदवीज गेलें पाहाळीं । किं गायत्रीं फुलीं फलीं । श्लोकाचां आली' (ज्ञाने. १८-१५०१). टीपेवरून मात्र 'पाहाळ = आछादन, झाकण' असा अर्थ निघतो. तो चिंत्य आहे.

२१. चोडचू : रसोत्कर्ष. पहा : 'हा संवादु श्रीकृष्णोद्धवाचा : मियां बोलिला प्राकृता वाचा : परि चोडौ सुकोक्तीचा : ठाकौ नेदी' (उगी. ८२४); 'ठाई बैसतिये वेले : जे रससोये घेउनि पले : तियेचा येरु चोडौ पिले । कोणा अर्था' (ज्ञाने. १३-६३५).

२२. लतेचे वेल : ही पुनरुक्ति वाटते; पण टीपकाराने वेल = अंकुर असा अर्थ दिला आहे. त्यामुळे ही पुनरुक्ति नाहीशी होते.

२४. साहित्यरूपी सेजेवर बोलांचा = शब्दांचा रंग जेणेंकरून पसरविला जाईल असें काव्य (श्रीकृष्णाचें वर्णन करतांना) केलें जातें, तयार होतें.

२५. 'नाळीचि= बांधले' असा अर्थ टीपकाराने दिलेला आहे. तो मूळ शब्दांतून कसा निघतो हें कळत नाही. २५ व्या ओवीत वादपटु तार्किकांचें तर २६ व्या ओवीत रसिक स्त्रियांचें परस्पर विरोधाने वर्णन आहे. 'भूमंडळीचे माताइते (= उन्मत्त) वादी (वादपटु पुरुष) हेच गज (हत्ती) तार्किकांच्या वज्रशृंखलेने (तार्किकांनी घालून दिलेल्या, वादांतील आवश्यक अशा तर्कांच्या नियमरूपी वज्रशृंखलांनी) कीर्तिरूपी खांबाला सहज लीलेने बांधले जातात; केवळ कीर्तीसाठी ते तर्कशास्त्राच्या नियमानुसार उन्मत्तपणें वादविवाद करीत सुटतात; हा भावार्थ.

२९. वानवती : रंग; उजळा; चकाकी. पहा : 'साडे पन्धरया दीधली वानवती : की तनु आतली वेधवती : तेवी चापिगौर आंगकांती : नेपाळी दिसे' (ज्ञाप्र. ४९५)

३३. निह्माल-निर्जल प्रदेश. पहा : 'तया भवदुःखाचा उन्हाळा : भ्रमतां कर्ममार्गी निह्माला' (ऋ. व. ३७); 'मग सत्संगें प्रवळें । सत्शास्त्राचेनि बलें । जन्ममृत्युचि निमालें । निस्तेर रानें' (ज्ञाने. १६-४३८) यात निमालें (अन्य प्रतीत निमालें) शब्द 'निर्जल' या अर्थानेच आलेला आहे.

३४. विषयाचिया नायकवडी : विषय हेच नायकवडी = सैन्या-तील लहान लहान पथकांचे अधिकारी. नायक + वाडी = समूह.

३५. धर्माचा कुडावा (संकटांत साह्य करणारा मित्र; धर्मसंरक्षक) असलेल्या श्रीकृष्णाने (सारंगवाणी) महापातकावरी सांघणी सांघीतली (हल्ला केला). सांघणी=हल्ला; चाल. पहा : 'दंडकी-दंभोलिची सांघनी : नवसिंघें पुरवी रणजखिणी' (नरुख. २७१)

३८. यादवांच्या सभेचें नांव 'सुधर्म-सभा' असें होतें. पहा : 'असो अंतर द्वारकापुरी । प्रवेशोनि विवेक द्वारी । सुधर्म सभेमाझारी । यादवपंक्ती देखिल्या' (मुक्ते. सभा. १-७२).

४४. गात्र : गायन. पहा : 'जंत्रा-गात्राचिया मिलनी : पडत सप्त स्वरांची वेणी' (नरुख. १७९). यंत्र : वाद्य. पहा. 'तवं जंत्रं यंत्रं वाजिनलीं अनुहातें : वेळुवांवरी' (नरुख. ५२८)

४५. कामविणें : कमावणें; परिष्कृत करणें; कातडें कमावणें हा शब्दप्रयोग आजही करतात. पहा : 'नाना वाग्देवता वानावी । तें वाचाचि लागे कामवावी' (ज्ञाने. १८-३६२). सभामंडप म्हणजे कमाऊन तयार केलेला-परिष्कृत केलेला मेरूचा गाभाच.

४६. कुरुठा : कोठार; आश्रयस्थान. पहा : 'तैसा औदार्याचा कुरुठा । कृष्णु आपु जालियां सुभटा । कां सर्व सुखाचा वसैठा । तोचि नोहावा' (ज्ञाने. ५-१२)

४७. हाटधारण : हाट = बाजार + धारण = भाव. केणें : विक्रीय वस्तु; गाठोडें. 'सुख' या नांवाची वस्तु संभोगसुखाच्या बाजारभावाने

विकली जात आहे असे पाहून 'सुकी (सर्वांना सुख देण्यासाठी) मन्मथाचें (मदनाचें) ठाणें (जागा, दुकान) उभिलें (उभारलें; निर्माण केलें.)' तोच हा सभामंडप.

४८. स्थानी : समेंतील लोक; सभासद. पहा 'खेचराचा देखौनि अवस्वरु : स्थानीं विस्मो जाला थोरु' (नरुख. ६६१); 'ऐसें भीमकु बोले स्थानीसि' (नरुख. ३६५). हाच शब्द 'आस्थानी' असाहि योजला जातो. पुढे ओवी ५३ पहा.

४९. हडपु : पानविळ्यांचा डबा; तांबूलकरंडक. पहा : 'हडपु मी बोलमैन । उगालु मीचि घेईन । उलिंग मी करीन । आंधोलिचें' (ज्ञान. १३-४१८). **हडपु-धरी** = पानविळ्यांचा करंडक धारण करणारा; हडपी.

५०. कऱ्हेरी : पाणी देणारा; विशेषतः आपल्या स्वामीला योग्य वेळीं पाणी देऊन त्याची सेवा करणारा. पुढील वृत्तांतावरून हा अर्थ स्पष्ट होईल : "एकएका भक्तजना एकगुळ उलींग दीधलें होतें : तयासि कऱ्हेरीचें उलींग : तयासि दांडीएसचें धावचे ना : देह स्थूल पिंपळाखालि हातीं सागळ ओटीय रुपवाट ऐसीं बैसेति : दांडी एतां देखेति : साउमे जाति : रुपवाटां उदक घालीति : मग गोप्रावियांसि वोळगवीति" (गोप्रच. १६७). **कऱ्हा** = पाण्याचें मडकें. तें धारण करणारा तो 'कऱ्हेरी' असा हा शब्द तयार झाला असावा.

५१. आळती : आळविणारी; आलाप घेणारी. पहा 'यासि आळती सारदा न पुरे : गातां गंधर्वातें सीतरी स्वरें' (नरुख. १५८).

५२. सेनचै : सेनापति. 'सेनचै' असाच पाठ सर्व पोथ्यांत आहे. टीपग्रंथांत मात्र **सोनचै** (= दिवड्या; दिवटी धारण करणारा) असा पाठ व अर्थ आहे. परिवारांत कोणकोण अप्रतात हें पुढील ओवीवरून लक्ष्यांत येईल "सवें हडपु सागळिया सुआरु : देव्हारबडुवा दिवटा वेंचकरु : भांडारी भोई मादुरी चवरधरु : हे दाही जण" (नरुख.) या ओवींतील **दिवटा** शब्द लक्ष्यांत घेतां आपल्या प्रस्तुत ओवींतहि त्याच अर्थाचा शब्द असणें शक्य वाटतें. **सोनचै :** (१) समई, दिवटी. (ओ. ३० पहा). (२) दिवटी धारण करणारा.

५३. (चवरी) जाणविणें : (चवरीने) वारा घालणें. पहा : 'क्षिरोदका पासवडेयावरि : पडुडत असे रा३० मुरारी : विजणें जाणविती

विद्याधरी : दास्य करिताति' (वृद्धा. ३१०). चतुरानन : चार आननांचा (मुखांचा) ब्रह्मदेव.

५४. कृष्ण-मेघू : कृष्ण हा शब्द ऋष्ट आहे. (१) कृष्ण=श्रीकृष्ण; (२) कृष्ण = काळा (मेघ.)

५७. विपुळी : पवित्र, निर्मळ असा अर्थ टीपकाराने दिला आहे. या अर्थाने हा शब्द वापरलेला मला आढळला नाही. विपुळ = विपुल, पुष्कळ; घनदाट यदुवंशरूपी अरण्याच्या विस्तारांत; विस्तृत अरण्यांत; (अथवा विपुला (सं.) = पृथ्वी. त्यापासून विपुळी = पृथ्वीत).

५८. कैवल्यरूपी पाचिखंड = हिरवा पाचूचा खंडा.

६१. यमुनेच्या पाण्याला (पाण्याभोवती) क्षीरसमुद्राच्या पाटाचा (प्रवाहाचा) गोड (वेडा) होता = (पडला) असता तर. उपमिजता : उपमिला गेला असता, तुलना केली गेली असती.

६३. आलिंगन सोडल्यानंतर नारदाला 'जगबोळाचें मान होतुसे' = जगाचा नाश झाल्यासारखे वाटलें; इतकें दुःख त्याला झालें.

६३. जगजुग : दोन जगें; ब्रह्मांड हा भावार्थ. जगजुग पडणें : ब्रह्मांड कोसळणें. पहा : 'ऋषीं जोडर जालें : योगियांचें जिह्वावर कडाडिलें : अवचितें जगजुग पडिलें : सनकादिकांवरि' (उगी. १०१)

६४. पहा : 'मग चाउरिये क्षीरोदके : बैसविला मानेंसी' (नरुव. ६५४). पुढे ४२९ वी ओवी पहा.

६८. कोट्यवधि पुण्यांनी (पुण्यें केलीं तरच) तुमचें दर्शन घडतें.

७१. साधु स्वभावता (आपणहून) 'आपणयातें दाखविती' (स्वतःला प्रगट करतात; प्रगट होतात) = दर्शन देतात.

७५. मी उत्तम आहे, सर्वश्रेष्ठ आहे अशा कल्पनेचा (= अहंकाराचा) भार फेडावा=नाहीसा करावा; माझा अहंकार नाहीसा करावा.

७७. तुझ्या पाइकीमुळे (सेवकपणामुळे) मी जगांत 'भला' म्हणविला जातो; मी निरंतर तुझी सेवा करतो त्यामुळे सर्व जग मला 'भला' म्हणतें. पण आता तूं माझी पूजा करावयास सांगतोस, म्हणजे माझें सेवकपण काढून वेळून मला मोठेपणाचा मान देतोस, माझें हें भलेपण (= तुझें सेवकपण)

(मला मोठेपणाचा मान देऊन) कोगत्या निमित्ताने तू घातू पाहतोस हें, श्रीकृष्णा, तुझें तूंच जाणतोस.

७८. चाळविसी ऐवजी झाकविसी असा पाठ टीपकाराने घेतलेला आहे.

७९. दाटदळ : (१) दाट=सामर्थ्यसंपन्न; दाटुगा. त्यांनाहि दळणारा =भरडून काढणारा, असा संसार. (२) दाट=गर्द, विपुल, आहे दळ=सैन्य ज्याचें असा संसार. ठाव फेडणें : जागा नाहीशी करणें; एखाद्याचा ठावठिकाणाहि राहणार नाही अशा रीतीने त्याचा समूळ नाश करणें.

८१. निपरवस : इतरांची काळजी न करणारा; निष्ठुर. परवस = परामर्ष. निपरवस = परामर्षशून्य = इतरांचा परामर्ष न घेणारा; म्हणून लक्षणेने निष्ठुर असा अर्थ. पुढे ओ. ८३६ पहा. पहा : 'माहादेवो राजा राज्यधर्म जाणे : कान्हूरदेशो आस्तिक : रामदेवो निपरवस' (ली. च. पू. भा. २-४६)

८३. आगम (शास्त्रें) अत्यंत अभिमानी-अहंकारी आहेत. तीं ' जाणपणें-आंव ' (जाणिवेचें, ज्ञानाचें पाणी, ' न पीएति ' ज्ञानाचें पाणी पीत नाहीत. खऱ्या ज्ञानाचा स्वीकार आपल्या अहंकारामुळे करीत नाहीत. म्हणून त्यांना तुझ्या मूर्तिचंद्राचें विंब (तुझें स्वरूप) दिसत नाही—ते पाहू शकत नाहीत. ' जाणपणें ' ही तृतीया चिंत्त आहे. जाणपणें अंभ = जाणपणाचें, ज्ञानाचें, पाणी, असा पट्टीप्रमाणे तृतीयेचा उपयोग दिसतो. (?)

८५. ठाकौं न लहाति : राहू शकत नाहीत. लहाणें : लाहणें, मिळविणें, (कर्ह-देऊं-घेऊं इ०) शकणें. सैं : शत; शंभर. स्या गाउवां : शेकडों गावांच्या (जवळ देखील उभें राहू शकत नाहीत.) वेद, आगमादि शास्त्रें परमेश्वरस्वरूप पाहू शकत नाहीत; आणि काव्यें तर काय ! तीं तर त्यापासून शेकडों गावें दूर आहेत. तीं त्याच्या जवळ जाऊ शकत नाहीत; हें तर काय, पण त्या स्वरूपापासून शेकडों गावांच्या अंतरावर तीं उभीसुद्धा राहू शकत नाहीत; इतकीं तीं दूर आहेत.

८७. अससि तीण जवळा : मायास्वरूप हें ईश्वरस्वरूपाने व्यापलेलें आहे. अर्थात्, माया ईश्वराजवळ आहे पण ती ईश्वरस्वरूप पाहू मात्र

शकत नाही. हीच गोष्ट या ठिकाणी भिन्न शब्दांनी सांगितली आहे. ईश्वर सायेच्या जवळ आहे; पण तो तिच्याकडे लक्षसुद्धा देत नाही, हा भाव.

८९. परमेश्वराला सृष्टिरचनेची इच्छा झाल्यावर माया जीवाच्या कडून सृष्टिरचना कशी करविते याचें वर्णन ८९ ते ९७ ओव्यांत आलेलें आहे. **महामाया** = व्यंशांतील मायास्वरूप. (व्यंश = ईश्वर, ब्रह्म व माया हीं तीन स्वरूपें जेथे एकत्रित आलेलीं असतात तो विभाग).

९०. ईश्वरप्रवृत्ति कळांच माया व जीव मिळून सूक्ष्म प्रपंचाची रचना होते. पहा : 'जीउ-माया मीळणी : ये सृष्टीची करणी' (उगी. ४९८). परमेश्वराची सृष्टिरचनेची प्रवृत्ति कळांच माया विकरते व आपल्या तमोभागांत निरानंद स्थितींत असलेल्या जीवांना तमोभागाबाहेर ढकलते. हेंच सर्व जीवांचें 'उपनयन' = जन्माला येणें होय अशा रीतीने जीवाला जन्म देतांना माया 'विकरे : संचरे : विये : प्रत्ये : हालवी : डोचली : उगळी : लोटी' (या क्रियांनाच 'आठ विश्रांती' म्हणतात.) ह्या विकरलेपणाच्या आठ क्रिया करते. (पहा : महासु. तत्त्वज्ञान पृ. १५३) हेंच **आठांगुळें** (= मागाहून एकदम केलेले गर्भाधानादि संस्कार किंवा त्याऐवजी केला जाणारा आठांगुळ संस्कार) होय.

९१. सायेच्या तमोभागाबाहेर पडल्यावर जीव सूक्ष्म प्रपंच रचना करतो; म्हणजे सर्व देवतांचे मळ तयार करतो. त्यातून प्रकृति (=प्रकृतिमळ; म्हणजे अष्टमैरवांचे मळ); इंद्रिये (=इंद्रियमळ = क्षीराब्धी व सत्य, कैलास व वैकुण्ठ या स्थानांतील देवतांचे मळ); आणि विषय (=विषयमळ = स्वर्ग, अंतराल, अष्टौदेवयोनि व कर्मभूमि या चार स्थानांतील देवतांचे मळ) यांचाच उल्लेख केलेला आहे. यांत विश्वेचा मळ अंतर्भूत झालेला नाही. ९१ व ९२ या ओव्यांचा दुसऱ्याहि प्रकारें अर्थ करता येईल. मायादत्त सामर्थ्याने जीव मळ-रचना करतो, हें लक्ष्यांत घेऊन प्रकृति = माया; इंद्रिय (आदिमळ, विश्वमळ व इंद्रियमळ) आणि विषय (=स्वर्ग, अंतराल, अष्टौदेवयोनि व कर्मभूमि या स्थानांतील देवतांचे मळ) अशा अर्थ करावा. प्रकृतीवर दाईचें (धाया); इंद्रियावर (= इंद्रिय मळावर) पांचपुडी आंगुल्याचें व त्रिषयावर (= विषयमळावर) बाळलेण्यांचें रूपक केलेलें आहे. हे मळ लागल्यानंतर

स्थूल प्रपंचाची रचना होते व जीव स्वर्ग, नरक, कर्मभूमी व मोक्ष या चतुर्दिध कर्मफळा जातात. हेच त्यांचे कर्मफळाच्या आंगणातील रांगणे होय.

९३. जीव विस्तृत (पैसारें) माया-स्वरूपाच्या आधारेच सूक्ष्म प्रपंचाची रचना करतो. यालाच कवीने असें म्हटलें आहे की जीव माया-स्वरूपाच्या विस्तृत भूमीवर लिंगदेह (= सूक्ष्म प्रपंच = सर्व देवतांचे मळ) हीच तण्हारें उभारतो. या लिंगदेह (= सर्व देवतांचे मळ) रूपी तण्हाऱ्याला असलेली 'परशुद्वारे' = परसूकडील दारें म्हणजे इन्द्रियमळ होत.

९४. स्थूल प्रपंच (पार्थिव शरीरें वगैरे) हीं सत्त्व, रज व तम हे तीन गुण आणि भूमि, आप, तेज, वायु व आकाश हीं पंच भूतें मिळून तयार होतो. त्रिगुणावर त्रिटांचें आणि पंचमहाभूतांवर चिन्यांचें रूपक केलेलें आहे. दळवाडे : पाषाणाचे चिर. पहा : 'माजि आत्मज्ञानाचे एकवट. दळवाडें झाडून चोखट. घडिलें पार्थ वैकुण्ठ. संवाद कुसरी' (ज्ञाने. १८-३७)

९५. निर्माण केलेल्या सृष्टीचें वर्णन ९५-९७ ओव्यांत आलेलें आहे 'का' अथवा) सद्योप (सुखदुःखमिश्रित असल्यामुळे दोषपूर्ण) असे दिव्य भोगांचे-असमसास ठेवे'

९९. प्रकृती (मायेजवळ) पोसणें (पालनपोषण करण्यासाठी) म्हणून सर्व जीवांना दिलें. जीवांच्या पालनपोषणाचें काम प्रकृतीकडे सोपविलें.

१०५. निकें केलें : खूप केलें ! (उपरोधानें म्हटलें आहे.)

१०६. अपरां : परा जी माया तिच्या पलीकडे असलेल्यांनाहि पर पलीकडचा. सर्वांच्या पलीकडचा; परात्पर.

१०७. टीपकाराने केलेला सदोदित शब्दाचा अर्थ लक्ष्यांत घेता तो पुढीलप्रमाणे लावता येईल. 'तूं (परमेश्वर) परमानंद-दानी (देण्याच्या बाबतीत) सदा (नेहमी) उदित (उगवलेला; तयार)' असा अर्थ करण्यासाठी दानी हे सप्तम्यंत रूप घेणें अदृश्य आहे.

१०९. शक्तिचक्र : सर्व देवता, गुण, धर्म, ज्ञान व विज्ञान यांचा समूह. पहा : 'शक्तिशब्दें सकळहि देवता : सकळही गुण : सकळहि धर्म : ज्ञान : विज्ञान हे सर्व शक्तिशब्दें बोलिजेति' (सिस्-महा. ६)

१११. शुध्वेध : शुद्ध (केवळ) वेध (आवड; ओढ) ; प्रेम.

११२. देवकी देवीची कूम हेंच सेजार = निद्रागृह; शयन-मंदिर.

११६. लावालावीमुळे कोणीकडेच समाधान वाटत नाही काय? अली-कडे लावालावीचें समाधान त्यांना कोठेच मिळत नाही काय? टीपेंत 'आराति ना' = अवकाश पुरत नाही; वेळ सापडत नाही, असा अर्थ दिलेला आहे. आराणें : नृत्य होणें; समाधान वाटणें. पहा : 'साच लटिकें दोन्हीं। न बोलैल मौनि। भोगितां उन्मनीं। आराय ना' (ज्ञाने. १२-२०८).

१३३. ते पाहूनि : त्यापेक्षा; त्याच्या तुलनेने.

१४९. दैत्यांच्या लहान लहान मुलांच्या थापटांनी जे मारले जातात (दैत्यांचीं मुलें देखील ज्यांना बडवतात) असे देव म्हणजे निव्वळ 'पुरोडासाचे (यज्ञातील भाताच्या आहुतीचे) धैरी!' यज्ञातील आहुतिद्रव्याचा फडशा पाडणारे; सुसते खादाड! त्यांचें वर्णन काय कसे?

१५१. देवस्थापनाचार्य : स्थानभ्रष्ट झालेल्या देवांना पुन्हा आप-आपल्या स्थानावर बसविणारा. निरवैर्य : 'निर्वैर्य' असा हा मूळ पाठ बसावा. निर्वैर्य = सामर्थ्यहीन. याचाच अपभ्रंश 'निरवैर्य' झालेला दिसतो. टीपकाराने 'निर्वैर्यो' पाठ घेऊन 'वय जें जन्म तें कुंठित केलें' असा अर्थ दिला आहे. यमकाच्या दृष्टीने 'निर्वैर्यो' ऐवजी 'निर्वैर्य' 'निरवैर्य' हाच पाठ अधिक योग्य वाटतो.

१५२. क्षोभकर : संतुष्ट करणारा क्षोभ = संतोष. पहा : 'ऐसी एकैक थिंगार शोभा। पाहातां अर्जुनु जातसे क्षोभा' (ज्ञाने. ११-१२२). क्षोभणें : प्रसन्न होणें. पहा : 'तेव्हळि तिण आस्थानी : मी आलां हंसाचें रूप धरुनि : तवें क्षोभले मातें देखौनि : सनकादिक' (उगी. ६७७)

१५३. उमेठिया देवां : रसिक देवतांना. उमेठा : रसिक; सुंदर पहा : 'ते जगद्व्याची अंतोरी : आनिका वाइलांचिया परी : उमेठां बोलीं सावैन तरी : जाणतां कोपावें ना' (नरख. ७४)

१६०. रावणाने कैलास पर्वत आपल्या सामर्थ्याने गदगदा हालविला होता, त्याचा हा उल्लेख आहे. सोनकाने : सोन्याच्या शिखरांनी युक्त. उरगुहें : खेड्यांतील देऊळ. (का. ऊर = गाव + गुडि = देऊळ) महा० शब्दकोश.

१६७. नारद जरी एकटाच (एकटिका) गात होता तरी त्याचा आवाज पूर्णपणे चांगला होता. (साथीची बगैरे त्याला गरज नव्हती). त्यामुळे त्याचे गायन ऐकून चंद्रावरील हरिण (चंद्र हा हरिणलाचछन आहे; त्याच्यावरील अंक म्हणजे हरिण होय, हा संकेत) मृत्युलोकावर (त्या गायनाच्या ठिकाणी) येऊं पाहात होता.

१७१ अवस्था (विरहामुळे निर्माण होणारी तगमग) भूतली (झाली); अवस्थाभूतली : हा एक शब्द अपूर्णच शक्य आहे. केसोबासाचे एक 'अवस्थाभूत' गीत आहे. त्यांत अवस्थाभूत = विरहतप्त, असा अर्थ आहे. त्यावरून नामधातू 'अवस्थाभूतणे' = विरहतप्त होणे. अवस्थाभूतली = विरहतप्त झाली.

१७२. वासकसज्जिका : अष्टनायिकांपैकी एक. प्रियकराच्या मीलनासाठी सर्व साजशृंगार करून त्याची आतुरतेने वाट पाहणारी. पहा 'कुहते मंडनं या तु सज्जिते वासवेदमनि । सा तु वासकसज्जा स्याद्विदितप्रियसंगमा ॥' (साहित्यदर्पण). होतिया० आतापर्यंत अनेक वासकसज्जिका नायिका होऊन गेल्या. (त्यांची विरहावस्था आम्हांला ठाऊक आहे.) पण वासकसज्जिका रुक्मिणीची विरहावस्था काही विशेषच होती ! प्रियकराचे मीलन झाले नाही तर ती जणुं 'जीवा मेलहवण देओं पांतु असे = प्राण देऊं पाहत होती.

१७५. एरी (दुसऱ्या) कानिया (कानावर) ठेली = दुसऱ्या बाजूला तोंड करून निजली.

१७९. निद्रालुपण : उपेक्षा; दुर्लक्ष. 'निद्रालुपण' असा अर्थ टीपाकाराने दिलेला आहे; तो बरोबर वाटत नाही. रुक्मिणी 'निद्रालु' होती म्हणून श्रीकृष्णाचे आगमन तिला कळले नाही, असें नाही; तर रागावून ती मुद्दाम कृष्णाकडे दुर्लक्ष करित होती. ज्ञानेश्वरीत 'निदारपण' असा शब्द आलेला आहे, तो 'उपेक्षा' या अर्थाने. उदा : 'पूजितें दैवते जोगावी । गुह्यें बोलें ज्ञांकावी । मायेबापा दावी । निदारपण' (ज्ञाने. १३-७९४) निद्रालुपण हें याच शब्दाचे दुसरे रूप असावे.

१८०. प्रबोधावती सखी रुक्मिणीला थापट मारून उठवीत होती; म्हणून रुक्मिणीने म्हटले- 'कशाला उगीच मला थापटांनी (करतले) मारतेस.'

१८३. रात्री होउनि : एवढी रात्र झाल्यावर. जोगावण : संपादणी; वरवरची समजूत. काइ न सरे ?- काय यावांचून चालणार नाही ! अशा वरवरच्या बुझावणीवांचून माझें कांही अडलें नाही.

१८४. गोसाव्यांना लौकर परत पाठव. (म्हणजे पुन्हा सत्यभामेकडे तरी जातील !) नाहीतर ते ' सुनावं पडती ' = शून्य होतील; एकटेच राहतील; रात्रभर त्यांना एकटेंच राहावें लागेल.

१८७. प्राण कोपाचा : रुक्मिणीच्या अधराचा थरकाप म्हणजे ' कोपाचा प्राण ' = क्रोधसर्वस्व, अशी कल्पना.

१८९. सात्त्विक : अष्ट सात्त्विक भाव. स्तंभ, खेद, रोमांच, स्वरभंग, वेपथु, धैवर्ण्य, अश्रु व प्रलय.

१९३. वळघैन धाटी मळयानिळाची : मळय पर्वतावरील (चंदनाच्या स्पर्शाने शीतल झालेल्या) अनिळाची = वायूची धाटी = पाश, लाट, त्यावर मी बघेन (वळघैन); मळय-मास्तावर मी आरुढ होऊन दाखवीन. हें जर मला करतां आलें नाही, मी त्यावरून पडलें तर मला लटकती म्हणावें.

१९५. रवा काढणें : तापलेल्या तेलांत टाकलेला सोनें, रपें इत्यादि धातूचा रव्याएवढा लहान तुकडा बोटाने काढणें. जो काढूं शकेल तो खरा असें समजण्याची रीत आहे. ' दिव्य ' करण्याचा (खरें-खोटें पारखण्यासाठी) हा एक प्रकार आहे. पहा : ' दिवाण बोलिले कीं तू मौजे वीरमाडें येथील पाटीलकीचें वतन आपलें म्हणतोस तरी रवा काढणें खरा जाहलास तरी वतन तुझें, खोटा जाहलास तरी वतन खालसा करून गुन्हेगारी घेऊं. त्यावरून बाबाजी लोनवणी यांनी रवा कढितों म्हणोन मान्य केलें (ऐ. सं. साहित्य खंड ५. पृष्ठ ६६)

१९६. चंद्राच्या विरहाग्नीने तापलेल्या चंद्रकळेवर ऐरणीची कल्पना केलेली आहे. ती रुक्मिणीसारख्या नाजूक स्त्रीने हातांत घेणें हेंहि एक दिव्यच होय !

१९८. लागलेया : डसला तर. लागणें = डसणें. आजहि वऱ्हाडांत पान (सर्प; पन्नग) लागणें = सर्प डसणें, असा वाक्प्रचार रूढ आहे. पहा : ' एकुं दी माहादाइसें पाहारा रात्री उठीलीं : ... तव पान लागलें ' (गोप्रब. १११). मदनाचा घटसर्प : मदन हाच घटसर्प.

२००. आम्ही 'आपणेयां'—आपणांला स्वतःला ही सळि = पीडा लावली-लावून घेतली हें फार वाईट केलें. रुक्मिणीशीं लग्न केल्यामुळे एक नसती पीडाच लावून घेतली, हा भाव.

२०२. हे रुक्मिणी. या रुक्मिणीशींच लग्न लावावें अशी बुद्धि राहिली (मनांत आली).

२०३. त्या सुदेव ब्राह्मणाने हिची स्तुति करतांना हिच्यावर अनेक गुणांचीं खोटींच पुढें चढविलीं; हिच्या ठिकाणीं अनेक गुण असल्याचें खोटेंच वर्णन केलें. पण, त्यांपैकी एकाहि गुणाचा आम्हांला उपभोग घेतां येत नाही; एकाहि गुणाचा आम्हांला अनुभव येत नाही.

२०४. अशी ही (रुक्मिणीसारखी) माकडें त्या सुदेव ब्राह्मणाने आमच्या मागे कां लावार्हीं ?

२०८. योग्य वेळीं लग्न न झालें तर तुळशीशीं लग्न लावण्याच्या प्रथेचा हा निर्देश आहे.

२१३. आपल्या पत्नीची, तिच्या भावावरून धृष्ट करण्याची पद्धत बऱ्यादांत आहे. तीच येथे अभिप्रेत असावी. 'तोचि बरावा ना का' यांतील तो म्हणजे भागील ओशींतील दादो, अर्थात् रुक्मिणीचा वडील भाऊ रुक्मी.

२१६. सपाड : (सं. स + पाद) पायासहित, मूळासह, सर्वस्वी, पूर्ण-पूर्ण. पहा : 'तेया देहा ह्यणति भेदि। हे सपाड नीजीव गोठि। वारेयानि वालुवे गांठि। केहिं आहे' (ज्ञाने. १३-१०९२)

२१७. कंठपाशिका : हें एका सखीचें नांव आहे. श्रीकृष्ण जाण्याला निघाले तेव्हा त्या कंठपाशिकेने त्यांना अडवून धरलें, जाऊं दिलें नाही.

२१८. बरळे ! = भ्रमिष्टे !. बरळ = भ्रांत, भ्रमिष्ट. पहा : 'जीव आधीचि समळ : वरि विषयसंगें होति बरळ : म्हणौनि मीं दें ज्ञानाचें भांडवल : तें वायाचि जाये' (उगी. ६२१). टीपावरून कांही पाठांत 'गोखिये' असें आणखी एक संबोधन रुक्मिणीला उद्देशून येथे असावें असें दिसतें.

२२०. पांढरा संन्यासी : नैष्ठिक ब्रह्मचारी. पांढरा = स्वच्छ, निर्मळ असा संन्यासी.

२३२. अंगसीकें : परमेश्वराच्या अंगावरील वस्त्रें, किंवा त्याने प्रसन्न होऊन दिलेली वस्त्रें. पहा 'तुझी आंगसीकें वेडी : तरि कामक्रोधाची खालि काढि' (उगी. १६०).

२३४. मदीं लागलीया : गंडस्थळावरील छावाने भरलेले. ज्यांत मद लागला होता-मदखाव सुरू झाला होता असे ह्मती.

२३५. पेणोवेणा : पेणें = मुक्कामाची जागा. तेथे न थांबतां, तडक. पहा : 'ऐसेयांचि निगावें : पेणोवेणां जावें : उपेणें न करावें' (लीच. भा. उ. पृ. ६०).

आंकणा : पायांतील दागिना. यावर जित शश्रूंच्या आकृति कोरतात किंवा त्यांच्या धातु-मूर्ति अडकवितात पहा : 'जेणें शंकरु रणिं जीतला । कृतांतु आंकणा घातला' (ज्ञाने. १-२००). यावरून आंकणा = अंकित. पहा : 'मेरुमंडळीं बहुधान्यकु : जयाचा कालु आंकणा' (नरस्व. २८२)

२४५. 'साकरेची भूमि गणे' यांत गणें याऐवजी गुणें असा मूळ पाठ असेल काय ?

२४७. पाळेगण : समूह, पहा : 'तवं नानावर्णें कमलवर्णें । विकाशलि तैसि अर्जुनं । डोळां देखिलीं पालिंगणें । आदित्यांचि जैसि' (ज्ञाने. ११-२००)

२५५. : पहा : 'वनकरांचिया बटिकी श्रीमंती : कमलनळांचिया गोकर्णी हातीं : तिथें घेउनि फळेवरि सोंकरिती : पक्षियांतें' (नरस्व. ५१८)

२५७ रती-सीनली : सभोग करून थकलेली; अथवा रतीने-मदनबाधेने सीनली = पीडित झालेली. पहा : 'मधुकरांचिया गोता : जो अमोडु दे सायोजेता : तथा वेधचापेयातळीं वनिता : विसंवती रती-सीनलीया' (नरस्व. ८०७)

२५३. 'अनेगाचा (मदनाचा) उघडा (स्पष्ट, सर्वांना माहीत असलेला) खानौरी (दरबडेखोर). 'वसंत म्हणजे जणु मदनाच्या जवळ असलेला एक दरोडेखोर आहे. मदनासाठी तो इतरावर उघडउघड दरोडे घालतो, हा भावार्थ.

२६४. कडवळिया : कडवळिया असाहि पाठ आहे. पण अन्यत्र 'कडवळ' असेच रूप विशेष आढळतें, म्हणून 'कडवळिया' हा पाठ

स्वीकारला आहे. पहा : 'श्रृंगार कडिवळु जयाचेया सौंदर्याचा' (नरस्व. २९६); 'बळमद्रा धारा श्रीकृष्णरावो : जयाचा कडिवळु मदनदेवो (नरस्व. २९७); कडवळ = कूस; कुक्षि; त्यापासून कडवळिया = मूल; कुशीतून बाहेर आलेले. या दृष्टीने टीपकाराने दिलेला 'कडेचें लेकरं' हाहि अर्थ योग्य आहे. पहा : 'जुवांव हुढ धरी हृदयीं 'कडवळ' (खिव. ८८).

२६८. पाचारुनि जिणें : हाक मारून, पूर्वसूचना देऊन; युद्धार्थ बोलावून (अकस्मात् घाला घालून नव्हे-) जिंकतो. 'पहा : 'घाडुनि इंद्रियांचें उपलाणें : विषयाचें घाली घालणें : होडेशीं ब्रह्मचर्यातें जीणे : पाचारुनि' (ज्ञाप्र. ७३७).

२७०. हाउर : बाण; शस्त्र असा या शब्दाचा अर्थ संभवतो. टीपकाराने 'शरी' असा पाठ घेतला आहे. त्यावरून हा अर्थ संभवतो.

२७१. पहा : 'परिमळाचें उपलाणें : घालीति वित्तरागां घालणें : सुत जडैची वोडणें : पळति तपोधन.' (उगी ४३५)

२८३. आघातुरी : आंधरण व पांघरण. पहा : 'ते उगीचि आघातुरा सेउ करुनि तयाची ओसरीय नीजेली' (गोप्रच. १७४)

२८४. अनंगलहरी : ऐवजी अंगलहरी असा दुसरा पाठ टीपकार देतो. कांही पोथ्यांत आंगहारी असा पाठ आहे.

२८८. यक्षकर्दम : कुंकुमागरकस्तूरीकर्पूरं चंदनं तथा । महासुगंध-मित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥

२८९. जाति जीवन : पहा : 'पहा घोडे वीकीता घोडेयाची जाति-जीवन बोलति' (लीच. ए. १६)

२९२. परवती : मालती लता. हा शब्द 'ऐरवती' असाहि आहे. पहा : 'चंदनलता चंदनपुष्पी : ऐरवतीया अनंगचापी : तेथ मधुकर फुलांचां मापी : मविति मकांडु' (नरस्व. ८१८).

२९५. गंभीर : वृक्षविशेष (सं. गंभारी, गंमारिका). पहा : 'तियाहि आंतुली आंगी : साखरनिबुणि नारंगी । मधुकाकडिया मातुलंगी । फणस गंभैरी' (पाठभेद. गंभीरी) (वल्हाहरण १३६)

२९९. चक्रवाकैः या प्रकरणांतील वर्णने वृक्षांची आहेत हे लक्ष्यांत घेता 'चक्रवाक्' किंवा 'चंदनवाक्' असा कोणता तरी वृक्ष या ठिकाणी अभिप्रेत असावा असें वाटते.

३०३ वेलाउळ आणि द्वीप यांमधील फरक लक्ष्यांत घेतला पाहिजे. 'वेला (समुद्र-किनारा) + कुळ (वसतिस्थान, मंदिर) = समुद्र-काठावरील मंदिर. 'तो जाण वेल्हाल। ज्ञानाचें वेलाउळ' (ज्ञाने. १३-३११). 'हे नादाची टांकसाळ। हे चमत्काराचें वेलाउळ' (ज्ञाने. १३-९८९) 'की तें वसंताचें वेलाउळ' की मकरंदाचें जोळ' (नरह्व. ७२५), इत्यादि ओव्यावरून 'वेलाउळ' शब्दाचा असा व्यवच्छेदक अर्थ स्पष्ट होत नाही. पण 'तया परौती चौदासें सिंगळे : पाणिघांतुले वेलाउळें' (नरह्व. २७४), 'ते जैसे आनंदाचे दीप उदार : कीं सुखाचें मळयपांचौर : ना तरि वेलाउळ थोर : ब्रह्मविद्येचें' (नरह्व. ८५६), तसेंच प्रस्तुत ओवींतील 'जीए वेलाउळें दीपें : मन्मथाची' (शिशु ३०३) यावरून वेलाउळें यांचा समुद्राशी संबंध असला पाहिजे हे स्पष्ट होते. टीपकाराने 'वेलाउळ' = बंदर असा दिलेला अर्थ या दृष्टीने बरोबर वाटतो. व्युत्पत्तिदृष्ट्या वेलाउळ = समुद्रावरील मंदिर असा अर्थ घेणें अधिक योग्य होईल. 'पाण्यांतली वेलाउळें' याचा अर्थ समुद्रकिनार्याला लागून असलेली जलमंदिरें असा करावा. अर्थात ही जल-मंदिरें लहान लहान बेटासारखी भासणार यांत शंका नाही. उलट 'दीप' = द्वीप = बेट हें विस्तृत व किनाऱ्यापासून दूर समजलें पाहिजे.

३०४. तरालु : शिपाई, संरक्षक. मूळ देशी शब्द 'तलार' असा आहे. 'तलारो देशरक्षकः' (देनामा) वर्णविपर्यय होऊन तलार > तराल.

३०६. मालखंड खडीसाखर; साखरेचा एक प्रकार. 'नाबद साखर' (टीप) पहा : 'तेथिचेया पानांचें आगर कोण जाणे : आनानी जातिची उसरणें : गुळ-साकर-मालखंडांचे घाणे : दिसती वनां भवते' (नरह्व. ८५१)

३११. निडीं : जवळ. हाच शब्द 'नीडें' असाहि आढळतो. पहा : 'होअविया श्रीकृष्णा नीडे'। एरु रिगे एरा पुडे' (वळा. २०३) टांपू : नागवेलीचा अंकुर; कोंबः टापुवें (अ. व.) त्यांच्या.

३१२. इंद्राची राजधानी जी अमरावती तिच्या जवळून 'चिंतामणीचा राजभरू' = करभार घेतला; अथवा चिंतामणीचा राजभर (करभार) मिळविण्यासाठी जिने (उया द्वारकेने) अमरावती घेतली (जिकली)

३१७. 'सत्यलोक' (ब्रह्मलोक), त्याचा 'दुहवू (दोहन) केला '

३२०. अठरा पगड (धंदे करणाऱ्या) याती (जाती). अठरा पगड जाती असे आपण आजहि म्हणतो. दाबुक : चर्मवाद्य वाजवतांना त्यावर मारण्याची काडी. पहा : 'ऐसी पवित्र द्वारावती : अठराही पगड दीसति नांदती : दमदमा काहाळावरी दाबक हाणती : आमोलिपणे' (नरस्व. ९७२)

३२०. बोडीप (१० कवड्यांना) वचक (मूठभर) चीतामणी आळोआळीया (रस्त्यारस्यांतून) विकति. पहा : ' तिथे विकताति द्वारकेचा हाटी : सवंगे एका कवडेयासाठी : बोडीये वचकु चीतामणी विके सेवटी : चोहटा द्वारकेचा ' (नरस्व. ९६२)

३२१. तेथील वेद्या इतक्या होत्या की मेनका, तारा, उर्वशी इत्यादि स्वर्गातील वेद्यांना द्वारकेतील वेद्यांच्या आळीत दुकान मांडण्यासाठी कोण- त्याहि बाजूला किंवा एखाद्या दिवशीहि (कव्हणी दिसी) घर मिळत नसे.

३२२. दाखळा : दाखला. दाखला पाहणे = खात्री करून घेण्यासाठी प्रत्यक्ष पाहणी करणे. पहा : 'तेव्हलि मज गमले ऐसें । देवातें थोर विसुरा असे । म्हणानि दाखळा पांतसे । सर्व दलाचां' (वळा. ३६६)

३२३. वेद्यांच्या आळीत माडीवरील खिडक्यांतून बाहेर पाहत अस- लेल्या वेद्यांच्या मुखांच्या ओळीवर केलेल्या कल्पना या व पुढील ओवीत आढित

३२४. प्रत्येक वेद्या म्हणजे मदनानें 'बाणलिंग'

३२५. नाटारंभी : हा शब्द नरेंद्रकृत रु. स्वयवरांत आलेला आहे (ओ. ४२१ व ८६९) त्यावरील टीपेंत व प्रस्तुत ओवीवरील टीपेंत 'नृत्ययुक्त' 'नृत्यकलायुक्त' असा अर्थ दिलेला आहे. नाटारंभ = नृत्याचा आरंभ, नाचण्याला सुरवात करतांनाची आकृति. यावरून अशा आकृतीची मूर्ती ती 'नाटारंभी' असें रु. अर्थनिर्णयाला मदत व्हावी म्हणून नरेंद्राच्या संपूर्ण रुक्मिणीस्वयंवरांतील (हस्तलिखित) पुढील अवतरणे लक्षांत घ्यावी : 'ऐसा प्रसाद निर्वाळीला असे थोरु : खणोखणी पुतळीयाचा नाटारंभ सविकारु : ऐसा तीखणाचा माच थोरु : देखीला सुदेवें' (९३७); 'खणोखणी गवाक्ष बाळाणी : पुतळीया नाटारंभी दीसती नयेनी' (९८४); 'तेथ खणोखणी पुतळीया सविकारा : नाटारंभी नाचताति

लंबोदरा' (१०११) ' बाळाणी सोडवीली खणोखणी : पुतळीया नाचता दिसती नाचनी : माचु मांडिला नाटारंभीचा रंगणी : तैसे लंबोदर दीसताति' (१०३३), ' ठाई ठाई खणोखणी : होताति नाटारंभीची पेखणी' (२८९५).

३५०. खांडेयाचे राज्यधर : खड्गानी राज्यरक्षण करणारे.

३६२. नवरत्न : ' मुक्तामणिकयैवदूर्यगोमेदा वज्रविद्रुमौ ।

पद्मरागो मरकतं नीलश्चेति यथाक्रमं ।'

३८१ मुक्तीचें (मोक्षाचें) वैश्यकरण (वशीकरण); मुक्तीवर मोहनी घालून तिला आपल्याकडे वेधून घेणारे. चरतें (चालणारे) मोक्षनिधान पहा : ' नगरीं उजळैले कुळैवे : ठाई ठाई अखंड लाखैवे : जैसी निधानें चरेति सदैवें : यादव-प्रतापार्ची' (नरुस्व. ४८२).

३८५ संसाराचा आवास (अवकाश, मोकळी जागा, पोकळी). शोधून, त्या मोकळ्या जागेचें नीट निरीक्षण करून तेथून ब्रह्मविद्येकडे जाणारा मार्ग (मोसू) जो शोधून काढतो असा अंकुश. आवास = घर, असाहि अर्थ घेतां येईल. ' संसाररूपी घराचें निरीक्षण करून '

३९१. अचाट मोठे; पहा : ' ते दोन्ही शब्द अचाट । मीनले एकावट' (ज्ञाने. १-१४७). ' उत्तरे वसंत-वन अचाट' (नरुस्व. ७२८) ' काइ सांघों ते दारवटे अचाट' (नरुस्व. ८७१)

३९५. तांत्रिक उपासनेंत देवतांना प्रसन्न करण्यासाठी कागदावर निरनिराळ्या आकृति काढून त्यांत मंत्र लिहितात. या आकृतींना ' यंत्र' असें म्हणतात. यंत्राचा उद्धार करणें = अशा आकृति काढणें, सिद्ध करणें. पहा : ' कीं सर्वांगमाचार्य अत्रि-पत्री : ब्रह्मविद्या-मंत्रबीज पवित्री : उद्धारिलें शांभव यंत्री : जीवां सिद्धपूज्य' (सहाद्रिवर्णन २६); ' यंत्रोद्धार किजे त्रिकोण लिहिजे श्रीराम बिंदुस्थळी' (विठ्ठल. सीस्व. १-८)

४१०. श्रीकृष्णाचें मुख म्हणजे सौंदर्यरूप अमृतामधे घोळलेला आणि नंतर थिजलेला, घनीभूत झालेला, परमानंद होय. त्यामुळे तेथील (त्या मुखांतील) रस कांही आगळाच होय, अशी कल्पना.

४१२. लाल ओठांमध्ये शोभून दिसणारे (पांढरें) स्मित (किंचित् हास्य, मंदहास्य) त्यावरील कविकल्पना या ओवींत आहे.

४१६. स्नेष्टः : सं. सष्टा (= विधाता, ब्रह्मदेव) या शब्दाचा अपभ्रंश.

४१७. मायाजळ ऐवजी टीपग्रंथांत मायापुर असा पाठ आहे; तोहि सार्थ आहे.

४१७. मुक्ति हीच वनिता (स्त्री) तिच्या उद्देशाने (दोषें), तिच्या-साठी. श्रीकृष्णाच्या दोन्ही गालांवर इंद्रनील मण्याच्या आरशांची कल्पना केलेली आहे.

४२०. कुचि : किल्ली, कुंजी. हा शब्द अन्यत्र 'कुचि' असा निर-
नुस्वार येतो. पहा : 'मार्कंडेया तुम्ही बडुवेयांचेया घरा जा : कुचिटाळें
मागा : मद्र उघडा' (लीच. उक्त. १७४); 'कुचि-टाळें चंद्रकराचें :
उघडीति मढ श्रुक्तिकांचे' (नरहृ. ५०६)

४२२. आवाका केला : एकत्रित केलें. श्रीकृष्णाच्या कपाळावरील
अर्ध-चंद्राकार टिळा म्हणजे एकत्रित झालेलें जगांतील सर्व सौंदर्य होय.

४२४. तेजाचेनि उरकें : प्रकाशाच्या बहराने. कानांत घातलेल्या
मोलांच्या झुबक्यांचें तेज (कांति) इतकी होती की तिच्या बहरामुळे =
त्यांच्या विशेष दीप्तीमुळे ते (झुबके) 'कपोलकांतीसी कवळी देताती.'

४२७. प्रस्तुत ओवींत चैतन्य शब्द अंतःकरण या अर्थाने आलेला
आहे. चैतन्य भुललें = अंतःकरण, मन लुब्ध झालें. (अथवा, भान हरपलें)

४३०. परमेश्वराने जें मानुसपण = मनुष्यत्व धारण केलें होतें,
जो मनुष्यावतार स्वीकारला होता त्याला मान देऊन; आपल्या मनुष्य-
वेषाला शोभून दिसेल असें वर्तन करण्यासाठी म्हणून. पांडवांतें पूसे :
पांडवांची विचारपूस केली.

४३३. मायावेष धरिला : ओ. ३ वरील टीप पहा.

४३४. यादवांच्या कुळांत (वंशांत) दैवाचा दिवा (दैव हाच दिवा)
लाविला म्ह० त्या कुळाला तूं दैववान, भाग्यशाली करून सोडलेंस. तुझ्यामुळे
तें कुळ भाग्यशाली झालें.

४३७. रजकाचें हातवनी : बलरामासहित श्रीकृष्ण मथुरेला
गेल्यावर ते रस्त्यांतून जात असतांना एक रजक कपडे घेऊन जात होता.
श्रीकृष्णाने ते कपडे मागितले; पण त्या रजकाने (धोब्याने) ते दिले

वाहीत. म्हणून श्रीकृष्णाने त्याला ठार मारलें. ह्या रजकावर 'हातवनी' चें रूपक केलें आहे. जेऊं घालण्यापूर्वी हातपाय धुवायला पाणी देतात तें 'हातवनी' (सं. हस्त > म. हात + वन = पाणी). पहा : 'परि हे हातवणी : जेवण तें पुढां उरलेंचि असे' (स्मृ. स्थ. ८६). गजमांस : चाणूरमुष्टिकांशीं मलयुद्ध करण्यासाठी श्रीकृष्ण कंसाच्या मंडपांत जात असतांना, मंडपाच्या प्रवेशद्वाराजवळ (श्रीकृष्णाच्या नाशासाठी कंसाने मुद्दामहून ठेवलेल्या) कुवलयपीड नांवाच्या गजाने (हत्तीने) श्रीकृष्णावर चाल केली. तेव्हा श्रीकृष्णाने त्याला ठार केलें. या कथेवर या ठिकाणीं कटाक्ष आहे. चाणौर-मूष्टिक : मथुरेंतील मल्ल. श्रीकृष्णाने यांचा मल्ल-युद्धांत नाश केला. चाणूर-मुष्टिकांच्या तोडलेल्या शरीरावयावर मांड्यांचें रूपक.

४३८. खाखांतु : अधिक खाण्यासाठी खवखवलेला. पहा : 'जैसा भोगें कामु वाढे। ईधनें आगीसि बल चढे। तैसि खांतखातां तोंडें। खाखांतें ठेलीं' (ज्ञान. ११-४२७)

४३९. कालियवन : कालयवन. गार्ग्य (गर्ग) व गोपाली यांना शंकराच्या वरापासून झालेला पुत्र. जरासंधाच्या स्वाच्यांनी त्रस्त झालेल्या यादवांनी श्रीकृष्णाच्या सल्लेने मथुरेहून राजधानी बदलून द्वारकेला नेली. श्रीकृष्ण परत मथुरेला आला; आणि तेथून तो निःशस्त्र बाहेर पडत असलेला पाहून कालयवनाने त्याचा पाठलाग केला. रस्त्यांत श्रीकृष्ण मुचकुंदाच्या गुहेंत शिरला व निजलेल्या मुचकुंदाच्या अंगावर त्याने आपला शेला टाकला. पाठलाग करीत आलेल्या कालयवनाला तो शेला पाहून हाच कृष्ण असल्याचें वाटलें व त्याने त्याला लताप्रहार केला. तेव्हा जाग्या झालेल्या कुदृढ मुचकुंदाने एका दृष्टिक्षेपासरशी कालयवनाला जाळून टाकलें; अशी हकीकत आहे. या 'कालियवना' वर 'आडवोगरू' चें रूपक केलें आहे. तथापि हा प्रसंग मथुरेंतील कंसवधाच्या वेळचा नाही. तो स्वतंत्र आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. कंसाचा तूपभात खाऊन ज्याची भूक फार वाढली होती अशा कृतांताने कंससैन्यरूपी ताकभात आणि नंतर कांही काळाने कालयवनरूपी आडवोगर (= आंबट भात) खाल्ला व तृप्तीचा ठेकर दिला, हा भावार्थ. आड (आडवा एकीकडे टाकलेला) वोगर = भात. कालयवनाला एकीकडे गुहेंत शिरून कपटाने मारल्यामुळेच त्यावर 'आडवोगरा' चें रूपक केलेलें असावें,

४४३. थोर कांडांचा : मोठमोठ्या बाणांचा अथवा बाणसमूहाचा **आंगरू** = भात. बाणसमूहावर भाताचें रूपक.

४४४. माथा भादरल्यामुळे रुक्मी संन्याशासारखा दिसत होता. म्हणून त्याला धारातीर्थावर राहणारा संन्याशी असें म्हटलें आहे.

४४६. काळरात्र : काळाची रात्र; ज्या रात्री काळ = यम स्वैरतेने विहार करतो अशी रात्र. त्या काळरात्रीचा 'उदो' = जयजयकार असो; तिच्या उदयाबद्दल, आगमनाबद्दल जयजयकार असो असें म्हणविलें. कोणाकडून ? तर मुडद्यांच्या पुढे वाजणाऱ्या वाद्यांचा कोलाहल व (प्रेताभोवती नाचणाऱ्या) जोगिणींचा गोंदळ (त्यांनी घातलेल्या गोंधळाचा कोलाहल) याजकडून. (किंवा, हा बंबाळ आणि गोंधळ चालू असतांना)

४४७. भौमासुर : नरकासुर. प्राग्ज्योतिषपुराचा राजा. देवांचा वैरी. याने यक्षगंधर्वादिकांच्या सोळा हजार कुमारी हरण करून मणि पर्वतावर ठेवल्या होत्या. सत्यभामेसह गरुडावर बसून जाऊन श्रीकृष्णाने याचा नाश केला व त्या सोळा हजार कुमारींना सोडविलें व पुढे त्यांच्याशीं विवाह केला.

४४८. चाकौरा : हा शब्द 'चाकवरा' असाहि आढळतो. पहा : 'इंद्रियाचां चाकवरां : झणें भवसि गरगरां : विकल्पाचा प्रलयवारा : आपणयां लागों नेदी' (उगी, २०९).

४४९. स्त्रीरत्नांचें निधान : मणिपर्वतावर भौमासुराने लपवून ठेवलेल्या सोळा हजार यक्षगंधर्वकन्या हींच रत्ने; त्यांचा ठेवा.

४५०. रौंडावरि : (सं. रंड) शिरावर = (अथवा, कबंधावर, घडांवर) भौमासुराच्या (अथवा, मरून पडलेल्या वीरांच्या) डोक्यांवर अथवा, कबंधांवर आठहि प्रलय-भैरवांना रुधिराची मेजवानी देऊन, तांडव नृत्य करायला लावलें. **रंड** या संस्कृत शब्दाचा मूळार्थ कबंध (मुंडकें छाटल्यावर राहिलेले धड) असा आहे. मराठीत मात्र रंड = मुंडकें असा त्याला अर्थ आलेला आहे.

४५१. नरकासुराचा वध करून परत येत असतांना श्रीकृष्णाने नंदन-वनांतील पारिजातवृक्ष सत्यभामेसाठी आणला. त्यावेळीं तेथील माळ्याला त्याने ठार मारलें. हें पाहून कृष्णाशीं लक्ष्म्याकरिता इंद्र धावून आला, पण

त्याचें कांही चालेना. शेवटीं कृष्णाने इंद्राला सांगितलें कीं मीं असेपर्यंत हा पारिजातवृक्ष पृथ्वीवर असूं दे; मग ने. हा पारिजात-हरणाचा वृतांत या व पुढील ओवींत लक्ष्य आहे.

४५२. उपटी : प्रहार; घाव. पहा : 'मग भटोबासातें उपटी हाणितलें' (लीच. उक्त. ४४६).

४५४. रक्ताचा चिखल (पल्लो) चिवडूनि (तुडवून) तयार झालेल्या गाऱ्यांत घडांचें बोहलें तयार केलें. घडांचा दगडासारखा किंवा विटासारखा उपयोग व रुधिराच्या चिखलाचा जुन्याप्रमाणे उपयोग करून बोहलें तयार केलें.

४५५. बाण (बाणासुराच्या) भुजांचीं एक हजार बाहूंचीं कांडोरीं (तुकडे) करूनि.

४६४. संदेहा मानु० : संदेहाचा (शंकेचा) सन्मान केला. संदेह स्वीकारला. मुदाम आपल्या मनामध्ये शंका आल्याचें दाखविलें. इछावशें मनांत आलेल्या इच्छेला वश होऊन; इच्छेनुसार.

४६८. जंवंचि वरी : जोंपर्यंत. वरी (वेऱ्हीं) = पर्यंत.

४६९. (डोक्यावर) लांबतीए (लोंबत असलेल्या) सुरीमुळे, शत्रूने उगारलेली सुरी डोक्यावर टांगलेली असतांना 'केवि लाजिजे ना' = लाज कशी वाढूं नये ?

४७०. राजा जर 'राणीएचा जाला' - आपल्या पत्नीच्या स्वाधीन झाला, केवळ बायकांच्या ताब्यांत गेला (खीलंपट बनला) आणि त्यामुळे शस्त्राचा कंटाळा करूं लागला. (अथवा : राणियेचा जाला = राणिवेवर राज्यावर आलेला राओ = राजा, जरी लोहाचा कंटाळा घे)

४७२. आगी (अग्नि) हा सबळ असतो; आपल्या अंगाला स्पर्श करणारालाहि तो चटका देतो, जाळतो; म्हणून त्याला हात लावण्याला लोक भितात; आणि शांत, थंड असलेल्या पाण्याला मात्र मिठी देतात; आलिंगन देतात. सारांश, निकुर्वें (= दुबळें माणूस) भल्लेतेणें (वाटेला त्याच्याकडून) मारिजे (मारलें जातें). दुबळ्याला कोणीहि मारतो.

४८०. कवणें बोलें : काय म्हणून ? कशासाठी ?

४८४. अपाडु म्हणोनिया : शत्रुपक्ष आणि आपला पक्ष यांच्यांत

‘अपाडु’ = बरोबरीचा अभाव आहे म्हणून; अर्थात्, बरोबरी नसल्यामुळे.

४९२. वऱ्हाडिके : समारंभासाठी; सोहळ्यासाठी. वऱ्हाडीक = समारंभ; सोहळा. पहा : ‘गोधोळीचें लग्न जालें : च्याऱ्ही दीस वऱ्हाडीकेचे जाले’ (लीवए. १६)

४९३. दिग्गज (दिग्गजाप्रमाणे सामर्थ्यसंपन्न असे) पांडव.

५०५. कडुवळपण : सेवकत्व. ‘कडिवळ’ शब्द सेवक या अर्थाने आढळतो. पहा : ‘शृंगार कडिवळु जयाचेया सौंदर्याचा : तो श्रीमंतु सुवर्ण पागारियेचा’ (नरुस्व. २७७). यावरून कडिवळपण = सेवकत्व; सेवा. ‘कडुवळ’ हें ‘कडिवळ’चेंच दुसरें रूप होय.

५०८. पहा : ‘त्या रथाची साघैन घडनी : वज्रीवाटा बांधला नेटौनि : कनकतुंबा निर्वीलुनी : आंकु काळवटा लोहाचा’ (नरुस्व. १२७०)

५११. सासोलां : सासोल = घोड्यासमोर धावून रस्त्याचा उंच-सखलपणा सांगणारा सेवक; त्याने गाढी वाग : (जी गोपाळा) तुझी वाग (तुझा लगाम, लगाम धरण्याची पद्धति) गाढी = पक्की आहे. घोड्याचे लगाम तू पक्के (कुशलतेने) धरू शकतोस. असाहि अर्थ करता येईल. ओ. ५३० पहा.

५१२. सूरसेन : सूरसेन राजा. श्रीकृष्णाचा पूर्वज.

५१५. श्रीकृष्ण हा दानवांना आदैच = दावाभि होता; तसेंच, त्यांना तो वडवाभि = समुद्रांतील अभि होता. अर्थात् दानवावर अरण्याचें व समुद्राचें रूपक अभिप्रेत आहे.

५१८. आंकणें पढवीजे : आंकणें = अंकित (स्वाधीन करून घेतलेल्या, किंवा जित) व्यक्तींचीं चित्रें ज्यावर काढलेली असतात असा पायांत घालण्याचा एक दागिना. यावरून आंकणें पढविणें = अमुक अमुक राजाला ह्याने पराक्रम करून जिंकलें आहे असें स्तुतिस्तोत्र भाटाला गायला लावणें. कित्येक जणांचे पूर्वज पराक्रम करितात आणि त्या पराक्रमाचीं स्तुति-स्तोत्रें आपलीच म्हणून ते भाटांकडून गाववितात. अशा राजांचीं वर्णनें तुझ्या समोर करतांना खरोखर शरम वाटतें.

५३०. श्रीकृष्णाच्या सावळ्या अंगावरून रेवांतक (सूर्याचा घोडा) ‘लोन उत्तरी’ (दृष्ट लागू नये म्हणून मीठ मोहऱ्यांनी लोण उतरतो; दृष्ट काढतो) गाढिया वागा : लगाम हातांत पक्के धरून; कुशलतेने चालवून.

५४४. जया जीवना (जिवंत राहण्यासाठी) भक्ति हें आंग (शरीरावयव); श्रीकृष्णभक्ति हें ज्याच्या जीवनाचें एक अंग बनलें होतें; कारण त्यावाचून तो जिवंतच राहू शकत नव्हता.

५४५. बडिवारू : पराक्रम; शत्रूंना आपला पराक्रम दाखविणारा; शत्रूंना आपल्या पराक्रमाचीं गीतें गावयाला लावणारा.

५४७. पाताळ-फणीतः बळराम हा पाताळांतील शेषाचा अवतार होता हें लक्षांत घ्यावें. काळाग्नि-रुद्र : प्रलय-कालाच्या अग्नीप्रमाणे असलेला रुद्र (शंकराचा अवतार) किंवा, बळभद्राला काळाग्नि आणि रुद्र दोन्ही म्हटलें आहे, असें धरूनहि अर्थ करता येईल.

५५३. 'त्रिपुरारी भेणि लपविलीया' : शंकराच्या भीतीने लपविल्या. त्रिपुरारी : तारकासुराला तीन मुलें होती. १ तारकाक्ष, २ विद्युन्माली, व ३ कमललोचन. त्यांनी ब्रह्मादेवाला प्रसन्न करून त्याजजवळून अंतरीक्षगामी तीन पुरें मिळविलीं. त्यांच्या साहाय्याने ते त्रैलोक्याला त्रास देऊं लागले. तेव्हां देवांच्या विनंतीवरून शंकराने या दैत्यांचा व त्यांच्या तिन्ही पुरांचा नाश केला. म्हणून शंकराला त्रिपुरारी (त्रिपुर+अरि) असें म्हणतात.

५५६. खुट-रवीं (टापांचे आवाज करीत करीत) घोडेयाचां जातां = घोडीं जात असतांना, माणसें चेंपून गेलीं.

५५७. हडपीण पुढील उंटाला जेव्हा भ्याली तेव्हा ती पडली नाही, पण तिची चाप्याच्या रंगासारखीं आंगें (शरीरावयव) उघडलीं (चोळी-फिटल्यामुळे) प्रगट झालीं.

५५९. त्या हडपिणीच्या स्तनरूपी पर्वताच्या घाटावर चढतांना (डोंगराएवढ्या मोठ्या स्तनाकडे पाहताना) राउतांच्या डोळ्यांचा डौल नाहीसा झाला. (पूर्वी ते जसे सर्वत्र डौलाने पाहत होते तसे आता राहिले नाहीत) तर तिच्या स्तनाकडेच ते पाहत राहिले; आणि मनांत कष्टी होऊन (विकारामुळे) घोळ्यांना चुचकारण्याचें, थापटून ओहून घरण्याचें विसरून गेले. पहा : 'तेथ सेवकीची जोडी : एकमेकांस करीती कीलवंडी : तेथ चापिगोरटी आटीवें आंगें उघडी : पडली धाकुटीयाची॥ तवें चोळीयाची पाची (खी?) उचलीली वारेनी : जैसी मदनबुंधी फेडीली ततक्षेणी : नाना ते कुंच-पर्वताचा घाटा बैसौनि : राहीली दृष्टी वीरांची' (नरख. १४६२-६३)

५६१. दुणीं देव्हडीं : वाकडींतिकडीं. देव्हडें = वाकडें. दुणीं देवढी = दुप्पट वाकडी; इकडून तिकडे आणि तिकडून इकडे अशी. चेणी पडत असे : गुंतागुंत, सळमिसळ झाली.

५६२. आडूनि : दष्टीआड (समोर) येणाऱ्या बाजूकडून दूर व्हा; आडवे येऊं नका; रस्ता सोडा.

५६७. वस्तीसाठी डेरे देणारांचें कौशल्य पाहिलें म्हणजे स्वर्गातील शिली जो विश्वकर्मा त्याने केलेली रचना (उभणी) अमुंदर, ओवडधोवड वाटते. गाडे = काम; घडामोड. पहा : 'व्यापाराचे गाडे । मोडतांही अगाडे' (अमृ. ९-२१.) तसेच, गाडे = डेरा. पुढील ओवी पहा. यावरून गाडेकार = घडामोड करणारा; रचना करणारा व मोडणारा. पहा : 'एक भोइ गाडेकार : आपुलाळीये आइतीसी वेगवत्तर : दुसाचीया सामग्रीया अपार : घालीती बुरीयावरी' (नरुस्व. १३९०)

५७४. घाया आगळा : वार करण्यांत इतरांहून श्रेष्ठ (आगळा), पटाईत. विना बैसोनि : न बसतां; उभ्याउभ्या; अगदी सहज.

५७८. टापटाओ : लौकर; तात्काळ. पहा : 'म्हणौनि आक्षर्यांचो पुरीं एकीं । पडिला टायेंटाओ थडी टाकी' (ज्ञाने. ११-२२७)

५७९. व्यास-कूमरू : व्यासाचा पुत्र. शुकाचार्य. शुकीच्या रूपाने भ्रमण करणाऱ्या घृताची अप्सरेला पाहून कामविव्हल झालेल्या व्यासाचें वीर्य गळालें. त्यापासून झालेला पुत्र. व्यास आणि घृताची अप्सरा यांच्या प्रत्यक्ष संभोगातून शुकाचा जन्म झाल्याचीहि हकीकत आहे. शुकाचार्याने परीक्षितीला भागवत सांगितलें असल्याचें प्रसिद्धच आहे.

५८०. तें (चक्रधरमीलनाचें सुख) पाहूनि (पाहतां-विचार केला असतां); त्यापेक्षा.

५८१. विशाल नेत्र (दूरदृष्टीच्या) असलेल्या ब्रह्मविद्येने पाहण्याचा प्रयत्न केला असतांहि (पांतां) तिला जें (परमेश्वराचें रूप) न्याहाळतां येत नाही (दिसत नाही) तें.

५८६. संसाररूपी कडुवा दुःकाळ = कडवट (आत्यंतिक) दुष्काळ.

५९२. 'मखर' याचा अर्थ टीपकाराने 'श्रीगिरी' (= छत्र) असा दिला आहे. त्यावरून निदान टीपकाराच्या काळी 'छत्र' या अर्थाने 'मखर' शब्द रुढ असावा असे वाटते.

५९५. चित्रशाळांवर आणि वोवऱ्यांवर चढून (वळवौनि).

५९७. चांदण्याच्या चंद्रवेलींना मोहर आल्यावर त्या जशा दिसतात तशा त्या स्त्रिया दिसत होत्या.

५९८. देवतेवर खाद्यफळादिकांचा फुलोरा (मूतांवर लोंबत राहतील अशा रीतीने लाडू, करंज्या, फळे वगैरेंचा) बांधतात. त्याप्रमाणे अनेक चंद्रविंबांचा फुलौरा बांधला आणि त्यांत पाचि-गरुडोद्गार हीं रत्ने बांधलीं तरी त्यांची त्या स्त्रियांच्या मुखांनी भरलेल्या जाळांधरांशीं (जाळीदार खिडक्यांबरोबर) तुलना करता येणार नाही. जाळीदार खिडक्यांतून स्त्रिया बाहेर श्रीकृष्णाकडे पाहत होत्या. खिडक्यांतून दिसणाऱ्या त्या स्त्रियांच्या मुखाची तुलना पाचीगरुडोद्गारांच्या जाळींतून दिसणाऱ्या चंद्रविंबांशीं केलेली आहे. लांबणें-लॉशतें बांधणें. पहा : 'तेथ कापुरकेळिचा डोल्हारा केला : तो मृणाळसुताचेनि पाटें त्रिगिला : सोने-कमळांचां नळीं लांबिला : गोफू गुंफौनियां' (नरुस्व. ४६०).

५९९. कवीं माथा तुकवीन : (इतर) कवींचीं शिरें नम्र करीन. मीं केलेलीं वर्णनें ऐकून ते आपलीं शिरें नम्र करतील.

६०२. कांहींनी आपल्या गालावर कस्तुरीच्या रसाने काढलेल्या (रंगवलेल्या) पत्रवेलीवर मदनाला उद्देशून लिहिलेल्या स्तुतिस्तोत्रांची कल्पना केली आहे. ह्या पत्रवेली म्हणजे मदनाचीं स्तुतिस्तोत्रें.

६०४. धाव : उत्कट इच्छा. धाव सुटणें = तीव्र इच्छा होणें.

६०७. डोळ्यांचीं पातीं हेच पालव (पदर) पसरून आणि डोळे ह्याच घोंगा (टोकें) त्या 'ओडवून' = पुढे करून, समोर आणून, अर्थात् एकत्रित करून (तयार झालेल्या खोलींत) श्रीकृष्णाच्या सौंदर्याची लोथ (गाठोडें) बांधून जग (जगांतील लोक; श्रीकृष्णाला पाहायला आलेले सर्व लोक) जात होते.

६२८. निजीवा (निजीव) पुतळ्या = डोळ्यांतील बाहुल्या, पण त्यांना मुद्दा श्रीकृष्णाच्या वेधवतीने पाणी आणलें; त्या देखील आनंदाश्रुपात करूं लागल्या.

६०९. ठकली ठेली : आश्चर्यचकित होत्साती जागच्या जागी राहिली.

६१६. कीर्तिस्तंभ : यशाचें स्मारक म्हणून उभारलेला खांब. कीर्ति विस्तारली हें सुचविण्यासाठी कीर्तिस्तंभाला पल्लव फुटले असें अलंकारयुक्त वर्णन करण्याची पद्धति आहे. पहा : ' विहडलेयां अशुभ । फूटति तेचि कोम । पांपाचे कीर्तिस्तंभ । चालते ते ' (ज्ञाने. १६-३१८).

६१७. हातपिटी टाकणें : हातावर हात मारून (पिटून) टाळी देणें. वसंताला (श्रीष्माच्या आगमनाने) वाउगें (उगीचच; कारण नसतांना = वाजवीपेक्षा अधिक) वीक (उत्कर्ष, बहार) चढलें. पाटाचे अंक : मुख्य चिन्ह पाटाचें : अधिकाराचें; (सं. पट्ट > पाट.) पहा : ' ऐसी कौडिन्यापुर नगरी : तेथ भीमकु रावो राणिव करी : तथा पाटाची अंतौरी : सुद्धामती ' नरस्व. ६४) ' वेश्या झाली पाटाची राणी । तिला आठवे मागील करणी ' (नाम. गाथा. जोगप्रत. १५६९).

६२२. अष्टभोग : ' सुगंधवनितावल्लगीतताम्बूलभोजनं । शय्या च भुवनं चैव अष्टभोगाः : प्रकीर्त्ताताः '

६२४. पूर्व डंकू : पूर्वी, अगोदरच लागलेला डंक = सर्प. ' एकू ग्रीष्मी वाचौनिया ' = एका ग्रीष्म ऋतु खेरीज करून.

६२५. कनक-सोलिवें : सोलीव कनकासारखी. सोन्याच्या गाभ्या-सारखी (पिवळी)

६२८. मालाथणें : वेधणें; वश करणें. हा शब्द ' माल्हाथणें ' अशाहि रूपांत आढळतो. पहा : ' चित्त तरि गेलें आहे । परि उन्मनी ते नोहे । ऐसें माल्हांथिलें मोहें । माजिरेनि ' (ज्ञाने. १४-२५१) नरस्व. ३८३ मध्येहि ' माल्हातणें ' हेंच रूप आहे. पण पाठभेदांत ' मालाथणें ' आढळतें; तें पहावें.

६३२. सुधाकर (चंद्र) हीच एक खाद्यावरील (खाद्यावर वाहता येण्याएवढी लहान) पखाल. (खांदव खाल) त्यांतील पाण्याने कापराची कापरा-

(पासून तयार केलेली) सोवाळीं (खिडक्या) धुइजे. सारांश, धारागृहांतील कपूरनिर्मित खिडक्या ह्या चंद्रप्रकाशांत धुवून (न्हाऊन) निघत होत्या.

६३५. एरवीं मानिनी स्त्रियांना त्यांच्या प्रियकरांकडे नेण्याचें कार्य कुंठिणी करीत आणि त्याबद्दल मानिनींच्या प्रियकरांकडून त्यांना (कुंठिणींना) द्रव्यप्राप्ति बरीच होत असे; पण आतां ' मलयानिळाचां वाळांनी ' (जेथे मलया-निल वाहतो आहे अशा सज्ज्यांत) ह्या मानिनींना त्यांच्या प्रियकरांकडे नेत असल्यामुळे कुंठिणींची द्रव्यप्राप्ति थांबली.

६४६. ह्या सोंडी (ओटे) स्फटिकाच्या असल्यामुळे त्यांवर बसलेल्या राजहंसांना आपलीं प्रतिबिंबें त्यांत दिसत होतीं आणि त्याच आपल्या प्रिया आहेत अशा भ्रांतीने आपल्या चोची खोवून ते चुंबन घेण्याचा प्रयत्न करीत होते.

६४८. ढळतेया तरंगाचे : उतरत्या लहरीचे; आंदोलन पावणाऱ्या लहरीचे (= लहरीप्रमाणे शोभून दिसणारे)

६५६. स्त्रियांनी चोळ्या काढल्यानंतर त्यांचे स्तनभार प्रकट झाले. तेव्हां ते कसे दिसले ? तर जणु चंदनाच्या खोळींतून मदनयक्षिणी बाहेर पडल्या; किंवा चापेकळ्यांच्या (स्तन म्हणजे जणु चापेकळ्या) गवसण्या (गवसणी = चोळी) फेडल्या गेल्या.

६५७. स्तनमंडळें एवढीं मोठीं होतीं की त्यांच्या उंचपणामुळे त्यांवरून घालावयाचे हार लहान पडले; आखुड पडले (सोटीं ठेलीं) तेव्हां सेवटीं (= टोकाकडून) ' हाराची पुरवणी करिताती ' (= त्या हारांना पुरवण्या जोडल्या.)

६६३. ' लाजेचिये जवनिके आंत गुंडाळताती ' = लाजेच्या पडद्यांत त्या स्वतःला गुंडाळीत होत्या. लाजेमुळे त्यांचीं आंगें ' गुंडाळलीं ' जात होतीं. लाजेमुळे त्या आपल्या शरीरावयांची आळोखेपिळोखे देऊन कशी अवस्था करीत ते ' गुंडाळताती ' या क्रियापदाच्या योजनेने फार बहारीने वर्णन केलेलें आहे !

६६६. श्रीकृष्णाच्या डोळ्यांनी (डोळां) त्याच्या स्त्रियांचीं-प्रेमपात्रांचीं अंतःकरणें (चैतन्यें) चोरिलीं.

६६७. पहा : 'तारुण्याच्या टकमका : भावाच्या चळवळिका : सर्वां एकमेकां : बांधति जालीं' (उगी. ३१०). त्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं यौवनाचा भर इतका होता की त्या बाबतीत त्यांची दुसऱ्या कुणाशीच बरोबरी होऊं शकत नव्हती.

६६८. एकें जवटें : एका समूहाने, एकदम.

६७३. माप : मा = 'आई' या शब्दाचें संबोधनाचें रूप माप. सेवटा प : शेवटचें टोक गाळतो; एकेरीवर येतो.

६७४. पानिणं वाति पाजळती : दिव्याची वात तेलाने प्रज्वलित होते आणि पाण्याने ती विझते. यावरून पाण्याने वात पाजळणें = विझणें. पहा : 'हें काइ भटो! वोखटें जालें होतें : पानिणें दीवा पाजळला होता : गोसावी बीजें करीते तरि काइ करीतों?' (गोप्रच. १६९). (विझण्यापूर्वी दिवा मोठा होतो हें लक्षांत घ्यावें.)

६७८. भोगु : हा शब्द श्लिष्टार्थाने श्रीकृष्णाने योजला. भोग = दुःख भोग, असा गार्हित अर्थ.

६८०. उलटणीमुळे (प्रत्युत्तरामुळे) प्रेमाच्या रोपाची लावणी झाली; प्रेम जणु पेरलें गेलें. अधिक प्रेम उगवलें; वाढलें.

६८२. जीविची हाव : मनातील इच्छा. त्यांच्या अंतःकरणातील इच्छा (श्रीकृष्णाला पकडण्याची) धन्य आहे! अशी इच्छा इतर कोणी प्राणी करीत नाही. (अथवा, कोणता प्राणी अशी इच्छा धारण करणार नाही? सर्वच धरतील, असा भाव.)

६८३. श्रीकृष्णाला धरण्याचा प्रयत्न करीत असतांना त्या स्त्रियांना श्रीकृष्ण हा आसळग (= सहज प्राप्त होण्यासारखा) असा आवडे = (भासत होता.) पण कोणीकडूनहि त्याला 'सीउं न ए' = स्पर्श करतां येईना. आवडणें-वाटणें; भासणें. पहा : 'तो मनुष्यासारखा तरी आवडे परी मनुष्यत्व तया न घडे। जैसैं जळामाजी न बुडे। भातुर्विव' (ज्ञाने. ४-१००) तयाचा = त्या स्त्रियांचा (पाडु काइसा).

६८५. कुलखणी : कला; युक्ति. हा शब्द कुलकेणी असा ज्ञानेश्वरीत सापडतो. पहा : 'जुझती कुलकेणी जाणति। कले कीर्तिसि

जीति । हे बहू असो क्षात्रवृत्ति । एधौनियां' (ज्ञाने. १-११३). घरती कुलखणी = घरण्याची कला, युक्ति.

६८६. अनुवायं : किंचित् भाग. पहा : 'वायुचेनि अनुवायें । धूं दिगंतवेन्हीं जाये' (ज्ञाने. १३-६८५). ही मधुमालती किंचित् चंद्र-किरणांनी देखील कोमेजते (इतकी ती नाजूक आहे) आणि इकडे मदनबाबरोबर हातलोंबीचा खेळ खेळते आहे; त्याला हाताने स्पर्श करण्यासाठी धावते आहे ! यांत तिला यश कसे येणार ?

६९१. गोखिए : (गोखी = फुलें वगैरे काढण्यासाठी उंच काठी; त्यावरून 'गोखी' = या काठीप्रमाणे उंच सडपातळ असलेली स्त्री; शोलाटी ?) 'गोखिए' हे 'गोखी' चें संवोधन. गोखी = वेडी (टीप)

६९२. उंच गाणें : उंच सुरांत गाइलेलें गाणें.

६९५. अवचिता करुनि : अकस्मात; (किंवा, याला श्रीकृष्णाला) अवचिता (दुश्चित) करून.

६९७. रूपकावरि नाचो : (१) रूपक या नांवाच्या तालावर नाच करो. पहा : 'सुताळा रूपका : वरि नाचतां पात्रकलिका' (उगी. ४६०). नरेंद्राच्या रुक्मिणी-स्वयंवरांत पुढील ओवी आहे. 'सात ताळ च्यारि साळांगि : पन्नास रूपकें आठांगें : तीनि वर्ण दोनि ध्रुवदांगें : च्यारि अभंग' (नरुस्व. १८५) यावरून 'रूपक' हा एक गायनाचा प्रकार असून त्याचे भेद पन्नास आहेत असें दिसतें. आपल्या टीपकारानेहि 'रूपकें ते ५०' असा निर्देश केला आहे. (२) रूपक-पोवाडा; विजय-गीत. रूपकावरि नाचो = देवाची विजयगीतें गात गात नृत्य करो, असा भावार्थ.

७०६. एका वल्लभेने श्रीकृष्णाला आलिंगन दिल्यामुळे तिचा गौरवर्ण आणि श्रीकृष्णाचा सावळा वर्ण एकमेकांत मिसळून गेला. त्यावेळीं श्रीकृष्ण क्षणभर (कैवल्य) 'शाळांक' झाला = शिवलिंगाप्रमाणे शाळुंकेंप्रमाणे दिसला.

७०७. जळकेळिचें न वटे : जलक्रीडेचें कांहीच वाटेनासें झालें; जलक्रीडेतील आवड नाहीशी झाली (आणि श्रीकृष्णाला आलिंगन देऊनच रहावें असें वाटू लागलें.)

७१७. श्रीकृष्णाच्या स्त्रिया म्हणजे मदनाच्या देवता; आणि त्यांच्या अंगावर विरून गेलेलीं वस्त्रे म्हणजे शृंगाराने त्या देवतामूर्तीवर दिलेले लेप, अशी कल्पना. शिंपण्यामुळे त्या स्त्रियांच्या अंगवरील वस्त्रे ओलीं होऊन अंगाला इतकीं चिपकून गेलीं होती की त्यामुळे जणु देवतामूर्तीवर शृंगाराने नवीन लेप चढविला आहे असें भासत होतें.

७२५. डंबाळ : पहा : 'तयां दोषांचें यूगुळ : जैसी अविद्येची वज्र-शांखळ : नां तरि माहामोहें डंबाळ : आदरिलें तें' (उगी. ३०७)

७२६. उभेया ठाकौनि : उभें राहून. उभेया (तृतीया विभक्ति).

७३०. वैरी-वडिवारू : वैऱ्यांना मूर्तिमंत पराक्रम (म्हणून वाटणारा)

७३४. चांगावें : चांगलेपणा; यश. पहा : 'जैसें चित्तक्षोभाचां अव-सरी। उचळनि धैर्या चांगावें करी। धृति ह्याणिपे अवधारीं। तेयातें गा' (ज्ञाने. १६-१९६).

७३६. वाहार पुरली : पीडा (विरोध, हल्ला) निर्माण झाली. वाहार = पीडा; उपद्रव. पहा : 'जें आतांचि इथे संहारवाहारे। तुम्हीं पांडव बाहिरे' (ज्ञाने. ११-४४९.); 'कीं तारकासुराचिथे वाहारे। नक्षेत्रें पोटीं सामाविलीं सागरें' (नरुस्व. ८५८).

७३७. कौरवां (साठी, त्यांच्याकडे) गूढिया उभिलीया (आनंद-प्रदर्शक अशा गुढ्या उभारल्या आहेत.)

७३९. वरि (शिवाय) 'तुं पांतु अससि' - तूं (हें सर्व मुकाढ्याने) पाहत आहेस. असा हा विपरीतु ठाओ, धात्रा आम्हां जोडला. = ब्रह्मदेवाने हा मोठा उफाराटा प्रसंग आमच्यावर आणला. (आमच्यासाठी निर्माण केला.)

७४३. आहाळबाहळीं : खूप; पुष्कळ. पहा : 'ज्या मज संहार रुढ वासिपे। ज्या मजमेणें मृत्यु लपे। तो मी एथें आहाळबाहळीं कांपें। ऐसें तुवां केलें' (ज्ञाने. ११-३५१ कुंटे). आहाळबाहळीं भोगिलें : पुष्कळ, यथेच्छ उपभोग घेतला.

७५६. पानी जळे : पाणी कढतें; तापतें. श्रीकृष्णाने माझा त्याग केल्यामुळे (तो सोडून गेल्यामुळे; त्याच्या विरहामुळे) विरहाम्रीने माझें अंग इतकें तापलें आहे की माझ्या नांवाच्या उच्चाराने देखील पाणी तापतें.

७६०. गोष्टि पीटिली : पिटून पिटून जोतें उभारलें.

७६४. त्रीशांक : दरवाज्याच्या वरच्या बाजूवर त्रिकोणाकृति असलेला भाग. सं. शंकु = खांब; बाजू. त्रि+शंकु=तीन बाजूंचा; त्रिकोणी. दरवाज्याच्या वर त्रिकोणाकृति महिराप असलेल्या दरवाज्याला 'त्रिशांकु' दरवाजा असें म्हणतात. पहा : 'काइ बहू बोलों सुभटा। सांघितलियां निकुष्टां। नरकाचा दारवठा। त्रिसांकु हा' (ज्ञाने. १६-४२७).

७६९. बेगवटें : पोकळी. ज्ञानेश्वरीत 'तवं ब्रह्मस्थानिचें बेगें : फांटे साहाजें' (ज्ञाने. ६-२७९) बेगें = गवाक्ष; -भोक; -या अर्थाने हा शब्द येतो. त्यावरूनच 'बेगटें' (पाठभेद पहा) 'बेगवटें' हीं रूपें झालीं असावीं.

७७०. मोगरीं अशोकें जालीं : रंगांची ठिकठिकाणी योजना अशी केली होती की मोगरीचीं फुलें अशोकाप्रमाणे (लाल रंगाचीं) झालीं = दिसत असत.

७७५. सरिसेनि पाडें : सारख्या प्रमाणांत.

७८५. न पाहातां : पहाट झाली नसतां; पाहाटेपूर्वींच.

७९६. पुरुष-प्रमाणें : पुरुषभर मोठे; एक एक चिरा पुरुषभर लांबीचा किंवा उंचीचा.

७९७. विरहज्वरु उपचारु मानीचि ना = उपचारांना मान देत नव्हता; उपचारांचा विरहज्वरावर कांहीच उपयोग होत नव्हता.

८०१. आपल्या आंगीं असलेल्या सुगंधामुळे ही कस्तुरीमृगांचे समूह होडेने जिकते. म्हणून तर त्यांनीं हें असह्य (हिला सहन करतां न येणारें) चेदूक केलें नसेल ना ? कांही स्त्रियांचीं आंगें स्वभावतःच सुगंधित असतात. उदा : 'पद्मिनी पद्मगंधा' रुक्मिणीचें शरीरहि असें 'परिमळ-बहुळ' होतें असें सूचित केलें आहे. नरस्व. ओवी ५८९ पहा.

८०६. आसूडा : धसका; दचक. पहा : 'जंत्राचिये श्रुतीसवें आसुडे : गीतें कानांसि अनुषड पडे : वेळोवेळा आवघडे : ध्वनि कळहंसाची' (नरस्व. ५३०).

८०९. अगोदर झालेल्या दंशावर मंत्र टाकून (सर्पाला मारून) त्याला हिच्या शरीरांत पुन्हा आणून (अवतरोनि) स्पष्ट बोलावचाला

लावणारा गारुडी येथे नाही. तसें झालें म्हणजे आपणांला कोणत्या सर्पाचा दंश झालेला आहे तें ही सांगू तरी शकेल, हा भावार्थ.

८११. फुलांच्या ठिकाणीं सुगंध (परिमळ) अदृश्य रूपाने असतो. पण (मलयपर्वतावरील) वारा तो सुगंध बरोबर बाहेर काढून प्रगट करतो. म्हणून तो (मलयमारुत) ह्या रुक्मिणीच्या शरीरांत 'अगोचर' = अदृश्य रूपाने असलेल्या 'ग्रहा' चा (भूताचा) निवाहू सांघता (निर्णय सांगणारा) होईल. हिला कोणत्या भूताची बाधा झालेली आहे हें तो निश्चित सांगू शकेल. **परिमळाचा देव्हारा** : सुगंधाचें देवघर; सुगंधाचा पवित्र ठेवा. पहा : 'कीं तें **परिमळाचें देव्हारें** : वरि मन्मथाचें चवरे' (नरस्व. ४३७). 'ग्रहागोचरा' एक शब्द घेऊन त्याची फोड 'ग्रहा अगोचरा अशी करावी.

८१२. पहा : "तैसें साहित्याचां **राहाणी** : शांतिरसा अवतरण आणी" (उगी. ३५); "कैसें रिपुरायाचें राहाण : अवळां ये अनंगाचें अवतरण" (नरस्व. ७५२). परिमळावर भगताचें व अनंगावर वाऱ्याचें (वारें = भूतपिशाच) रूपक.

८१३. पहा : तेव्हाळि घालुनि सन्निधानाची उत्तरी : बांधे कृपादृष्टिचि भारदोरी' (उगी. ७७५).

८१४. **चींतिलेया पोफळा** : एखाद्याला समोर पडलेल्या अनेक सुपाऱ्यांपैकी कोणती तरी एक सुपारी मनांत धरायला सांगणें व नंतर आपण आपल्या चातुर्याने ती सुपारी नक्की ओळखून काढणें; दुसऱ्याचें मनोगत जाणणें.

८१६. जो इए पासांती (= प्रदेशांत) डांकूलता (= भविष्यज्ञ म्हणून) आइकिजे (= ऐकतों).

८१८. अशा (म्ह० चंद्रादिकाकडे माझ्या रोगाचें निदान विचारूं इच्छिणाऱ्या) तुम्ही जर माझ्या मैत्रिणी आहांत, तर माझ्या वैरिणी त्या कशा असतील ? तुम्ही माझ्या वैरिणीप्रमाणेच वागतां आहांत, हा भावार्थ.

८२१. **आहाण** : (सं. आ+हन्). घात. पहा : 'आतां ऐसा अव्हेरिजे । मग नाथिलें शोचूं बैसिजे । तरि आपण **आहाणां** नोहिजे । आपणपेयां' (ज्ञाने. २-१९६)

८२३. **रती-मारें** : रतीचें मारें; शृंगाररूपी मारेकरी (माझ्यावर घातले).

८३४ पांचवने जाल : पहा : 'तैसे पसरलेनि प्रकाशें । पांचवनेया ज्वालांचे बलसे । पडतां ब्रह्मकटाह कोलिसे । होत दीसति' (ज्ञाने. ११-३००).

८४६. हिचा तर श्रीकृष्ण हा पतिच आहे. त्यामुळे त्याचा विरह ती सहन करू शकत नाही, हें स्वाभाविक आहे. पण 'योगेश्वर' देखील श्रीकृष्णाचा विरह सहन करू शकत नाहीत.

८४८. अनुष्ठानीप : अनुष्ठान करीत असतांना; तपश्चर्येत.

८७३. तेथे अकस्मात् आश्चर्य (विसुरा) घडलें. तें असें की, घोड्यावर खोगीर चढवले जातात तोंच ते आपल्या समोरील (शत्रुपक्षाच्या) 'वाजरा' = (घोडेस्वारांबरोबर) भिडण्यासाठी पुढे सरले.

८७९. पराक्रमी पुरुषाच्या सेनासमूहाशीं भिडण्याला (युद्ध करण्याला) पुरेल एवढें हत्यार कुठून असणार? तें नव्हतें म्हणून भीमसेन पर्वताचा हातगुंडा करून (दगडाप्रमाणे पर्वताचा पर्वत हातात धरून) व तो फेकून युद्ध करीत होता.

८९१. हा चक्रधर (श्रीकृष्ण) अनेक योद्ध्यांच्या नांवांनी चिन्हित असा तोडा पायांत घालतो; पण तो माझ्या घावासमोर कधीहि येत नाही. जिंकलेल्या योद्ध्यांचीं नांवां किंवा चिन्हे आपल्या पायांतील तोडारावर (तोड्यावर) घालण्याची पद्धति पूर्वी असे हें लक्षांत घ्यावें.

८९२. लोहाचा विसुरा = शस्त्रास्त्रांचें ऐश्वर्य असलेला; अनेक शस्त्रास्त्रें आपल्या जवळ बाळगणारा बळभद्रदेखील 'शौरा' = शूर नाही.

८९९. ज्यांना पाहतांक्षणींच शौर = शूर योद्धे देखील मुसीजति = मूर्च्छित होतात अशीं 'थोरें भयासुरें अरिष्टें उदैली'

९२५. नावनिगा : हा शब्द 'नावनिका' असाहि आढळतो. पहा : 'नावनिकेया वक्त्यासी : नुमानेचि देवाचिया गुणांची रासी' (नरस्व. ३२)

९२९. कौरव-बडिचारू : कौरवांना आपल्या (अर्जुनाच्या) पराक्रमाचीं स्तोत्रें गावयाला लावणारा. ज्याचे पराक्रम कौरवांना विशेष आठवतात असा.

९३५. कातले : पांढरे शुभ्र 'सांवरणि' द्वीपातील घोड्यांना 'कातले' हे विशेषण लावलें असून त्यांची तुलना 'उच्चैश्चर्या'शीं केलेली आहे.

उच्चैश्रव्याचा वर्ण पांढरा म्हणून प्रसिद्ध आहे, यावरून कातले = श्वेत पांढरे
हैं लक्ष्यांत येईल. 'नरुस्व'मध्ये आलेलीं घोड्यांचीं पुढील वर्णनें पहा : 'मादुरीया
हाती देउनि वारू : राजे गेले असति श्रीकृष्ण जुहारू : ते घोडे वाणीता बहुत
शृंगारु विरू : वोडवीन आतां ॥८९४॥ त्यां वारूवाची बरव कैसी देखीली :
जैसी उच्चश्रवेनि बहुरूपें धरीली : नाना ते वारूसेना श्रीकृष्ण आळंकरीली :
म्हणौनि शोभताये ॥ ८९५ ॥ एक जंबु दीपीचे अती खरे : एक वाळुका समु-
द्रीचे उचासीरे : एक मल्लीवाळ देशीचे अति सौरे : राजवाहान ॥ ८९६ ॥ एक
सीद्ध दीपीचे वारू बरवे : एक कल्हाइतीचे अति सुहावे : एक क्षीर-समुद्रीचे
तेजी सेवे : पाठवीले असती नारायेणें ॥ ८९७ ॥ हे क्षेत्रभूमी वारूवाची सांघी-
तली : परि वर्णवीन कथा दीसे ठेली : म्हणौनि जंबु दीपीचीया वारूवाची
वाणी गमली : बोरे केहाडे ॥ ९९८ ॥ वाळुका समुद्रीचे कातले बोरे : मल्ली-
वाळ देशीचे केकाणा निळे जाजरे : सीद्ध दीपीचे करडीये आपार : पंचकल्याण
॥ ८९९ ॥ कल्हाइतीचे वारू तीतुरीये बीबट : खर समुद्रीचे हांसले चोखट :
ऐसी वारूवाची सेना आचाट : हंसपक्षे हंसरूप ॥ ९०० ॥ ' तो कातळा दीसे
नीजवारू' (२७४५) या ओव्यांत कातळा; कातले शब्द क्रियापद नसून विशेष-
णात्मक आहे, व तो वर्ण (रंग) वाचक आहे हैं लक्ष्यांत येईल. संतोष मुनीच्या
रुक्मिणी-स्वर्यवरांतील 'तुळकान देशीचे तित्र हुंकुम वर्ण । कातले कनोज
देशीचे (१४-२९) या ओवीवरूनहि हा शब्द वर्णवाचक असल्याचें स्पष्ट होईल.
'ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते'-या (१-१४) गीतेंतील श्लोकाचा भावार्थ देतांना ज्ञाने-
श्वरांनी पुढील ओवी घातली : 'हों काज सार विजयाचें । किं तें भांडार महा-
तेजाचें । जेथ गरुडाचिये जावलिचे । कांतले च्याऱ्ही ' (ज्ञाने. १-१३८).
यांतील 'कातले' शब्द (क्रियापद नसून तो) 'श्वेत' या अर्थानेच आलेला
आहे.

९३६. बोर : बोरासारखा लाल रंगाचा (घोडा), पहा : 'हा घोडा
नीळा पांचसियाचा : हा गांगा : हा कुमैतु : हा बोरू : हा सरंगा : हा अस्व
जातिचा : गजु : हा ररू : (गोप्रच १६१) हे घोड्याचे कांही प्रकार आहेत.
त्यावरून बोर = लाल रंगाचा घोडा, असा अर्थ दिसतो. पहा : 'मला घोडा
अस्सल काबूलचा लाल बोर टाकमतुर्की' (परशराम लावणी).

१५०. त्यांची दंतपंक्ति इतक्या मोठ्याने वाजत होती की त्यामुळे दुसरे कांहीच ऐकू येत नव्हते.

१५२. ते आढाडं चालि (आपल्या गतीने; पुढे पाऊल टाकण्याच्या आपल्या शैलीने) सुरेख (सुंदर, व्यवस्थित) पांडुरेख (पांढरी रेघ) दाविती.

१५५. शिसांचीए दगडाळी : इतस्ततः पडलेलीं डोकीं-हाच दगडांचा समूह, त्याला अडखळल्यामुळे.

१६०. वाइले : चाल केली. वाणें = चाल करून जाणें. पहा : ' ऐसी वसंत वाहार : तीये वनीं जाली थोर : मग मृगीमुताचे जुझार : वाति कामिनी जन ' (उगी. ४३८).

१६१. न संटे : दगडावर देखील त्यांचे खड्ग अडखळत नव्हते; अर्थात्, दगड छेदून ते आरपार निघून जात असे.

१६२. सुआळ-सुआळ असे पाठांतर पुष्कळ पोथ्यांत आहे. टीपकाराने तोच पाठ घेऊन अर्थ दिला आहे. अन्यत्रहि मला हा जोड शब्द आढळला. पहा : ' पुढे सुआळमुआळ पुढें धावीले : तेही पाणीयेडाचे लाग पाहीले ' (नरस्व. १५४१) तेव्हां ' सुआळ ' ऐवजी सुआळमुआळ असाच पाठ घ्यावा. ठानौरी : स्थानबद्ध; जागच्या जागीं ठार; मृत. ' पितेया नेसलें नागिवें । हें लोकिं येउनि जाणावे । ठाणौरियाचे मवावे । आणि किं घाये ' (ज्ञाने. १८-४३६); ' मूलाचें तोडणें जैसें । होये कां शाखा दोसैं । कामें नासिलेनि नासे । तैसा क्रोधु ॥ ह्मणौनि कामु वैरी । जाला जेथ ठाणौरी । तेथ सरली वारी । क्रोधाचीहि ' (ज्ञाने. १८-१०५४, ५५) या दोन्ही ठिकाणीं ' मृत ' हाच अर्थ लागूं पडतो. तथापि दुसऱ्या उदाहरणांत ' स्थानबद्ध ' = जागच्या जागीं खिळून टाकलेला असाहि अर्थ करता येईल. मूळ शब्दांतून तो सहज निघतो.

१६३. सराटीं सींथित : या ऐवजी टीपग्रंथांत ' सराटीत ' पाठ आहे. सराटणें = बाणांनीं विंधणें.

१६५. कांडाचां आळिवांसीं : (शत्रूच्या बाणांच्या टप्प्यांत असतांना) ऐसां पळतां (अशा रीतीने पळत पळत त्यांनीं) धुरा टाकिलिया ' (ते आपल्या नायकाजवळ आले). आळिवां : टप्प्यांत. पहा : ' मग तेणें

दोधदोघे राखणें दृष्टीचीए आळीवे घातले' (लीव. ए. ५७). 'थेरयेरां क्षेम जालें. तेणे अनंदें गमन भरलें. ते आळीवे कुसंगकुमर। सांधे काड करीते जालें' (उषा. पा. ८०-७).

९६७. रागेचिया राउतां (प्रमुख घोडेस्वारांत) हातपीटी (छुंज) जाली'. रागेचा : समोरचा; प्रमुख. पहा : 'लोकपाल रागेचे। राउत जिये पदिचे। उच्चैश्रवा खांचि। मागिलीकडे' (ज्ञाने. ९-३२३); 'तवं रागेचे राउत धावीचले : म्हणताति आहे रे काड जालें' (नरुस्व. १४६८); 'आम्ही रागेचे राउत छेपन्न कोडी' (नरुस्व. १५००)

९७४. यादव टुकले (थकले) होते. ऐसां (असें असतांनाहि) तीनि ओतनां (तीन वेळां) ते जूझिनले. पुण (परंतु) एरीं (इतरांनी शत्रूंनीं) सावधीं (सावध राहून) वाडलें (हळा केला) म्हणौनि मोडले (पराभूत झाले)

९८२. साउमा (समोर, यापुढे) असिका (सगळा) वीर (वीर रस). म्हणावा असे (म्हणावयाचा, वर्णन करावयाचा आहे).

९९०. 'तेणें दळभिडें तेजियांचेनि पाडें गरुड नव्हे' असा अन्वय.

९९१. मागील ओवींत गरुडाशीं तुलना केलेलीच आहे. म्हणून प्रस्तुत ओवींत पुन्हा गरुड हें उपमान घेणें योग्य नाही. शिवाय 'रुपें रेखा उणा' या शब्दांच्या अनुरोधाने पाहताहि 'गरुड' पाठ घेणें योग्य नाही. म्हणून 'वारा' हा ख ग प्रतीतीळ पाठ स्वीकारला आहे. टीपेवरूनहि हाच पाठ योग्य वाटतो.

९९४. मोतियाचीया पाखरा (मोत्यांच्या आच्छादनाने) गवसिला (आच्छादला; गवसणी घातली).

९९७. तो सूत्रधार राउत आवगला (त्याने कुशल घोडेस्वाराचा वेष धारण केला, राउतपणा स्वीकारला) तो कैसा सांधों (त्याचें वर्णन कसें करूं?)

१००१. तळवागे वरवागे : पहा : 'तो पाचवीये घारे वावडाहवीता : मागील दोन्हीं तळें पुढीला तळातली दीसता : आनि पुढीला दोही तळासी आकुडी टाकीत : वेल्हावत दीसे ॥ आनि तळवागे पाहता नौका : वाहात-वागे दीसे नेटका : तीरपेचेया चाचरेयाचा आवाका : करीत दीसे' (नरुस्व. २७४०, २७४१)

१००६. पहा : 'जेहळी वेल्हावत टाप घाली : तेहळी चाले तीचि पाउली : मागील दोन्ही घडघडीली : तैसी दीसती' (नरुख. २७४२).

१००८. 'जणु कांही रेवांत (सूर्याचा घोडा) शंकराला (धुरजेठी) पूजा बांधत असे.'

१०१२. 'त्रिप' नामक चाल (चाचरें) घेतली (त्या चालीने घोडा चालविला) म्हणजे तो पांचव्या प्रकाराने (हे पांच प्रकार टीपेत पहा. यांतील पांचवा प्रकार 'शीघ्रता' असा आहे) म्ह. शीघ्रतेने धावू लागे, त्या वेगाच्या प्रवाहांत प्रलयमारुत देखील वाहून जाईल (पुर्जे जाण).

१०१३. म्हणावें असे : वर्णन करावयाचें आहे.

१०१६. कूळाचळ : 'महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः'

१०४३. पहा : 'तवं पुढें पातले पायाचे मोगर : पारिकीये सेनेचे माहा आतुर : सावळीये सेलीती आसूर : एकवेळें' (नरुख. १९९५)

१०५०. पहा : 'कटाक्षाची मेहलनी : पडे अंत. करणी : मावळे दीवेलावणि : विचाराची' (उगी. १४४).

शब्द-कोश

शब्द-कोश

अ

अखली-थोराड, प्रौढ, अविवाहित.

°लिचिया ६७८.

अगड्डु-खंदक ३१३, ३१५. नरुख.

७१६; उगी. १९०.

अग्रपूजा-राजसूय यज्ञांत सर्वांच्या

आधी एखाद्या श्रेष्ठाची होणारी पूजा

°पूजेचा ४९५; °पूजेचा ८५८.

अंक-विन्ह ६२१.

अंकुरणें-कोंम फुटणें; अंकुर फुटणें;

°रैला ४२, ४१४; °रैली ३७९.

अंग-बाजू; प्रकार १०१३.

अचाट-विशाल; मोठा ३९१; ज्ञाने.

१-१४७; नरुख. ७२८, ८७१.

अचेतन-निर्जीव; °नासी-४७१.

अछांदस-वेदाचें पठण न करणारा

८९३.

अंचळीं-पदराच्या ठिकाणीं ७०४.

अठवर-अविवाहित प्रौढ; °रां ७२६;

°पण-निबरपण; थोराडपण २०८.

नरुख. ३७२.

अठसटि-(सं. अष्टशत) एकशे

आठ; (अडसष्ट ?) १४.

अडउ-अवघड; दुर्गम १०९.

आडकणी-अर्धकणी; तुकडा; °णीया

५९०.

अडदरू-भीति ३६३; ज्ञाने. २-३३९;

सूत्र. २६००.

अडदरणें-दडपून जाणें; °रे-५३९.

उह. १२५-२४, २५.

अडलांड-संरक्षक; अडल्या वेळीं

साह्य करणारा २६४.

अडलु-मदत; साह्य ४९०.

अणी-टोक ४१९.

अणु-अत्यंत बारीक कण ९९२.

अतसी-जवस; °पुष्प ३७६.

अतिचार-विस्तार; वाहावणें; °रीं

७१८.

अतियुक्ति-(सं. अत्युक्ति.) अति-

शयोक्ति ७४४.

अधमुरें-अर्धवट मुरलेलें; कोवळें

(अष्टमीचें-टीप) ७७५; नरुख.

५५५.

अधोधार-वरून होणारी जोराची

वृष्टि; °रीं-४५३.

अध्वरीष-अध्वर्यु; यज्ञकर्म करणारे

ब्राह्मण ८५६.

अनेंतु-परमेश्वर १६७, ३३६.

अनेंग-मदन. ४६. °लहरी-३८४.

अनायासें-आयास न पडतां; श्रम

न होतां ४९२, ७३४,

अनावडी-अनावड; वीट १८.

अनियाळ-तीक्ष्ण; °ळां ७०९.

उगी. ३६५; सव. २८२.

अनीरधु-अनिरुद्ध ४५६.

अनुकारू-आकार; आकृति ३९५.

अनुर्वाच्यता-अनिर्वाच्यता; वर्णन करता न येण्यासारखी स्थिति; °तेचें ८३.

अनुवादणें-सांगणें; उच्चारणें; नरुस्व. ६३८. °दवे ना-सांगवत नाही १०२.

अनुष्ठानीप-अनुष्ठान करणारे ८४८

अनुवाय-छलुक; अल्प भाग; °पं ६८६.

अनूरागु-प्रेम, आवड १८२.

अनोक्षा-अनुज्ञा, परवानगी ४६३

अंतराव-आंतील राजा; मुख्य अधि-कारी २६२. अंतर रावो पाठ-भेद पहा)

अंतराळ-आकाश; °ळीं ३८, १६२, २५०, ६१६.

अंतापुर-अंतःपुर; स्त्री; पत्नी. °रें ७०१; रां ७५२.

अंतौरी स्त्री; पत्नी. °रीया २९७, ५९५; अंतौर पहा.

अंतौर-अंतःपुर; स्त्री; पत्नी. २४०. °रें ५४९. नरुस्व. २५३, ६०९. °रां ७४२.

अंडु-साखळ्या, पैजण ७१५. नरुस्व. ८५.

अपर-अतिशय पलीकडचा; °रां १०६
अपाहु-ज्याची तुलना करता येत नाही असें; बरोबरीचा अभाव ४८४; °डें १८५; नरुस्व. १९१.

अपांडवी-पांडवविरहित ८८६.

अप्राप्यु-दुर्मिळ, प्राप्त न होणारा ६२२.

अभिमानु-आपलेपणाची जाणीव ७४१.

अभिवंदणें-नमस्कार करणें; °वंदीतु ४.

अभीचारकु-मांत्रिक ८४२. नरुस्व. ६००.

अभ्यागत-पाहुणचार ७४.

अरणीं-सैन्यांत ९७८, १०३९. उद्. १२५-१६. ज्ञाने. १-२२.

अरि (री)-शत्रु; °राप-शत्रूंचे राजे; शत्रु असलेले राजे ४६२, ७२७.

अरिष्ट-संकट; °ष्टें ८९९.

अरुढणें-आरुढ होणें; चढणें; °ढला ९२९; °ढले ९३७, ९४६.

अरुवार-नाजुक; हलकेच; कोवळे; हलुवार ३३७, ७६२, ७९७; नरुस्व ५७८; सव. ३८

अर्चमार्ग-अर्चिरा मार्ग; देवलोका-कडे जाण्याचा श्रेष्ठ मार्ग ९६.

अर्बुज-शंभर कोटी; °जें ९२५.

अलोढ-लोढले न जाणारे ९३०.

अवकला-दैन्य; फजिती; २७,
४८८.

अवगणें-(विष) धारण करणें; गला
९९७

अवघड-कठीण; दुर्गम; कोंडमान्याची
जागा; ंडों ३४, ८२४; उगी.
१९५.

अवचित-अकस्मात; दुश्चित; ता
६९५, ८७३; तें-२६९; ती३४.

अवतरण-वारें; संचार ८१२. उगी.
३५. नरस्व. ७५२.

अवतरणें-(१) अवतार घेणें; लासि
१४७. (२) अंगात आणणें; रौनि
८०९.

अवदसा-अवदशा; फजिती ४९०.
सव. ७७.

अवधान-ध्यान; लक्ष्य ६२०, ६५०,
७२४.

अवधारणें-ऐकणें; रिजे-ऐक;
ऐकावें १४६, ४६०; रिलें-
१०३०.

अवधि-वेली ४९३.

अवंदा-या वर्षी ४८०.

अवलीळा-लीलेने, सहज. २५.

अवसर-वेळ; प्रसंग; रीं-२३३.

अवसरी-वेळ सांगणारा सेवक.
४९; नरस्व. १२७.

अवसान-सामर्थ्य; खोटा झाल; ना
३०९

अवस्था-तळमळ; विरहामुळे निर्माण
होणारी तगमग; विरहवाधा १७१,
१७२, ७४२, ७४४, ७९०;
भूतली-विरहाने पोळलेली १७१.
नरस्व. ३८४; धपू ३१. उगी.
१७२

अविद्या-अज्ञान; दुर्ग ३४.

अव्हांसणें-आवेशणें; आवेश चढणें;
ला ४८८.

अव्हेरणें-नाकारणें; स्वीकार न करणें;
धिकारणें; नकार देणें; रितां
३६९; रिलेया ७५६.

अव्हेरु-त्याग; झिडकारणें १०३.

अशोक - एक पुष्पवृक्ष; कांचीया
७६१

अष्टभोग-सुगंध, वनिता, वज्र, गीत,
तांबूल, भोजन, शय्या व भुवन हे
आठ उपभोगाचे पदार्थ. भोगांचा
६२२

असमसहास-पुष्कळ; अनेक ३०७;
१०२१; ज्ञाने. ८-२३; मसास
९५, ९२६. उह. १६३-४५.

असमसान-अपूर्व, विशेष ६३.

असहानपनें-मत्सराने; सहन होत
नसल्यामुळे ८०३

असाहान-सहन न करणारा ५१४,
८०१, ८७२; नेयां ४७३.

असासीत-अकस्मात; एकदम ७०५;
सीतु ९८३, ९८८. नरस्व. ४७४

असिका-संपूर्ण; सगळा ९८९; कें.

६१३; °केया ९२०, ९५३.
असीवार-घोडेस्वार; ९३१, १०४८;
असिवारातें ९६८; असीवारां
१०००. नरस्व. २२६.

असोस-असह्य; अमर्याद; पुष्कळ
५४३; °सू ९०३. नरस्व. ४०४;
उगी. १२०, ५१७; ज्ञाप्र. ३१२;
अळर्का-अलका; कुबेराची राजधानी
३१६.

अळूमाळू-किंचित्, थोडें ४१,
१०६४. नरस्व. २८८.

अक्षेता-अक्षता ८१६.

अक्षेर-अक्षर; °रीं ६३३.

अक्षौणी-(सं.) अक्षौहिणी. २१८७०
रथ, २१८७० हत्ती, ६५६१०
घोडे, आणि १०९३५० पायदळ
मिळून सैन्याची एक अक्षौहिणी
९०५; °णिचा. ४३८.

आ

आइकता-ऐकणारा; °तयांसी ६७.

आइकर्णें-ऐकर्णें, °कतु-ऐकोत
१७०, ७५९; °कावे १६ °किजे
-ऐकलें जातें; म्हटलें जातें ४५९.

आइति-सिद्धता; तयारी ८०९;
९०९. आईति ४७९; उह. २१-
३१. नरस्व. १६९.

आउवा-आई; °वेतें ८२८.

आओ-डौल, ऐट ३९४; आएं (रु)
डौलाने ५०७.

आण्टुटी-ज्यांचा आव(डौल)तुटला
असे ५५९.

आंकणा-अंकित २३५; ३९८;
नरस्व. २८२.

आंकनै--(१) भूषण; अलंकार ८०६.
मूप. २८. (२) स्तुतिपाठ ५१८.

आखर-गावाबाहेरील भाग; °रीं
४५३; उगी. १०७; ऋव. ७१;
वळा. ६७, ६९; नरस्व. ३२.

आखूडणें-वेग आवरणें, थांबणें;
°डिले ६६०; °डिलीया ६५३;
°डति ५२९; °खुडितां ५३२.

आखेती-अक्षता ८१७.

आगम-शास्त्रें ८४.

आगमन-येणें ६९.

आगळा-अधिक, विशेषच, वेगळा,
श्रेष्ठ, इतरापेक्षा अधिक २७३,
७४५; ९२५; °ळी ४१५; °ळीया
४६०; °ळें ३७७.

आगिणळ-तापलेलें तेल; °लाचां
७५५, ९७९.

आघात--(१) कोपरापासून मनगटा-
पर्यंतचा भाग. (२) मनगट(टीप) ४०१
नरस्व. १६६; लीच. भा. ४-४.

आंग-अंग १००५, १०११; °बें
३३४, ७४७, ७४८.

आंग घालणें-अंग टाकणें, लोळणें;
°घालिती ७४८.

आंगवण-शक्ति, सामर्थ, २१०;
°वणा, ३९८, ५४४, ५६५, ८७७,

°वना. १०३४, °वणां ९१६,

°वणे २६८, ९२८, °वणेचा

२६१. नरुस्व. ४४७.

आंगवळेकार-शरीरसेवक ५०४.

आंगस्त्रीक-प्रसादवद्ध; °कें २३२,

उगी. १६०. सव. ३०२.

आंगी-अंगरखा ५०९.

आंगुलें-आंगडें, लहान मुल्लचें

झवळें; °लीं ९१.

आंगुली-बोट; °लिया ४०३.

आंगोळि-आंगोळ, स्नान. २३०.

५७५.

आङ्गुई-अद्यापि, अजून २२२;

आङ्गुई ७८; आङ्गुई ४८२,

उगी. १४७.

आटाआटि-आटाआट, मारपीट

९८७.

आटू-भोवरा. ५९४, १०४२, उह.

५४-१७.

आटोप-उत्साह, आवेश; °पें ९२९;

ज्ञाने. ११-११५.

आठाइत-सज्ज, सर्वांगपरिपूर्ण, °ती

४२५; °तेयां १५३ मूप्र. १६७२,

१८०१.

आढाड-आढहत्यारी ९५१, ९५२.

उह. ५४-१६. नरुस्व. ७४७.

आठांगुलें-पूर्वी झालेला नसल्यास

गर्भाच्या आठव्या महिन्यानंतर

केलेला गर्भाधानसंस्कार ९०. मूप्र.

२०४७.

आड(डु)खळणें-अडखळणें; °ळोनि

१०५७. °डुखळसी ६९१.

°डुखळतां ९५५.

आड-बिंदी-आडवी गल्ली, लहान

रस्ता; अपमार्ग ९७.

आडमोडा-मोडामोड, वाटेल तशी

आडवीतिडवी मोडणी. °मोडें

४८६.

आडवोगरू-आंबट भात (टीप)

४३९.

आडूनि-समोहन ५६३.

आण-शपथ १४२, १४५; आन

८२१.

आंडोरी-लहान मुलगी २५५. गोप्रच.

२०.

आंत-आंतडें; °तांचें ९७०, १०४७.

आतप-उष्ण, ऊन; °पा ६४०.

आती-आथि; आडे ८६१.

आंतुडणें-सापडणें; °डला ४५.

नरुस्व. १४१.

आत्मरामू-आत्म्याच्या ठिकाणीं

निरंतर रममाण होणारा ४, २२८.

आदरणें-स्वीकारणें; °रिलें ७२५.

सव. ८६.

आदळ-छेज, टक्कर, झगटणी २८७,

८८२, १०४०.

आदिगुरु-मुख्य आचार्य १०००.

आदित्य-सूर्य ९४६.

आदीत्यवार-रविवार; °वारीं १९४.

आदि-शेष-पृथ्वीचा मार डोक्यावर

धारण करणारा शेष; °षाची ५४०.

आदैच--दावाभि (टीप) ५१५.

आघाटी--मोपळ्याचें तंतुवाय २५६,
६९६; नरुस्व. १७३; उह. १६०-
१३.

आघांतुरी--आंथरूण व पांथरूण.
२८३; गोप्रच. १७४.

आधोपरें--खालचीं व वरचीं शिखरें,
लहानमोठीं शिखरें ६२.

आन--अन्य; निराळा; °आन-निर-
निराळे ७५२. आनैआन-अन्य-
अन्य, निराळेच ८१; उह. ६२--
१०, °नान-अन्य अन्य, भलतेंच
९२२; आनानी-निरनिराळ्या
३२३.

आनणें--आणणें; °निजति ७८५.

आणीकू--आणिक; आणखी; दुसरा
६२४; आनीकू ७७१.

आंदोळणें--हलणें, ढळमळणें, ढोलणें;
°ळले २३९; °ळताती २९८;
वळा. १३५.

आंधरवड--ज्याचा अंधार पडला
आहे असा विस्तृत व उंच वड,
°वडा ९७३.

आंधार--अंधार. °राची ९९८;
°राचीया ९४२; °रें ९४३.

आपसैया--आपणहून; आपोआप
२७९.

आपैसी--आपोआप, सहजच ८६.

आफावणें--बोलावणें; °उन ९२३.

°बूनि ८५८; °विलें ८८४.

आंव-अंबु, पाणी, ८४.

आवूली-स्त्री; बायको; °या ८९०.

आवूठ-मेघमंडळ; समुदाय ६१५;
नरुस्व. ६३१.

आभाळ--डगांचा समूह; ढग ७१९.

आमतें--आम्हाला ७२८

आमर्सी-आम्हांशीं ९१९.

आमुला-पराकमी; °लेयाचेया ८७९.

आमोला-शूर पुरुष; दादुला; इतरा-
वर वर्चस्व गाजविणारा १५५,
५१४; १०२०; °ले १०४५;
°मोलेयाचा १०२०; °मोले-
याचां ९८०

अमोले(ल)पण-पराक्रम; °पणें
३५६, ३६८, ५०६; ९७८;
°ल-पणें ४७३.

आरड--आरव, राई; वृक्षसमूह १०९;
वळा. १३९

आरव-आरड पाहा. २४९

आराणें--आराम वाटणें, करमणूक
होणें; °राति ११६. ज्ञाने. १२-
२०८

आराधणें--प्रार्थना करणें; °घितां
१६३.

आरोगण-(परमेश्वराचें) भोजन
२३०, ५७५, ७२३. वळा. ३०९,
सव. ३७९.

आरोचक-वीट; अरुचि; कें ११९;

ज्ञाने. १२-१०६; मूप. ४१९.

आरोठ-अरिष्ट, संकट ९८६.

आर्त्त-त्रस्त, दुःखी; जन ३३.

आलखणें-थिजणें; गोठणें; खैला

४१०. मूप. ५५३. प्रव. १५१.

आलेति-आलांत ११८

आवडणें-वाटणें, भासणें; डे ६८३;

ज्ञाने. ४-१००

आवंतणें-आमंत्रण, बोलावणें ९३२.

आवर्तु-भोवरा १००९.

आवस्था-अवस्था पहा. स्थेचा

७९५

आवांका-गणना, एकत्रितपणा ४२२,

९०६.

आवारीवं-मेजवानी ३०७, ४४५,

४५०, १०५८; उगी. ७०८.

आवास-(१) अवकाश, पोकळी

(२) घर ३८५.

आवीस-आमिष १०५१.

आवेशू-जोर ६७१.

आवेशणें-आवेशयुक्त होणें, जोर करणें,

शले ६६९.

आस-आशा १५०; सा-आशेने

२८२.

आसळगु-सोपा, सहजप्राप्य ६८३;

उगी. २८५.

आंसुवें-अश्रू ८४७; आंसुवें ७२०.

आसडणें-ओढून घेणें; डित ५७०.

आसूडा-भूतबाधा, दचका ८०६.

नरुस्व. ५३०

आस्थानी-सभा, समंतील लोक ५३,

३४८; उगी. ६४९, ६७७.

आहाण-(सं. हन्) मृत्यु, घात ८२१;

ज्ञाने. २-१९६.

आहाणा-कूट प्रश्न ९१६.

आहाळणें-भाजणें, चटके बसणें;

ळलें ७४६.

आहाळबाहाळीं-खूप, पुष्कळ,

यथेच्छ ७४३; ज्ञाने. (कुंटे) ११-

५१३. मूप. २२८४.

आळ-खोटा आरोप १९२

आळती-आलाप घेणारी ५१; नरुस्व.

१५८.

आळि-आलाप ३५३.

आळिवां-टप्प्यांत ९६५. उह. ८०-७

आळिगणें-आलिगन देणें; गिला

६०; गिलें ५८१; गित ६२.

आळींगन-आलिगन; नीं ७२०;

गावेया ६०६; सव. ९६.

आळें-(झाडाच्या बुंध्याशीं केलेले)

खोलगट वर्तुळ २२; ठीं ३०६.

आळी-गल्ली; आळोआळीया-गल्ली-

गल्लीतून ३३०

आक्ष तृतीया-अक्षय्य तृतीया; पचां

१३९

इ

इगळ-अग्नि, विस्तव ७५६.

इछा-इच्छा, प्रवृत्ति. वशें ४६४.

इट--वीट; °टेचेनि ९४.

इड--तोरण, माच. ३३३, १०३५.

इंद्रनीळ--एक रत्न; °नीळांचे ४१७

इंद्रप्रस्त--इंद्रप्रस्थ, पांडवांच्या राज-
धानीचें शहर; °प्रस्तासी ८५४

इंद्रवाहार--इंद्राकडून चढाई २४०

इंद्रिय-शेषशय्या ब्रह्मादिक देवता;
°यांचीं ९१.

इंद्रिय-शरीरांतील इंद्रियें; °यांचीं
९३

इशानु--ईशान्य देवता ४९.

ईश्वराधिकरण--परमेश्वराने स्थापि-
लेला मुख्य आचार्य ६.

उ

उकळणें--बळजबरीने घेणें; °ळी
१६२,

उखरडें--सैनिक, स्वार, आघाडीचे
वीर ९६४; °डां ५०३, ५७४,
उगी. ४३६.

उखळ--काढणासाठी तयार केलेला
खोलगट दगड अथवा लाकडाचा
भाग; °ळीं ९१३.

उखेडी--कमीपणा ४८९; उगी १४०

उगा--गप्प, स्तब्ध; °गे १२८; °गी
७००

उगाणा--ऐश्वर्य, समृद्धि ५७४; °ना
८५४; नरुस्व. ४८०; उगी. १०९;
ज्ञाप्र. ८३९; ज्ञानि. ११-७१.

उगाळू--चावून फेकलेला चोथा,

उच्छिष्ट २३२; °ळ ७१६. गोप्रच.
२२०; ज्ञानि. १३-४१८.

उघड--स्पष्ट. °डा २६३.

उघडी--नग्न ३७२.

उघाडणें--गायन करणें; °इली ८३५.

उचपण--उंचपणा; °णें ६१७.

उचवडा--अतिशय उंच; °डे ९३३.

उचित--योग्य बक्षीस; °तीं ५२०;
नरुस्व. १३७, १४५.

उचैश्रवा--इंद्राचा घोडा ५०५; °श्रवे-
याचीप ९३५.

उजगरा--जागरण २२२.

उजळणें--पेटविणें, प्रज्वलित करणें,
°ळीनी ७३८.

उजू--सरळ, ऋजु ११४, ५६३, ७१०,
८९४.

उटणें--चोळून उजळणें; °टिजती
२८१; °टिजे ३५१; °टिला
९९४

उटि--उटणें, लेप ९९८, ९९९.

उटेरेंटे--उठाठव, उपद्व्याप, लुडबूड
१३६.

उठकळे--हकालपट्टी, निःपात १०६०;
उगी. ४७, ९७.

उठाउठी--ताबडतोड, लागलीच, उठ-
ताउठता ९२०.

उठावणें--पुढे होणें, चाल करून जाणें,
उठणें; °लें ९३०, ८३१, ९५१;
°लीया ६६४.

उठावा--उत्कर्ष, ब्रह्म २५९,

उणा-कमी ९९१.

उतटणें-उसवून फाटणें, तटतटल्या-
मुळे फाटणें, फुगून तुटणें; °टौनि
२२५; °लीं ९४९.

उत्तरकवळी-उत्कट आर्लिगन ५९६

उत्तरणें-उतरून पलीकडे जाणें;
°रौनि ३१५.

उत्तरवेंठ-माल उतारण्याची जागा
६१५.

उत्साओ-उत्सव ५८८.

उथाळें-खांबाला आधार देणारा
दगड; °ळीं (अ. व.) ७६३.
नरुव. १७३.

उद्रेयाची-सकालची २३०.

उदैणें-उगवणें, उदयाला येणें; °दैजे-
उगवतो, उदयाला येतो ३१८,
३१९; °दौला १३८; °दौलें १२५.
सव. १.

उदैजतें-उगवत असलेलें ३७९

उदो-जयजयकार ४४६. सव. २४,
२६९.

उद्गाता-यज्ञांतील मंत्र म्हणणारा;
°गातें ८५६.

उधडा-असंत सुंदर; अनुपमेय
(टीप) ४०५; °डी. ३७२.

उधवट-पोकळ; °टा ७१५.

उध(ख)वणें-उधावणें, वर येणें,
वर उसळणें; °वत ८३१; °धावत
६६४; °धवतु ७७८.

उधळा-पूड; चूर; परागाचा धुरळा
७८०, ८०५; नरुव. ५५९;
उगी. ३६२.

उधाट-उद्धट; इतरांना तुच्छ लेख-
णारा; °देयां १५४.

उपचार-इलाज २८०; °राची
७५५.

उपटणें-आपटून मारणें; उपटून
फेकणें; °टिलें ८६६; °टी ८८०;

उपटी-शस्त्र-प्रहार; धाव ४५२,
९५१; लीचड. ४४६.

उपनणें-उत्पन्न होणें; निर्माण होणें;
°नली ८९, ५८२, ७०१, ७४२;
°नलें ९०, ९९

उपमा-तुलना; साम्य ९९२.

उपमिणें-उपमा देणें; बरोबरी करणें;
°मिजता ६१; °मीजता ६३९,
९४२; °मिजते ६२; °मीजते
९४१; °मीजती ३८७; मीजति
३९०, ३९९; उपमुं ५९८

उपरगूढि-उंच पताका; °गुढिया
५२६

उपलवणें-पसरविणें; प्रकट करणें;
फुलणें; °विजे २४; °वलीया
५९१; °लविली ५८२ (पठमेद).

उपलाणां-बिनीचा राऊत, आधा-
डीचा शिपाई ५०२, ५६६; उगी.
४४६.

उपलाणें-बिनीचें सैन्य २६९, ५५०.

उगी. १९१; ज्ञाप्र. ७३७.
 उपसाहर्णे-सहन करणें, क्षमा करणें;
 °साहावे ३६५.
 उपेणें वस्ति, गमन ८५७; ऋव.
 ३२०; नरुस्व. ११३; मृप्र. ३८२.
 उफाडे-उंचावून ५३३.
 उवारा-उष्णता; अग्नि; उकाडा
 ६४९, ७८४, ८९२. उह. २१-३४
 उभणी-उभारणी; रचना ५६७,
 ५६८; °नी ७५९.
 उभिणें-उभारणें; °तसें ६०; °तां
 ५७१; °ली ६५१; °लीं ९३,
 ९४, ३२८; °ले ४७, २४७; ३३७,
 ३४६; ७९७; °लीया ५९१,
 ७३७. °उभौनि ८०४; नरुस्व.
 ४१७.
 उमानणें-मोजणें; °णुनि ३४६;
 °णीति ३४२. नरुस्व. ३२.
 उमाने-मोजमाप, तुलना, बरोबरी
 ६१८.
 उमाळा-उठाव; उत्कर्ष; बहर;
 श्रेष्ठत्व ३८४, ६४१, ९४८,
 १०४०; उगी. ३६२, ४५२.
 उमेठा-सुंदर; रसिक; °डियां १५३
 नरुस्व. ७४; मृप्र. २५८१.
 उंबरा-उंबरठा, वारोठा. १५०.
 उरगुढें-ग्रामदेवालय १६०.
 उरुक-उत्कर्ष; बहर; °कें ४२४;
 उगी. ३१४, ७९९.

उर्द्ध-ऊर्ध्व; उभी; °रेखा ३८६.
 उलटनीं-प्रत्युत्तर; उलटून बोलणें
 ६८०.
 उलथणें-उलटणें; °थौनियां ५३४.
 उल्ल(ल्लो)ळ-उडी, उठावा, उसळी;
 °ळे ९५१, १०७५. नरुस्व. ७१८.
 ज्ञाने. ७-७५.
 उल्लास-आनंद; उत्कंठा १३.
 उत्संग-मांडी, उत्संग; °निप-मांडी-
 वर ७५८.
 उसळणें-चौताकून वर उडणें; °ळे
 १००७; °ला १०६६; °ळसी
 १०६७.
 उसळवाटी-उसळल्याप्रमाणे; वर
 उसळत उसळत ७४८.
 उसासणें टोचणें; °सिताति
 १०४५; उगी. ७६; सव. ३४६.
 उसिटी-उष्टी २९३.
 उसीग-मांडी, उत्संग. °गां १००३
 उसीरू-उशीर, वेळ १८५,

ए

एओं-वेण्यासाठी १६८
 एउते-इकडे; या बाजूला ११६.
 एकटिका-एकटा १६८; °किया
 एकट्या ३५२.
 एकदट-एकदम, सर्व मिळून; °टा
 ५२१; °टें ५९३
 एकसर-एकदम; अगदीच २०४.

एकाकी-एकटा ८८९, ९१५.

एतखेवो-येताक्षणीच ११५.

एदुपाल-यदुपाल; यादवांचा रक्षण-

कर्ता; ळें ८५३; यदुपालें ८७२.

एर-इतर; दुसरा ५२, ८७६; रीं

१७५, १७७, ९११. एरीका-

नीयां १७५; एरीकडे १७७;

एरी वाहीं ९११

एरएरांचे एकमेकांचे ८७५.

एरघती-मालती (पुष्प); मालती

लता; एसीं २९२; याचे ६६०;

नरुस्व. ८१८.

एव्हडा-एवढा; इतका ६७१;

डी-८७७; डें ९९२.

ऐ

ऐरणि-अग्निपात्र १९६.

ऐरावत-इंद्राचा हत्ती ५०७.

ओ

ओगरू-भात ४४३; वोगरू ४३९.

मूत्र. २१०२

ओडण-ढाल १४२; २७१; न

१०७५, १०७६; णा ९५३;

नाचीए ९१७; खांडें ढाल व

तरवार १०७५, १०७६.

ओडवणें-तयार करणें; आकारणें;

पुढे करणें; आकृति काढणें; वलीं

७६३; विले ३४७; वूनि ६०७.

ओतनां-वेळ; खेप; हळा (?) ९७४,

९८६.

ओदरू-घाम ८३१.

ओपत्रिप-विशिष्ट प्रकारचें गायन

३५२.

ओमथणें-वळणें, चढणें. थला १९५.

ओसणणें-स्वप्नांत बरळणें;

णाइला १००४.

ओसावणें-कोमेजणें; वली ८३६.

मूत्र. २८१०.

ओहडू-विश्रांति; तहकुबी ८८३.

उह. १६३-४८.

ओळग-सेवा; गे-सेवेसाठी ३५६,

७१४.

ओळगणें-सेवा करणें. गति ३५७,

३५९. गे ३६०.

ओळणें-वळणें; एका बाजूला येणें;

ले ६१५, ६१६.

क

कचोळें-पूजापात्र; फुलपात्र; लां

७८०.

कुंजरदि-कुंजर प्रकाराचे (प्रासाद)

३२७.

कटक-सैन्य ९८७; काम-मदनाचें

सैन्य २५८.

कटार-कठ्यार; लहान खड्ग. रे-

वेन्हीं कठ्यारींनी १०४५.

कडकडीति-कड् कड् असा आवाज

करणारी ५२४.

कडतरति-आरपार भेदून जातात

९७०, उह. १२६-३१.

कडवळिया--लेकणं; पुत्र; मुलगा

२६४; स्त्रि. ८८; °तळिया २६४

पाठभेद पहा.

कडसनी--निवड; परीक्षा ९०५.

कडियाळें--घोड्याचा काटेरी लगाम;

°ळियाचां १०४८.

कडुवट--कडवट; कमी योग्यतेचें

६१४; सव. ३५३.

कडुवळपण--सेवा; सेवकत्व ५०५.

कडुचा--कडवट; आत्यंतिक ५८६.

कडुचें--दारासमोरील देवडी ५०१.

कढणें--उकळणें; तापणें; °ती ७४८.

कणिका--कण्या; बारीक थेंब; °कांचा

६३९.

कणेरी--चरीया; कंगोरे; °या--कंगोरे

किंवा कोट असलेल्या ३२५.

कणैरी--कण्हेरीचें फूल ७३८.

कंठपाशिका--एका सखीचें नांव

२१७.

कण्हाणें--कण्हणें; अंग दुखण्यामुळे

घाबरें होऊन हळहळू आवाज करणें;

°त १०५६, १०८५.

कथा--गोष्ट, आख्यान. २२, ३०,

३५, ५५; °विस्तारू ७२२.

कदन--युद्ध १०५८.

कदंबीनि--एक सखी ७८३.

कनकतुंब--सोन्याचे तुंबे लावलेले

५०८.

कनकसोलीव--सोललेल्या, (गाभ्यां-

तील) सोन्यासारखें ६२५.

कनकधार--पिचकारीतून बाहेर पड-

णारी धार ६७४; नरुस्व ८४६.

कनकधार--सुवर्णकलश; °रां ७८२.

नरुस्व. ५५१

कनकधारा--चिरकांडी ७०३, ७०८.

कनकनिती--शीतल; थंड; ७८१;

७९७.

कंदर्प-केळि--मदनक्रीडा; शृंगारचेष्टा

६४८.

कन्हारणें--कण्हणें; (ओड्याने)

दुखणें; °रे ६८७.

कर्पूरगौर--कापराप्रमाणे गौर वर्णाचा;

श्रीशंकर; °गौरें ४५७.

कपोळ--गाल; °ळीं ६०२; °ळिचा

२२६; °कांतीसी ४२४; °द्वय

गालांची जोडी व दोन गाल ४१७.

कमळ-कांती--कमळांची शोभा ४०९

कमळ-पुट--कमळाचा ठसा ७१२.

कंपु--थरकाप २२६.

करं(र)टें--पाठ ५३९.

करण--करणें ८१९.

करंडा--पेटी; डबी.

करतळ--हाताचा पंजा; तळहात;

थापट; °तळें १८०. °ळीं तळ-

हातांत १९६; °ळें १०४७.

करपणें--भाजणें; °पत ८३२.

करबाड--कडबा; धांडा; °डे ९६४.

करंबाळू--काळा वाळा ३०४;

करुंबाळें ७८५.

करविया--करवी; कडून ४९४.

करवी--कडून १६७.

करा--घडा; घागर; रेसी ७८८;

गोप्रच १३८.

करितीसी--करीत आदेश ६९३.

करुआणें--आळोखेपिळोखे देणें;

आत १०५६.

कर्णिका सं. कर्णिकार; कण्हेर

(पुष्पविशेष) ७३१.

कर्पूर--कापूर ६५; केळीचां ३४४.

कर्पूरगौरा--कापराप्रमाणे शीतळ व

श्वेत (स्वच्छ) ७५४.

कर्मफळ--कर्मानुसार प्राप्त होणारीं

स्वर्ग, नरक, कर्मभूमि व मोक्ष हीं

फळें. फळाचेनि ९२.

कऱ्हेरी--पाणी देणारा सेवक ५०,

३५५; नरुख ७४४. सव. ४४५.

कळोळ--पूर; तुंब; लीं ४१५.

कल्हाइति--एक बेट; चे ९३५.

कल्हार--श्वेतकमल ७६५; रे ६३०;

नरुख. ८१४.

कवडी--कवडी; तांब्याचें हलकें नाणें,

(सं. कपर्दिका.) १३३; डेनि

३३०.

कवडे--पैसा; द्रव्य १६२.

कवण--कोण १००. कवणी १२३.

कऱ्हाण--कोण १२२. कऱ्हाणी-

८९, ११८.

कवतुक--कौतुक १७०, ३२६;

का २२४; कालागी ७०१;

कें ३१०, ३६६, ४२४.

कवतुकैला--कौतुकाने युक्त; लेनि

९३४. सव. ९.

कवळी--आळिंगन; झगटणी; कवेंत

दावून घरणें ३२२, ४२४, ८७८.

कसकसणें--अंग दुखणें; त्यामुळे

होणारी पीडा; सीत १०५६.

कसदरणें--कुसकरणें; दरे ५३९,

दरली ५४०.

कसमसाट--धुंदी; कळोळ; झळाळ;

दीप्ति; टें ४११, ७१२.

कस्तुरी--एक सुगंधी द्रव्य; पचा

७६०.

कहीं--कधी ८८, १०२.

कळकळाडु--कलकलाट ३५८.

कळ-रव-मधुर आवाज; रवीं ३८८.

कळहंस--हंसाचा एक प्रकार; सा

२७.

कळाकळी--ओढाओढ; परस्पर झुंज

८७८.

कळाप--समूह ७२०.

कळाचिद--कला जाणणारे; ज्ञाते;

रसिक ६५०.

कळावी मनगट. या १०१०;

नरुख. ८४. मूत्र. २२३२.

कळासे--सांध्याचा जोड ३४७.

कलिलावा--भांडणें लावणारा १३१;

वे १२७.

कलिका-पत्रें-कळ्या आणि पानें
७६३.

कळी--कलह; भांडण ११९.

काइक--शरीरधारी, सगुण ८६०.

काकुळतैली--काकुळतीला आलेली;
दीनवाणी; तैलीया २७०.

काज--कार्य; काम; जासी ७२४;
जें ११८; जें (अ. व.) ४६३.

कांजवटणें--स्थिर होणें; टे ७१०.

काजळणें--काजळाप्रमाणे (काळें)
होणें. ठळलें ७४६. नरुख ३०३.

कांटाळा--भीति; आळस ४७०.
नरुख ५७२; ज्ञाने. १-१९७.

काढावा-अंग काढून घेणें; माघार
९५५.

काढिले--परत आणले ९७५.

कांड--बाण; डा--बाणाला ८९३;
डाचां ४४०; ९६५; डांचा
४४३; डांचां ४५४; डांचेनि
९४३, ९८४; डीं ८२४.

कांडाळ--बाणांचा समूह; ठें ८११.

कांडोरें--तुकडा; रीं ४५५.

कांतला (ळा)--पांढरा घोडा; ले
९३५. ला ९९३; लेयावरी
९९५. उह. १४१--८.

कानवडणें--तोंड कानाकडे वळणें;

वडे ७११.

कानसुल--कानाजवळचा भाग; कान
व डोळा यांमधील भाग ५३२.

कानसुल--एक शब्द; लां ९६९.

कानीयां--कानावर १७५.

कान्ह-कृष्ण २१; न्ह ५१२, ५१४.

कापड-गादी-कापडाची गादी;
गादिया ३८०.

कापडी--संन्याशी ४४४.

कापुरवानी-कापूर विकणारे;
याचां ३२९.

काम-मदन; में २६६; कटक--
मदनाचें सैन्य २५८; कळा-
संभोगवासना; कामोद्भव २६०;
तत्त्व २६३; लहरी-मदनाची
लाट; मदनवाधा २७७. शाख
६९६.

कामथु--शेत ११९.

कामव(वि)णें--कमावणें; भिजवून
नरम करणें; वरील संस्कार करून
परिष्कृत करणें; उनि ७६३;
वूनि ५९९; विला ४५. मू.प.
६८६.

कामिनी-शृंगारी स्त्री; या ६८२.
यां ६२५.

कामी-उपभोगोत्सुक व्यक्ति; यासी
६२३; कामिया-कामुक शृंगारिया;
याचें २६८; कामिए २७४.

कांभोज-हिंदुकुश पर्वतातील एक
प्रदेश; तेथील लोक. ९२४.

काला--मिश्रण; लेप; पुट ७७५; °ले
३७७, ३९२.

कासणें--कमर कसणें; युद्धाला उभे
राहणें ४५६. कासी ७३३.
नरुस्व. ३२४; उगी. २५.

कासोटेकार--(१) केवळ कसोटे
लावणारा; लंगोठ्या. (२) लांब काष्ठे
घालणारा २११, २१४.

कासोडा--कासोटा; लांब धोतर.
°डे ८९०.

काहाळा-भेरी; (धुतूत धुतूत असा
यातून आवाज काढतात); सनई
(टीप); शिंग; ५२२, १०२५,
१०५२; °ळियांचा ५०१. गोप्रच.
२८०.

काह्या--कशासाठी १८०.

काललोह--काळें लोखंड; पोलाद;
°लोहाचीए १०५०. °चीया
९४२. °लोहें ५०८, ९९८.

कालकूट--सर्पविष; °टाचे ९४१;
°टाचेनि ९९८.

कालडंकू--कालसर्प ८४२.

कालरात्र--संहाराची रात्र; °त्रिचें
९३०.

कालवखें--अंधार; कालोख ५८४;
°खां ३७९. नरुस्व. ४८४.

कालाशि--संहारकर्ता अग्नि; प्रळय-
कालाचा अग्नि; ५४७.

काळु--संहारक १५९.

किरू--(सं. किल) खरोखर १९९;
कीरूं १२४, ४८४, ६७४, ८४६.

किशोरी--बालिका ६८१.

कीकसू--कीस; चुरा ९५४.

कीकिर--किंकर; सेवक ७६.

कीजति--केले जातात ७६३, ७६४,
७७२, ८७०.

कीडरू--किरडू; लहान साप ८६७.

कीर्त्तिस्तंभ--यशाचें स्मारक म्हणून
उभारलेला खांब ६१६. ज्ञाने. १६-
३१८; सव. ५२.

कीळ--तेज; शोभा ४३, ६०५.

कुंकुम--केशर १७.

कुच--स्तन; °तट--स्तनाचे सीमाप्रांत
६५४; °पर्वत ५५९.

कुचबनें--चुरणें, मर्दन ६८९.

कुंचा--मोचेंल; मोरपिसांचा कुंचला
१११, °चे ५२७; नरेंद्र. ७४७;
ज्ञाने. १३--६५७.

कुजांतर--कूट यंत्र ८४३; °त्रें ८८०.
उद्द. ९६--९०.

कुंजर--हत्ती; ३२७; °रांचा ९४२.

कुंजरादी--घराचा एक प्रकार ३२७.

कुट--कूट; घूर्ण ९६९.

कुंठणें--कुंथणें; °त १०५६.

कुठारू--कुन्हाड १२, ४५८, ५१३.

कुडी-वाईट; अयोग्य ८३६; ०डे २००.

कुडकुडा-दुःखीकष्टी; ०डे ८४३.

कुढावा-संकटांत धावून येणारा मित्र ४९०, ६२२. ०वेनि ३५.

कुंदोल-कमळ (टीप); ०लांचे ७१६; ०लांचें ६६०.

कुवडणें-भारामुळे पाठ वाकणें; कुवड निघणें; ०डैली ५४०.

कुमरावळि-मुलांचा समूह; ०तें ९८.

कु(कू)मोद - चंद्रविकासी कमळ; ०दांचां ७९१; ०दांचे ७६०.

०दांचें ७७४.

कुंभ-उथाळी; खांबाच्या खालचा दगड ३४७.

कुंभस्थळ-गंडस्थळ; ०ळीं १००६.

कुरवंडी-ओवाळणी; ओवाळून टाकणें १८, ३७३.

कुरूठा-आश्रयस्थान; लपण्याची जागा;

कोठार ४६; ज्ञा. ३-२६३; ५-१२.

कुर्वकु-कुरबक; एक पुष्पवृक्ष २९२.

कुन्हाडा-कुन्हाडीच्या आकाराच्या टोकाचा बाण; ०डेयांचीया ९८१;

०डे-वेन्ही-अशा बाणांनी ४५५.

कुलखणी-युक्ति; कला ६८५;

ज्ञाने. १-११३.

कुंस-कूस; कुक्षि ११२; ०सी ९७०.

कुसकुसी-कुसकलन रगडलेली;

खुसखुशीत केलेलीं ४३५.

कुसरी-कौशल्य ६३१.

कुहीजणें-खराब होणें; कंटाळणें.

०जले १०४. मूप्र. २७६४.

कूचि-किल्ली; ०या ४२०; नरख. ५०६.

कूड-कुडें; वाईट; अयोग्य ४८४.

कूंप-कुंपण २५२.

कू(कु)मर-मुलगा; कुमार ५५३;

०री-मुलगी; कुमारी ५५३; ०मरीं

१४९.

कूर्म-कासव; ०मार्चें ५३९.

कूळदेवता-कुलाची अधिष्ठात्री देवता; कुलदैवत ५९७, ७१७.

कूळाचळ-कुल पर्वत. हे सात आहेत. १०१६.

कूळिपू-कुलवंत; कुलीन ८६०.

कृतांतु-यम १००४.

कृपानिधी-कृपेचा समूह १००.

कृषोदरी-जिचें उदर (कमर) कुश (वारीक) आहे अशी; ०रीए ६९१.

कृष्णाजीन-हरिणाचें कातडें १४२.

कैं-कोठे १४१, ३९४, ९१४.

केउता-केवडा; कोठे; कोणीकडे १२१, २६५; ०ती २६७, ८२७. ०ते ११६.

कैंकान-घोड्याची एक जात ९३६.

केणें-विक्रीचा माल ४७. गोप्रच ५३;

मूप्र. १३७९.

केतकी-दळ-केवळ्याचें पान ७७२.

केतुलीं-केवढी ९२७.

केरू-कचरा १५८.

केशकलाप-केशपाश ७२०.

केशरादी-केशर प्रकारचे (प्रापाद)

३२७.

कैसघरणी-कैसाची झोंबाझोंबी

१०४५.

केवळ-उपाधिरहित; विशुद्ध १६.

केळवत्तर-ओटीशेताशीं केळ्याचा

आकार देऊन घातलेली निरी ४३.

कैची-कुठून ८२९.

कैरव-कमळ; वांचा ७७५.

कैलास-कैलास पर्वत; शिवाचें वसति-

स्थान १६०; साचीं ६२; शीं

९२८.

कैवल्य-५५-५९; नाथ ३; यंत्र

३९५; यंत्र पहा. पथ-मोक्षमार्ग,

३०; मंदिर ३१; वनिचा ११०,

कैवाड-कैवार; साह्य. डें ७२८.

नख. ११७.

कैवार-पक्ष; बाजू; आत्मीयतेने

केलेला पक्षपात ४५७.

कोड-इच्छा; कौतुक ४५९.

कोडव-कुंप; कुंपण ३१२.

कोडी-कोटी; शंभर लक्षांची संख्या

६८, ३११, ५४२.

कोडीसवाणें-कोडकौतुक करण्याला

योग्य ९२. उह. ६२-८.

कोणही-कोणी २०६; कोन्ही ८१५,

८४२, ९७२.

कोण्हासें-कोणाचें १३६.

कोण्हीकडे-७६८.

कोंत भाला; बाण; ती १०४४;

कार-भालाहत ९५९, ९६०;

कारां ५६३. उह. १४१-८.

कोंथळें-पोतें; (शस्त्र)समूह; ळीं

९६९.

कोप-रागव; रागें भर ८३५.

कोंपटी-झोपडी; या ९१२; ज्ञाने.

१३-७८४; गोप्रच. २४२.

कोमाइणें-कोमेजणें; माप ६८६.

कोंभू-कोंब; अंकुर ४२.

कोल्हाळ-कोलाहल निर्माण करणारा;

घांदल उडविणारा ५१५.

कोल्हौर -- (भुयारातील) देऊळ

रिची १०२७; उगी. ४२३.

कोळ-माल; द्रव्य ३०४; उगी.

३६४.

कोळविजू-अकाळ-बीज १०३७.

कौटाल-कवटाळ; कपट ८०४.

कौशळ-कोसल देशातील; ळां

९२५.

ख

खंड-चेग-(घोड्याची चाल) हळू

करणें व वाडविणें १०११.

खडतर-कठीण; तीक्ष्ण ३८२.

खडाप जाणें-वेऊन जाणें (टीप)

२२१.

खडाड-खणखणाट; °डें १५४.
 खडाडा-रिकाभा; खाडा १२१.
 खड्डळ-डहुळलें; अस्वच्छ ६४३.
 खंडोवीखंडीं-खांडोळी करीत १७१.
 खण-खोली; °णांचें ३३७.
 खत-त्रण २८.
 खंती-राग; विषाद ७००.
 खरसींग-शिगाचें एक वाद्य; °गेंसीं
 ५२३.
 खरहात-हाताचे तीक्ष्ण फटकारे;
 °पणें १५२.
 खरांटा-केरसुणी; °टे ४८६;
 °टेनि १५८.
 खर्व-एक हजार कोटी; °र्वें १२६.
 खलविणें-खलायला लावणें; खलांत
 मर्दन करविणें; °विजे ७८४.
 खवळला-प्रक्षुब्ध झालेला १००४,
 १०७६.
 खाइं-गिळीं-खाऊं की गिळूं असें
 करणें; ९०१.
 खाखांत-खाण्यासाठी खवखवलेला
 ४३८; °खांखांतिया ४४५;
 ज्ञाने. ११-४२७.
 खांखाले-खिकालणारे; °यातें ५०२.
 खाजें-भातकें; खाऊ; °जेया-खाऊ-
 साठी; भातकें म्हणून ४३५.
 खाजेकार-खाद्यपदार्थ तयार करणारा
 किंवा देणारा ३५४.
 खाणणें-खोदणें; °णौनि १००३.

खांडणें-तोडणें; °डौनिया ६७९.
 खांडां-खांडें पाहा.
 खांडें-खड्ग; °डा १६१; °डेनि ३७;
 °डां ९५४; °डेंयाचा ७२६;
 डेंयाचें ३५९; °डेंयाचिया
 ४५२; °याचेनि १५८.
 खांडे-घुआवन-सखें घुण्यासाठी
 घेतलेला कर किंवा वर्षासिन १६२.
 खांडेभडाड-तरवारीचा मार
 देणारा; एक कुल १०२३. मूप्र.
 २५९२.
 खांडे-श्री-खड्गलक्ष्मी.
 खानौरी-दरोडेखोर; चोर २६३.
 मूप्र. २२०४.
 खांदवखाल-खांद्यावर घेऊन वाह-
 ण्याची पखाल; °लीं ३०६; ६३२;
 उगी. ३९६.
 खांदी-फांदी. °चेनि ६१८.
 खांदु-खांदा; स्कंध ५२०.
 खापर-मातीची भांडी १६१.
 खाल-हाट-खालच्या बाजूची
 बाजारपेठ; लहान बाजारपेठ ९६.
 खालावणें-वाकणें, नम्र होणें;
 °वलीया २९७.
 खावनी-युक्ति; कौशल्य ६७५;
 °निया ६९४, सव. ५०; मूप्र. ३४.
 खासद-खाचट; खरखरीत; °टें
 ६९२.
 खिणखिणणें-खिण् खिण् असा
 । आवाज काढणें; °णीति ५२३.

खीचि(ची)-खिचडी; रगडा ९५४;
९७२.

खीरडणें-खरडून, ओरबाडून निघणें;
°डती ७४०; °डली ८३०

खीळनि-एकाच ठिकाणीं रोखून
ठेवणें; खुंथ्याला बांधून ठेवतांना
दोरीला घातलेली गाठ १८८, ८०३.

खीळणें-स्थिर करणें; °ळित
१०६३.

खुररव-टापांचे आवाज; °वीं
५५६. नरस्व. १४५७.

खुरपुट-खुरापांसून तों घोज्याच्या
कमरेपर्यंतचा मागचा भाग; दोन्ही
खुर; खुरांचा समूह; °टें ९६१;
१००६. °खुरपुटी १००८.

खूपणें-बोचणें; टोचणें; °तील
८३७.

खूरदळणें-खुरांनी जमीन तुडवणें;
°ळीतु १००३.

खूलौरी-गुप्त द्रव्य ५५३; उगी. ९०;
सूत्र. २८१५.

खेओ-क्षणीं ११५; ४८३; ८८८.

खेचरी-आकाशगामी देवता १०८०.

खेडकुळी-पाण्याचा पाट; जलसंचय;
हौद ३९३; °ळी(ळि)या २६,
२८८; सव. २४७.

खेव-आलिगन; खेवांखेविं-परस्पर
आलिगन; ५८२.

खेळ-खेळ ९९७.

खोंचणें-विद्ध होणें; भाल्यांनी वार
करणें; °चले ९७२; °चिला
१०६६; °चूनि २६९. °चती
९७२.

खोटि-घट्ट, गोळा ७९२; सव. ३५;
ज्ञाने. ८--१७१.

खोंचनी-टोंचणी; भेदून जाणें
१०३४.

खोलणें-चालून जाणें; °लत १०६३;
°ललें ५५०, ५५२.

खोली-खोलपणा; °लीया-खोलीमुळे
३१३.

खोळी-खोळ; गवसणी २५०; °ळीया
६५६.

ग

गज-हत्ती; °क्रीड ९३९; °दळ-
हत्तीचें सैन्य १०४७; °मदाचां-
हत्तीच्या गंडस्त्रावाच्या; ५३५;
°रौंड-हत्तीचीं मस्तकें ४५६

गजबजणें-घावरून भयभीत होणें;
भांबावणें; °जिली ८६.

गजबजाट-कळोळ; °टी १०५४.

गजर-गर्जना; आवाज. °रें ४०४

गणना-मोजणी २४८.

गणे-मोजली जातें २४५.

गंडगर्व-एक कुळ १०२२.

गंडगोपाळ-एक कुळ १०२२.

गति-विलास-चालण्यातील
विलास कौशल्य. °सी ८०३.

गदागोळ--(१) प्रीतीचें भाषण-१९२;
(२) आरडाओरड; धुमश्चक्री
१९२.

गमणें-घालविणें; करमणूक करणें.
°माल १२३.

गंभीर--(सं. गंभारी) एक वृक्ष २९५.

गंभीर--खोल; विशाल ३९७.

गरळ-विष; °ळें २१५.

गरुडु-विष्णूचें, श्रीकृष्णाचें वाहन
१९०, १९१; °डाचा ४४८;
°डाचें ४४७.

गरुडटका--गरुडचिन्हांकित पताका;
°टके ५७२.

गरुडोद्गार-एक रत्न. °रें ५९८.

गरुवती-गंभीरता ५६५; नरुस्व.
१६३; ज्ञाने. १-३३.

गर्भ-संभूति-गर्भ धारणा; गर्भाची
निर्मिति ८९.

गवसणें-झाकणें; °सलें ५८४;
°सिला-गवसणी घातली १९४.

गवसणी(नी)-आच्छादन; खोल ३;
°सनी ९७८; °सनीया ६५६.

गवाक्ष-खिडकी; °क्षें ७६१.

गव्हाण-गाव; °णें १६१.

गह्वर-दुःखामुळे गळा दाटून
येऊन अश्रुपात होणें १०३.

गळाळा-लाट; °ळे ७१३.

गाऊ(उं)-गाव ५३४; चार कोपेचें

अंतर; °उवां ८५. °उवांचेनि
२४५; °उवें (अ. व.) ३२१;

गोप्रच १; नरुस्व. ७३०, ८५५.

गाजणें-गर्जना करणें; गर्जणें; आवाज
होणें; °जे-गर्जती ६६; ३५७.

गाजता-आवाज करणारा; °तां ३८८.

गाजनें-गर्जना ३५६.

गांजिव-गांडीव धनुष्य; °वां ९७७.

गाडे-समूह ११४.

गाडा-तंबू ५७१. °डेयाचिए ५६८.

गाडेकार-तंबू, डेरे उभारणारे नोकर
५६७.

गाढी-पक्की ५११; °ढिया ५३०.

गार्ती-गाणारी ३४९.

गात्र-गायन; °त्रां ४४; नरुस्व १७९.

गानी-गायिका ५१.

गाभेवन-गाभ्यांतील पान; °नाचें
२५२; °वनीं ३४४; °वनें ७७९.

नरुस्व. ५८२; ज्ञाने. १०-६९.

गारवनि-गारेचें पाणी; °ए ७८१
(पाठभेद).

गारू(रु)डी-सर्पाचें विष उतरविणारा
मांत्रिक १९८, ८०९.

गान्हाणें-तकार ५४१.

गाय-गायन कर (आज्ञार्थ) ६९६.

गावविणें-गायन करण्याला लावणें;
°विला १६७.

गाळी-(सं. गालि) शिबी ४९५,
८७१.

गिडगिडी-लहान नगरा; गिडगिड

असा आवाज काढणारा नगरा;

°डीया ५२५.

गिरि-दुर्ग-पर्वतावरील किल्ला ७९,
३६२.

गिवसणें-शोभणें; °वस्री २८;

°सितां ८३;

गीररी-गिरकी; अंधारी १०६५.

गुडर-डेरा; तंबू २९०, ५६९;
नरुख. ४३२, ४९४; धवू ४७.

गुडरणें-अंधारी घालून सज्ज करणें;
°रिले ५०७.

गुढी-पताका ६०; °या ५९१;
गूढिया ७३७.

गुडु-गुड; गुप्त २४२.

गुण-सत्त्वरजतमादि गुण; °णांचीण
१४.

गुडणें-गुंडाळणें; °गुंडौनिया ७८५.

गुंडाळा-लोठ; °ळे १०१९.

गुतकुली-गुदगुली; °या ६६५.

गुंथणें-गुंफणें; °थिली ५९३.

गुस्तांग-योनी; °गें ७१८.

गुप्ती-गुप्त वार्ता आणणारा; हेर; °प
३५४.

गुंफणें-°फिजति ६३१.

गुफीवं-गुंफून तयार केलेली ६३०,
७७२.

गुसळणें-घुसळून काढणें; °ळत १०४४

गोखि-वेडी. °प ६९१.

गोचर-स्पष्ट; १०.

गोट-तळ, शेवट; टोक; ९४८; °डू
७८६; ९४८, ९७६. °टी-शेवटीं
९६८, १०४८.

गोटि-जोतें; चौथरा; आसन ७६०.

गोटु-वेडा; केरा ६१

गोठी-गोष्ट २६७.

गोंदळ-अस्ताव्यस्त नाच; °ळीं
४४६.

गोपुर-मुख्य द्वारावरील माडी; °रें
३२३.

गोमटी-चांगली ४०२, ६५१, ७८३;
°टीया ७६५; °टें १३६.

गोमासी-गार्हच्या अंगार आढळ-
णारी माशी; °सीया २१९.

गोरी-पांढऱ्या रंगाची; °या (अ.व.)
७६३.

गोरोचन-एक सुगंधी द्रव्य ६५.

गोसावी-स्वामी १७४, २१८,
६५०, १०५९; °वीं (तृतीया)
११५. उह. ५७-४६.

गोळक-वर्तुलाकार गोळा ८७.

गौळिनी-गौळिणी ६९९.

घ

घटना-रचना; योजना ७३६.

घटसर्प-सर्प १९८.

घंटा-(सं. घटा) समूह १००७.

घडघडणें-गडगडणें; °डिया
१०७९.

घडघडाट--घडघड असा आवाज;
°टीं १०५४.

घडणें--भिडणें; जवळ येणें; °डले
९६६. °डला १०६०.

घडणें--तासून तयार करणें; तयार
करणें; रचना करणें; °डितां
३२८; °डूनि ७९७.

घडिवटें--घड्याळ; झेंगट १६९.

घडी--घटका; वेळ ६८.

घणघणणें--घणघण् असा आवाज
काढणें; °णीति ५२३.

घन--दाटी; गर्दी ५०२.

घन--भारी; जड; °नै ६३७.

घन--थांबा; स्थिर व्हा १०००;
°नु ९५९. °नू ५६४.

घन--घाव--घणाचा (किंवा घणा-
सारखा तीव्र) आघात करणारा
५१३.

घनचक्र--झंझावात ९३७.

घनचट-भरीव; जड ३९१.

घर रिगणें--घरांत घुसणें; एखाद्याच्या
जवळ (त्याची प्रेयसी म्हणून)
राहणें; °रिगाली ३६९.

घरलाठा--घरांत बसूनच पराक्रमा-
च्या गोष्टी करणारा; °ठेयां ८९८.

घलीं--घालीं ८३३.

घलुं--घालुं ९५७.

घवघवणें--शोभून दिसणें; चमकणें;

स्पष्ट उठून दिसणें; °वी ३८८.
°वीत १४.

घवघवीत--आवाज करणारे १४;
°वीतां ६९०.

घसरें--वेगाने; त्वरेने; वेगामुळे ३३६;
३२३, ४०४, १०१५, १०४१-

घाडू--घाईघाईने ९७५.

घाडू--घावांनी ४४०, ४४८, १०५५;
°डू ८८६.

घाएवटणें--घायाळ होणें; °वटे
६६८.

घागाडणें--ओरडणें; °डले ५०३;
उगी. ३२२.

घाट--उंचवटा; °टीं ५५९.

घांटे--रांगडे; ताकघाटा खाणारे १८०.

घांटौल--कळी; °लें ४२६; नरुस्व.
१४, ४८६, ८१२.

घाणा--पिळून काढण्याचें लाकडी यंत्र
१०४२.

घापे--घालिजे; घालावा ७७९.

घाय--घाव; °या ५७४.

घायखंडीं--घावावर घाव घालून
१०६२.

घायचारा--खड्गाच्या घावाचा वारा
४८२.

घालणें--हल्ला; घाडी; स्वारी २६९,
५५०.

घालाघाली--एकमेकावर तुटून
पडणें; °लिचें १००५.

घालिताए--घालीत आढे २१५.

घूइ-रातकिडा; °या (अ. व.) ९००.
 घुरघुरणें-घुरघुर असा आवाज
 काढणें; °रीति ५२२.
 घेणें-जिकणें; घेति ३५८.
 घेताय-घेत आहे ५९६.
 घोंड-घुटका ९५३.
 घोंस-गुच्छ; °से-गुच्छ; घोंस १७,
 ३००; ३७४; ४०९.
 घोसू तेज; पुंजपणा २०.
 घोसाळ-आवाज काढणारा-रे °ळेया
 ३४०; ५८९.
 घोसाळें-(ढोळ्यांच्या पात्याच्या)
 घोसाने युक्त ४१८.
 घोळणें-°ळिले १९.

च

चगळणें-चघळणें; °ळितां ४४३.
 चट-एकदम; चुटकीसरशी १६१.
 चटपटी-चुटपुट; तगमग ७९३.
 चढावनी-चाल, हळा; ६२०.
 चतुरानन-ब्रह्मदेव ५४.
 चंद्रकळा-चंद्राची कोर ३३.
 चंद्रतारा-चांदीच्या तारांनी भरलेले;
 हूपरी तारांचे ५०९.
 चंद्रलता-चंद्रिका नावाची वेल;
 मल्लिका वेल ५९७.
 चंद्रबिंब-वर्तुलाकार चंद्र ७८८.
 चमकता-चमकणारा; °ते ९४१.
 चरतें-चालतें; चालणारे ३८१.
 चवकणें-दचकणें; °के ६९०; मूय.

२०६२.

चवडा-चपेटा; पंजा ४८५.
 चवर-चवरी; °रें ५५५.
 चवरे-ओटा; आसन ३६. नरुख.
 ४३७.
 चवरघर-चवरी वारणारा ३५४;
 ज्ञाने. १३-४१७. °घरिणी--
 चवऱ्या वारणारी ५५१.
 चवरी-चमरी गाईच्या शेपटीपासून
 तयार केलेली चवरी; हिने वारा
 घालतात ५४.
 चवरे-ओटा; आसन ३६; नरुख. ४३७.
 चवरें-सडका-भाल्याला लावलेल्या
 पताका १०१६.
 चविढळ-रुचिहीन; बेचव ६४३.
 चळथा-समूह ९८१.
 चळोवळिक-चळवळ; विकारोत्क-
 टता; °का ६६७; उगी. ३१०.
 चाउरी-आसन; चादर; ओटा ६४,
 ४२९; °या २८५, ३८०; उगी.
 ७०६, नरुख. ६५४.
 चाकवरा-भोवरा; °रे ९४५; चा-
 कौरा ४४८.
 चांग-चांगला-लीलें २६८, ६२८,
 ७०१, ८१४, ९५६.
 चांगावें-चांगलेपणा; भले ७३४;
 ज्ञाने. १६-१९६; १८-१२२४.
 चाचरी-झोकांडी; तिरपी; °जाणें
 झोकांडी खाणें; अडखळत बोलणें,
 चालणें, बोवडी वळणें ६८८.

जात. १०५७; उगी. ४४९,
ज्ञाप्र. ८२७; नरुस्व ७६९.
चाचरे-चाल १०१२.
चांचूआ(वा)ड-चोंच; °डां ८६६;
°चुवाडे (अ. व.) ६४६;
°वाडीं (अ. व.) २९९.
चाड-लहर; तीव्र इच्छा; इच्छा १९९;
°डें १८५.
चातुरंग-चार अंगांचें (सैन्य);
(हत्ती, घोडे, रथ व पायदल)
९०४, ९३०; °गाची ७२९;
°गीचे १०२४.
चांदिनें(णें)-चांदणें ८१७; °दिनां
९९४. °दिणां १९.
चांदोवा-छत; °वां १००.
चांपांटी-चाफ्याचें झाड; °टीयाचें
३१२.
चांपेकळी-°ळीं ७८६.
चांपौल-चाफ्याची कळी; चाफ्याचें
फूल ४२६, °लांचीया ७६६.
चामकर्णे-चमकर्णे; चमकून चालणें;
धावणें; °के १००६; °कर्ती ९४५;
°ना ९९१.
चारे-खाद्य ३४१.
चालणें-चाल करून जाणें; हल्ला
करणें; स्वारी करणें; चाला ४८८;
°लिजे ४६६, ४८४; °लाचेया
३३२.
चाहाडा चाहाडी-चुगलखोरपणा
१३३.

चाहाडी-चुगली १३३.
चाहाल्लु-चाहूल १७३.
चाहूलि-चाहूल; पायांचा अस्पष्ट
आवाज १७३.
चाळविणें-फसविणें; °विसी ७८.
चितखणें-चिंता करणें; काळजी
करणें; सचित होणें; °खैला ७३५.
चिपोळी-चीपोळी पाहा.
चीडनी-चिखल ५३४.
ची(चि)त्रसाळा-चित्रशाळा; चित्रें
काढण्याची जागा; जेथे अनेक चित्रें
लावलीं आहेत अशी जागा १६७;
°साळीया ५९५.
चीप-चेपलेली; चेंगरलेली ५५६.
चीपोळी-चिरकांडी; लहान पिच-
कारी ६६२, ७०४; °या २६,
६६५, ७६६; सव. ४७.
चीर-वस्त्र; °रें १०१७.
चीरकांडी-पिचकारी. °डीं ६६४;
°कांडें ६६९.
चीरटी-फाटलेलें; °या १०५२.
चीरटी-खपली; तडा १०६४.
चीरटी-(उभा) चिरून काढलेला
तंतु; °या ७६७.
चीरणें-कापणें; °ती ५६२.
चीरणें-रचणें; तयार करणें; °रिळी
१८८. नरुस्व. ५९७.
चीरा-पाषाण; कापीव शिला ३०८,
७९६.

चीवडणें-मिसळणें; °डूनि ७६०.

चुभळणें-बुचकळणें; बुडवून काढणें;
बोळणें; °ळिला ९९४; °ळिली
३७८; °ळिले १९.

चुळचुळी-निर्वल; कोमेजलेली १९६.

चूर-भुगा; पूड; °री ७८४.

चेडे-चेदूक ८०१.

चैतन्य-अंतःकरण; चेतना; जाणीव;
८२७; माया ४२७; °न्यें-(अ.व)
६६६; °न्यें (तृतीया) ३६७,
°न्या ३८७, ५९४; °न्याची ३,
६०९; °न्याचि ५९; °न्याचेया
३६; °गिरीदुर्ग ७९; °दुर्गिचा
९९६; °नाथा ८२; ७४२;
°नाथाची ५८२; °रंगी ३७८.

चैद्य-चेदि देशाचा (राजा); शिशुपाल;
°दू ९१७; °द्यें ४६७, ८५९.

चोखडे-निर्मळ; पवित्र; शुद्ध ९४०,
९४४; °डें १९९, ७६२.

चोखाळ-स्वच्छ, निर्मळ; °पणें
३४३. नरुख. ५८५.

चोज-आश्चर्य; कौतुक २७८.

चोजउ-चोजवणें पाहा.

चोजवणें-पारखून पाहणें; विचारपूस
करणें; °जौ ८६५ (पाठभेद);
°वितां ८६१; °वे ७६८.

चोरटें-हळूच चोरी करणारें ७०७.

चोहदा-चव्हाटा; चार रस्ते जेथे

मिलतात अशी जागा; °टे ३३६.

चौ-चार ६८४.

चौकी-देवडी; पद्मान्याची जागा;
°किया ५७१.

चौगुणा-चौपट; चारपट २७३,
६२१. नरुख. ६५२.

चौड-चार प्रकार ५६८.

चौताळणें-आवेशाने वर उडणें;
°ळे १००७.

चौदंत-हत्ती ९४०. नरुख १३०.

चौपटी-चार पट; चार पदर; ५६९.

चौवार-चौक; चौकोन; चौकोनी;
चार खांबी; चव्हाटा; °रां ९६,
३३५. °रीं ६१०; ज्ञाने. १६-
२२१; ऋ. व. ११०. नरुख. ५८८.

चौमेर-चारहि बाजू; °रीं ९५४.

चौहात-चार हातांचा; चतुर्भुज २१,
५१४.

चौहातुमळ-चतुर्भुज मळ २१, ५१४
च्यूतांकुर-आंब्याचीं कोवळीं पानें
८३७. °राचां ८२४; °रांचीया
७६५.

छ

छपन-छप्पन ५४२.

ज

जगचवरे-एक कुळ १०२३.

जगजुग-आकाश ६३.

जगजेठी-जगांतील श्रेष्ठ मल्ल; सर्व-
शक्तिमान; °ठिसी ६८८.

जगझंपू-जगावर ज्ञाप टाकणारा;
आपल्या ज्ञापेंत आणणारा १५४,
१०३१.

जगथापू-जगाला मारणारा १५४.

जगदळा-जगाचें निर्दलन करणारा
१५५, ५१४; °ळे ८७२. मूप्र.
६६०.

जगदळे-एक कुळी; आडनांव १०२१.

जगद्वंदन-सर्व जग ज्याला वंदन
करतें असा, जगद्वंद्य ६५.

जगन्नाथ-जगन्नाथ; जगाचा स्वामी;
°था ४४४; °थें ४२९.

जगनिवास-एक कुळी १०२१.

जगबोळू-जगाचा नाश; सर्वनाश;
संहार; °ळु १०३९. °ळू १६४,
९२१, १०७९. °बोळाचें ६३.
सव. ४३९; मूप्र. २५९१.

जगमल्ल-एक कुळ १०२३.

जंघन-मांडी ३९१.

जघा-मांडी; °द्वय ३८९.

जटा-केसांची जाड बट; °टै-जटा
१४१, ८६९; °टैची ४३.

जडै-जटै; जटा २७१; उगी. ४३२.

जम-यम; कृतांत; °माची ९३०;
°मासि ९३७.

जमपुरी-यमाची नगरी १६१.

जमुना-यमुना नदी; °ने ६१; °नेचां

८६६; °नेचीप ९८३; °नेचीया
१०७३.

जलपणें-बडबडणें; °सि १०७१.

जवं-जों ४६८.

जवड-समूह; घोस; °टें ६६८.
नरख. १७०.

जवदंड-गवसण्या घातलेले. भाले
५२७.

जवनिक-पडदा; आच्छादन °के
६६३; °का-पडदा १०४९.

जवळा-जवळ ४३१, ४८१; °ळे-
जवळ ५६६.

जवळिके-जवळ ५६०, ५६३, ५७२.

जवळीक-साजिध्य; °ळिकेसी ४४.

जवादिप-कस्तुरी; °मांजर-कस्तुरी-
मांजर ३३९. नरख. ५९७.

जळकेळि-जळक्रीडा ६५०, ६७४,
६७६; °ळी ६६६. °ळिचें ७०७.

जळसेनू-विष्णु ११०.

जांघिवा-पुत्र ३७०.

जाणता-ज्ञानी; ज्ञाता; शहाणा
४६८; °तां (तु) ३६५. ७४४.

जाणपण-शहाणपण; जाणीव; °पणें
८४.

जाणराय-ज्ञानियांचा राजा; °राया
(संबोधन) ७८.

जाणवणें-सांगणें; माहीत करून देणें;
°विजे ११८; °णितलें २२५.

जाणवणें-वारणें; हलविणें °चिताप
५४.

जाणीव-जानवें; °स्नेज-जानव्याचें
वसतिस्थान, खांदा १०७२; °जा-
निवें-जानवें; °निवेयाची ४३;
°जानिवसेजे १०४४.

जाति-प्रकार ९४६.

जाति-कळिका-जाईची कळी ६६१.
७६३.

जाति-जीवन-प्रकार व जोपासना
२८९.

जान-जाणता; ज्ञाता; °नीं ६२०.

जांबू-जांभूळ २९९.

जांभै-जांभई ५५८.

जालां-झालों १३२.

जालीए-झाल्यें २११.

जालहोरी-एक बंदर; °रिचे ९३६.

जावडे-कुंकू; °याचेनि २७५; °डें
५८९.

जावळिचा-जावळा भाऊ; °ळिचे
९३५.

जावळी-जोडी ३९०.

जावळीया-जावळा भाऊ २६४.

जाळा-ज्वाळा ७४५.

जाळांघर-जाळीची खिडकी; °रें
५९८.

जितणें-जिकणें ३७; °तले ८०४.
°तलें ७२८; जीतले ९१६.
°तिले ३७.

जीरविणें-चोळून मुरवणें; विताति
४८०.

जीए-जिवंत राहतो ४६९.

जीणे-जिकते-तो २६८, ६३८, ८०१;

°णवे २६६; जीणवणें-°णौन

जिकून ९८५; °णौनि १०८४.

°वति ५६७.

जीणें-जिवंत राहणें; °जीयां १२०;
जीति २२.

जीता-जिवंत (पाण्याचा) ३१३,
५४८.

जीनी-जिकलेले - मिळविलेले द्रव्य;
द्रव्यप्राप्ती ६३५.

जीयालें-जीवित; जिवंतपणा १०१.

जीयावें-जीवत राहावें १३७.

जीव-प्राण ५६; °चकोर ३३;

जीवाभेण- प्राणाच्या भीतीने
१४३.

जीवन-जिवंतपणा; °ना ५४४.

जीव्हाळा- अंतःकरणाचा ओलावा;
प्रेम १००.

जुआळी-गुप्तहेर; हेजीव; बातमीदार;

पत्रवाहक; जासूद; °ळिया ९०७;

कर गुप्तहेर; बातमीदार ३५४.

°ळि कार; °ळिकारी ९०८.

जुझणें-युद्ध करणें; लढणें; जुझ

युद्ध; भाडण १२०, ८९५; °झाचें

४४१; जुझाची २६७; ८७८;

जुझीं ९१४; जुझे ८८९;

जुझती ८९०; जुझिनले ९७४;

जुझतां -- ८७७, १०५५;

जूझतु ८७९; जूझताति ९७१,
१०६२; जूझतील ८९६.

जु(जू)झार-जूझार-झुंजार; योद्धा;
जूझ करणारा; झारू २६५, ९१८;
१०६८; झारां ८९१.

जुझती-लढाईची (वेळ); तीए
८८७.

जुनट-जुनाट ६१४.

जुंभनाख-जुंभया आणणारें अख;
खें ४५७.

जेंगट(छी)-घाट; घळ्याळ; झेंगट
टा (अ. व.) ५२१.

जेवणी(नी)--उजवी; ३६०, १०२७,
१०७०; ए ५४६; घालणें
६१०.

जेवना-उजवा ९४८; ने १०६३.

जैन-मार्ग-जैन धर्म ९७.

जैतवादी-विजयी १०८३.

जोईसि-ज्योतिषी; जोशी; पंचाक्षरी
८०८.

जोगावन-वरवरची समजूत; संपा-
दणी १८३.

जोडणें--प्राप्त करणें, मिळविणें
डिजे १३६.

जोड-एकत्रित १००८.

जोड करणें--दोन पायांच्या दुडकीने
धावणें ५३३.

जोत-ज्योत; रंगाची दीप्ती; ती
(सप्त.) ४१३.

जोघ-योद्धा; घांचा ९४३.

जोंधळा-ज्वारीचा दाणा; ठे ९१३

जोहर-(सं. जतुगृह) आग; पेटलेलें
घर. रीं २७२, १०८०.

जौळ-समूह १०१४; नरुस्व ७१२.

झ

झगडा-भांडण १२१, नरुस्व २३२.

झड-घाई; त्वरा; करी-ताबडतोब
१७४, ५१०, ६७३; करुनि-
घाई करुन; त्वरेने २३६.

झनें-नका; निषेधार्थी अव्यय ७९४.

झळफळीत-चकचकीत ४१७.

झळंब-चांदवा; वाचे १०१७.

झळंबणें-बुडणें, धुणें; स्नान घालणें;
स्पर्शणें; वर्मी लागणें; ली ४१५,
६१५; बीजे ७७४; बी २७७;
लीचए. ११; नरुस्व. ३९५,
८२१; ज्ञाप्र. १६५. उह. ६२-१.

झळाळणें-चमकून दिसणें; शोभणें
३१; ठिले ३६२; ठिली ४३.
ळीत ३१.

झळाळीया-तेजस्वी; लीयां १५५.

झाक-पंक्ति; समूह ६०४; नरुस्व.
७४७. ज्ञाप्र. ४१२.

झांकन-झाकण ७७७.

झाकवणें-मोहित होणें; वेध ६५८.

झांकोळणें-झाकून जाणें; अंधारणें;
ळलें ३२७.

झाडविणें-खाली उतरविणें; काढ-
विणें; °विलीं ८५२.

झळाळित-दैदिप्यमान; तेया ९९५.

झुलळी-धार; झुलझुल वाहणारी
३९६.

झुलु(ळ)क-(वाऱ्याची) लहर ७५७,
८२६; °ळूक ६१२.

झुलुंबूका- झुबका; गुच्छ ४०८;
°बुके ४२४, ७१६.

झोंपावणें-उडी मारून झोंबणें; झेप
घालणें; °बति ३३८.

झेलणें-वरच्या वर धरणें; °लिजे
३६६.

झोंबणें-बिलगणें. °बिनली ७०५,
८०७. °बता ७१०. सव. २६१.

झोंबी-भांडण १०४१. °एवीन
११९.

ट

टकमक-टवटवी; बहर; °का ६६७;
उगी. ३१०.

टका-निशाण; पताका १०३१; °के
५२७. ५७२; °केनि-पताकेने
१०२९. नरस्व. ७८९.

टवाळ-बदकर्म; °ळें ८६४.

टांक-टाच; °का १०७४.

टाकणें-(१) प्राप्त करून घेणें °कूनि
४०, नरस्व. ४७६.

(२) सोडून देणें. °कौनि १४१;

°किलें ७०२; °कीतु १०२७.

टाटाउनि-करकचून १३१.

टापु-टाप; पाऊल १००६.

टापू-नागवेलीचा अंकुर; कोंव.
°वांचीया ३११.

टिवळा-नडगें; तबल्यासारखें एक
चर्मवाद्य ५२२.

टुकणें-थकणें; °ले ९७४.

टोपरें-टोपी, शिरछाण, टोप ५०९.

ठ

ठकणें-आश्चर्यचकित होणें; °लीं ६०९.
नरस्व. १४५.

ठसा-मुद्रा, छाप ५५.

ठापठाओ-तात्काळ, ताबडतोब
ज्ञाने. ११-२२७. नरस्व. १६१९.

ठाओ-समय, वेळ ७३९. ठाओ-
जागा; °फेडणें समूळ नाश करणें
७९.

ठाकणें-थांबणें; उभें राहणें; °कैल
थांबेल ७५९, ९२१, ९३८; °कों
४५.

ठाणें-स्थानक, वसतिस्थळ ४७,
१६०, ३२४.

ठानौरी-स्थानबद्ध; मृत ९६२;
ज्ञा. १८-४३६, १०५५.

ठि(ठी)कलग-रत्नजडित ३६२;
°लगा ५४. नरस्व. १७१, वळा.
१७८.

ठिकस-(१) नीटनेटके; व्यवस्थित;
खुंदर (२) मोत्यासारखे; °सां २०.

ठेंगु--खुजा माणूस ८६८.

ठेला-राहिला ४३८. ठेली १७९,
१८६, ६०९.

ठेवणाइतु-राखीव; ऐनवेळीं उपयोगी
पडणारा सेवक २६१.

ठ

डंकू-दंश ८०९.

डमडमीति-डम् डम् असा आवाज
काढणारी; ०तिया ५२४.

डंबाळ-विस्तार; मोठा खटाटोप;
ऐश्वर्य; लवाजमा ७२५; ०ळें ५७८;
उगी. ८६, ३०७.

डवरणें-गच्च भरून जाणें; झाकोळणें;
आच्छादणें; ०रिलें ३६२; ०रिले
५०८; ०रिला ९९८.

डांकूलता-सरवदा; भविष्य सांग-
णारा ८१६.

डाग-नदीकाठ; ०गा १०७३; ०गे
९८३.

डाडाणें-डरकाळी फोडणें; आरोळी
देणें; ०इला १००४, १०७६;
०डात १०५६; ०डातु ४४०.

डाब-कमर; ०बेचें १०७७.

डाहाळी-फांदी; ०या ६१७.

डाळपण-लांबी (टीप); ०णें ६१८.

डीळी-खांब; टेकू २९८.

डोलनें-डोलणें; उमें राहून इकडे व
तिकडे हलणें; ०याचें २९३;
०याचेनि २९२.

डोहळणें-डोहळे लागणें; वासना
निर्माण होणें; ०ळैले २७४; नरुख.
७६६.

डोहळा-सं. दोहद; वासना. ०ळें
३७१.

डोळसा-सूक्ष्म दृष्टीने पाहणारी;
सुंदर डोळ्याची ८१.

डोळे मोडणें -- साभिलाष नजरेने
डोळ्यांची हालचाल करणें. ३७२.

डोळेलांस-दृष्टिद्वारां इतरांना वेध-
णारा; त्यावर मोहनी घालणारा
१५६; नरुख. ३०९; मृप. १०८८.

डौडिची-डौडिचें १०२५.

ढ

ढवंश(स)-लहान नगारा ५२५,
१०२५.

ढवसाउ-बलिदान; आहुति ४४९.

ढळणें-फडकणें; खेलणें; इकडेतिकडे
हलणें; ०त १०१६; ०तां १००२.

ढळता-उतरता; ०तिया ६४८.

ढळमळित-ढळढळा; ०तें ८४७.

ढळाळा-झळझळणारा; फडकणारा
३८४.

ढाळु-स्नान ७७८; नरुख. ५६५.

ढाळ-डौल; आकार; ०ळाचां ६००;
०ळाचें २९; ०ळें ७०६.

ढाळणें-टाकणें; घालणें. ०ढाली
२५४.

ढि(ढी)साळ-निष्ठुर; मर्मभेदक;

उद्धट; रांगडी; °लें ६७७; °पण-
उद्धटपणा ८१९.

ढीलीं-मोकळीं ३५६.

ढेंस-निविड; घनदाट; °सा ९४३.

ढेंसा-आगरडे; अंकुर; कोंव; °से
३७५.

त

तडस-तहानेमुळे घशाला पडलेली
कोरड १०५५.

तणहार-गवती झोपडी. °रें ९३.

तनकट-लहान कोवळें गवत; °टें ४८६.

तन्नी-तणावा; ताणून बांधावयाची
दोरी; ताणदोरी ५७०; °निया
५७०.

तपणें-तापणें; °पे १५१.

तपोघन-तपस्वी; तप हेंच ज्यांचें
घन आहे असे २७१.

तमाळ-एक वृक्ष. °ळांचे ३७५.

तरणी-सूर्य १५७.

तरळणें-चंचळ होणें; भ्रात होणें;
दिपून जाणें. °ळैले ९.

तराण-उत्कर्ष ६२७; उगी. २२, ४४.

तराळु-शिपाई; कोतवाल ३०४;
लीचण ३८.

तव-मुळे ७२०.

तवं-तर ७९९.

तवंक-आवेश; जोर. °कू १०४८;
°काची ६६६; °कें १८६, ९८६,
९८८; सव. ३५८.

तवंकणें-आवेशणें; कैला ८५८;
°कैले २१७; झाने. ११ ३४२
(कुंटे).

तवंगु-उंच माचा १०२०.

तळवाग-लगाय दिले सोडणें.
°वागे १००१.

तळवट-पायथा. °टें ५७६.

तक्षकु-सर्प ८०९.

ताकधीकित्ती-ताक विकणारी;
°तीया २०७.

ताटकाढा-उष्ट्रें काढणारा; सेवक
७६; उगी. १६२; °हें ६१३.

ताटि-थवा; समूड; ताटवा ५९६.

तांडव-नृत्याचा एक प्रकार ४५०.

तांडे-पानमळा; समूड; मळा; °डीं
३११.

तातणें-तापणें, पोळणें; °तली १९६;
°तलीपा-तापल्या ३४४.

तानि-ताण ७०३.

तान्हेला-तहान लागलेला; °ले
१०५५.

तापटणें-थापटणें, चुचकारणें; °डती
५५९.

तापसी-तपस्वी; तपश्चर्या करणारे
ऋषी १३२, १३३; °सां ४७४.

तांवकी-गुच्छणें; एक वाय. °या
५२३, १०२५, १०५२.

तांवोळ-चं. ताम्बूल; विडा ७१६.

तार-सोनं, हवें इत्यादि धातूंचा
तंतु, धागा; °रें-३२९.

ताराण-बळ; सामर्थ्य ६७२; उगी.

३०८; वळा. ३७९; नरुख. ४४७.

तारू-नाव; होडी १००५.

तार्किक-तर्कशास्त्री; तर्कवादी; तर्क

करणारे २५, ३५०. °कांचीया २५.

ताळ-ताल; ठेका ६९७.

तिकडौनि-तिकडून; त्या वाजूने ९७३.

तिखट-तीक्ष्ण; अणकुचीदार; °टे ६८७, ७१०; °टें ८४०.

तिंगुण-सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण. °णांचीय २४२.

तिडकी-स्फुटिंग; ठिगगी; °या ९१२.

तिमणें-तिंबणें; तुडणें; ओळी होणें; °मली १९७.

तीखणी-तीन मजली माडी; °णीया ३२५.

तीथरें-तीन थरांचें ७६०.

तीधारा-तीन धारांचा, तीन कोरांचा ७१५.

तुक-मोजणी; °केझीन-न मोजतां ३२९.

तुकणें-लवविणें; छुकवणें; नमविणें; °किला ३१०.

तुकमठ-हलकी; तुलनेने कमी ३९१; ऋ. ३०; सव. ११८.

तुकविणें-छुकविणें; नमविणें; लव-विणें; °वीन ५९९.

तुडताळा-कुंडीण; °चिया ६३५.

नरुख. ७६५; मूप. ७४६.

तुंब-तुंबा; चाकाच्या मध्यभागी असलेले लाकूड ५०८.

तुरट-तुरटीसारखें; कमी प्रतीचें ६१४.

तुरतुरणें-तुरतुर असा आवाज करणें; °रीति ५२२.

तुरंवी-मंजिरी; °यावरी २५५.

तुररी-तुतारी, एक वाद्य; °रीया ५२३, १०२५.

तुरें-तुतारी १०४९.

तुषारू-बारीक थेंबांचा शिडकाव २८०.

तु(तु)सीं-तुझ्याशीं; तुझ्याबरोबर ११४; °सीं १०६८.

तूबू-तुंब; साठा १०१५.

तेजी-घोडा; °जीया २३४, १०३३; °याचीं ५०६; °जियाचे ९३६;

°जियांचेनि ९९०.

तेव्हडा-तेवढा ८७९.

तेव्हेळि-त्यावेळीं १४०.

तेहीं-त्यांनी ७७१.

तोखविणें-तोषविणें, संतुष्ट करणें; °विला ७३८.

तोंगल-कानांतील एक अलंकार. °लें ६६१.

तोडरू-पायांतील एक दागिना, याला जित राजांच्या मूर्ति टांगलेल्या असतात; नूपुर १४; ३८८, ७९१.

राचा-ज्यांत नूपुर घातले आढित
असा ४२८; रीं ५४८. उह. ९६-
८४. नरुख ३७३.

तोडर-मल्ल-एक कुळ १०२३. मूप्र.
२६०३.

तोडर-राय-एक कुळ १०२३.

तोडिजति-तोडलीं जातात ७२.

तोरण-प्रवेशद्वाराजवळ बांधावयाचीं
आंब्यांचीं पानें, फुलें वगैरेचीं माल;
णें ५९२, ५९३.

तोंडीखर-खरसिंग, एकवाद्य १०२५.

तोंवर-मोहर ८३७; उगी. १९.

त्रासू-मीति ९०३.

त्रि(त्री)नेत्रु-शंकर ७३८, ९२८.

त्रिप-एक प्रकारची चाल; दुडकी;
पेचें १०१२.

त्रिपथा-तीन फराच्यांचें निशाण;
त्रिपताका ३०.

त्रिपुरारी-शंकर ५५३.

त्रीशांक-तीन बाजूंचा; त्रिकोणी;
वर त्रिकोणाकृति असलेला ७६४.

थ

थडक-धडका; टक्कर १०४१.

थडियावणें-थड् थड् आवाज करीत
आपटणें; आदळणें; विले ९३४.
नरुख. ३०८, ६९३.

थरारणें-कंप पावणें; री १८७.

थाटणें-रोवणें; पेरणें; टिजति

३१२.

थाटी-गर्दी १०३४; धपू ७९.

थाप-थापट; चावट; पा ९८२;

वे-हीं-थापटांनी १५९.

थापटे-सेवक ३५३.

थारणें-साचून राहणें; रे ७९१.

थांवो ठाव; जागा ६६८.

थीरू-स्थिर; थांबा; स्थिर राहा ५०२,

५६२, ५६४, १०००.

थोकणें-थांबणें; लें ५८.

थोबडें-घोंगडें; असुंदर ४०७.

थोरटी-थोर; मोठी; जड; विशाल;
या ७६७.

थोरटें-मोठें. टीं ६५७.

थोरि-मोठेपणा; विशालत्व ९५४,
९७२; रिया ६५४.

थोवेकार-लहान पकथांचे नायक
१०२१; रीं ५०१; नरुख.
८७६; वळा. ७५.

द

दखवणें-दाखविणें; प्रगट करणें;
वीसि १०५.

दगडाळी-दगडांचा समूह ९५५.

दडफड-धडपड; जोराचा प्रयत्न;
डे ९१७.

दडवांदडें-वेगाने; त्वरेने; तातडीने;

एकदम ७११; वांदडीं ४७९;
५८५; उगी. ७५, ५२६; ऋव.
६१८.

दडा-समूह; डे ८०१.

दंड-बाहु; °डों ६६४.

दंडकाष्ट- संन्याशाच्या हातांतील काठी १४२.

दंडनायक-सेनापती ५०३.

दधि-दही ६५.

दरा-मोठी दरी; °रे १०५३.

दशा-चांगली स्थिति; उत्कर्ष ६२७.

दळ-(१) सैन्य; °ळें ४६६.

(२) पान; °ळांचीं ७७२.

दळभिडे-(१) तेजःपुंजपणाने

(२) नेत्र, कर्ण वगैरेंचा समूह ४०७.

दळभीडा-सैन्याशीं भिडणारा; युद्ध करणारा ८७९; °डें (ना.) ९९४, (तु) ९९०.

दळवाडा-दीर्घ; उंच; धिप्पाड; °डे ९३३; ९४०.

दळवाडे- समूह ९४, ३४६; °डें ९४, ७६२, ९४४. ज्ञा. १८-३७; नरुस्व. ४१६.

दळवै-सं. दलपति; सेनापति ५६०, ८९८, ९०५, ९२३, ९२८; °याचे ५२७; नरुस्व. ४१४. ज्ञाने. १-११५.

दळें-म्यान ११; °बांधणें-म्यान (अर्थात् तरवार) कमरेला बांधून युद्धाला उभें राहणें ११.

दाखाळा- दाखला; खात्री करून घेण्यासाठी केलेली पाहणी ३३२; वज्रा. ३६६,

दाटणी-गर्दी; खेचाखेची ५३६.

दाटणें-पसरणें; आंथरणें; °डुनि ६०७.

दाटणें-गर्दी होणें; गर्दी करणें; °टती ५६२; °टतु ५९४; नरुस्व. ४७२.

दाटणें-बांधणें; दाबणें; तंग करणें; ओढणें; °टिला ६५९; °टिलें ६६१; °टिलेया १००७.

दाढदळा-(१) बलवानानाहि दळून काढणारा, त्यांचा नाश करणारा.

(२) पुष्कळ सैन्य असलेला.

°दळया ७९.

दाटि-लहरी १८६.

दाटुगा-बलवान; दांडगा. °गेयां १५५. °गेपण सामर्थ्य; दांडगेपण १६२.

दाडूरंब-अभिमानी, गर्विष्ठ ८४.

दांडी-पालखी; °या ५०४; °डिया २३४; डियाचां ५५१.

दांतखीळि-दातांच्या दोन्ही कवळ्या एकमेकांवर खिळणें, पक्क्या बसणें ५४०, ८४३.

दातारू-दाता; देणारा; दानी; ७, १०८७; °रें २३२.

दांतौरी-दंतपंक्ति ९५०.

दादो-वडील भाऊ; दादा २१२.

दानघ-दैत्य २; °सिरसाडु-दैत्यांचा शिरच्छेद करणारा ६१.

दानी-देणारा; दाता १०७,

दापाती-छेदणारे; तीक्ष्ण; °यां

१०७७.

दापिगा-इतरांना दावणारा; दटाव-
णारा; °गेयां १५५.

दावूक-तबेल; तबला ३२०.

दामोधर-मंदिर; घर ३३७; नरस्व.
४१३, ४१५.

दारवठा-दरवाजा ४६, ४२०.

दारवंड-दरवाजा ७६४; नरस्व.
४२० (पाठभेद).

दारें-पाटाचें पाणी सोडण्यासाठी
बांधाला असलेलें दार-छिद्र २५४.

दावणें-दाखविणें; °विली ६१२.

दि(दी)ग्गज-दिशारूपी हत्ती; अष्ट
दिशांना असणारे हत्ती; त्यांच्या-
प्रमाणे बलवान; श्रेष्ठ, उंच हत्ती.

°जाचीया ४००; दीग्गजां
४९३; °दीग्गजांचां १००६;

दीग्गजघंटांसीं १००७.

दिठिवा-दृष्टि ११४.

दिवटा-दिवा धरणारा; मशालजी;
°टे ३५३.

दिवे लावणि-दिवे उजळणें; दिवे
लावण्याची क्रिया ६; ज्ञाने. १५-
३८१; उगी. ३४४. °दीवे-
लावनी १०५१.

दिव्यांजन-अलौकिक असें अंजन,
काजळ, ५८.

दिसतीति-दिसलां असतां २१४.

दि(दी)क्षागुरु--दीक्षा देणारा
आचार्य; सर्वश्रेष्ठ १५२, ४५८,
४९७. स्व. ४८२.

दीउनि-दिवसापासून १३२.

दीघिया-मोठी; लांब ३४६.

दीजे-द्यावें; देइजे २९, ७२४; °जैल
३६४.

दीपवति-समई ७३८.

दीव-दिव्य, खात्री; पटवण्यासाठी
केलेलें खडतर कृत्य; °वीं १९४.

दीवाकर-सूर्य; °राची ४८७.

दिवाळी-दीपावली १०.

दीवी दिवा; मशाल ८९७; °याचेनि
९; नरस्व. १०८.

दीशा-बाजू; लकेर; आरंभीचे स्वर
८३५.

दीस-दिवस १२३, १६५.

दीहेंदिहें-दिवसेदिवस ८३६.

दुआळणें-दुखविणें; मारणें; °ळिली
५५७.

दुकळ-दुष्काल; °ळीं ५; ज्ञा. १५-
२६२; १३-१७०.

दुखनें-दुखणें; आजार ८१५.

दुणावणें-दुष्पट होणें; °वला २७३;
°नावली ६२७.

दुणीं-देवइदीं -- वाकडीतिकडी;
डाव्या उजव्या बाजूंना (टीप)
५६१.

दुपटी--कांचोली ६४०.
 दुपटे--चिलखत; ट्टी ९४९, ९६८.
 दुपणें--दोन पानांचें रोप; अंकुर ३१९.
 दुपाहारि--दुपार; दोन प्रहरची वेळ
 ६११, ७२१; हारीं ८३०.
 दुफोडि--दोन भाग ८५२.
 दुमदुमणें--दुम् दुम् असा आवाज
 काढणें; मीती ५२३.
 दुमदुमा--दुमदुम् आवाज करीत ३२०.
 दुर्ग--किल्ला; गड. गिंचा ७९.
 दुवाळणें--धावणें; लितां ५२९.
 दुपण--दोष २८९.
 दुसरें--दोन पदरांचा हार ४०४,
 ६६०.
 दुहवू--दोहन ३१७.
 दूतिका--सेविका ३१.
 दूस--तंबू; दुसें (अ. व.) ५७०,
 ९२७.
 दृती--रस; अत्तर ५८९, ६०२, ७८१.
 दृमू--वृक्ष; दुम ६९.
 देओं--देण्यासाठी १७२.
 देखतखेओ--पाहताक्षणींच ६५८,
 ८९९.
 देखणें--पाहणें; खिलासि- पाहिला
 गेलास ११२.
 देखोवेखि--पाहणी; दृष्टादृष्ट ९४९.
 देज--हुंडा; देण्याचें द्रव्य; देय ४४१;
 जा २०७.
 देटी--धीट; गर्विष्ठ; दिया १५४.

देवका--देवाचा ७६; कीप ७७.
 देवांग--देवाला योग्य असें वस्त्र;
 उंची वस्त्र; गें ७२१; धपू ३९.
 देव्हडा--वाकडा; बुचब्याप्रमाणे
 ६५९; डी ४२५; डीया ६५३,
 ७१५; डेनि ७०५; व्हडीं ५६१.
 देव्हारा--देवघर; देवासमोरील पूजा
 ८११.
 देशकू--समूह ८४२; उगी. १६;
 नरुख. २१४; ज्ञाप्र. ४१५.
 देशवळ--देशांतील; मृत्युलोकांतील;
 सामान्य प्रतीचे ३०५; मूप्र. २३१८;
 विसिं २-४.
 देहा--दिवसा ८९७, ९००; धवळेया
 -दिवसावळ्या ९००; मूप्र. २८९०.
 दैत्य--१४७, १४८, १४९.
 दैत्यसदनु--दैत्यांना ठार मारणारा
 ६६, २३०, ८५८.
 दैत्यविभाडु--दैत्यांचा नाश करणारा;
 ९८७; डें १८५, ७२७.
 दैन्य--दारिद्र्य १५०.
 दैवी--भाग्य ५८२.
 दों--दोन ६०४.
 दोंदिलु--पोट फुगलेला; तुंदिल;
 तुडुंब भरलेला २१, २८७.
 दोषें--साठी; कारणाने ३८९; सब.
 १०१; ज्ञाप्र. ४१७.
 दोंडीचें--नगारा, होल ३५७;
 डिची (अ. व.) ५२१. वाद्य
 ३५७. डोंडिची पद्दा.

द्वीजकूलें- द्विजाचे-ब्राह्मण, क्षत्रिय,
वैश्यांचे समूह ८५९.

घ

घगधगित-ज्याच्या ज्वाला निघतात
असे; तेनि ९१३.

घड-शरीराचा मानेखालील भाग;
शिरविरहित शरीर ८४०, ९५२;
डे ९५५; डांचा ४४८; डांचें
४५४; घरि ९५५.

घडा-तुल्य; सारखेपण ९९३.

घडाडी-भडका; घग २८१.

घडौती-घड; चांगली; पक्की ४७६.

घनुवाडा-घनुर्धर; घनुष्य धारण
करणारा; डेया ९५१. नरुस्व.
७४६.

घरणी-पृथ्वी ३६८.

घरणें-आटोपणें; आवरणें; सावरणें
ति ९७०; ती ८७२; रे ९७६.

घरिती-घरण्याची ६८५.

घरू-पाट; प्रवाह ७६८.

घर्म-कूडावा-संकटांत धर्माला साह्य
करणारा; वेनि ३५.

घवडु-घडभाकट मनुष्य; आढदांड
मनुष्य; नवरा ४८८.

घव-घोरणी-युक्तिवाज; धोरणी
६८०; रनी ७०९.

घवळा-पांडरा; स्वच्छ; प्रकाशमान;
लेया ९००.

घवळार-घवलगृह; चुनेगच्ची घर;
घर; रे ९४, ९४५.

घसा-पीटि-घसणें आणि पिटणें;
रेटारेटी व मारपीट ९६५.

घाए-घाय पाहा.

घाकड-धीट; पराक्रमी ४८४;
पण-धीटपणा १४५.

घाकुटा-सेवक. टे ३५३. उह. ७-
७३.

घाकुटी-सखी; दासी; लहान
यासीं १७६; याचां ६५२.
नरुस्व. ७८. कुटेपण-बालपण
४३५.

घाकूटे-लहान. कुटीं ४०२.

घाटी-पाश; फासा; १९३; ज्ञाने.
१२-४७.

घाडी(डि)-हल्ला ३४, १६१, ४८७.
नरुस्व. २१७.

घाट-ब्रह्मदेव; घात्रा ७३९.

घादडधूदडा-घोंगडी; रांगडी ६७५.

घान-गव्हाचे कोवळे अंकुर. नाय
१९४.

घापसी-घोंगडी; असंस्कृत; गावठी
८६; २२१; या २१९.

घाय-दाई; उपमाता ९१, ५०४;
ए (सं.) ८२८; या ५५३.

घाय-भाऊ-दूधभाऊ; दाईचा मुलगा
५७४.

घारसा-धार, खळाळ, प्रवाह
१०१२. सां १०५१, १०८१.

घारा-कलश. सां ७८२.

घारा-प्रकार; रे १०१२.

धारागृह- हिमगृह; धारांनी शिंपलें
जाणारें शीतलोपचारासाठी तयार
केलेलें घर; °गृहें ५७३; ६३३.
६४२, ७५९; °गृहा ७५८;
°गृहीं ७७१.

धारातीर्थ- रणांगण. °तीर्थिचा
४४४.

धारास्तर्पण- जलधारांनी केलेलें
तर्पण ८४८.

धावं-इच्छा ६०४.

धावना स्वामीच्या बोझ्यासमोर किंवा
पालखीसमोर धावणारा सेवक ५०.

धावनी(णी)-उपचार; शांति २८२,
७५३, ८४४, ८५१; °णी ४१९
नरस्व. ६८२.

धावणें-पळणें; °विनलीं ६०६;
°विनले ८७४.

धीर-धैर्य; सामर्थ्य; °रें ३०१.

धुणें-स्वच्छ करणें धुइ-धुते १७८.

धुआवन-धुणावलीचें वर्षासन १६२.

धुधुकार-फूत्कार ९३१.

धुंधुका-फडफडाट ५२८, १०३१.

धुधुवाट-फूत्कार; आवाज; °वाटी
३१४.

धूधूवात-गर्जना करणारा; °वाते
४४५.

धुधुळी-धूम, धुमाळी; °ळीया ७११.

धुधूवाट-झेंझावात; °टें ४८१, उह.
१५१-१२.

धुमकुस-धुम असा आवाज करीत
नरस्व. ४३.

धु(धू)माडु-धुमाकूळ; गदारोळ;
२८६, ६९३.

धुमाळि-धूळफेकीचा खेळ २८४.

धु(धू)र-श्रेष्ठ पुरुष; सेनापती; पुढारी;
नायक २६७, ४९६, ५८७;
°रांचा ८५४; °रांचां १२६.

धुरजेटी-धूर्जेटी; शंकर १००८.

धुस-भीतीचा धसका १२५.

धुळवडि-धुळवड; एकमेकांच्या
अंगावर गुलाल वगैरे उधळण्याचा
खेळ २७५.

धूणें-स्वच्छ करणें; °इजे ७८४.

धूनी(ना)-धुणें; धुवण १०७८.

धूम-धूर; धूम्र; °धुमाचे १०१९.

धूर(ळी)-मुख्य; नायक १०२९.

धूरा-पुढारी, नायक. ५४२ ९६५.
°रां ९८३.

धूळिकोट-भुइकोट किला; °कोटीं
४५२; उगी. १९४.

धूळीरा-धुळीचा लोट ५४१. उह.
७४-३१.

धू-मंडळ-ध्रुवमंडळ; °ळेंसीं ३२२.

धोटा-रंग उडविण्याची मोठी पिच-
कारी ६६९, ६७०; °टे ६६८,
६९२. नरस्व. ८४५.

ध्यान-चितनाचा विषय ३८१.

ध्वजू-झेंडा; निशाण ३८४.

न

नटोवा-नट १००२.

नंदन-इंद्राचें उद्यान ६४३.

नंदनु-मुलगा; पुत्र ८५८, ९८५.

नवरत्न-मुक्ता, माणिक, वैद्यूर्य,
गोमेद, वज्र, विद्रुम, पद्मराग,
मरकत व नील हीं नऊ रत्नें.
४५; 'रत्नांची २३८, ३३५,
६१०, ६४५.

नवल-आश्चर्य; आश्चर्यकारक; अपूर्व
२७३, ३०५; ७५९, ७७०. लु२१.

नवसीपं-नवस; नवसाचा पदार्थ
११३; नरुख. ६०२.

नव्हतें-नसलेलें १२४.

नव्हाळी-नवलाई; आश्चर्य २३,
२९६.

नसुधी-नुसती; केवळ ५३७.

नळिनी-सूर्यविकासी कमलिनी;
'नीचें ६२९.

नाकवस्त्रे-समोरचा भाग १०६२;
'या १०६२.

नाखूडे-न आखूडे; आखडत नाही;
आवरला जात नाही ७११.

नागर-सुसंस्कृत; 'रां १५२.

नागवी करणें-लुबाडणें, लुटून
सर्वस्व हरण करून नेणें १६१.

नागि(ग)वी-नागवी; नम्र १६१,
९०२.

नांगवणें-न अंगवणें; प्राप्त न होणें;

°वसि ७२७.

नाटारंभीं-तुळइच्या पुढच्या भागीं.

नृत्यकलायुक्त ३३५; नरुख. ४२१,
८६९.

नांतुडणें-न सापडणें; °डे ६८३

नाभि-बेंबी ३९३.

नायकवडि(डी)-समूह; सैन्य; सै-
न्याच्या लहान तुकडीचे प्रमुख;
नाइकांचा समूह ३३३; °वडी३४,
९२४; °वाडी ४७९, ४९६, ५४२.

नायका-नायिका ७९४.

नारज-(सं. नाराच) बाण;
'जाचां ४५३.

नारिण्ळी नारळाचें झाड; २९८.

नावडि-अनावड; वीट २८.

नाचंनिगा-नामवंत; प्रसिद्ध; °गेया
९२५; नरुख. ३२.

नावेक-क्षणभर; किंचित १३४,
७०६, ७२३; ज्ञाने. १-३८.

नाळींचि-वांधले (?) २५.

निका-चांगला; भला; खूप ९२२;
'की ६७४; 'कीं २१४; 'के ३६६;

'कें ७७, १०५, १३५, ९१९;
नीकियापरी-चांगल्या रीतीने
नीका १६८; नीकें ४४७;
३६५.

निकुवें-दुबळें ४७२.

निखळ-पूर्णपणें; केवळ; शुद्ध ९४४.

निगती-निघतांनाची ५३६.

निगुता-- कौशल्ययुक्त; कुशलतेने
३५२; °ती ३३७, ५८९.

निघोडू-पूर्णपणे घोटलेला; घोटोव;
चकचकीत ४२१.

निचनवा-नित्यनूतन; क्षणाक्षणाला
नवीन भासणारा १५३. सव.
२१९.

निचेष्ट-निश्चेष्ट; मूर्च्छित ८२६.

निजवणे-निद्रा; विश्रांतिमुख १०८५.

निजीव-निर्जीव; अचेतन; °वा ६०८.

निडी-निकट; जवळ; समीप ३११.
उगी. ३९८.

नितंब-७२०.

निदालुपण-उपेक्षा; दुर्लक्ष १७९.
ज्ञाने. १३-७९४.

निधान-(गुप्त) ठेवा ५८, ४४९.

निनणे-आणणे; °नली ८३०; उह.
६२-५.

निपरवसा-निष्ठुर; इतरांच्याकडे
दुर्लक्ष करणारा ८१; °वसे २१६;
°वसा ८३४; लीचपू २-४६.

निबरू-घोड; टणक ४४३.

निबिड-दाट ५२७.

निभ्रांतु-निःशंक; निश्चित १९५.

निबलोन उत्तरणे-दृष्ट लागू नये
म्हणून निंबू ओवाळून टाकणे;
°रीजे ३७१.

निम्हाळ-निर्जळ प्रदेश. °ळे ३४,
१९. मूप. ९५.

निरवडी-निगुती; कौशल्य ५६७.

निरवैर्य-निर्वीर्य; शक्तिहीन १५१.

निरुते-पूर्णपणे; निश्चित; सविस्तर
१२४, ४६५; °रुती ६०८;
°रुती ५०६.

निरूपम-ज्याला कोणतीच उपमा
नाही असा; °पमा ३६४.

निर्गूढ-निगूढ; गुप्त; °गुढें ९४.

निर्धारू-निश्चय; निर्णय १०८.

निर्वूज-गोंधळलेले; बंद; पूर्णपणे
बुजवलेले ७०३; ज्ञा. १५-५०१.

निर्वाळणे-स्वच्छ होणे; प्रवीण होणे;
°ळला १००१. उगी. ६०१.
ज्ञाप्र. ५२६.

निऱ्हां-पूर्णपणे; अगदी ८४, ८६,
११९, ३९३, ३९८, ४८४, ५८०,
५८७; नीऱ्हां ९१९, ९८९.

निलेख--(१) पूर्णपणे; निःशेष.
(२) लक्ष्यांत येऊं न देतां ९५२.

निवटणे-नष्ट करणे; °टे ८४०;
°टी १०४८; °टताति ९५३,
१०४६.

निववणे-थंड करणे; शांत करणे;
°वीजे ७७४; नीववी ७१.

निवाडू-निर्णय ८११.

निवांत-शांत १२७.

निशाण-नगरा; दमामा; रणवाद्य;
मोठा ढोल; मोठा नगरा ५००,
१०२६, १०५२; °णाचां ५२५,
५८४.

निहटणें- निकट येणें; जवळ येणें;

°टे ७०७; नीहटे ७६९.

निहटीं-जवळ ५६८, ६५१, नरुख.

८७३; शाप्र. ४१८.

नीहाळणें-निरखून पाहणें; पाहणें;

°ळ पाहिलें जातें; न्याहाळतां येतें

९, ५८१; °ळाचें ३६५; °ळितां

३७५.

नीदसुरा-अर्धवट निजलेला १००४.

नीन्हां-निन्हां पाहा.

नीवविणें-निवविणें पाहा.

नीवारणें-निवारण करणें; दूर सारणें;

°रे ८४१.

नीळा-निळा; निळ्या रंगाचा ४२१.

नीळा-कूत; हलकारा; °ळे ८८४.

नीळोत्पळ-नील कमल; °ळांची

६०५, ३७७; °ळांचा २५१.

ळां ८०५.

नुचली-(न+उचली) उचलत नाही;

उगारीत नाही ४८५.

नूजवे-(न उजवे) उजवला जात

नाही; लग्नाची हळद लागली

नाही २०८.

नूगाळीं-(न उगाळीं) उगाळून नकोस

७९८.

नूपुर-पंजण; °रीं ६९०. नेपुर पाहा.

नूरति-(न+उरति) उरत नाहीत;

उरल्या नाहीत ७००, ७०१.

नेधे-(न+धे) घेत नाही; घेतलें

नाही २०७.

नेटकें-यथायोग्य ३६६.

नेणणें-माहीत नमणें; °नेणा ६९८;

°णती(ति) ८०, ८१.

नेणवे-जाणतां येत नाही १०६.

नेणितला-न जाणलेला; न ओळख-

लेला ४७७.

नेत-नेत्र; डोळा ४२३.

नेदावी-न द्यावी; देऊं नये ४९०;

°दावे १६५.

नेदी-न देई; देत नाही २०६.

नेपाळ-नितळ; निर्मळ; शांत; °ळा

१५५; °ळें ४२७; उगी. ८;

शाप्र. ४९.

नेपुर-नूपुर; पंजण; °रें १७५ नूपुर

पाहा.

नेवो-घेऊन जावो ७३१.

नेसणें-लुगडें; °णी ५३५.

नेसवणी-वाडनिश्चयाचें चिन्ह

म्हणून वराकडून वधूला दिलेलें

वस्त्र; साखरचिरडी २०७.

नोकणें-टोचणें; °कून ९१९.

नोवरा-नियोजित पति ७२६.

न्हाणणें-अंधोळ घालणें; °णिजति

२८१; °णिजे ३५१; °णिला

९९८.

न्हो-अहो; हो ५६०, ५६३.

प

पगड-व्यापार; धंदा; °याती ३२०.

नदस्व. ८७५.

पंचकल्याण--मुख आणि चान्ही पाय
पांडव्या रंगाचे असलेला ९३५.

पंचबाण--अरविंद, अशोक, आम्र,
नवमल्लिका, नीलोत्पल हे ज्याचे
पांच बाण आहेत असा; मदन;
०० ६९३.

पंचभूतीक--पंचभूतापासून तयार
झालेले; पंचमहाभूतांचे ९४.

पंचानन--एक कुल १०२२.

पंचाननु-सिंह ११०, ९२८.

पंचाल-गंगा-यमुनांच्या दोआबांतील
प्रदेश; ०८ ९२६.

पडताळणें--झेळून धरणें; परजणें;
०८ १०७६; ०८ ८६५.
गोप्रच. १०९, १२६.

पडप--शोभा; कांति; भूषण ३७०,
६२६; नरस्व. ७२३; उगी. २५,
४२; ज्ञाने. १०--४५; ज्ञाप्र. ५७८.
विं. १८--६१.

पडवळ-काठ-वस्त्र गुंडाळलेली
काठी; (सैन्यासमोर किंवा मिरव-
णुकीसमोर धरली जाणारी);
०८ ५२६, १०३३; उह.
७३-२८.

पडिताळा-विचारपूस; सुखदुःखाची
चौकशी १००.

पडिमठ-आरोह अवरोह; आलाप;
०८ २५६, ६९६.

पढणें--वाचणें; उच्चारणें; ०८ २०
०८ ५१२.

पढता-बोलणारा ६३५.

पढावणें--वर्णन करायला लावणें,
०८ ३८८; ०८ ५१८.

पढिएसी-आवडसी २१३.

पढीयंती-आवडती; लाडकी १८१.
०८ २२८. नरस्व. ६४२.

पढियासणें--भासणें; वाटणें; सव,
५१; ०८ ३९६, ३५.

पढिमठें--आरोह अवरोह; आलाप
१६९.

पढो-पटह; नगारा ५२५, १०२६.

पटाका-निशाण; ध्वज ३१, १०१६;
०८ ५५५.

पत्नी-बायको; ०८ ७००.

पत्रवल्ली-पानांची वेल; पानांच्या
वेलीची नक्षी ७६५; ०८ ६०२.
नरस्व. ४२३.

पत्रवेली-पत्रवल्ली पाह्या.

पदस्तपण-स्थिरता; गंभीरता ११७.

पद्म-शंभर हजार कोटी; ०८ ९२५,
१०३०.

पद्मनळ-कमळांचे देठ; ०८ ८४८.

पद्ममूद्रा-कमळाचा ठसा; ०८ ३८३.

पद्मरें-सोनें; ०८ २९; ०८ २९वरी
८०६.

पयोधर-स्तन; ०८ ६५५.

पयोधरा-विशाल स्तनांच्या (स्त्रिया)

७०८.

परजीता-शत्रु चालविणारा; युद्ध
करणारा ८९७.

परता-पेक्षा २१२.

परतें-पलीकडे; एकीकडे ६६९.

परतिले-उलट सुलट फिरवून बोललेले
भिजवलेले ३७४; नरस्व ५७८.

परतौनिया-फिरून, मागे वळून,
पुन्हा ९५८.

परौता-त्याखेरीज; पलीकडे ३१८,
१००७; ० ती २१०, ८२७; ० ती
७४८; ० रौतीया ९१२.

परब्रह्म-ईश्वर ११, १६, ३६४,
३६६, ३६८; ० ब्रह्माचा २.

परमंडळ-शत्रूंचा; समूह; ० लीं ४८०.

परमानंद -- सर्वश्रेष्ठ आनंद; ईश्वर-
स्वरूपाचा आनंद; ० नंदाची ५,
३६७; ० दु १०७, ४१४; ० नंदाचा
५८६; ० दानी १०७.

पराग- फुलांतील रेणु; ० गें २७५;
० गाचीया २५७.

परावा-परका १०५०.

परिकर-समर्पक; ० करी ५८८.
० रीकरें (अ. व.) ७७२.

परिमळ-सुगंध; ० लें १५, १९;
० लु ७६९.

परिवडी-प्रकार; पद्धति ५८५; ज्ञाने.
१४-१७५.

परिचार-सेवकांचा समूह ५२.

परी-प्रकार; रीत १, ७५५.

परुशद्वार--परसदार; परसाच्या
बाजूचें दार. ० द्वारे ९३.

परेशू-सर्वश्रेष्ठ ईश्वर १३.

पल्लक-पालखी ७९४.

पल्लवसातिया-कापडाच्या छऱ्या
१०३७.

पल्हो-चिखल ४५४, ७६०.

पवनवेग-वायुसारखा वेग; ० गें १०७.

पवळें-पोवळें; एक रत्न; ० याचीया
५९०.

पवाडा-पराक्रम; अलौकिक चमत्कार
८६६; ० डे २०, ८७०. नरस्व.
१७. ज्ञाने. २-१०.

पसाय-प्रसाद; ० या १०२८. गोप्रच.
१५४; ज्ञाने. १८-१७७२.

पहुडणें-पडणें; निजणें; ० लासि
११२; ० ला २५६.

पहुडु-झोप; निद्रा ५७५; ७२३; उगी.
२१३; ऋत. ५४९.

पळालां-पळालें १४०, १४४, १४९.

पळु-पळ; पलायन ९८३.

पाइक-सेवक; पायदळ; सैनिक ९५६,
९६१.

पाइकी-सेवा ७७. ज्ञाने. १४-२०६.

पाउड--देवतांना अर्पण करण्याचा
पदार्थ ११३; नरस्व. ६९०, ८७४;
ज्ञाने. १८-४६.

पाउड--रिकीव; °डां ५११.

पांकुळी-पाकळी ३७८.

पाख--बाजू; पदर; °खेया ६५४.

पाखर--खोगीर; आच्छादन; °रा
८७३, ९३७, ९६८, ९८०. °रा-
(तृ) ९९४. उह ७३-२३.

पाखवाय--पंखाचा वारा; °वाएं
६८८.

पांख-वारा-- पंखांच्या फडफडण्याने
निर्माण झालेला वारा ४४८.

पाखाळी-- स्वच्छ; प्रसादपूर्ण २६;
सव. २१४.

पांखिरूं-पाखरूं; पक्षी; ८२०, ८६६,
नरुस्व. १५०.

पांखूडणें- आखूडणें; लागणें; बंद
होणें; °डे १०६७.

पाखें-चोळीच्या पदराची एक बाजू;
°खीं ५५८.

पागारू-संरक्षणकर्ता ५४५, ७३०,
९२९.

पांगुरविणें -- झाकायला लावणें.
°विलीं १७५. नरुस्व. ४०७, ५८३.

पाच-रत्नविशेष; पाचू १९, ७७२.

पांचखणी-पांच मजल्यांचें घर.
°खणीया ३२५.

पांचपुडें-पांच पदराचे; °पुडीं ९१.

पांचवने-पांच रंगाचे; विविध प्रका-
रचे; ८३४; ९३४; °नेया ६५१;
उगी. १२१; ज्ञाने. ११-३००.

पांचाखरी-पंचाक्षरी; मांत्रिक २६३,

८१३; उगी. ७६८, ७७३; ज्ञाने.
२-८५.

पाचारणें- बोलावणें; हाका मारणें;
°रिले ८७६; °रीं १४३; °रिलेया
९५६; °रूनि २६८.

पाचिखंड-पाच नावाच्या रत्नाचा
खडा ५९; खंडा ४०५.

पांजरणें-पसरणें; वाडणें; °रैले ६१६.

पाजळणें-प्रज्ज्वलित करणें; उजळणें;
लावणें; °ळती ६७४; °ळिली
३०. नरुस्व. ५२७.

पांजरा-पिंजरा; °रे ९४५; नरुस्व.
१६०; ज्ञाने. ७-१५०; १३-४११.

पाडु-प्रवाह ६१.

पाट-वस्त्र; नवार; °टें ७७३.

पाटण-(सं) पट्टण; शहर; °णीं ३६८.

पाटाचें-मुख्य ६२१. नरुस्व. ३७६.

पाटी-फळी; °टिया ७६५.

पाठवणी-बोळवण; निरोप १६६,
२३१. पेठवणी पहा.

पाठार-- पठार; पर्वतावरील सपाट
प्रदेश; °रूनि-पठारावरून ३९६.

पाठी--नंतर; मागाहून ६९९.

पाठोवाठी -- पाठोपाठ; पाठीमागे
३७२.

पाड-बरोबरी; तुलना; केवा ९४;
°डु १३४, ६३९, ६८३; °डाचे
६७२; °डें ९४, ४०७, ७६२.

पाडळ-सुगंधी वृक्ष २९६; नरुस्व.
८०९.

पाणिण्डा-पाणवडा; काठ; °डां
८६६.

पानि(णि)तुळी-पाण भरून ठेवण्याचें
मांडें; चामड्याची पाणगादी (टीप)
७८६, ७९८; नरुस्व. ४६१, ७६१.

पाणिपद--(१) तेजस्विता; तेज.
(२) ढाळ ३६५; नरुस्व. २४३.

पाणिबुडा-पाण्यात बुडणारा; नेहमी
स्नान करणारा ८९३.

पाणी-वाहणें-सेवा करणें ५०७.

पाणें-पाहणें; °तां-पाहतां ९, १८,
८२, २१२, ३९६, ३९७, ५८१;
°तासि-पाहतोस ७७; °ति ९२,
५९५, ६८२; °ती-पाहतात २९३,
°तु पाहत ३१०, ७३९.

पांडुरेख-पांढरी रेषा ९५२.

पातक-पाप १३५.

पातळ-वस्त्र. °ळें ३९२.

पात्र-सुंदर स्त्री; नृत्यांगना; °त्रें ३४९

पांथ ओळ; समूह. °था ९८१.

पानि-पाणी; °ण ६७४.

पानिवथा-पाण्याची जागा; °थां
४४४.

पावळ-सामान्य; तुच्छ; क्षुद्र; हीन
५५४, १००१; नरुस्व. २४५.
ज्ञाप्र. २१५.

पायाचे-पायदळ; पायीं चालणारे;
पादक ५६२, १०४४.

पारि(र)का-परका; शत्रु; °कां ९६०;

९६२, ९८७; °रिके ९६६,
८७४; °रिकेया १०३९; °रिके-
यातें ९७६; °रिकेयाचा ९८५;
°रिकेयांचा ९४८; °रिकेयाची ९
९७८; °रिकेयावरी ९४३;
°रिकेन्हो-शत्रूंनो १००३.

पारियातक-पारिजातक २५४, ३०७.

पारुखणें-थावणें; °खलीया ६३५,

°खचिणें-थावविणें; °विले ३३८.

पालखत-पालखंड; मांडी ४२८.

पालटणें-उलटें करणें; °टिलें १६०.

पालव-पल्लव; पानें ७७३; °वे ४०१;

°सातियाची १०१७.

पालवी-कोवळीं पानें; °याचीया
२८५.

पालाणणें-सज्ज होणें; खोशीर घालून

तयार होणें; °णलें ५०५, १०१४;

°णिला ५१०; °णिलें ५७६;

°णलीं ८७१. °णविलें ४९९.

पालवू-पदर ७१०.

पालहणें-पल्लवित होणें, विस्तारणें,
कोंव फुटणें. °ली ५९६; °ले ६९६,
°लें ३७१, १०१९; नरुस्व.
३, ८०९.

पासवडा-चादर, आच्छादन १७७.

पासांतीं-प्रांतांत, प्रदेशांत ८१६.

पासाळ-फासळी; °ळीं १०१०.

पासूनि-पेक्षा १७७.

पाहाणें-उजेडणें, पहाट होणें; °हातां

पहाट झाली असतां ७८५;
 'हातांचि- उजाडतांच ५७६;
 'हाती - उजाडणारी २२२;
 'हातीए ७७७; 'हातेया ७८२;
 'हाली-उजाडली ८६५; गोप्रच.
 १३०; उह. ८०-९८; वछा. ३११.
 पाक्षाताए-पाहत आहे ८२४.
 पाहानपट-सकाळ; 'पटीं ७८९;
 नरुव. ६९१.
 पाहार-प्रहर, वेळ; 'हारा ७८२.
 पाहाळ-तोंड, झाकण; २०; ३२४,
 ७१९; गोप्रच. ९; लीचए. ९.
 पाहुण(न)रू-पाहुणचार ७५, १६७;
 'नरू ४४३, ७२२; ज्ञाने. ८--
 १४७; वछा. ३०६.
 पाळा-समूह; सैन्य ३८४; 'ळेया
 ८८२; 'ळेयाचा ९४८; 'ळेया-
 चां ९८६; 'ळेयामाजि ९०१.
 पाळेगण-सैन्यसमुदाय २४७, ५४३,
 ५७७; नरुव. ७११, ७२६;
 ज्ञाने. १८-१६१६.
 पिटणें-झोडपून काढणें; पीटौनि
 ३७.
 पिता-बाप; वडील; 'तेयाची-
 बापाची १४२.
 पीपति-पितात ८४.
 पींगट-पिवळसर; किंचित् पिवळया
 रंगाची; 'टां ४३.
 पीसा वेडा; गीसें-वेडे; भ्रात २७८.
 पीसें-वेड २९२, ६९८.

पीसि(सी)-डोळ्याचें पातें १०६७;
 'याचे ६०७.
 पुआळणें-घावणें; 'ळती ६८१;
 'वाळताए १००५; 'वाळताय
 ९९०.
 पु(पू)टि-वेटोळी ४२५; १०१८;
 उगी. ७५५.
 पुठ-लेप; पुट २०३.
 पु(पू)ढिल-समोरचें माणूस; समो-
 रचा; 'ला ८१९; 'लाचिये १९१;
 'ढीलातें ७५५.
 पुण-परंतु ७४, ८२, ८७, ८८, ९८,
 १०२, २५९, ३६६, ५८१, ५८३.
 पुनाय-पुण्य १९४.
 पुनैत-पुनीत; पवित्र ७४.
 पुणनाग-एक पुष्पवृक्ष पुन्नाग २९५.
 पुर-नगर; शहर; 'वर्णनाचा ३०९.
 पुरडैला-ज्याला पूर्ण बळी मिळाला
 आहे असा; ज्याचें भोजन पूर्ण
 झालें आहे असा ४३९.
 पुरोडास-यज्ञांत होमावयाचा भाता-
 चा बळी; 'डासाचे १४९. ज्ञाने.
 १८-१४७८.
 पु(पू)रता-पूर्णपणें; पुरणारा १६८;
 पुरता ८७९.
 पुराण-पुराण ग्रंथ ८२.
 पुरपुटी-मनःपूर्ण १९३.
 पुाणीक-पुराण सांगणारा ३५०.
 पुरूश-पुरुष ७९६.

पुवाळणें- चुवकारणें; थोपटणें;

ंळीत ५०२.

पुणपरज- फुआंतील परागांची धू
२७८

पुसनै(णें)-विचारणें; ८१७; ०सा
६९४; ०सों १२०; ०सिजता
८३९.

पुसवणें-विचारपूस ८१५.

पुंसा-पक्षी; पोपट; ०सेयाची ८४३;

०सेयातें २५५; ०सेया ३३९;

नरस्व ५९५; ज्ञाने. ११-१७.

पूतळी-मूर्ति; ०ळीया ७६६, ७७०.

पूरवनी-पुरवठा ६५७.

पुरुषार्थु-पराक्रम ८६९.

पूणाहुती-होमांत टाकण्याची शेवटची
आहुति ८४२.

पुणिवा-पुणिमा; ०वेचें ६४७.

पूर्वाचळ-पूर्व दिशेकडील पर्वत ७४९.

पृथ्वी-पृथ्वी ५४१, ५४३.

पेओ-पिण्याला २९३.

पेटणें-चढणें; ०टे ४११.

पेठवणी-पाठवणी; बोलवण २९९;
पाठवणी पहा.

पेठवी-पाठव; परत जाण्याला सांग
१८४.

पेणोवेणा-सरळ; तडक; मध्ये मुक्काम
न करतां २३५; पेणोवेनां १७७;

८५४; लीच. मा ३ पृ ६०.

पेंडळें-समूह; गोळा ९७०, १०४७

पेल-हेलकावा; ०लें २४१.

पैजा-होड ९०४, ९०९; नरस्व.
२८२; ज्ञाने. ६-१४; गोप्रच. २१३.

पैल(ळू - पलीकडे ६८५, १०३१,
१०३२; पैलां- ५६३.

पैसार- विस्तार; ०रें ९३; ज्ञाने.
१७-२७.

पोटरीला येणें दाण्यांनीं भरून येणें;
०रीया आलें ३८९.

पोटळी-पुरचुंडी १९७.

पोतास-कापूर; ०साची ३२९;
मूप. १७९८.

पोफळ-सुपारी, पूगीफल ८१४.
ज्ञान १३-२१; गोप्रच. ५३.

पोफळगांठी-परिवंटाच्या गांठीचे
(टीप) ६५३; नरस्व. ८४२.

पोफळी-पोफळीचें- सुपारीचें झाड
२९८.

पोसणे-वांभाळण्यासाठी दिलेलें लहान
मूल ९९.

पौळी-आवाराची भित; गावाभोव-
तालचा कोट २४२, ३२२.

प्रकाळणें-क्रमणें; कंठणें; ०ळिली
२२९.

प्रकृति-प्रकृति मळ; विश्वदेवतेचा मळ
९१.

प्रकृती-माया ९९.

प्रणणें-विवाह करणें; ०णिली ७०९;
०णिलें ४४१; प्रणु-लग्न करण्या-
साठी १०६९.

प्रताप-मकुडू-प्रतापरूपी मुकुट

१०३३

प्रतापानल-शौर्यरूपी अग्नि १४८.
 प्रत्यय-अनुभव; °या ४६६, ४७५.
 प्रत्यक्ष-मूर्तिमंत; डोळ्यांसमोर २३७.
 प्रबंध-रचना; काव्य; १५, २२, ३३;
 °धे ७; °धेसी १७; नस्व. १७.
 °करण-काव्यरचना २८९.
 प्रबोध-ज्ञान ६, ३०१.
 प्रभदा-उपभोगाचा उन्माद चढलेली
 ब्री; °दांसी ६२३.
 प्रमाण-पुरावा ९; °णें ८०.
 प्रमाण-आकार; °णें ७९६.
 प्रमेय-शिद्धान्त ३६५; °याची १८;
 ज्ञाने. ९-५२८.
 प्रवृत्ति-इच्छा ८९.
 प्रशस्ती-स्तुतिस्तोत्र ६०२.
 प्रस्तुत-समोर असलेलें; पार पाडण्या-
 साठी पुढे ठाकलेलें; °तें ४६५.
 प्रस्तुति-आतां ४७६.
 प्रलय-संहार; °पावकाचे संहार-
 काळच्या अग्नीचे ९३४; °भैरव-
 संहारकालीन देवता ४५०; ९४५;
 °भैरवां १०४१; °भैरवांचां
 १०८०; °मारुत ९३४, १०१२;
 °मेघू १०७६; °मेघांचें १०१४,
 १०७८; °मेघांची ९९२;
 °यानल-संहारकाळचा अग्नि
 १०१२; °यानळाचीण ९९९;
 °यानीळाचे-संहारकालीन वा
 व्याचे ९३२; °वेतालू १०७९;

°समुद्राचा १०१५.

प्राक्तन-पूर्वीपसून चालत आलेला;
 सनातन; °ना ७३६.
 प्राणापती-प्राणावरील संकट २३१.
 प्राणिया-प्राणी ६८२.
 प्रासाद-राजवाडे; मंदिर; °दीं ३२७.
 प्रीयाळ (सं) प्रियाळ; वृक्षविशेष
 २९६.
 प्रीयाळापु-प्रियकराशीं केलेले आलाप,
 गोड संभाषणें ८५०.
 प्रमपात्र-आवडती ब्री; °त्रांतिं
 ६६२.
 प्रेरविणें-हाकावयास लावणें; घाला-
 वयास लावणें; °विला ९७७.

फ

फकारणें-फरफरणें; फडकणें; °ले
 ५२७.
 फगफगणें-फडफडणें; °गिति ५२७.
 फडफडणें-फडकणें; फडफड करणें;
 °डीति ५२६.
 फर्णीह-सर्पाचा राजा, शेष ५८७.
 फरार-पताका; °रां ५४४.
 फरारा-निशाणाचें वस्त्र; °रे ५५५;
 १०१६.
 फळणें-फळांनी लढणें; °ळिनळा
 ६९; °ळीनली ५७.
 फळी-पाटी; आकृति ३६७.
 फांद-फंद; नसती भानगड; °दां २०१.
 फाळ-पुढचे टोक; °ळें ९११.

फीटणें-सुटणें; मोकळा होणें; °टत

१०४९; °टे ७१०.

फुजणें-फुगणें; °ति ५४६.

फुटणें भग्न होणें; विभक्त होणें; तुकडे

पडणें ३१४; °टेति ८००.

फुडी-फुडें पाहा.

फुडें-स्पष्ट; निश्चित; स्फुट १२४,

२०४, ७२८, ८०९; फुडा ९५७,

फुडी १३३, ९२४.

फुंपात-फुत्कार टाकणारा; फुंपाट

करणारा; °तेनि ४५७.

फुलबडुवा-(१) फुलारी; फुलें चढ-

विणारा भटजी (२) सेज घालणारा

५१; °बडुवे ३५५.

फुललीं-फुलें लागलीं; °या ५९१.

फुलौरा-देवतेच्या मूर्तीवर लोंबत

राहतील अशा रीतीने बांधलेलीं

फळें, खाजें वगैरे; °रे ५९८; नरस्व

७८८; गोप्रच. १०२.

फेडणें-काढणें; सोडणें; घालविणें;

नाहीसा करणें; °डा १९१; °डावा

७५; डितां ६५५.

फोक-बारीक लवचीक फांदी; पानें

काढलेली कोवळी डहाळी ७६४.

°कीं ३१२. ज्ञाने. १५-९७.

व

वखलणें-दूर लोटणें; ढकलणें;

°लिली ६०६; °लीति ६१९.

नरस्व १९४.

वगळाउं-नवसाचा गळ; वगाड

१०४९; उगी. ६०६.

वगाडपाटी - आडवी पाटी;

°पाटिया २५३.

वचक-मूठ ३३०. ज्ञाने. ४-२१२.

वचकंद-वचकंद; एकवृक्ष; °कंदां-

चीया ७६५; नरस्व ८१४.

बटुकी-मुलगी. ३०८; नरस्व ८२५.

बडिवारू-पराक्रमाचा गौरव; परा-

क्रम; श्रेष्ठता ५४५, ९१५; ७३०.

९२९.

बन-वन; उद्यान; बगीचा २४८.

°निचां ६११; °नामाज ६४१

बनकर-माळी ४५१; °रांचीया

२५५; नरस्व. ५९८, ८२५.

बंबाळ-कल्लोळ; कोलाहल; °ळीं

४४६; °ळें ८७५.

बरव-सौंदर्य °चा २४९.

बंबाळ-तेजःपुंज; प्रकाशमान; खूप

पेटलेला; लखलखाट; °ळें ९

°दीवा १५३; ५१६; ज्ञाने.

१५-२७६. उगी ५३६.

बरवणें-मिरवणें; °वत मिरवत

५०२, ५३३; °वताती ५६४.

बरवंडु-बरवा; उत्तम ४२१; उड

४८-४९. उगी. ३९१.

बरवा(वी)-सुंदर २४९; °वीं ४११

°वेयां १५२. °वेपण - सौंदर्य;

°वेपणें ३१७, ३४८.

बरळ-भूमिष्ठ, अंतः °ळें २१८.

उगी. ६२१; ज्ञाने. ३-१२८.
 विसि. ८-५५
 वरै-उंट; या ५५७.
 बलाळताटी-वाळयाची ताटी; त्यांचा
 कोट ५६८, ६५१; ताटिण्चा
 ९०२.
 बहुरूपी-सोंगे घेणारा; रूपीयांचा
 १०६९.
 बहुवस्-पुष्कळ; विपुल ९२६; सैं
 ७३४.
 बळिया-बळेंच; आग्रहाने ३६९.
 बळिया-बलशाली; दड; बळकट
 २६४; बळीया ७४१.
 बळियाविणें-पक्कें करणें; घट्ट बांधणें
 विले ६६०.
 बळोवळी-पराक्रमाची ओळ, अनेक
 पराक्रम (त्याच्या जोरावर) ७२७.
 बाउली-बाहुली; यांचिया ८७०.
 बाणणें-शोभून दिसणें; णत ५७२.
 बाणणें-अंगाला येणें; अंगाला बरोबर
 बसणें; ती ९४९.
 बाणलींग-शिवलिंग; गें ३३४.
 बाधणें-बाधा होणें; धिलेति ११९.
 बांद-बंधन ८५३
 बांदौडी-बंदिखान्यांत; कारागृहांत
 ६८; सब. ३४२.
 बापू-बाप रे !; धन्य ! आश्चर्यकारक !
 ५१४, ५६५, ६८२, ७००, ७३६,
 ७६८; बापु २७८, ७४१.
 बापु(पू)डें-दुबळें; हीन; विचारें

५८०, ८६७, ९१७.
 बांबळणें-पळवित होणें; बहरणें;
 ळैलें ४१; नरुख. ४७३.
 वासा-गाल (टीप); पशूच्या पाठीच्या
 कण्ठावरील कातडें ५३२.
 बाहाकणें-दरवळणें; काति ७६१.
 बाहाळी-उत्कर्ष; बहुलता ३२२.
 नरुख. ७२३.
 बाहीर-वाडी-गावाबाहेरचा भाग;
 शिवार ३२१.
 बाहीरि-वाहिरी-बाहेरच्या बाहेर;
 परस्पर ४९३.
 बाह्यांभ्यांतरे-आतून बाहेरून;
 अंतर्बाह्य ६२.
 बाळ-लेणें-लहान मुलाच्या अंगावर
 घालण्याचे दागिने ९२.
 बाळानें-कठडा; सज्जा; यावरी
 ३४०; नरुख. ४१८.
 बि(बी)जे करणें-येणें; जाणें; केलें
 ११८, ७२३, ७२४, ८५३.
 करावें-४६३; गोप्रच. ५.
 बीदी-गल्ली; लहान रस्ता; आड
 ९७; राज ९७; ज्ञाने ६-३९८;
 नरुख. ८५.
 बिरडें-गाळ; डी ६५५; ज्ञाने.
 १३-३७८.
 बीक-उत्कर्ष; बहर; तेज; भूषण ६२१,
 ६२६, ९१०; कें ७७; उगी.
 ४६; नरुख. ४७; शाप्र. १०८.
 बीजमंत्र-मंत्रे ८००.

बीजें-गमन, आगमन; बिजे पहा.

बीव-मूर्ति; प्रतिमा १००५; ज्ञाने.

१०-७५.

बीयाळ-सुंदर (टीप) ५८७; नरख

३७.

बीरणें-गुंफणें, खोवणें; रिली ४२६.

बीरार-स्पर्धा; रें ४०४; सब. १०६.

बीस-(कमळाचें) कोवळें पान; सं.

विस; सीं ७७७.

बीहणें-भिणें; हाळा - भ्यालेला

हालेनि २३९; हुन ९२८

बूजणें-दचकणें; घाबरणें; जाली

५५७.

बू(बु)झावणी-समजूत २२९, २७९;

ज्ञाने. ९-२७३.

बू(बु)झावणें-समजूत घालणें, समजूत

पटणें; वति ७००; वीं २२८.

बूं(बुं)थि-पडदा; खोल; गवसणी

१०१७; थो ७१८; वूंथि ७८,

८०, ५५८. गोप्रच ४१.

बूड(ढ)-तळ; बुंघा; बुडीं २९९.

बुढिं २२.

बूडवती-बुडाशीं घालण्याचें खत

३०८.

बूधि-बुद्धि २०२.

बेग-गळ्यांतील दागिना ६६१.

बेगवटें-अवकाश; पोकळी; टे ७६९.

बोटेव-ठसा. ५५ टीप.

बेडा-मोठी नाव; यांचां ३१४.

नरख. ७२०; उगी. ५०.

बैटी-बसलेली १८६.

बोडी-वीस कवड्यांची रास; प ३३०

बोवडी-डफडी; चर्मवाद्य; डीया

बोवाणें-बोंब मारणें; ओरडणें; ति

९०१, १०५३; इला १०७९.

बोर-लाल रंगाचा (बोडा); बोरासारखा

लाल रंग ९३६; उगी. ६४५.

बोलिका-(१) वक्ता (२) पंचांग,

ज्योतिष वर्गरे सांगणारा ५१,

केयां १५६.

बोलू-दोष; अपवाद ४७०.

बोळणें-रंगविणें; लेप देणें; पूट देणें;

ला ४०८, ळिले १९; ळता;

पुष्कळ; दाट ७७६.

ब्रह्म-मायेपलीकडील ब्रह्मस्वरूप; सू

५५, ३९३; सूख ३७९, ५८७

ब्रह्मविद्या-ईश्वर प्राप्तीचें ज्ञान १११,

३७२. विद्ये १३३, पदा २०१.

बौवलें-बोदलें; विवाहवेदी ४५४.

ब्रह्मगोळक-ब्रह्मांडाचा गोळा ९२०.

ब्रह्मघाया-श्रीकृष्णाच्या उपमाता

५०१.

ब्रह्मपुत्र-नारद ३८.

ब्रह्मविद-ब्रह्म जाणणारे ८०, ३६४.

ब्रह्माओ-जयजयकार १०२८.

ब्रीद-कीर्ति; कीर्तिचिन्ह; व्रत ७६,

५१७; दे ५१८; ब्रीदावळी-

पराक्रमाच्या समूहांची गीतें ५१२,

५१९.

भ

भक्ति-ईश्वरावरील आभक्ति ११,
४६० ५४४; भाओ ११५, ७२८,

भक्तिरस - नवरसांपैकी एक;

रसाची ३०.

भगवंत-संन्यासी; तां २११.

भगवाची-भगवीं करावी; भगवा रंग
द्यावा ४७४.

भंगु-भन्नावस्था; पराभव ९७६.

भडकळ-दवा धरून बसण्याची
जागा; लीं ९७३; उगी. ३६४.

मूप. २४८४.

भडाड (डु)-मारा; ४९६; डें ९८४
(पाठभेद)

भडाडु-झोडपून काढणारा ५१७.

भद्र-सभागृह. द्रासि २३०;
द्राचेनि ५०९.

भद्र-हत्ती; हत्तीची एक जात ९३८;
जाती ९८०, १०३६.

भयासुर-भीतिदायक; रें ८९९

भर-जोर; बहर; उत्कर्ष; रू ३०९;
रीं २८३.

भरिजती-भरली गेली असती ९४२.

भला-खूर; चांगला; कल्याणकारक
१४५; भले ७०; भली-खूप;
२३.

भंवणें-गरगर फिरणें; वे ४४८,
५९४, १०८१.

भवंतु-भ्रमण करीत १०४३.

भवते(तें)-भवती ३५८; ६७७.

भवदग्ध-संसारामुळे पोळलेला.
दग्धां ५६.

भवर-भुंगा; भ्रमर ८१५; वरांची
६०४; रांचेनि ६८८; रेंसीं
८२५; उगी. १४.

भवै-भिवया ४२०; मूप. १८८६.

भागवतु-भक्त १४०.

भांजणें-भाजणें; परतणें; मिसळणें;
जिजति ७८१.

भांजनी-पूड; चुरा ७९१; नीयां
५८९.

भाट-मृत्तिपाठक; ५१२; डू ४७३;
टीं ९६७, १०२८.

भांडवल-मूळद्रव्य ७३; ज्ञाने.
७-१७३.

भांडारी-द्रव्याधिकारी ३५४; ज्ञाने.
१०-५१.

भादरणें-केस काढणें; हजामत करणें.
रंला ४४४.

भानवस-स्वयंपाक घर; सीं ४३५,
४९४. उडू ७-७३.

भार-समूह; सेनासमूह; कल्लोळ ७०२
रीं ५६०; १०२९.

भारणें-मंत्र घालणें; रू ८०९;
रिता-मोहित करणारा; विष
उत्तरविणारा मांत्रिक ६२४.

भारदोरी-मंतरलेली दोरी; गंडा
२६३, ८१३; उगी ४४०; ७७५.

भारसांखळ-मोठी शंखला ३८६;

उगी. ३५९.
 भार-सांखळ-एक कुळ १०२२.
 भाला-एक लांब शस्त्र; °लीं ९६९.
 भाली-कोल्ही; °लया ९००.
 भांसळणें-संमिश्र होणें; मिसळून
 जाणें; °सळे ७०६; नरुस्व. ९४,
 ५१६.
 भीजविणें-ओलें करणें; °विजति
 ७७९.
 भीडणें-युद्धाला लागणें; °डिनला
 ९७८, १०६१; °डिनलीं ८७५;
 °डों ८७३;
 भीड-भिडणारा; युद्धपट्ट ८७७.
 भीणें-भीती वाटणें; °जे-भ्यावें ४७२.
 भीतर-आत; °दि मध्ये ७०७, ७२१;
 °रील २७१, ३२१, ३२६.
 भीतळें-जाळण्यासाठी फोडीव लाकूड;
 °लिया ४९४.
 भीनणें-शोभणें; °ला ४१४.
 भुजबळ-ज्याच्या बाहूंत (पुष्कळ)
 सामर्थ्य आहे असा ५१५.
 भु(भू)जादंड-दंडाप्रमाणें असलेले
 बाहू ६०; °दंडा ४००; उगी.
 ७५. वला. २३१.
 भुरुरें-भूल; चेटूक; जादूटोणा २७२
 उगी. ४३३; ज्ञाने. १३-७५४.
 भूंजणें-भोगणें; उपभोगणें; °जति
 ३५६, ४०६; °जों-२०३, २०९;
 ४९८.
 भूज-बाहू, बाजू ३६०; °जे ३६१.

भूतणें-होणें; °ली १७१.
 भूतधात्री-पृथ्वी ८७१.
 भूतावळी-पिशाचांच्यो पंक्ति ४४५,
 १०५८.
 भूल-मोहिनी; °लि २७७; भुली-
 मोहिनीमुळे ३६९.
 भूलविती-भुलविणारी; मोह पाड-
 णारी २४३.
 भूलता--वेलीप्रमाणें दिसणाऱ्या
 भिवया १८८.
 भेडवणें-भिवविणें ८६४.
 भेण-भीतीने ४०, ५३९, ९१८;
 नरुस्व. १४०.
 भेण-भीतीने ५५३.
 भेदणें-फोडणें; °दावया ३८२.
 भेदारा-भेदरा; भीति; धरकाप
 ४८२, ९३७.
 भेरी-रणभेरी ५२५, १०२६; नरुस्व.
 ७४७.
 भैरवू-एक देवता १०९.
 भोहू-पालखी वाहून नेणारे सेवक;
 °या ५७१; नरुस्व. ६९५.
 भोज-भूषणवत्; सन्मान ३६०;
 उगी. १३३; नरुस्व. ७१२.
 भ्याड-भितरा; °डां ९५०; °डांते
 ९५१.

म

मकरतोड-मगराच्या तोंडाच्या
 आकारासारखा (टीप); °डा, °डें

१०४६; नरुख. १२८१; उह.
७४-३६; १३९-८१.

मकरध्वज-मदन, मीनकेतन ५९६.

मकरंद-रस; पुष्परस; °दु २७३,
७७५, ८१३; °दाचा २८०;

°दाची २८६; °दा ६२७; °दाचें
६१५; °देसी ७९१; °जळीं १९७.

मखर-(१) जाळ्याची सजवणूक

(२) श्रीगिरी (टीप); °रें ५९२

मडें-प्रेत; °यावरी १०५७.

मडौरें-मळ्यापुढे वाजणारें वाद्य; डफडें
वगैरे १०५३; °रांचा ४४६.

मडू-मठ; पेठ २४२; मढ (अ. व.)
९५.

मणिखंबा-कातीव उभा खांब; °बेया
२५३.

मंडळीक-°मंडल'-प्रांत, त्यावरील
अधिकारी; मंडळाचे स्वामी; प्रांता-
धिपति ५०३, १०३०.

मती बुद्धि; ज्ञान; °चा १३.

मद-गंडस्थळांतून वाहणारा स्त्राव;
°दीं २३४.

मदन-ओंकार- मदनाने दिलेले
हुंकार ३४१; °लींग ६०१;
°यक्षिणी ६५६.

मदमदीत-उन्मादाने भरलेली ३२१.

मदवी-निळें रेशमी वस्त्र; °एचा
२५१; नरुख. ५९६; शा. १८-
६८७.

मदिरा-दारू २८६.

मधुकर-मुंगा २६६, २७४, ८४३;

°री-मुंगी २८४.

मन्मथ-मदन. °थाचें ४७.

मनकणिका-काशी येथील एक तीर्थ;
°के १३८.

मनकवळी-मनकवडी; मनांतलें
ओळखणारी ८१०.

मनणें-मानणें; मनी २७९.

मयंकवदना-चंद्रवदना; °ने ७७९.

मरगज-मरकत; °मणी ४०९.

मन-वेगें-मनाच्या वेगाने १०७६.

मंजु-सल्ला; उपदेश; विचार ४७५,
४७९, ४८९.

मंत्र-उपासनेचीं बीजाक्षरें; °गारुडी-
मंत्राने सर्पविष उतरविणारा १९८.

मंत्री-सल्ला देणारा; प्रधान; °पर्णे
१२६, ४७८.

मन्मथ-मदन; °थाचा २६२; °थाचें
६२.

मर्दणें-चोळणें; °दिजे ७७४.

मल्लु-जेठी; पहेलवान २१.

मल्लप-भुज; बाहु; °पांवरी ७१६.

मवणें-मोजणें; °विजे २५२; नरुख.
३.

मवाळ-मऊ ३८६.

मसी-काजळी ९९९.

महदंबर-मोठें आकाश; °रीं ५६.

महदाकाश-मोठें आकाश; °रीं ३९.

महाकवी-श्रेष्ठ कवि; महाकाव्याची

रचना करणारे कवि; °कवींचा
८; °कवींचे ३५१.
महाकालु-यम ९२१; °ळेंसी ११,
९१५.
महाद्वार-नगराचें मुख्य प्रवेश दार.
३७, ३३७, ४५५.
महापड-हत्तीवरील ढाल; निशाण;
हत्तीच्या अंबारीवरील निशाण
५२७; °डांचा १०३२; °डांचीया
१०४९.
महानुभाव-साधुपुरुष; °वांचेनि ७२.
महापातक-°कांवरि ३५
महापाप-३८२.
महामाया-चैतन्य; मायास्वरूप
°माएसी ८९.
महामोह-भ्रांती; °हाचां ३६८.
महावंत-माहृत; °वंतीं ५०७.
महुचळ-मातकट चवीचें; मचूळ
६४३.
महुटी-मोहटी; वळचणीचे वासे;
°टीया ७६५; नरुस्व ४२२
महुरणें-मोहरणें; मोहर लागणें;
बहरणें; °रैलिया ५९७; नरुस्व.
१३९.
महुरु(रु)-मोहर २७४, ६३९.
नरुस्व ८३५.
मळयेगि(गी)री-मलय पर्वत १९०,
६४९, ७५०; मळय-मारुतु
३५४,

मळयपांचौर-यक्षकर्दमाची पेटी;
सुगंधी द्रव्याचा कंठा ६४४
(पाठभेद); नरुस्व. ८५६; उगी.
१२५, ६६२.
मळयानीळ-मळयानिल; मलय-
पर्वतावरून येणारा शीतल वायु
२८७, ७८९; °नीळें २७२, ७९३;
°नीळाचां ६३५; °नीळाची
१९३; °नीळाचें ७९२.
मळवटे-मर्दना देणारे ३५३.
मा-होय का ! (प्रश्नार्थक अव्यय)
५६१, ८८८.
मा-आई; °माए-अग आई !
माकड-वानर २०५; °डें २०४.
माणें-मावणें; माए ५३६; माति
९२७.
मागता-मागणारा; याचक; °तेयाचें
१५०.
मागुती-पुन्हा ७९४.
माघौता-परत; मागे ८८३, ९८५;
°ती २०२, ९५८; °तीया ९०७.
माचा-चक; पलंग; °चेया २१७,
३४७.
माजू-मध्य; कमर; मध्यभाग ६९१;
°जासि ३९४.
माजवण-उन्मत्त करणारा; °रें ६२३.
माजविता-उन्मत्त करणारा ६२९.
माजि-मध्ये; आंत ७६९.
माजिरा-उन्मत्त करणारा; उन्मादक
७०८; °रें २७८.

माझारि-मध्यंतरी; मध्ये ५४८.

मांजरजवादि- कस्तुरी मांजर;

°जवादिण ३३९;

माड-मंदिर; माडी; उंच माच ३३४,
४४५; उह ६२-२.

माणीकदंडु-हत्तीचा एक प्रकार
९३९.

मांडवू-मंडप १०१६.

मांडवी-मंडप, सभामंडप; गाभारा;
मंडपी; ५६८, ६५१; °वीया
५७१, ५७२.

मांडौ-मंडप ४५४.

मांडळी-मांदी; समूह १०३५.

मातणें-उन्मत्त होणें; माजणें;
°तला ४४०; °तलें ४२३;
°तलीसि ६९३.

मात-गोष्ट; °सांघते ३५४.

माताइता-माजलेला; उन्मत्त; °इते
१०३६; °इतें २५; उह. ७-६२

मातावळा-उन्मत्त करणारा; माज-
विणारा, २६०; °ळें १५; °ळेयां
२८४; °ळी ८५; नरुख. ८४०.

मातुळंगी-एक प्रकारच्या निंबाचें
झाड १९७; नरुख. ७९६; वळा.
१३६.

माथा-डोकें १४७.

माधवी-वसंत ऋतूंत फुलणारी एक
वेल; हिला पांढरीं फुलें येतात;
°मंडप २७७.

मान-सारखेपणा; तुलना; बरोबरी
६३; °न २४५.

मान-सन्मान; आदरातिथ्य; °नाचें
७६; °नी २०७.

मानणें-मान देणें; सन्मानपूर्वक देणें;
°निजे ११३; °नी ७९७; °नौनि
२३२.

मानवणें-मान्य होणें; संतोषणें;
°वला ४६४, ६४१; °वले ४९८.

मान-सरोवर-मानस सरोवर;
°वरिचीं ७८५.

मानाटी-आडवी नाट; °या २५३.

मानिनी-अभिमानी स्त्री; एक नायिका
२७९; °यातें ६३५.

मांदार-(सं. मंदर) एक पर्वत
१०३६.

मांदार-(सं. मंदार) एक सुगंधी
फुलझाड ३०८.

मांदियाळें-थोव्यांचे समूह; गर्दी
३३८.

मांदी समूह ९६, ९७, ५३६.

मांदुस-पेटो २३८; °डुसे ५९.

माया-चैतन्यमाया °सूत्राची १;
°जळाचीया ४१४; °भूमिचेनि
९३.

मायावी-माया-मोह निर्माण करणारा;
°याचा ३९४.

मायामूस-माया-रूपाने व्याप्त अशी
मूस; °से ५५.

मायावेष्टू-मायास्वरूपाने व्यापलेला
वेष्ट ४३३.

मारांक-मारक शस्त्र; बाण; °कें
६६३; उगी. ४२१, ४४५.

मारणें-पिटणें; वडवणें; °रिजति १४९.

मारें-मारणारें ३०१, ८२३; नरस्व.
४६६.

मालकै-(१) मल्लपणा; दांडगाई
(२) हट्ट, आळ (टीप) ७२५.

मालखंड-खडीसाखर; साखरेचा
एक प्रकार; °खंडांचीं ३०६.

मालगंडी-(सं. मल्लप्रथि) मल्ल आप-
ल्या धोतराला देतात त्या प्रकारची
गाठ. ६५९; मूप्र. ६१६.

मालाथणें-वेधणें; वश करणें; °थिल्लें
६२८; नरस्व. ३८३; ज्ञाप्र. ६३२.
ज्ञान. १४-२५१.

मासीं-मजशीं; माझ्याशीं ८९५,
८९७; उगी. १५५.

माळ-हार; °ळे ३७७.

माहेर-आईचें घर; वसतिस्थान ६४४.

मिरबला-शोभला ९९५.

मिस-मिष; रूप; निमित्त; सोंग;
बहाणा; °सैं २९२; मीस ८३;

मिषांतर-निमित्त २९३.

मीन-वेग-माशाच्या वेगाने १०११.

मीयां-मीं; म्यां; ११७, १३०,
२२५, ९१६, १०६९; °या १४२.

मीळनी-मीलन; भेट २८२.

मुकुट-माथें; डोकें; °टीं ७८३.

मुक्ता-मोती; मुक्तावासू-(१) मो-
ल्यांची वसती; (२) मुक्त जीवांचा
वास ३९७.

मुक्ति-मोक्ष ३७२, ३८१, ४२०.
°वनिता ३१.

मुख-तोंड; °स्तंभू-बंध तोंड; तोंड
उघडतां न यणें ८०२.

मुखानळ-- तोंडांतून वाहेर येणारा
अग्नि; वाफ; °ळें ७४६.

मुग्धा-लाजणारी स्त्री ३४१.

मुंजबंधन-मौजी-बंधन ६९९.

मुडुपघसणी-बाहूंना बाहू घासले
जात असलेली ५३६.

मुदल-मुख्य; मुळातील १०२९,
१०३८; °ला ५४२; °लां ९२६.
उह. ३४-३८; १४१-५.

मुदी-अंगठी; °याचे ४०३. नरस्व.
१७१.

मुनींह ऋषींमध्ये श्रेष्ठ (नारद) ४०.

मुरडणें-परत फिरणें; वळणें; परतणें;
°तां १०११; °लां ७०५;
°ले ९१०.

मुरडीव-वळलेले; मुरडलेले; °डिवें
७०९.

मुरणें-घट्ट होणें; °रे ७९६.

मुशळ-मुसळ; °ळें ९१३.

मुसणें-मूच्छित होणें; °सीजति
८९९.

मृणाल-(सं)कमळ; °सूताचा १७७;

सुताचेनि ७७३.

मुक्ताकळ-मोती; फळें ४१३.

मूर्त-शरीरधारी; प्रत्यक्ष ३२.

मूर्त्तवंत-मूर्तिमंत; प्रत्यक्ष १६४.

मूळहारी-मूळ नेणारा; बोलावणें
करणारा २३३; ज्ञाने. १५-१२९.

मूस-ठसा; ज्यांत दुसरा एखादा
पदार्थ किंवा रस ओतून आकृति
घडवितात असा ठसा; से ५५;
सा ९४२.

मूळरीठ-आद्यस्थान; वसतिस्थान
६१५; पीठें ६५५.

मूळ-मूलनक्षत्र; लाचां ९८.

मृगमद-कस्तुरीच्या सुगंधाचा मद
ज्याच्या गंडस्थळांतून वाहतो अशा
हत्तीची एक जात ९३८.

मृणाल-कमळ; कमळाच्या देठातील
विस-तंतु १७०; सुत-कमळाच्या
देठातील बारीक तंतु; सुताचे
६९२.

मेचू-रत्नविशेष; एक रत्न; चा ५०;
चुची ५६८.

मेरू एक पर्वत १०३६.

मेलिकारू-वसति; अनेकांनी एका
ठिकाणीं उतरणें ६११; रालागि
५६६; उगी. ५२.

मेलीए-मेल्ये ८२८.

मेहबत-मालवणें; नाहीसें करणे

१७०; उगी. ८०.

मेहलनी-अंधारी रात्र; अंधकार
१०५०; उगी. ३४४.

मेहो-(सं. मेघ) ढग ७१; ज्ञाने.
१५-२०.

मेळ-जोड; ले १५.

मेळवनें-मीलन ८४९.

मेळावा-समूह; ३७३ (सैन्य) समूह
९४३, १०२८, १०३१, १०३२.

मेळौनि-मेळवून; एकत्र करून ६५.

मैत्रावरुण-काशी येथील एक तीर्थ-
स्थळ; वरुणा १४०.

मोकलणें-मोकळा सोडणें; लिला
१००९; लिलें १०७८.

मोकळा-दूर; विलग; ले ४२३.

मोगर-सैनिक ९३१.

मोगरसूल-लट; दानधर्म म्हणून
करविलेली लट ५८७; उगी. ६१९;
गोप्रच. १२४.

मोटका-नेटका; पाहिजे तेवढा;
यथायोग्य; चांगला; व्यवस्थित
३९४, ६३४, १०१०; की
९४९, ४८०.

मोडणें-पराभूत होणें; ती ९७२;
ले ८७६, ९७२, ९७४.

मोडा-अडथळा २१२.

मोडि-पाळी; बांध ३९३.

मोप-भांडार; राशी; नाणीं २५२;
बळा. १३७; उगी. २४७, ७५७.

मोराडें-मोराचें अडें; °डीं ४३५.

मोसू-मार्ग; रस्ता; ३८५, ८०५;
उगी. ३९.

मोह-अज्ञान; °हांघकारीं ३८१.

मोहड-तोंड; मुख; मस्तक; °डा-
४००, ९८०; °डां ४८५.

मोहनास्त्रें-मूर्च्छित करणारीं अस्त्रें
५४९.

मोहरणें-वर घेणें; °रैजे ६३४.

मौळ-डोकें; वरचें टोक; °ळांचीया
५५०.

म्यां-मीं; (तु.) ७२५.

म्हणणें-बोलणें; °गिजत ७७; °णिघे
४५८; °गितलें ११७, १७४,
१८०.

य

यदु-एक राजा; श्रीकृष्णाचा पूर्वज;
°पती- श्रीकृष्ण ९०९; °पाळ-

श्रीकृष्ण; °ळें ७५६, ८७२; °वन
-यादव वंश हेंच वन ५७.

यंत्र-वाद्य; °त्रांचीए ४४.

यंत्र-कागदावर काढलेल्या निरनिरा-
ल्या आकृति; °यंत्राचा ३९५.

यक्षकर्दम-एक सुगंधी द्रव्य; °माची-
या २८८; उगी. ४४०; नरुख.
५४०.

याग-यज्ञ; °गा २३३, ४६३, ८५७;
°गाचें ७२५.

याती-जात ३२०.

यादव-यदु कुलोत्पन्न व्यक्ति; °वांसी
३६; °वांचा ६९; °वांचे ७०.

नरेह-श्रीकृष्ण ४०, १०८३;
°नाथु ८.

युक्तु-सर्व शक्तींनी युक्त (सहित)
असलेला १०७.

युगळ-जोडपें; °ळें ६४८.

योगिनी-चक्र-जोगिणीचा समूह;
°काचां ४४६.

योगी-इंद्रियदमन करणारा मुनि;
°गिया ६८२; °यातें २७७.

योगेश्वरू-योग्यांचा स्वामी ८४६.

योजन-दोन कोसांचें अंतर १४४.

र

रंग-आसन, मंचक, चौरंग; °गावरी
६४, २८४.

रंगदळ-उत्तम रंगाचा; रंगीत; °दळा
३८०.

रंगबहळ-रंगाने भरलेलें; °ळा
६९७; नरुख. ८०८.

रजक-धोवी; परीट; °काचे ४३७.

रणकर्कष(स)-युद्धांत होणारा अत्यंत
कर्णकटोर आवाज; °कर्कषें १०४९;
°कर्कसें १०५३.

रण-काळ-डंका - रणांगणातील
काळाचा डंका (आवाज) असा
१०३१.

रण-डोहळे एक कुळ १०२३.

रण-तुरें-तुरें नावाचें वाद्य; युद्धाच्या

- वेळीं वाजविल्या जाणाऱ्या तुताऱ्या
४५६; **तुरांचेनि** ८७५.
- रण-दीवा**-रणांगणावर दिव्याप्रमाणे
प्रकाशमान होणारा ७३१.
- रण-दीक्षा**-युद्ध करण्याचें व्रत ९०४.
- रण-देवता**-युद्धाधिष्ठत्री देवी; वन-
देवता (टीप); **तेची** ८०७.
- रण-नोवरे**-एक कुळ १०३२.
- रण पडणें**-युद्धात अनेक लोक मारले
जाणें; **डले** १०५८.
- रण-पीसे**-एक कुळी १०२१.
- रण-बहुरुपी**-युद्धांतील मोरपी; नट.
- रण-बंबाळ(ळ)**-युद्धभूमीवर श्रेष्ठ
असलेला; श्रेष्ठ वीर ७३२, १०२३,
१०३८.
- रण-वागुल**-एक कुळ १०२२.
- रण-मद**-युद्धातील उन्माद; **मदें**
९७०.
- रण-मोहरी**-एक रणवाद्य ५२५,
१०२६.
- रण-रंगु**-युद्धपट्ट ५१६, ९७६.
- रण-रंग**-युद्धाचें अंगण; रणांगण;
गिचा १००२; उह. १५८-९३.
- रण-राक्षस**-एक कुळी; आडनाव
१०२१.
- रण-थेणें**-युद्धात मरण पावणें;
आले ८७५, ८८१; **सि आले**
९७५.
- रति-रस**-शृंगार रस १५६.
- रती**-आसक्ति; प्रेम; शृंगार २५७,
८२३.
- रवण**-अंगण; पटांगण ५४३; **णीया**
पटांगणें ६४५; **णीं** ५३६. नरस्व.
४१५; गोप्रच. ९४.
- रवंदोळी**-शत्रूचा आवाज ऐकतांच
त्याचा नाश करणारा; तुडविणारा
१०३५; मूप. २१७५.
- रवरव**-चपळता; **वा** १००२.
- रवंस**-शब्द; **सं** ७०५; नरस्व.
७१८.
- रवसू**-त्रास (टीप); आवेश ६६५;
नरस्व ७१८, ८४८.
- रवा**-बारीक कण १९५.
- रझमी**-किरण; **चा** ४२.
- रसरंग**-रसांचा बहर; **रंगाचे** २०;
नरस्व, ३१९.
- रस**-(१) द्रव, अर्क; **सीं** २८;
(२) उत्कट भावाचा आविष्कार
२१, २२, ३२, ५३८, ६३३,
७५२.
- रसवृत्ति**-उत्कट भावना; **सीं** २६.
- रसायन**-औषध ५८.
- रसाळ**-रसाने युक्त १६, ३५०, ७५९;
ळा २७; **ळीं** ८५; **पणें** ८५०.
- रसीक(कु)**-रस जाणणारे; मर्मज्ञ
१७०, २२८, ७१८, ७४२.
- राउत**-घोडेस्वार ५१७, ९३७, ९६२;
न्हो-राउतांनो ९६६.

राउताळें-घोडेखाराचें पथक ९६०.

राउतै-राउतपणा; घोडेखाराचें शौर्य
५०६, ५१४, ५३०, ९९७,
१०००; तैचें १०११, १०१३.

रा(ऊ)उळ-स्वामी; गोसावी १७९,
१८०, ५६०; नरस्व. ८७६;
ज्ञाप्र. ९५२.

राउळ-राजवाडा; मंदिर; राजगृह
'ळा १६६; 'ळसि १७०; 'उळें
३३८, ३४५; 'ळिचां ५००;
'ळिचीं ४७८, 'गणीं १५९,
२४६; नरस्व. ४३५, ज्ञाने. ६-३९.

राए-चापा-चाप्याचा एक प्रकार
'चापेयांचीं ३०२.

रांकधनि-दरिद्री लोकांना सुख-
समृद्धीमुळे होणारें समाधान;
सुकाळ ५; मूय. २७८१.

रागेचा-समोरचा; प्रमुख; (राग=
युद्धकौशल्य?); 'गेचीया ९६७,
९९१; ज्ञाने. ९-३२३.

रांगणें-पाय, गुडघे व हात टेकून
चालणें; 'गों ९२.

राज-कूळें-राजाचें समूह ४९१.

राज-गीरी-अस्मान गिरी (?) ५७१

राज-घर-राजवाडा; २४०.

राज-वन-राजाचें उपवन; 'नै १०२७.

राज-बीदी-राजमार्ग; सर्वमान्य श्रेष्ठ
रस्ता ९७; नरस्व. ४७७.

राज-भरू-करभार ३१६; नरस्व.

५७, २२४.

राज-वाट-राजमार्ग ९३०.

राज-वाहन-राजाचा घोडा; नायकांचा
घोडा ५२९.

राजसू-राजसूय (यज्ञ) २३१.

राजसूई-राजसूय ७२५.

राजसूय-राजसूय (यज्ञ); चक्रवर्ती
राजाकडून केला जाणारा एक यज्ञ
४६२.

राज-हाट-मुख्य बाजारपेठ ९६.

राज्यधर-राज्य धारण करणारे;
राजपुत्र ३५९; नरस्व. २७२.

राणा-राजा; स्वामी; गोसावी; १३,
२३५; 'णे १८४, ९१४, ९१९.

राणेराओ-राजाचाहि राजा ७,
'राया ५११. सव. ४८२, ४८७.

राणिवसा-अंतःपुर; राण्यांचें वस-
तिगृह ४१६.

राणी-राजपत्नी; 'एचा ४७०;
'णिया-राण्या ५९०.

राणीव-राज्य ४६३, ४७४, ४७६,
४८०; 'णिवे. १२२, ६२८,

८५३; 'णी (णि) वेचा ५४६,
५७४, ८५४; णिवेचें ३६०.

नरस्व. ४, ५३; ज्ञाने. ११-११.

राणेपण-राजेपणा; समर्थपणा;
स्वामित्व; राजेपणाचा डौल ८८,
६७२; 'पणें ४६७

रातणें-रममाण होणें; 'ले २७४,

रातिवा-अंधार ९४३; नरस्व. ५९१.

रातोत्पल-लाल कमल; °ळांची ३७८.

रांपणें-रंगणें; ° ती ४१३.

रायके-राजाचे; ° केया ५३३.

रायगिडिगीडी-लहान नगरा

१०५२; ° या १०२६.

राय-रक्षपालु-राजाचा संरक्षणकर्ता

१०३६.

रावणें-रंग ५९२.

रावणें-रंगविणें; ° विले १७;

° विलीया-रंगविल्या ३८०;

नरस्व. ८४५.

राहाण-ज्याच्या अंगांत वारें येतें

असा भगत; ° णीं ८१२; उगी.

३५; नरस्व. ७३१; ऋ व. ४०४.

राहावणें-स्थिर होणे; शांत होणें;

° वलें १६९.

राहुनु-राहून ८९५.

रि(री)गणें-प्रवेश करणें; ° मे ३२३;

° गाला ३३८; ° तां १०९;

° ता जाला-प्रवेश करता झाला

१७६; रीगिजे ६३४; रीगा

१००३.

रिगवणी(नी)-प्रवेश ४३६, ६२०.

रीतु-ऋतु २६०; रीतुंचा २५९.

रीतु-राओ-ऋतुंचा राजा; वसंत

८४०; ° रायाचा ६२२.

रुख-वृक्ष; झाड; रुखांचें २८९;

रुखांसी ६१८; राय-वृक्षराज;

२१८, २९०, ७४४; रुखराय ६१६.

रुंझि-गुंजारव करीत केन्हा घालणें

२८६.

रुह-शंकराचा एक विग्रह ५४७.

रुपणें-रुतणें; ° पे १०६४.

रुसणें-रागावणें; दुःखदायक होणें;

रुसे १९१; ° सैन ९२१.

रुळत-लेंवणारा ६५३, ६५९.

रुणझुणाट-रुणझुण असा एकसारखा

होणारा आवाज; ° टीं ३१४.

रूपक--(१) एका तालाचें नांव;

नरस्व. १८५; उगी. ४६०;

(२) विजयगीत; वछा. ३१३,

नरस्व. ७८९; ° का वरि ६९७.

रूप-वर्णन; चिकित्सा. ८०८;

° करणें-करी ८०८.

रूप-श्री-सौंदर्य हीच लक्ष्मी;

° श्रीएचा ४१६.

रेंखा-आकृति ९९१.

रेवांत-सूर्याचा घोडा. १००८; ° ता

१०००.

रेवांतकु-सूर्याचा घोडा (टीप)

५३०; ° कासि ९९३; नरस्व.

६९४.

रेवांतक-रैवतक पर्वत (द्वारके-

जवळील). ° काचेनि ५७६.

रोकडी प्रत्यक्ष ४८८.

रोटी-भाकर; करभार १६२.

रोडिके-रोडके; मांसहीन; शुष्क

११९; °पण १२०.

रोमांच-ताठ उमे राहिलेले केस ६०.
रोमावळि- (उदरावरील) केसांची
पंक्ति ३९६.

रौड-शिर; °डें ९७१; °डावार्
४५०; °डांचेया ४५६.

ल

लटका-लवाड; °के २९३; °की
१९७.

लपालया-लपल्या २७०.

लफलफणें-लफ् लफ् आवाज करीत
फडफडणें; °फीति ५२७.

लंबोदर-गणेश (मूर्ति) ३३५.

लवलाई-तात्काळ; त्वरेने ५०७,
५७३.

लवीं-लावीं ८३१, ८३२.

लहुडि-लोखंडी फाळ लावलेला
भाला; °डिचां ९६९.

लहुडी-एक कुळ १०२२.

लवणें-वाकणें; नम्र होणें. °वीनलीया
२९७.

लक्षणें-पाहणें: °सि-पाहतोस ८७.

लक्षा येणें-आटोक्क्यांत येणें; सापडणें
६९५.

लाखारव-गई; लाख वृक्षांची राई
३०७; नरसं. ७०३.

लाखौली-लक्ष संख्येची; एक लक्ष
७३८.

लाग-शोध ५६३.

लागट-लोभी; एकाच ठिकाणीं आसक्त
होणारे ७०७.

लागणें-डसणें; चावणें; °गलेया
१९८. गोप्रच. १३१.

लागणें-पोळणें; कमी ठरणें; °लिपं
१९४.

लांच-प्रलोभन; °चें ७०२.

लाठा-पराक्रमी; पराक्रमी पुरुष ८९४;

°ठे ९६१; °ठंयाचीं ९४९;

°ठी-बलशाली २६७.

लाठू-पराक्रम ९५३.

लाडवणें-लाड करणें; कोड-कौतुक
करणें; °उनि १०२.

लांघणें-लेंवतें बांधणें; टांगणें;

°ती-लेंवत असलेली; तीप ४६९;

°बिजती ५९८; °बिले ६४८;

नरस्व. ४६०.

लाल्हाणें-शोभून दिसणें; लहरणें;

°ल्हांतु ३०४.

लावकै-लावालावी १२९; °या

११६; °सीं १३४.

लावनी-पेरणी ६८०.

लाहणें-प्राप्त करणें; मिळविणें; °हिज-

ति ७२; °हे ११३; °ल्हाणें-

लाहणें; ल्हाति ८५; ल्हाइजे

११३.

लिंगदंड-सूक्ष्म शरीर; °देहाचीं
९३.

लुटणें-(सं.लुंठ) लोळणें; लुटतु५.

लूसि-लुट; बचक; चिमटा ६०९;
नरुस्व. ६००.

लुळि-लेंबता भाग ४३.

लेंकि-लेक; मुलगी २०६.

लेख-गणती; मोजमाप ५४२, ९०६,
१०२१.

लेखणें-मोजणें; गणना करणें; °खी
५४२.

लेणें-अलंकार; दागिना २७५, ६८९.

लेणें-अंगावर धारण करणें; ले-
धारण करते ६८९; °इला ९९६,
९९९.

लेवविणें-अंगावर चढविणें; घाला-
यला लावणें; °विली ९१;

°विलेंया ९२; °वीजती २८१.

लोठणें-घालविणें; नाहीसें करणें;
जाणें २७१; °टे २७१, ७९०;

°टिजे ७९०.

लोटी-कलश; °टी ३१२.

लोथ-गाठोडें; समूह; लोथा १४७;
६०७. ज्ञाने. १०-२३९.

लोह-लोखंड; शस्त्र; °हाचा ४७०.

८९२; °हाची ९७८; °हाचें

५८४; °हें ८४०; °हाचेनि

५५५.

लोहिव-लोहित रंगाचे; लाल; °वे
४०१.

व

वंकड-वाकडी; धनुष्याकार; °दा

४२०.

वज्रपंजरु-वज्राप्रमाणे कठीण; अमेथ
पिंजरा; संरक्षक ४५८; नरुस्व.
६७६.

वज्रवाट-वज्राची धाव; °वार्टी
५०८.

वज्रसांखळ-वज्राप्रमाणे अमेथ अशी
सांखळी; °सांखळा २५.

वज्रांगी-चिलखत ९९९, १०६४;
नरुस्व. ५७५; ज्ञाने. ६-४७३.

वटणें-वाटणें; आवडणें; वटे १३६,
७०७.

वडप-वृष्टी; °पें ३१९; नरुस्व. २४१;
उगी. २८०; वळा. १३७; ज्ञाने.
६-४८७.

वडवानळ(ळु)-समुद्रातील अग्नि
२४१, ५१५.

वडील-मोठे ६२९; °पण-मोठेपण;
विशालत्व ३४२.

वणवा-अरण्याला लागलेली आग
५१६.

वनमाळी-श्रीकृष्ण २३, ३८.

वनवणें-जळणें; होरपळणें; वणवा
लागणें; °वलें ६६.

वनवली-भाजलेली; °लीया ७५०.
वरकड-इतर १०२१.

वरणें-लग्न लावणें; °रावी २०२.

वरवाग-लगाम वर खेचून धरणें
°वागे १००१.

वरलि-बांध, पाल ३०८.

वराह-वराहावतार; ह्याची ५४०.

वरि(री)खणें-वर्षाव करणें; पाऊस पाडणें; खावया ५६; खावेया ६६; रीखे ७१.

वरिखावो-वर्षाव; पाऊस ६७.

वरिखता-वर्षाव करणारा; खतेया ४५३.

वरिचावरी-वरच्यावर १०६६;

चां वरि १००७.

वरिचिल-वरच्या; उंचावरील ६१०.

वरिपडी-प्राप्त २११; उगी. ५०;

वछा. १००.

वरिया-वरून ६५७.

वरी-पर्यंत ४६८.

वरीवं-श्रेष्ठपणा २४९; नरख. ३३३.

वरुतीं-वरच्या बाजूला ५८८.

वरुते-वर ७१३.

वर्णणें-वर्णन करणें; णाविया ८;

णींतु ७.

वर्ण-वर्ण; रंग; ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र हे चार वर्ण ८६१.

वचु-उटी; रंग; लेप २५१, ७१७.

वर्म-रहस्य २६८.

वर्मणें-वर्मणें; ओशाळणें; लाजणें;

ली २२१७.

वन्हाडीक-समारंभ; सोहळा; डिके

४९२; लीचण. १६; ज्ञाने. ९-२३७.

वन्ही-वर; या २५३.

वल्गभ-प्रियकर; भातें २८३.

वलि-वेल; चीं ७२.

वसंतु-संगीतांतील एक राग १६७;

ताची ८३५.

वसंधरा-पृथ्वी; धरेचा १४७;

धरेचां १५८, ९१३.

वसुवार-आश्रयस्थान; वस्तीचें

ठिकाण ६४४; नरख ४३६, ४४३.

वसैठा-वसतिस्थान; आश्रय ४६, ६७;

ज्ञाने. १-२२८, ५-१२. नरख.

२११.

वसो-बैल ८६८.

वहिला-वेगवान ५१०; १००१.

वहिला-लौकर; ताबडतोब १३१;

ली ११८, १८४, २२३, ८२८;

हिले ९६६; हीली ७०४.

वळघणें-वळणें; ला ९६७, ९९८,

९९९; ले ९७३, १०३४;

घैन १९३; घौनि ५९५;

तां ५५९.

वळनवाहानी(नीं)-नीट वळणाने;

वळणाच्या मार्गाने ३९२, ७७०.

वळसा-भोवरा ५३१, ५९४, १०८१;

सां २८८, १०५१; ज्ञाने.

१३-१८६.

वळित्रय-ओटीपोटावरील तीन रेपा;

त्रयाचा ३९५.

वळें-अपूर्व; नवलविशेष १२४.

वाहला-दिला; अर्पण केला २५१,

७१७, ८८३; °इलें ३६०;
 °इजे ११३.
 वाइलें-चाल केली; हल्ला केला ९६०,
 ९७४, ९८६.
 वाउगी-व्यर्थ; आगळी; कारण
 नसतानाहि १८४; °गीया ६९५;
 °गें ६२१, १००१.
 वाउनी-अर्पण करून ७३८.
 वाउर-बोडेस्वार (?); °रा ८७२.
 वापं-व्यर्थ ६७३.
 वापं-वान्याने ६८८.
 वाखाणणें-स्तुति करणें; व्याख्यान
 करणें; °णला ३१३; °णिजतु-
 वाखाणला जात असलेला ९६७.
 वाखाणतीं-स्तुति करणारी; व्याख्यान
 करणारी ३४९.
 वाग-लगाम; लगाम धरण्याचें,
 घोड्यावर बसण्याचें कौशल्य ५११;
 °गा-लगाम ५३०, १००५.
 वागार-लगाम; °रां १०१०.
 वागुर-पाश १८८.
 वाघवडाइ-पताकाचा एक प्रकार;
 °इया ५२६.
 वारा-निवारण करा २१९.
 वाढोगर-बटमोगरा; °रें ३०१;
 रीं ४२६, ६३१. °रेयाचे ६६०.
 वाठिव-प्रौढी-पराक्रम; °वां ९१०;
 °वांठिवेचे ९४६.
 वाठीवं-प्रौढी, पराक्रम ५९५; ज्ञाने.

११-४५७
 वाडी-आवार; °एची ३२६,
 वाडु-वृद्ध; वडिल; श्रेष्ठ ५१७.
 वाढणें-मोठा होणें, विस्तारणें
 °ढिनला २, १८१, २०६;
 °ढिनले ९६२.
 वाणणें-वर्णन करणें; °णावीया
 ६१७; वानाचें ११.
 वाणितीं-वर्णन करणारी ३४९.
 वाणी-वाचा °णिणचें ३६५.
 वाणें-अर्पण करणें; देणें; °इला २५१,
 ७१७, ८८३; °इलें ३६०; °इजे
 ११३.
 वाणें-चाल करणें; हल्ला करणें; °इलें
 ९६०, ९७४, ९८६.
 वातीं-वाजविणारीं ३४९.
 वादी वादविवाद करणारा २५.
 वाद्यंत्र-वाजंत्रे; °त्रांचां १०२६.
 वाधावा-(१) अप्रदूत ६२२; ज्ञाने.
 १८-८९९; (२) (वराच्या आग-
 मन प्रसंगीचें) मंगलवादन; शुभा-
 गमन ७३७; धपू. २९.
 वान-(सं. वायन) वाण; भेट;
 °नें ६१८.
 वानवती-उजळा २९; ज्ञाप्र. ४९५.
 वानसर-निरनिराळ्या रंगाचीं रत्नें
 (?); °सरे ४०३.
 वान्नी-जास्वदीचें फूल (टीप);
 °याचे ६४.
 वानि-वानगी; नमुना ६१२.

चापा-रोपें लावण्यासाठी केलेला खता-
चा ओटा; °पें ३०३; ज्ञाने. ६-
४८७.

चापिका-विहीर; नंदन° ६४३.

चाया-व्यर्थ २००; °ची- व्यर्थच
६७३.

चायाणें-चायावीण; व्यर्थ २०३.

चायाविन-व्यर्थ; उगीचच; निष्कारण
१९१, २१६; °वीन १३५, ६८४;
°वीनिया ६९४; नरस्व. ३६८;
उगी. ६२६.

चारणें-निवारण करणें; दूर सारणें;
°रितां २११; °रितु ५२०.

चारा-पंखा; °रे ६३६.

चाराणसी-काशी क्षेत्र १३२.

चारिकें-घोडें; तट्टू; लहान वारु
४४७; °याचरी ५५१; °कीं
५५७; मू. २१७१.

चारू-घोडा ५१०, ५५९, ९३३,
९८८, ९८९; °रूवें १००४;
°वार्सी ९९२.

चारूड-खासदार; मोतदार; °डेनि
५१०, ९८८.

चारुसिक-वार्ता आणणारे; बातमी-
दार ३५०.

चालभणें-अतुरक्त होणें; °भैली
३६९; नरस्व. २८; ज्ञाने. १८-
६४०.

चालीप-रेशमी पातळ; पातळ वस्त्र;

°लीप २७६, ६३७, ७१७,
७८४; °लिपे ७१९; °लिपेचा
६५९; °लिपेचीया १७५, ६५२;
ज्ञाने. ६-२५; उह. २१-३४.

चावडणें-घावणें; उडणें; °डाण
१०१२; °डात ५३३.

चावरणें-वागणें; इतस्ततः फिरणें;
व्यवहार करणें; °रावेया ९३;
°रों नए-वागूं नये १८५.

चासकसज्जिका-उपभोगाचा शृंगार
सज्ज करून वाट पाहणारी नायिका
१७२.

चास-दिशा ९९.

चास(सु)पाहणें-लक्ष देणें; दिशाकडे
पाहणें; वाट पाहणें ९९, ८०६.

चासिपणें-दचकणें, भिणें, °पौनि
९१७. उह. ७३-२८. सव ४६;
ज्ञाने. ११-३४६.

चाह-बाजू; °हीं ९११.

चाहाक-वीद्या-अश्वविद्या १००१.

चाहानघर-पादुका धरणारा ३५३.

चाहाना-मार्ग, रस्ता ३५२, ७१७;
सव. ३७०.

चाहार-उपद्रव; पीडा; चढावणी;
हल्ला; युद्धाची चढावणी २४०,
७३६; उगी. ४३८; नरस्व. ८५८;
ज्ञाने. ११-४१९.

चाहाविला-चाहावयाला लाविलें
३१७.

वाळान-सजा; °नीं ६३५

विकरलेपण-विकृत झाल्याचा भाव;
°पणाचें ९०

विकळ-शिथिल; °ळे ७४८; °जाणें
शिथिल होणे ६६६; °ता ७९०;

°पण-गळालेपण; अशक्तता ७५१;

विखूरणी-पखरण; इतस्ततः योजना;
निरनिराळ्या ठिकाणी योजना
६००, ७७०;

विगोवा-सोडविणारा १५३.

विचंबणें-विटंबना करणें; °वीतु
१६३; वळा. ४३४.

विजणें-बारा घालणें; °जीति ७८७;
वीजिजति ३४४.

वीजन-पंखा; °ने ८३३.

वीडंबणें-विटंबना करणें; °वीति ३५०.

वितळणें-पातळ होणें; पांगणें; °ळैल
७९५. ज्ञाने. ९-२८. नरुख.
१२००; १८०१.

विदावंती-चतुर; विदुषी; °तिर्सीं
३५३.

विद्याधरा-देवयोनींतील स्त्री ७५४;
नरुख. ८०.

विद्याधरी-(१)यक्षकन्या; देवकन्या;
(२)कलाविद ३४०; नरुख. १४६.
वळा. १४४.

विघूलता-वौज ७५०.

विघी-ब्रह्मदेव; °ची ७३६.

विंदाण-कौशल्य; °णीं ३५२;
ज्ञाने. १८-४५१.

विंदाणी-कलावंत, कुशल; ६४५;

°दानीं ७७०. ज्ञाने. १८-४४.
नरुख. २५२.

विंघनु-विंघणारा; बाण मारणारा
८९५.

विनविलें-विनंती १४६.

विपरीत-उलटा; उफाटा ७३९.

विपलाणें-विडंबन करणें; विटंबना
करणें; °लाइलीया ८०३.

विपाणं-कचितच ७५१; ज्ञाने. १०-
७१.

विपावो-निरुपाय; निरुपायामुळे
येणारा निर्वाणीचा प्रसंग ८४५.

विपुळ-(१) पवित्र; निर्मळ (२)
पुष्कळ; विस्तृत; दाट; °ळीं ५७.

विभाडणें-जिकणें; फोडणें; मोडणें
°डिला ५७४; °डिलीं ५१९;
°डिलीया २७०; °डिले ७८८,
१०४७; °डावे १६२; उह. ७३-
२२.

विभाडु-विभाडणारा; नाश करणारा
५१७; °डें ९८४.

विरजें-साह्य; जोड ७९२; ज्ञाने.
१-११७.

विरडें-अंकुर १०१९.

विरथा-रथावेगळा ९८१.

विरसु-रसहीन; कंटाळवाणा; फिकट
१८२.

विरहानळ-वियोगरूपी अग्नि २८२,
°नळाचीया ७४५.

विरु-वैर; शत्रुत्व १०५, ८२०; °वीरु
८६६.

विलो-विलय; विलंब ८५५.

विलहल-प्रेम; विलास; °ळीं ९१.

विवसी-कंटाळा; वीट; भीति १३२,
८८९, १०७२; सव. ३३६.

विवेक-विचार; सारासार विचार;
°काची ३२; °कैसीं ३०२;
°कै ५३७.

विश्रामशाला-विश्रांतीची जागा ३३

वि(वी)श्वकर्मा-स्वर्गातील शिल्पी;
ब्रह्मदेव; °कर्मयाची ३२ ; ५६७;
°कर्मनि ४५, ३३७.

विश्वात्मा-सर्व विश्वाच्या अंतःकरणांत
असलेला; °तमेयाचा ७४४.

विश्वासिला-ज्यावर विश्वास ठेवला
असा; °लेनि २७२.

विषय-स्वर्ग, अष्टौ देवयोनी व कर्मभूमि
या स्थानांतील देवता; °याचें ९२.

विषयसुख-संभोगाचा आनंद
°सुखाचा २६०.

विसरौनियां- चुकूनसुद्धा ८८.

विसवणें-विश्रांति घेणें; °वला
६०३; °वता-विश्रांति घेणारा;
°तेयाची ९६.

विसांवा-विश्रांती ६१२, °सांवां
३९.

विसारणें-दूर सारणें; °रिं ८३८;
°री ८०२.

विसु(सू)रा-ऐश्वर्य; समृद्धि २६५,
८९२; वळा. ३६६.

विसुरा-आश्चर्य, तयारीनसतां ८७३.

विस्मो-विस्मय; आश्चर्य ५३.

विलास-मूर्तिमंत उपभोग १५६.

वीग्रहो-भेद; भांडण ४८०.

वीघडणें-ताटातूट १३०.

वीड्याद्रि-एक बेट (?) °दिचे
९३९.

वी(वि)तणें-वर्तणें; होणें; °तळें-
१०८२.

वीतर्कणें-तर्क करणें; कल्पना करणें
°किला ४०.

वीन-वांचून; विना ५३७, ५३८.

वीनवणी-विनंती १६६.

वीरघंटा-वाद्य; मोठी घंटा; वीरांना
स्फूर्ति देण्यासाठी वाजविली जाणारी
घंटा; हत्तीच्या गळ्यांत बांधलेली
मोठी घंटा ५२१, १०२९.

वीरन्हो-वीरांनो (संबोधन) ५६०,
५६३.

वीराटवी-शरांचा समूह हेंच अरण्य;
°एचा ९२८.

वीरू-वीर रस ९८९.

वीस्वासी-विश्वास; प्रामाणिक ५०४.

वीळासणें-विलासणें; शोभणें
°सली १०८२.

विलासिनी-क्रीडानिपुण कामिनी
६५३; °सीनीसीं १७४.

वृकोदरू-भीम ७३०.

वृत्तांत-वर्तमान; हकीकत ८८४.

वेगां (गा)-त्वरेने १००३, १००५.

वेगाडा-डे-डे-वेगवान् ९३३, ९९२.

वेगाडे - शीघ्र; वेगाने ९९०.

वेचकरी-बाजारहाट करणारा ५२.

वेष्ट - झेप; टक्कर ७०९, १०३६.

नरुस्व. २२३.

वेठणें-येणें; स्वीकारणें; घेणें; °ला

५१४, ९७७; °ले ९३४; °लें

३६८. °लीया १०३४.

वेडें-वेडावल्यासारखें दिसणारें; हीन

५८०.

वेडेलीं - वेडी झाली ६०६.

वेढणें - नेसणें; °ढिलीं ३९२;

°ढिजताण नेसली जातें; नेसतात

२७६; °डुं ६९२.

वेढा - शत्रूंनी केलेली कोंडी; °ढेया

५३१, १००९.

वेणी - गुंतागुंत; मळमिसळ ४४, ५६१.

वेणी - गुंफलेली वेणी; °णीया

६५३, ७१५ °बंधु - बुचडा

(टीप) ६५९.

वेद-९; °दांचे ९; °दांची ८३;

°दांचा ६७; °पथाचीया ९७.

वेध-आकर्षण; ओढ ६०३; °धाचा

५९४, ६०३.

वेधवती-आकर्षणशक्ति ६०८; °वती

२४३; नरुस्व. ६८; उगी, ९२.

वे-हीं-पर्यंत २१३, ५३२, ५४१,

७०६; ने २५५.

वेल-वेलीचा रोपटा; अंकुर २२.

वेलाउळ-बंदर; समुद्रकिनाऱ्यावरील

मंदिर; °उळें ३०३; °ल्लाउळें

९३९; नरुस्व. २७४, ८५६.

वेलहावत-सुंदर रीतीने; लाडिक-

पणाने १००६.

वेलहाळ नाजूक; सुंदर ३८६; °ळा

७५०; सव. १८९, २९८.

वेवसावो-व्यवसाय; व्यवहार ७३.

वेव्हानी-तयारी; रचना; व्यवस्था

७२९, ९०४.

वेळाइतु-योग्य वेळीं उपयोगी पड-

णारा सेवक २६१, ४५९. विवि.

१६-२३.

वेलु-बास ५७०.

वोगरू-(का.) भात ४३९.

वोंग-खोल (टीप); टोक, कोना;

°गा ६०७.

वोटो-रोप; रोपांचा वाफा; °टे

२५४.

वोडवू-रसोत्कर्ष २१; उगी. ८२४;

ज्ञान. १३-६३५.

वोतवर-उत्तत; लढलेले २९०;

नरुस्व. १४४.

वोतिला-भोतून तयार केलेला ९९३.

वोथटि-वितुटि; ताटातूट २२०.

वोपणें-दान ८५७.

वोभावणें-ओरडून सांगणें; दटावणें;

हेहावणें; चिली १९०; विं ८३८.
 वोल-ओलावा; ला-ओलाव्याने २,
 ६९, ४१४.
 वोलि-सेला-पातळ वळ; सेले
 ६९२; नरुस्व. ७६०.
 वोली-वळ १७५, ६५२, ६९२.
 वोल्हावणें-ओल देणें; विजे ७७६.
 वोल्हावण-ओलावा देणारे; पुष्टि-
 कारक औषध ६२३.
 वोवणि-माळ; ओळ ३९९.
 वोवरा-ओटा; रे ६३०, ६३६.
 वोवरा-लताकुंज; रे ७७२.
 वोवरी-खोली; रीया ५९५; नरुस्व.
 ४६३, ५७८.
 वोवी-साडेतीन चरणांचा एक
 मुकुंछद ७.
 वोळगणें-सेवा करणें; गे-सेवा
 करते ८८; गतां ८९; ज्ञाने. १३-
 ४१८; नरुस्व. २१४; सव. ४५५.
 वोळगें-वळणें; विशिष्ट दिशेकडे
 येणें; ला ५६.
 वैकुं(कू)ठ-विष्णूचें स्थान २०७;
 ठिचें १६०.
 वैदर्भ-विदर्भ देशाचा राजा
 भांची १७१.
 वरणें-जात्यांत घातलेलें धान्य १०४३.
 वैराग्य-मंडळ-विरक्तांचा प्रदेश ३३२.
 वैराडपण-वैर; शत्रुत्व; पणें १०८५.
 वैरी-वणवा-शत्रूंना जालणारा

दावामि १०३२.
 वैरी-विभाड-शत्रूंचें निर्दलन कर-
 णारा; डें ९८४.
 वैश्यकरण-वश करणारा; वशीकरण
 ३८१, ६२३.

श

शक्ति-तरु-देवतारूपी वृक्ष; तरुचा
 १०९.
 शंख-(१) वृक्षविशेष २९६. (२) एक
 वाद्य ५२४.
 शरांटी-बाण-समूह ४४२; सराटी
 पाहा.
 शसिक-शिरस्त्राण ९९६.
 शालांक-शालुंका; शिवलिंग ७०६
 शालिवा-(१) ससाणा; ससाण्या-
 प्रमाणे झडप घालून नाश करणारा
 (टीप); (२) साळी, अणकुचीदार
 काढ्यांचा प्राणी; सायळ ५१६.
 शांत-रस-नऊ रसांपैकी एक;
 रसें ३२.
 शांभव सुख-चैतन्य मायेचा आनंद
 २४२.
 शील्पविद्या-चित्रें, मूर्ति, गृहें इत्या-
 दिकांच्या निर्मितीची विद्या;
 विद्येची-२३७.
 शि(शी)रोवेरी-डोक्यांत २९५,
 ४२६; सीरोवरी ६३१.
 शि(शी)रोमणी-मकुटमणी ४४,
 ३५७, ९०५, १०३४.

शीवकरू - शिडकाव; शिपण; नस
(टीप) २८०.

शी(सी)स - डोकें; १०८१; °सैं
९७१; °सांचीप ९५५.

शुक्ति-संपुट - शिंपल्याचा खोलगट
भाग; °टीं ७८९.

शुधवेध-प्रेम; °घाचें १११.

शृंगारू-अलंकार; साज ५०, ९३७.

शृंगार-(१) स्त्रीपुष्प-प्रेमाचा आवि-
ष्कार; °रीं २२८; °राचेनि १५;

(२) एक रस ४६, १८६; (३)

मदन १८८.

शृंगारणें - शोभिवंत करणें; °रला
९४७; °रिली ३४८.

शृंगारिया - शृंगारक्रीडा करणारा;
रसिक १५६; °रिप ६७६.

शृंगारू-अलंकार, साज ९४३,

शृंती - वेद ८१, ८६; °तीं ६८३;
°पंथु ८६२.

शौरा - शूर पुरुष; पराक्रमी ८९२;
९४७; °रे १०५५; °रे ८९९.

श्रींकरणी-लेखक; कुळकरणी ३५५;
नरस्व ७३४.

श्रीखंड-चंदन; °डाचें ८२२.

श्रीगिरी - छत्र १०३७.

श्रीचक्रधरू - श्रीकृष्ण ५७९.

श्रोणितापुर-शोणितापुर; बाणासु-
राची नगरी; °पुराचां ४५३.

श्रोता-ऐकणारा; °ते २८९; °तया

३०५; °तेयासी ५५४, ५८८;
°तेयांचीं ८४९.

स

सकट - सहित ८२२.

सकडतर-आरपार; अंतर्भेद करून
८३७.

सकरडी-कोवळी; दुर्बल; °या ८९६.

सकुमार - सुकुमार; °पणें ६८९.

सघन - गर्द; दाट ४५४.

सचराचर - स्थावरजंगमासहित;
सर्व; °चरांसि १०६.

सचाड - इच्छुक; इच्छा करणारा;
°डे २९४.

संचारू-भूतबाधा; झडपणी ७९९.

संजीवनी-जिवंत करणारी ३३.

संजेय-संजयाच्या बाजूचा; °यां
९२५.

संठणें-साठणें; अडखळणें; °डे ९६१.

सटि-षष्ठ; सहावी ८६५.

सढीलवणें-ढिलें करणें; °वांति
६५५.

सण-सोहळा; उत्सव; °णीं १०.

सतवंक-आवेशयुक्त ९१०, ९३९;
°कें ६६३.

सत्यलोकू-ब्रह्मदेवाचें वसतिस्थान
५४१; °लोकीं १६०.

सत्त्व-अर्क ६४७.

सथाडें-आवेशयुक्त; सतवंक ६७०,
७१२; °थावां ५३२.

सदैव-(१) नेहमी (२) भाग्यशाली
८०; नरुख. ४८२; ज्ञाने. ६-१३८;

ज्ञाप्र. ५१५.

सदोदितु--निल १०७.

सदोष--दोषांनी युक्त ९५.

सनाओ--(सं. सनाहः) चिलखत
५१३, ९९६.

सनाओ--नोवरा (टीप) ५१३.

सप्तपाताळ--रसातळ, महातळ,
तळातळ, सुतळ, वितळ, आतळ,
व महातळ हीं सात पाताळें.

सनातन--सर्वव्यापक; अनादि काला-
पासून असलेलें ४३२.

सनानणें ज्ञणज्ञणणें; खूप रागावणें;
नीली १८६.

सनानीति--सणसण आवाज करणारी
५२१.

संतापु--विशेष ताप; उष्णता ७४५.

संदेह--शंका; हा ४६४.

संधान--सूत; संपर्क २७१.

सपाह--संपूर्ण; सर्वस्व २१६; ज्ञाने.
१३--१०९२.

सर्पीड--एकच एक; अखंड; सर्वद;
स्थूल; विशाल ७९६, ९४४; डें
३४६.

संभू--शंभू; शंकर; सी १३०.

संभोग--रतिक्रीडा; विषयभोग १८२;

सुख ६३४; सुखाचा २६२;

११२; सुखें २२९; सुखाचीप

४७, ६२८, ६३४; सुखाचीया
५९७.

सर--दूर हो १७९.

सर--खर; रीची ६९६.

सरणें--संपणें; रे ३२८.

सरणें--चालणें; धकणें; रे १८३.

सरळ--श्वास (टीप); ७४६

सरळें--कडें १११; लाचेनि ४०४,
४२९.

सराउ--अभ्यास; पाठ; शिकवण
३४१, १००२.

सराटी--वाणांचा समूह; टी ९६३;

सांटी--२६७; शरांटी ४४२;

उह. १२५-२४; उगी. ४४७.

सरिसा--तुल्य; बरोबर; सारखा;
व्यवस्थित. ४६९; से १७,

३७४, ५७०, ६६०.

सरिसी--बरोबरी; समोरासमोर; भेट
७३३.

सरिता--नदी ५९७.

सरू--पांच; शर--संख्येचे ९६३.

सर्वदळवै--संपूर्ण सैन्याचा मुख्य
सेनापति ९२३.

सलक्षणिक--सुंदर; चांगल्या चिन्हांनी
युक्त ३८२; णीकू ४१४.

सचडा--कातडी ८३२.

सचंदळ--(१) दळासहित (२) रणा-
गण; युद्ध; दळी--७२७; दळी

८८९, १०८४.

सवंफळी-समोर येऊन मारलेली
घडक; टक्कर; °या ९८२; °ळें
३०२, १०००.

सवळ-सवेळ; पहाटेपूर्वीची वेळ;
°ळे ७८५.

सवाय-सहजब ७२१.

सविता-सूर्य ६२९.

सविशेष-खुलासेवार; विस्ताराने
११८.

संसारणें-सावरणें; सावरून तयार
होणें; पुढे सरणें; °रला ६५९;
°रले ८७४; °रते- सावरणारे;
सावरीत ५०३; उह. १२४-१३.

सहपंगती-पंक्तीबरोबर ७४.

संहार-नाश; °मेघ १०१८.

सळ-अभिमान; °ळें ४७१.

सळवंगा-अभिमानी; °गेयां १५४.

सळि-छळ; पीडा २००.

साइली-सावली; °यातें ४८७.

साउमा-पुढे; समोर; सन्मुख ५३,
२४४, ३०९, ३१०, ३१३,
३१५, ९८९; °मी ३४५; °मे
५७८.

साउली-सावली, छाया; °या २५७.

सांकडें-संकट; °डी १००९.

साकर-साखर; °रेची १८.

सांखळा-शंखला ६७९.

साखळें-साखळी; एक दागिना १११.

सागळ-पाण्याचें भाडें; °ळा ७८७
नरुख. ६९५. दपा. १०५.

सांगडा-सारखा; °डे ८७०; °डी
१०३७; नरुख. १९८, ८७०;
ज्ञाने. १२-३१; अमृ. ७-२८८.

सांघणी-हळा; घालणें; ३५, ३६८.
नरुख. २७१.

सांघणें-हळा करणें; °घीतली ३५;
°घावेया ३६८, °घों ३९. °घें
१०५९.

सांघणें-सांगणें; कथन करणें;
°घिजेल ४८, ५५४, ५८८,
७७१.

साच-खरें; सत्य २००, ९१४.

साच-खरी; सत्य बोलणारी; °चा
८१४.

साजणें-मैत्री; मित्रत्व; ३४२.

साजणें-शोभून दिसणें; °जे १२६,
१९५; °जेति ८७.

साजणें-सजविणें; सज्ज करणें; °जिले
५०८, ९४४; °जूनि ६६४.

साजनी-मैत्रीण ८२८.

साजीवणें-मूर्च्छेंतून उठणें; सावध-
होणें; °वली ८४७.

सांजवेळ-संध्याकाळ; °वेळेचां ६;
नरुख. ४८५; ज्ञाने. १७-२९४.

साडु-तडाखा; प्रहार ९५३.

साडंबर-रंगविलेला; शृंगारलेला

३३५; नरुख. १.
 सांडवणें-सोडावयाला लावणें; °वीन
 २७, ९११.
 सातसी-नागवेल (टीप); °याचीया
 ३१२.
 सातिया-छत्री; °याचा १०३१
 °तीयांचा ५२८.
 सात्त्विक-सात्त्विक भाव १८९.
 सादणें-साद देणें; शब्दांनी आळवणी
 करणें; °दैज ३७०.
 साधनूक-रचनाकौ-शल्य ३२८.
 सानट-अगदी बारीक; लहानशी;
 °टा ४२०, ६७०; °टी-लहान;
 बारीक ७८३; °टीया ७६७.
 सांपें-सांप्रत; आता; अलीकडे ११६;
 नरुख. १६२; ज्ञाने. ९-५०४.
 सव. ४०१.
 सावडा-साधाभोळा; बापडा; कमी
 प्रतीचा १४१, ८९३.
 सावडी-साधी ५६७.
 सावडें-भोळें; हीन २०४, ५८८;
 उगी. ११; ज्ञाप्र. ३२.
 सावरें-लताकुंज; वस्त्रनिर्मितशुद्ध;
 पटशुद्ध; °री (अ. व.) ५७२,
 ७७२; °रां २८८, ६४९; °रैया
 ६३४.
 साबराण-एक बेट (?); °राणिचे
 ९१५.
 साबळें-(१) भाला; °ळ (अ. व.)
 १०४५; °ळी १०४४; °ळाची

५५५. (२) भाल्यांनी लढणारे;
 भालेकार; °ळीं ९५५.
 साभिमानी-गर्विष्ठ; °मानियां
 १५६.
 सामाओ-सामावणूक, मावणें ३९४.
 सामानखेवो-वाढवेल (टीप ;
 केव्हाचें १७९.
 सामान्य-वनिता-वैश्या ३३१.
 सामावणें - सामावणें; मावणें;
 °माय ७६९; °वति ९२७.
 सांभाळणें-ताब्यांत घेणें; °ळिजे
 ४६३.
 सायारू-माच; मांडव ७१४; नरुख.
 ४३२.
 सायास-प्रयत्न; कष्ट ८३, १२३;
 सीं-मोठ्या प्रयत्नाने १८३,
 २०२. °सैं ३४७.
 सारंगघर-श्रीकृष्ण; °घरें ५०९;
 °घरेसीं ४२७; °घराचेनि
 ३५८.
 सारंगपाणी-(सं. शार्ङ्गपाणी)
 शारंग-धनुष्य हातांत धारण
 करणारा; श्रीकृष्ण ३५.
 सारणें-संपविणें; °रिलें १४४
 सार्ध-अर्ध्यासहित; दीड १४४.
 सावज-(जलचर) प्राणी; °जाचां
 ३१४.
 सावंत-मांडलिक; सामंत १५९)

राणे ३५६.
 सांवरणें-व्यवस्थित होणें; नीटनेटकें
 होणें; रैली ४८०.
 सांवरासांवरी-आवराआवर; निर्वा-
 णीची तयारी ५००.
 सावळें-कालसर ११; ळैया ५५५.
 सांवळी-(१) स्त्री. (२) सावळ्या
 वर्णाची (स्त्री); °या २६; °वळीया
 २८८.
 सावाओ-मित्र; सखा २६२; सव.
 ४२९.
 सावासिनी-सहवासिनी; सखी १७४;
 २२९. °सीनि १९०; नरुस्व.
 १०३; उह. २१-२५.
 सावासी-मैत्रीण; सहवासी; स्नेही
 ५०४; °सीं ६०६.
 सांसिनणें-बहरणें; °नले ४१;
 °नली ३२.
 सासैं-श्वास १९१.
 सांसोल-घोड्यासमोर धावणारा
 सेवक; °लां ५११.
 सास्ति-शासन; शिक्षा १९४.
 साहा-सहन करा ९५६.
 साहान(ण)-सैन्य ५०५, ५४३;
 उषा. १४१-७; नरुस्व. ७३६,
 ८७६; °णिचे-सैन्यांतील ९६२
 साहि(ही)त्य-वाङ्मयाचें अलंकरण
 शास्त्र. १५, २४, २६; °त्याचेनि
 १५.

साळांका-(सं. शलाका) सळई ३१.
 सालैया-मैना २८५
 सिथणें-वर्षाव करणें; शिंपडणें;
 °थित ९६३; सीथितु ९७९.
 सिरसाडु-शिमें छाटणारा ६१.
 सीउं-सीवणें पाहा.
 सीखर-शिखर; पर्वताचें टोक ६२.
 सींगणी-धनुष्यें १०४५.
 सींगळ-एक बेट ९३९.
 सीणू (नू)-शीण; श्रम; थकवा १९;
 °नाचा ७३५.
 सीनणें-थकणें; °ले १०५५; °नलीया
 २५७, ६८४.
 सीत-शीत; अन्नाचा कण १५०.
 सीत-धनुष्याची दोरी; °तीं २६६.
 सीघरस-सं. सिद्धरस; पारा ६४७;
 सव. १७५; ज्ञाने. ६-२५५.
 सींधुसागर-एक बंदर; °रीचे ९३६.
 सीपणें-एकमेकांवर जलतुषार उड-
 विण्याची क्रीडा; रंग उडवण्याचा
 खळ २६, २८८; °पिजती ३१२;
 सीपणें-६८०, ७०९; °नेयाची
 ६७५.
 सीपणारी-(हौद ?) ६३३.
 सीपणा(ना)रें-कारंज्यांनी युक्त;
 °रीं ५७३; नारें कारंजें ६४२.
 सीयाळ-शीतकाल; हिवाळा; °ळीं
 ३७६.

सीयें-थंडी; °यांचेनि ७९६.

सीरवा-शिडकाव ९७९.

सीराणी-आवड; दुर्मिळता; दुर्लभ
असा थोर लाभ १०, ३३०.

सीरोवेरी-६३१; शिरोवेरी पाहा.

सीवणें-स्पर्श करणें; °उं ६८३.

सीशालें-शिर ४४९.

सीस-९७१. शीस पाहा.

सींह(ह)नाद-सिंहगर्जना ८७४,
९५०, १०४०.

सीहाणा(ना)-शहाणा २१२; °णी,
२२५; °नी ६८५ °णेयां १५३.

°णे ३४३; °नीया ६८४; °णेपणें
१८९.

सुआळ-स्वार; आघाडीचे स्वार;
त्याचा समूह ९६२.

सुकुत-पुण्य; °ताचीया ६९.

सुजणें-सुचणें; समजणें; °जे १०५०

सुजावणें-समजून घेणें; कळणें; °वति
१०११.

सुडाड-सूं सूं आवाज; सणसणाट;
°डें ९८४.

सुदणें-घालणें; देणें; °ला ८०५;

सुदला ४५१, ८८२ °ली ९१,
७५४; °लें ४३६, ४३७, ८२२.

सुदेशा-चांगल्या देशातील; नागर
२६.

सुघाकरू-चंद्र १५२.

सुधारस-अमृताचा रस; °रस १९.

सुनावां-सुनें; शून्य १८४.

सुपवती-विछाना; अंथरुण; °या
२५७; नस्व. ५६६.

सुरंगु-पदर ६५९.

सुरंग-रंगीत; बहारदार २३, १०१३.

सुलगु-दाट; भरपूर ८०५.

सुहावा-सुंदर; सुखरूप; °वेयां
१५७; नस्व. २५०

सुंक-सुख; सुंकीं-सुख देण्यासाठी
४७.

सुखावणें-सुखी होणें; °वलें ७२०.

सुजावणें-सुचणें; दिसणें; °जावे
५५५.

सुती-देतात; घालतात ८२१.

सूत्रधारू-(जगाचा) सूत्रचालक;
कलावंत; रचनाकार; लगाम हातात
घरणारा ७६८, ९९७.

सुदनु-नाश करणारा ६६, २३०.

सून-देऊन घालून १४२; सुनि १०४६.

सूरकोनीं-दोन्ही बाजूंना ५५१.

सूरसेन-शूरसेन राजा ५१२.

सूर्यमंडळ-सूर्याचे त्रिव; °मंडळा
१००७.

सूवर्म-मार्मिक; मर्मभेदक ७०२;
ज्ञा. १०-६१.

सुहावी-हावभावयुक्त ६५०.

सुक्ष्मरूपें-गुप्तपणें ४३१.

से-आठवण २०५; ज्ञाने. ५-१९.

सें-शंभर; स्यां ८५.

सेइलें-शाकारलें; आच्छादिलें ५५२;

उगौ. ४२७.

सेंदुआर-सिंदुवार पुष्प २९५; °रें
६३०.

सेजवट्ट-शयनस्थान. ४२१.

सेजवळ-सेज घालणारा सेवक ५०४.

सेज-शय्या; सेजे २४, ६०३,
७५०; °वरी ७७३.

सेजार-शयनमंदिर ६४४, ७९७;

°रा १७६; °रीं ११२, २१४,
२७०, २७७, ७२३; °रें ७७२.

सेजी-शेजारीण ८६५.

सेनवै-सेनापति ५२.

सेलणें-भोकणें; फेकणें; °लित १०४४.

सेला-शेला; °ले ६५३.

सेलांटी-एक लांब शस्त्र; भाला (?)

९६८.

सेवटा-एकेरीवर ६७३.

सैग-सहज; आपणहून ८७४-

सैतावणें-आवेशणें; जोर येणें; °घली
७०५.

सैभ-आपोआप; आपणहून ५३१.

सोंकरणें-हाकणें; उडवणें; °रिताति
२५५; नरुस्व. ५९८.

सोट-छोटा; लहान; °टीं ६५६.

सोंडी (डि)-हत्तीच्या सोंडेसारख्या
दगडाच्या आधारावर बांधलेला
ओटा; दरवाजाच्या बाजूचा ओटा;
°यावरी-६४६, ६५२.

सोनकानें-सोन्याचें शिखर असलेलें
१६०.

सोनवै-(१) मोठी दिवटी ३०.
(२) दिवटी धरणारा ५१. (पाठभेद.)

सोनेकेळें-सोनकेळीं ७२.

सोनेसळें-जरतारी; °ळीं ३९२.

सोपटा-सडपातळ ६७०.

सोल-जाड दोर; °ला ५७०.

सोवानी-सोपान; गवाक्ष ६४५;
नरुस्व. १७९.

सोवाळें-खिडकी; गवाक्ष; °ळीं
६३२; नरुस्व. ४२४, ५११.

सोहज-सहज; °जा ८९५.

सोहळा-उत्सव २६०, ८६३; °ळे
४०६.

सौरभ्य-सुगंधितपणा; °भ्यें ३७७,
स्तवणें-अस्तवणें; अस्त होणें; °वैल
८२९.

स्थळ-ग्रंथ; कथा ६३३, ७५२;
७९५, ९३७.

स्थूल-मोठें; °देह-पार्थिव शरीर ९४;
वळा. १६.

स्थानी-सभा; समासद ४८.

स्नेह-प्रेम १०१.

स्फटिकांगण - स्फटिकांनी तयार
केलेलें अंगण ३३९.

स्फुरीनली-स्फुरली; थरारली ९४९.

स्फोट-फुटणें २५८.

स्यामिका-काळसरपणा २५०.

स्यारें-थरथराट; थंडी; हीव; ०रीं
१५०.

स्नेष्ट-सष्टा; निर्माता; विधाता;
०ष्टेनि ४१६, ९९३.

स्वयंभ-सैम; सैग; सहज; नैसर्गिक-
पणें २७६.

स्वयंघरें- आपणहून वरण्यासाठी
२०२, २०६.

स्वेतखंड-हत्तीचा एक प्रकार ९३९.

स्वेदु-धाम २२६.

स्वेदु-कणिका-धामाचे बारीक थेंब;
०कांचा ६३९.

स्वर-सूर, आवाज १६८, १६९,
२५६; सतस्वर ४४.

ह

हटकेश्वर-बैल (टीप) ५३९; ज्ञाने.
११-३५५.

हडपु-(१) विड्यांचा डबा; तांबूल-
करंडक; ज्ञाने. १३-४१८. (२)
विडे देणारा; तांबूल-करंडक हातांत
धारण करणारा सेवक ४९; उह.
९-८७; ज्ञाने १७-२७५; सव.
४४५.

हडपिणी-विडे देणारी दासी ५५१,
५५७.

हडपी-विडे देणारा सेवक ३५४.

हरिचंदन-चंदनवृक्षाचा एक प्रकार
०नाचे ७६४.

हसासिता-त्वरेंने; आवेशाने; असा-
सीत ५९९; ०तु १०७३.

हसासे-सारखे ४०९.

हळुवट-हलका; नाजूक; ०टा ६७०
(पाठभेद); नरुव. ८६१.

हळुवार--हलकें; नाजूक २७५.

हाडर-बाण; शर (टीप); ०रीं
२७०.

हाट-बाजार; ०टीं ३२९; ३३६.

०टांतु ५३३; ०टामाजि ५०९;

०धारण-बाजारभाव; ०धारणे

४७; ०वटी-बाजार ओळ ३३१;

०वटीया ३२५; गोप्रच. २७, ३२.

हातगुंडा-हातांतील दगड २५५,
८७९; उह. ५०-६८.

हातपीटी-लढाई; हातझोंबी; झुंज;
झोंबी; टाळी ४५२, ६८८, ९६७,
१०४८; ०पीटिया ६१७.

हातलेंबी-हात-धरणी; हाताने
शिवण्याचा (स्पर्श करण्याचा)
खेळ ६८६.

हातवर्नी-हात धुण्यासाठी पाणी
४३७.

हातवसणें-हातांत धारण करणें;
०सूनि १०६५, १०७५; उगी.
२४०; अमृ. ६-४३. ज्ञाने. १५-
२३५.

हातसर-मनगटाभोवती बांधावयाचे
सर ६६०.

हातसूटि-दातृत्व; औदार्य; ५८७;
नरुव. ३५६; उगी. ७६९; सव.
३२३.

हातिपर-हत्यार; शस्त्र ९५७; °रू
२६५, ५६३, ८७९, १०६८;
८९४; °रांची १०१८; °रांचेनि
९५४.

हातिसाहानी-तस्त धरणारे; बाजार-
हाट करणारे ३५५.

हाती-हत्ती ५०७; °तिचे १०५५;
°चेया ४८५.

हातौनि-हातांतून ७०८.

हानणें-वार करणें, मारणें; °सी
४४०; हानत-हाणतेस १८०.

हाला-हाणितला; घाव घातला
१०६५, १०७२, १०७९; °ले
७१३; उगी. १११; उह. ११९-४५;
ज्ञाने. ११-१०५.

हाव-इच्छा ६८२; हांव ८७७.

हांसें-हसें; °सी (अ. व.) ५३५.

हींडोळा-पाळणा; झोका; डोल्हारा;
°ले ६४८, ७७३; °दोळा ४२३,
६४८; °दोळां ८०७.

हीम-बर्फ ७९६; °गृह-शीतघर
७९४, ७९५; °कण-थंड तुषार
६४०; °माचळ-हिमालय; °ळाचें
७९६.

हींपुटी-कष्टी ५५९; सव. २६४.

हीरणें-हरण करणें; °रि ७०४.

हीरतणें-हरण करणें; °तीले ६४७.

हीरवा-कच्चा; अपक्व ८९२; °वी
९६४. उह. ४८-३९; ५७-५३;
उगी. ४३९.

हीव-थंडी; °वें ७८९.

हींसकारू-खिंकाळ १००४.

हुडुक-डमरू; °कां ५१४.

हुंबणें-हुंकाराचा आवाज करणें;
विव्दलणें; कण्हणें; °ती १०५७.

हुंताइ-विव्दलणारा; कण्हणारा; °तेया
४४८.

हुरहुरां-भरभर ९११.

हुरळणें-भाजणें; हुरळली ७४९.

हुळि-घाव १०६४.

हृषीकेशी-श्रीकृष्ण ३९, ७८, ८६,
९८, २१३, ६०९.

हेम-करा-सुवर्णाचा घडा; °रेसी
७८८.

हेम-कळस-सुवर्णकलश; सोन्याचा
घडा; °सीं ७७७.

हेलावणें-हालणें; डोलणें; वरखाली
होणें; आदोलणें २४१; °वताति
२५३.

हेळकांड-बाणाचा एक प्रकार; °डां
९८९.

हेळां-सहज; लीला ९९७.

होउनि-असून १०८.

हों काज-होय का ? ८३.

होड-पैज; °डा ५७१, ६३८; °डी

पैजेने; होडेने २९९, ५६७;

नरुस्व. ४; ज्ञाने. ६-५६.

होतु-होवोत; असोत ११४.

क्ष

क्षीर-दूध; °पूर-दुधाचा तुंव ३३९.

क्षीरोदक-पांढरें रेशमी वस्त्र ६४;

नरुस्व. ९३, ४९४.

क्षीरसागरू-दुधाचा समुद्र ४२;

°राचा ६१; °राचिया ५९१;

°राचें ६४७.

क्षेणू-क्षण ८४७.

क्षेमालिंगन-कल्याणकारक आलि-

गन ६३; °लींगन ४६१. सव.
३७४.

क्षोभकरू - (१) संतोष देणारा
(२) राग आणणारा १५२.

ज्ञ

ज्ञान-°नाचेनि ११; °अंजन-ज्ञान

हेंच डोळ्यांत घालण्याचें अंजन ३१

°लता ३२.

ज्ञानमार्ग-मोक्ष प्राप्तीचा एक उपाय;

चहुपदार्थांची माहिती झाल्यावर

ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग. १७३

शुद्धिपत्र

पान	ओवी	अशुद्ध	शुद्ध
३	७	वोवी प्रबंधें	वोवी-प्रबंधें
९	३३	प्रबंध वसंतिची	प्रबंध-वसंतिची
		संसार वाटेची	संसार-वाटेची
	३५	धम	धर्म
१२	४९	इंद्र-हडपु धरी	इंद्र हडपु-धरी
१८	७९	चैतन्य गिरि-दुर्गिचा	चैतन्य-गिरि-दुर्गिचा
१९	८९	गर्म संभूति	गर्म-संभूति
२२	९९	उपनले	उपनलें
३०	१५३	सर्वज्ञ	सर्वज्ञ
४१	२१०	गाइराखे या	गाइराखेया
५१	२६४	प्रमादांचा	प्रमदांचा
६२	३१९	शृंगाराचें	शृंगाराचें
७३	३८०	कापड गादिया	कापड-गादिया
७६	३९७	मुक्ता वासू	मुक्ता-वासू
७९	४०९	श्रीकृष्ण मुखेंसीं	श्रीकृष्ण-मुखेंसीं
	४१३	जोती	जोतीं
८३	४३५	४३५	४३५
९१	४७९	४७५	४७९
१०२	५४०	४४०	५४०
१०५	५५५		५५५
११०	५८६ टी।	कडुवां द्वारें	कडुवां : द्वारें
१२१	६४६	प्रतिबीबें	प्रतिबीबें

१४७	७९५	तें "हीमगृह	तें हीमगृह
१६५	८९८	मानवाला	मानवाला
१७४	९४५	भैरवांचे	भैरवांचे
१७८	९६८	आसिवारांतें	असिवारांतें
१८९	१०२५	खरटिवळा	खर टिवळा
१९२	१०३९	जिये	जिये
१९४	१०४७	विभडिले	विभाडिले
१९५	१०५२	१ ५२	१०५२
१९७	१०६४	१०६५	१०६४
२००	१०८३	यादव नरेंद्र	यादव- नरेंद्र

— — —